

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Татјана Ј. Микулић

**ИДЕОЛОШКИ АСПЕКТИ ВИЗУЕЛНИХ
СИМБОЛА СЕЉАШТВА НА ПРИМЕРУ
КАРИКАТУРЕ У ЛИСТУ „ЈЕЖ“
(1935-1990)**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Tatjana J. Mikulić

**THE IDEOLOGICAL ASPECTS OF THE
VISUAL SYMBOLS OF PEASANTRY AS
EXEMPLIFIED IN THE CARTOONS OF
THE MAGAZINE JEŽ (1935-1990)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

др Весна Вучинић-Нешковић, редовни професор на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду

Чланови комисије:

др Слободан Наумовић, ванредни професор на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду

др Данијела Велимировић, доцент на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду

др Предраг Марковић, научни саветник Института за савремену историју Србије

Датум одбране:

Идеолошки аспекти визуелних симбола сељаштва на примеру карикатуре у листу „Јез“ (1935-1990)

Резиме

Предмет докторске дисертације је антрополошко сагледавање визуелних симбола сељаштва, оличених у шумадијској народној ношњи (пре свега, у капи - шубари и шајкачи) и настојање да се она истражи са ширег културолошког становишта. На првом месту је указано на проблематизовање феномена шумадијске одеће кроз савремене теорије културног и етничког идентитета. Посматрали смо ове елементе одеће као комуникаторе етничитета и дефинисали их као ознаку идентитета и маркер различитости између осталих, суседних група.

Народно одело као целина, али пре свега као појединачни елемент, представља нацију и тиме постаје национални субјект. Истовремено је указано на теоријско-методолошки потенцијал карикатуре као легитимни истраживачки извор у друштвеним наукама, до сада недовољно искоришћен. Нарочито је истакнут потенцијал карикатуре, као специфичне форме визуелне комуникације, и њена употреба у културолошким проучавањима феномена одевања, чиме се проширује интердисциплинарно поље истраживања. Друштвеном феномену карикатуре приступа се из мултидисциплинарне и мулти-методолошке перспективе, применом савремених теоријских праваца, пре свега, Cognitive Metaphor Theory (CMT) и Critical Discourse Analysis (CDA).

У складу са претходно реченим, у тези је истраживачки фокус стављен на одабране карикатуре тематски усмерене на представника руралног друштва, српског сељака, које су излазиле у листу (*Ошшани*) *Јез* у периоду од 1935. до 1990. године. Напослетку, такву карикатуралну представу сеоске одеће, односно сељака у карикатури, дефинисали смо у оквирима њеног односа према држави, тј. владајућој идеологији, у смислу утврђивања односа и повезаности карикатуре са владајућим дискурсима. Ово објашњење односи се на утврђивање да ли је и у коликој мери она кореспондирала са владајућим дискурсима или је, са друге стране, представљала њихову критику.

Кључне речи: *сељак, шумадијска народна одећа, „Јеж“, карикатура, идеологија, Cognitive Metaphor Theory (CMT), Critical Discourse Analysis (CDA)*

Научна област: етнологија и антропологија

Ужа научна област: историјска антропологија

УДК: 391.1(497.11-191.2-22):741.5.045"1935/1990":316.75(043.3)

The Ideological Aspects of the Visual Symbols of Peasantry as Exemplified in the Cartoons of the Magazine *Jež* (1935–1990)

Summary

The doctoral thesis deals with an anthropological interpretation of the visual symbols of peasantry, exemplified in the Šumadija folk dress (primarily in caps – *šubara* and *šajkača*) and seeks to explore them in a broader cultural perspective. Principally, attention is drawn to the problematization of the phenomenon of the Šumadija folk dress through modern theories of cultural and ethnic identity. These elements of clothing are analyzed as communicators of ethnicity and defined as distinguishing features of identity and marks of difference in respect to other, neighbouring groups. Folk dress as a whole, but above all as an individual element, represents the nation, thereby becoming a national designator.

At the same time, the thesis draws attention to the theoretical and methodological potential of cartoons as a legitimate source for research in social sciences that has so far been underutilized. It particularly highlights the potential of caricature, as a specific form of visual communication, and its use in cultural studies of the phenomenon of clothing, thereby expanding the interdisciplinary field of research. The social phenomenon of cartoons is approached from a multidisciplinary and multi-methodological perspective, relying on modern theoretical approaches, principally the Cognitive Metaphor Theory (CMT) and Critical Discourse Analysis (CDA).

Accordingly, the research focus of the thesis is directed at selected cartoons dealing with representatives of rural society, Serbian peasants, published in the magazine (*Ošišani*) *Jež* – (*Trimmed*) *Hedgehog* – between 1935 and 1990. Finally, the caricatured depiction of peasant clothes, i.e. peasants in the cartoons, is defined in terms of its relationship to the state, i.e. to the ruling ideology, in the sense of establishing relationships and connections between the cartoons and the ruling discourses. This explanation seeks to determine whether, and to what extent, it corresponded with the prevailing discourses or it was rather intended as their criticism.

Keywords: *peasants, Šumadija folk dress, Jež (Hedgehog), cartoons, ideology, Cognitive Metaphor Theory (CMT), Critical Discourse Analysis (CDA)*

Field of study: ethnology and anthropology

Specific field of study: historical anthropology

UDC: 391.1(497.11-191.2-22):741.5.045"1935/1990":316.75(043.3)

САДРЖАЈ

I УВОД	1
1.1. Предмет и циљ истраживања	1
1.2. Ко је српски сељак (у Језу)?	6
1.3. Теоријско-методолошки оквир истраживања	8
1.3.1. Антрополошки концепти	8
1.3.2. Теорије о Другоме	11
1.3.3. Критичка анализа дискурса (Critical Discourse Analysis – CDA)	14
1.3.4. Когнитивна метафоричка теорија (Cognitive Metaphor Theory – CMT)	17
1.3.5. Методологија истраживања	18
1.4. Опис садржаја (структуре по поглављима) дисертације	20
II ГЕНЕЗА МУШКЕ ШУМАДИЈСКЕ ОДЕЋЕ	21
2.1. Порекло и трансформација шумадијског одевног обрасца	21
2.1.1. Одевање у Шумадији током 19. и прве половине 20. века	21
2.1.2. Одевање после Другог светског рата	26
2.2. Шумадијска одећа као етничка одећа	28
2.3. Две капе за једну главу – шајкача и шубара	31
2.3.1. Шајкача као део униформе српског војника	31
2.3.2. Шубара као део народног одела и униформе	37
2.4. Резиме	39
III ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ	41
3.1. Предратни период (1935-1941)	42
3.1.1. Однос према штампи у предратном периоду	45
3.2. Период после Другог светског рата	54
3.2.1. Поратни период (1945-1950)	54
3.2.1.1 Штампа у поратном периоду	56
3.2.2. Златно доба (1950-1980)	66
3.2.2.1. Штампа у златном добу	76

3.2.3. Доба кризе (1980-1990)	87
3.2.3.1. Штампа у доба кризе	90
3.3. Резиме	94
IV О КАРИКАТУРИ ИЛИ КАКО СЕ ЦРТАЈУЋИ МАЛО КАЖЕ МНОГО	97
4.1. Дефиниција и основне карактеристике карикатуре	97
4.2. Политичка карикатура	102
4.3. Успон карикатуре – ка цивилизацијском феномену	105
4.4. Хумористичко-сатирична штампа у Србији: време пре Ошишаног јежа	109
4.5. Ошишани јеж	115
4.6. Карикатура и феномен одевања: потенцијали и перспектива	119
4.7. Резиме	121
V АКТЕРИ У ПРОИЗВОДЊИ КАРИКАТУРЕ У ЈЕЖУ: ОД КАРИКАТУРИСТЕ ДО ДРЖАВЕ	122
5.1. О стварању карикатуре: између креативне слободе, уређивачке политике и државне идеологије	123
5.2. Уређивачка политика и државна идеологија	131
5.2.1. Јеж у времену Агитпропа	132
5.2.2. У идеолошким раљама: појединачне судбине	147
5.2.3. Случај Ћопић	150
5.2.4. Јежева 20. годишњица или отопљавање	153
5.2.5. УДБА и сатира	155
5.2.6. Јеж и „либерални национализми“	156
5.2.7. Осам браће, једне гаће	162
5.2.8. Тачка на Јежа	163
5.3. Резиме	165
VI ШУМАДИЈСКА ОДЕЋА У КАРИКАТУРИ: ОД НАЦИОНАЛНОГ КА СОЦИЈАЛНОМ И НАЗАД	167
6.1. Анализа карикатура у периоду 1935-1941. године	167

6.1.1. Сељак само као сељак	167
6.1.2. Сељак као национална категорија – Србин или Југословен	173
6.1.3. Закључак периода 1935-1941. године	181
6.2. Анализа карикатура у периоду 1945-1950. године	187
6.2.1. Сељак који се обрачунава са претходним режимом	187
6.2.2. Сељак градитељ земље	188
6.2.3. Сељак коментатор свакодневице	191
6.2.4. Сељак млекација	193
6.2.5. Закључак периода 1945-1950. године	194
6.3. Анализа карикатура у периоду 1951-1965. године	198
6.3.1. Сељак млекација	198
6.3.2. Сељак накупац	200
6.3.3. Сељак модернизатор	200
6.3.4. Сељак парничар	202
6.3.5. Сељак љубитељ кафане	203
6.3.6. Сељак Американац	204
6.3.7. Сељак критичар- коментатор свакодневице	204
6.3.8. Закључак периода 1951-1965. године	207
6.4. Анализа карикатура у периоду 1966-1980. године	212
6.4.1. Сељак – политички коментатор	212
6.4.2. New Age сељак	214
6.4.3. Сељак коментатор свакодневице	215
6.4.4. Сељак модернизатор	219
6.4.5. Сељак парничар	220
6.4.6. Сељак љубитељ кафане	220
6.4.7. Сељак накупац	220
6.4.8. Сељак народњак, певач новокомпоноване народне музике	221
6.4.9. Закључак периода 1966-1980. године	222
6.5. Анализа карикатура у периоду 1981-1990. године	226
6.5.1. Сељак коментатор свакодневице	226
6.5.2. Сељак накупац и остали стари ликови	227
6.5.3. Србин исељеник са Косова	228

6.5.4. Србин у Југославији	233
6.5.5. Закључак периода 1981-1990. године	235
6.6. Резиме	238
VII АНАЛИЗА ДИНАМИЧКО-СТРУКТУРАЛНИХ АСПЕКТА	
КАРИКАТУРА	240
7.1. Временски аспект	240
7.2. Просторни аспект	244
7.3. Аспект актера	249
7.4. Аспект активности	256
7.5. Аспект артефаката	258
VIII О КАРИКАТУРИ У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ТЕОРИЈА	264
IX ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	272
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	286
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА	302
ПРИЛОГ 1	311
ПРИЛОГ 2	322
ПРИЛОГ 3	497
БИОГРАФИЈА	500

Г УВОД

1.1. Предмет и циљ истраживања

Антрополошко сагледавање визуелних симбола сељаштва, оличених у шумедијској народној ношњи (пре свега, у капи шубари и шајкачи) и настојање да се они истраже са ширег културолошког становишта, нарочито употребом карикатуре као специфичне форме визуелне комуникације, представља основну проблематику којој је посвећена ова студија. Чињеница је да два базична феномена овог истраживања, сеоска одећа и карикатура, нису до сада довођена у међусобну релацију. Упркос податку да о шумедијској ношњи постоји приличан број библиографских јединица, она до сада није смештана у поменуте културолошке контексте, чак су и озбиљније критичке анализе и синтезе заправо биле врло ретке (Бјеладиновић 2011, Прошић- Дворнић 2006, Прошић 1980). У највећем обиму и најтемељније се на симболичку функцију, односно инструментализацију појединих елемената шумедијског одевног склопа, на примеру шајкаче, као својеврсног политичко – идеолошког маркера у процесу ретрадиционализације, осврће својим радовима Слободан Наумовић (Наумовић 1995а, 1995б, 2009). Ми ћемо тумачењу шумедијског одела приступити као реалном оквиру за конструкт етничке/националне одеће. Посматрајући одећу, било као целину или путем само једног њеног елемента, водићемо се теоријским начелима обједињеним у студијама посвећеним тумачењу културолошких значења одеће: *Dress and Ethnicity* (1995), *Dress and Identity* (1995), *The Study of Dress History* (2002), *Cloth and the Human Experience* (1989), да наведемо само неке. Акцентујући комплексност различитих употреба одеће ови зборници су објединили истраживања читаве плејаде женских аутора (Mary Ellen Roach Higgins, Annette Weiner, Jane Schneider, Ruth Barnes, Joanne Eicher) из средине шездесетих година прошлог века. Након вишедеценијског занемаривања тематике одевања (од тсране првенствено мушкараца антрополога, како су училе) апеловано је на престанак такве праксе и указано на јединствен допринос одевања на процесе (де)конструисања идентитета.

Од Ешбијеве (Ashbee 1928) тврдње да нити карикатура нити карикатуристи нису вредни академских истраживања прошао је безмало читав век. Овом специфичном жанру од тада је посвећена значајна пажња, како у емпиријском тако и у теоријском смислу нарочито на северноамеричком и европском тлу. Тај податак наравно не изненађује када имамо у виду да се управо ови простори сматрају најплодотворнијим по питању порекла и развоја, али и прихваћености карикатуре као жанра изражавања. У новије време се све више темељних аналитичких промишљања, што је веома похвално и, надасве инспиративно, јавља у земљама трећег света, у афричкој и азијској друштвено-хуманистичкој научној сфери у чему предњаче Нигерија (Sani et al 2012a, 2012b; Taiwo 2007), Пакистан (Ashfaq, Bin Hussein 2013; Bilal et al 2012) Турска (Can 2011, Karagoz; Kose 2011).

Са друге стране, карикатура као сажети визуелни израз и визуелни графички приказ, на нашим просторима представља потпуно ново и неистражено истраживачко поље. Иако су се њоме бавили у највећој мери историчари уметности (Јанц 1968, Јанц 1991; Краут 1985), донекле историчари (Ристовић 2011) у последње време и англистичари (Павловић 2011) домаћа антрополошка наука јој није посветила довољно пажње. Изузетак представља студија Гордане Љубоја посвећена етничком хумору код Срба (Љубоја 2001) чији је фокус ипак више на истраживању хумора у фолклорном стваралаштву, пре свега вербалним шалама, а не на карикатурама.

У таквој клими потпуног одсуства интересовања за феномен карикатуре, ни хумористичка штампа, односно конкретно лист *Ошишани јеж* (од 1945. године *Јеж*), који се може похвалити чињеницом да је недавно закорачио у девету деценију,¹ није улазио у истраживачки фокус. Овај назовимо га феномен, далеко више изненађује и зачуђује имајући у виду да се листовима са таквом традицијом и угледом указује значајна пажња. Пред очима нам је пример славног британског недељника *Punch*, који је почео да излази само деценију пре *Ошишаног*, а о којем су написани бројни радови (Walkley 1985, Hasseler 2002, Thomas 2004).

¹ Петог јануара 2016. године *Ошишани Јеж* је прославио осамдесет једну годину од изласка првог броја.

Управо зато што је њено важно својство да, кроз контекстуализацију и уз снажну симболичку ноту, емитује поруку на значењски вишем нивоу и тако представља „материјал за размишљање“, карикатура заслужује да буде уврштена у изворе за антрополошка и шира културолошка истраживања и, на тај начин помогне јаснијем сагледавању одређених друштвених феномена и процеса. Овом студијом пре свега желимо да укажемо на значај карикатуре као легитимног истраживачког извора у друштвеним наукама.

Како је насловом дефинисано, наше истраживање је посвећено визуелном приказу сељака у карикатури листа *Јеж*. Временске одреднице нашег истраживања обухватају период од 1935-1990. године. Започећемо са годином у којој је покренут *Ошишани јеж*, „сатирични лист за шалу и збиљу“ који се од тог времена па до данас сматра најзначајнијим сатиричним листом који је излазио на југословенском простору. То је уједно и лист са најдужим стажом јер се и данас може пронаћи на киосцима. Данашње издање, додуше, карактеришу нешто другачији облик, обим и садржаји и знатно измењена динамика излагања.

Контекстуализацијом дугог трајања *Јежа* одмах се уочава да је он излазио у другачијим друштвено – политичким системима. Током првих шест и по година свог постојања (до априла 1941. године) излазио је у оквирима Краљевине Југославије, да би, након завршетка Другог светског рата, наставио да егзистира у новим условима социјалистичког државно – правног поретка. Изгледало је да два дијаметрално супротна друштвена уређења, монархистички и социјалистички, у које је *Јеж* уткао своју дугогодишњу егзистенцију, са свим својим противречностима представљају довољно интригантну основу истраживања. Оно се, међутим, у некој тачки морало и завршити, нарочито имајући у виду *Јежев* непрекинути „радни век“. Чињеница да је комунизам у СФР Југославији доживео „демонтажу“ одржавањем XIV Конгреса СКЈ у јануару 1990. године определила да истраживање омеђимо овом годином као његовом горњом границом.

У овакву периодизацију уклопило се претходно конципирано опредељење за карикатуру као извор. Наиме, ова форма изражавања која, по својој основној дефиницији, представља рефлексију стварности и критику друштва, неизбежно трпи

утицаје доминантних владајућих идеологија. Са тим у складу конципиран је и један од циљева истраживања – уочавање утицаја идеолошких фактора на карикатуру.

У овако дефинисаним временским оквирима биће истраживана не било која *Јежева* карикатура, којих је свакако, као елементарног изражајног облика сатире, било веома много. Ради се наиме, о одабраном материјалу овог листа, односно карикатурама које су тематски усмерене на српског сељака и рурално друштво. Другим речима, анализа ће бити усмерена само на карикатуре у којима се, као главни актер појављује сељак. О визуелном приказу сељака у карикатури можемо рећи да је верно осликавао изглед сељака у стварном животу током овог периода. Као српски сељак био је приказиван у шумедијској одећи. Под овим термином у етнолошкој литератури се подразумева комплетан одевни инвентар српског сељака који чине капа, кошуља, јелек, гуњ, чакшире, појас, чарапе, опанци. Из тог одевног склопа фокус ћемо ставити на један његов елемент – капу, која је егзистирала у два облика, као шубара и шајкача. Заправо током прикупљања, а потом и прелиминарне анализе материјала постепено је изведен закључак да се од свих осталих елемената одевања, капа готово увек појављивала у карикатури. Најочитији пример те тврдње је да се, у појединим ситуацијама које у карикатури приказују сељака без одеће, потпуно нагог, на његовој глави налази капа. Стога се она, заправо почела посматрати као неизоставни елемент графичког приказа сељака. Таква његова визуелна перцепција омогућила нам је да се у разматрању одевања ограничимо на капу тумачећи је као најмањи заједнички садржалац одела, као његов нуклеус.

Као и у реалном животу, односно у народу, капа је била саставни део појаве сељака у карикатури. Следећи тај образац она се у карикатури појављивала у два облика, као шубара и као шајкача. Обе капе посматраћемо као елементе националне традиције на начин како их је дефинисао Слободан Наумовић (Наумовић 2009). Оне су првенствено елементи материјалне културе, тачније оног дела који се односи на народно одело. Материјална култура, потом, уз друштвене институције, вредности, веровања, обичаје, језик и усмену књижевност, сеоску музику и плесове чини елементе сељачке културе. Даље, елементи сељачке културе, као и историјска улога сељаштва и сеоски менталитет тј. сеоски психички типови чине српску сељачку или

народску традицију. Коначно, сељачка односно, народска традиција је један од елемената националне традиције² (Наумовић 2009, 80-1).

Прегледом материјала који је чинило 1075 карикатура, објављених у више од 2650 бројева *Језа*, уочено је да је шајкача у односу на шубару фигурирала као доминантна капа. Одабрани узорак карикатура послужиће нам за анализу њихових форми и садржаја стављајући уз шубару, ипак веће тежиште на шајкачу, као кључни елемент мушког шумадијског одела. Утврдићемо да ли се и у коликој мери функције ових капа током посматраних пола века битно мењају, а показаћемо такође, да су у *Језевим* карикатурама оне представљале симбол социјалне категорије, односно сељачког слоја, али су егзистирале и као етничка одећа, набијена снажном националном конотацијом, носећи бремене представљања Српства. У том смислу ће бити показано како је лик сељака као главног јунака карикатуре „прешао“ пут од националног преко социјалног и поново ка националном симболу.

У складу са претходно наведеним, могуће је навести три основна циља овог истраживања:

- Проблематизовање феномена шумадијске одеће у ширим културолошким оквирима, нарочито кроз савремене теорије културног и етничког идентитета,
- Дефинисање односа између државе, тј. идеологије и представе сеоске одеће, односно сељака, у карикатури у смислу утврђивања односа и повезаности карикатуре са владајућим дискурсима. Ово објашњење односи се на утврђивање да ли је и у коликој мери она кореспондирала са владајућим дискурсима или је, са друге стране, представљала њихову критику,
- Указивање на теоријско-методолошки потенцијал карикатуре као извора истраживања, нарочито у културолошким проучавањима феномена одевања, чиме се проширује интердисциплинарно поље истраживања.

² Поред сељачке традиције, саставни елементи српске националне традиције су: историјске, тј. државне, монархијске и војне традиције, затим православна религијска традиција и као четврти елемент, културне традиције.

1.2. Ко је српски сељак (у *Језу*)?

Главни лик ове студије је човек из народа, српски сељак. У време када је овај лик бивао установљен у *Јежевој* карикатури сељачка популација чинила је већину становништва у земљи, стога је било могуће да буде широко прихваћен међу читалачком публиком. Наиме, према попису становништва из 1931. године било је 81,20% пољопривредног становништва (Исић 2008, 7). Препознаван као неко свој, у чијој се кожи могао свако од читалаца наћи и са чијим се проблемима свако могао идентификовати, постао је омиљени лик. Он је увек био приказан на једноставан начин, као обичан човек са свим својим проблемима и недаћама са којима се сусретао у стварном животу. Описујући га, један од наших саговорника сатиричар Радивоје Бојичић, вишедеценијски *јежевац*, указује на елементе који су обликовали лик сељака у карикатури. „То је био јунак који је трајао колико и сам *Јез*, срећемо га у првим издањима, опстајао је захваљујући својој подобности да се кроз његов лик каже све што није смело. Његове психолошке особине су служиле карикатуристима да кажу. Карикатуристи су се бавили сељацима кад нису имали друге. Лако је било обрачунавати се са сељацима. И то је исто био разлог што их је било толико у *Језу*. Претворе их у симбол неких општељудских особина. И онда удри по њима, пошто не смеју да кажу да чланови Централног комитета имају исте особине. Онај смешан сељачки говор, оно искривљивање језика карикатуристима је служило као штос. Они су сматрали да то доприноси смешном у карикатури.“³

Управо тај народни, тј. сељачки језик, према Слободану Наумовићу је део говора сељака, тог „божанственог аналфабете“ и „творачког генија“ који поред урођених „демократских осећања“ поседује и „широку и објективну интелигенцију“ (Наумовић 2009, 107-112). Такав сељак који плени својим физичким, интелектуалним и моралним квалитетима, био је вечита инспирација домаћим књижевним величинама (Дучић, Скерлић, Поповић, Ћосић) чије бројне примере усхићених и егзалтираних написа посвећених овом човеку из народа, Наумовић наводи

³ Из интервјуа са Радивојем Бојичићем вођеног у марту 2015. године. Од седамдесетих година прошлог века Бојичић је био запослен у *Језу* као сатиричар. Данас обавља функцију главног и одговорног уредника *Језа*.

илуструјући употребу сељака као политичког симбола. (У)гледање на сељака као архетип са препознатљивим етничким квалитетима (особинама) произилазило је из специфичног положаја у којем се сељаштво налазило и улога које је на себе преузимало. Оно је величано као покретачка снага, која је на својим плећима изнела устанке, која је потом изнедрила краљевску династију, насталу „из народа“, на шта је посебно поносна. У свим ратовима вођеним у 20. веку овај слој је поднео највеће материјалне и људске жртве, највећи терет и одрицања. Као таквог ћемо га повремено препознавати и у карикатури. У његовим типичним особинама је заправо и суштина овог лика. Насупрот безличности естаблишмента и система налази се један суштински трпељив и пасиван, али пун живота лик, довољно mudar и борбен када је потребно.

У односу на остале ликове у карикатури овог симпатичног брку препознајемо најпре по оделу које носи. Сељак је на њима визуализован у форми човека у свом свакодневном оделу, народном оделу. Имајући у виду да се друштвене разлике најлакше уочавају путем одеће, на сличан начин су и представници осталих друштвених слојева били приказани на основу атрибута препознатљивих као типичних за те људе и групације. Тако су се војне униформе, као и цилиндри и одела карактеристични за политичаре, шешир и мантил грађанина или радничко одело увек јасно конфронтирали сељачком јелеку, опанцима и шајкачи. Та народна одећа је постала национални субјект слично неким другим одевним елементима у другим нацијама. На тај начин Липовецки (1994) образлаже улогу дугачких радних панталона (*sans-culottes*) које су у Француској револуцији, иако нису униформа постале национални субјект. Он примећује како обележавање геополитичких граница које су вршиле нације-државе кроз одећу мења осећај одговорности од заједнице ка индивидуи као „националном субјекту“.

1.3. Теоријско-методолошки оквир истраживања

Тема овог истраживања припада домену ширих културолошких студија за које Susan Kaiser наглашава да представљају интердисциплинарно поље⁴ које „захтева перспективе више поља, теорија, метода и пракси“ (Kaiser 2012, 8). Опредељење за интердисциплинарни приступ произашло је из чињенице да смо се у тумачењима феномена одевања ослањали претежно на антрополошко-социолошке концепте, интерпретирајући их на темељним основама које пружа историјска наука. Приликом анализе карикатуре користили смо се постулатима теорија које превасходно припадају домену лингвистике. Из обиља теоријских приступа који данашњим истраживачима овог специфичног жанра стоје на располагању издвојили смо и детаљно описали три актуелна и доминантна правца проучавања.

1.3.1. Антрополошки концепти

У претходном делу споменули смо инструментализацију сељаштва. Српска политичка историја препуна је примера употребе села, сељаштва и сељака у сврху остваривања политичких циљева. На њихову употребу у политичкој реторици током 19, 20. и 21. века указује концепт употребе традиције Слободана Наумовића (Наумовић 2009). Под употребом или инструментализацијом традиције он подразумева „свесни и намерни поступак у оквиру кога се поједини елементи неке традиције (најчешће вредности и симболи) вербалном, симболичком или физичком активношћу издвајају из свог примарног, то јест устаљеног контекста и користе за остваривање циљева који им нису иманентни“ (стр. 177). Играње на ову карту, значило је пун погодак сваке власти и у сваком систему. Наводећи разне примере Наумовић показује да није било политичке опције у српској страначкој арени која се није здушно трудила да, разноразним демагошким подилажењима покаже како нарочиту бригу води о сељацима као бројном и моћном гласачком телу.

⁴ Graham Turner у свом делу *What's Become of Cultural Studies?* указао је на разлику између мулти- и интердисциплинарности. „Најједноставније, мултидисциплинарни приступ укључује више дисциплинарних перспектива, независно и дискретно примењених, док интердисциплинарни приступ садржи степен измешаности и сарадње између дисциплинарних перспектива, дозвољавајући им, стога, да „говоре“ једна с другом“ (Turner 2011, 38).

За наше истраживање нарочито су занимљиви они случајеви када су село и сељак експлоатисани на тај начин да су постајали симболи нације. Потврде овој тези пронаћи ћемо у приказивању сељака у карикатури предратног периода, потом и у последњем петогодишту анализе на примеру карикатура са косовско-исељеничком тематиком, тада са још јачим интензитетом. Симболизовање нације сељаштвом сретаћемо у карикатури и током седамдесетих година, на спорадичним примерима који, сагледани у ширем друштвено-историјском контексту постају први овакви случајеви.

Усредсређујући се на нашу тему, одећу, можемо рећи следеће. О употреби сељаковог одела, између осталог, можемо говорити као о елементу ретрадиционализације српског друштва са краја 20. и почетка 21. века. У оквиру периодизације ове ретрадиционализације на пет фаза (Наумовић 2009, 56-59) за нас су најзанимљивије прве две фазе. Прва, која захвата касне седамдесете и протеже се до 1987. године и друга, од 1987-1990. године. Одлике прве или „нечујне фазе“ садржане су у конструисању, односно поновном измишљању неотрадиционалистичких приповедања о величанственој прошлости са циљем супротстављања комунистичком режиму (стр. 56). У следећој, како је Наумовић назива „фази мобилизације и хомогенизације“, ове исконструисане неотрадиционалистичке приповести постале су инструмент владајућег државно-партијског апарата за остајање на, односно, преузимање власти.

У оквирима нашег рада и сагледавајући напред речено, као кључне теоријске појмове издвојићемо појмове одеће, етничке одеће, симбола, политичког симбола и идеологије. Термину карикатура ћемо посветити цело четврто поглавље па га овде нећемо разматрати.

Према савременим социо-културним тумачењима одевања концепт етничке одеће је кључан за тумачење идентитета. Таква одећа комуницира етницитет (Welters 1999) кроз свој комплетан облик или само неки појединачни елемент. У том смислу, ћемо и комплет одела и његов нуклеус – капу, тумачити као средство које у оквиру нација има функцију да зароби осећај носталгичне “замишљене” заједнице које изнова обнавља и успоставља нацију, у смислу снажења осећаја припадности њених

чланова заједници (Anderson 2006). На сличан начин и Сузан Кајзер (Susan Kaiser 1996) говори о унутрашњој димензији националног репрезентовања који објашњава честим носталгичним односом саме нације према руралном оделу (стр. 53).

Приликом анализе појаве сељака са својом капом у сусрету са хрватским и словеначким сељаком или са Шиптаром послужићемо се концептом који капу дефинише као ознаку идентитета и маркер различитости између суседних група (Nash 1989, 12). Њена таква улога имала је циљ да нагласи и истакне хомогеност једне групе у односу на другу. Капа је сељак, и капа је Србин. Овим је моћно сугерисано да свест о припадању групи може мобилисати акције и емоције у циљу идентификације са групом путем одеће (Eicher, Sumberg 1999, 297). И на још вишем нивоу, када се путем националне одеће грађани могу идентификовати са својом земљом (стр. 302). Термин етничка одећа можда најбоље можемо разумети када имамо у виду „све појединачне елементе (појединачне предмете), комплете и промене на телу које „заробљавају/хватају“ прошлост чланова једне групе“ (стр. 299).

Дефинишући следећи појам, симбол, рећи ћемо да под њим подразумевамо арбитарни, тј конвенционални знак, чин, звук или предмет који носи друштвени или културни значај и има способност да стимулише емотивни одговор и/или мобилише на разнолике типове поступања оних који су упознати са његовим значењем (Наумовић 2009, 79, Ђорђевић 1993, 1039-1040). Прецизније, за наше потребе шајкачу ћемо посматрати као кључни, или је можда адекватнији термин Слободана Наумовића - стратешки традиционални симбол, у смислу симбола који се стално среће⁵ (Наумовић 2009, 77).

Такође, имајући у виду да се употреба шајкаче одиграва са циљем преношења одређеног политичког значења или вредности, о њој можемо говорити као о политичком симболу. Овој подврсти симбола придају се политичка значења и вредности. На тај начин су они отворени за различита значења, што погодује изражавању главних поставки и вредности актера политичке игре, али и за манипулације. При том, поседују огроман мобилизацијски потенцијал који

⁵ За разлику од тактичког традиционалног симбола који се уводи или одбацује према привременим политичким интересима (Наумовић 2009, 77).

посматраче претвара у учеснике (стр. 104). Посматрајући капу на тај начин, пратећи Наумовића, најпре указујемо да, приликом анализе села и сељаштва као политичких симбола, уочавамо главне симболичке елементе/јединице. Њих, даље, групишемо у три основне категорије. Прву категорију чине народни тј. сељачки језик и народно језичко стваралаштво, другу категорију елементи народне тј. сељачке културе, а у трећу убрајамо народне тј. сељачке психичке особине. За нас је најзначајнија друга категорија елемената народне тј. сељачке културе. Поред друштвених институција, народне религије, партијархалног етоса и народне или сељачке музике, у овој категорији су нам посебно значајни елементи материјалне културе. Међу њима изразиту политичко-симболичку вредност имају елементи као што су делови народне ношње: шајкача, опанци, гуњ, али и гусле и слични предмети (Наумовић 2009, 107-108).

На крају, идеологију схватамо као систем идеја, веровања и вредности којима се изражавају основни интереси једне групе (класе), али не непосредно, већ посредно, тј. по правилу тако да се ти интереси мање или више свесно приказују као интереси већине у друштву, да би, тако рационализовани, били лакше наметнути другим друштвеним групама (класама) као њихови властити интереси и као њихови властити вредносни системи оријентације и акције (Шушњић 1993, 374). Ово схватање да владајућа идеологија у неком одређеном периоду представља систем пракси, значења и вредности које можемо назвати доминантним и ефектним допуњава став да у питању није статичан систем већ један који садржи динамичне процесе у оквиру којих се извесна значења и праксе инкорпорирају у доминантну идеологију времена док се друге одбацују и занемарују (Williams 1973, 9).

1.3.2. Теорије о Другоме

Карикатура, односно њени ликови, посебно добро рефлектују однос и идеје које се формирају о Другоме. Иначе, Други је као предмет истраживања заокупљао антропологију од самих почетака дисциплине. То је један од најпопуларнијих предмета антрополошких проучавања. Немогућност сусрета са „егзотичним“ удаљеним, непознатим Другим, коју превасходно везујемо за истраживачку

традицију западних земаља, у другим срединама, па и нашој сопственој, могла је бити замењена сусретом са оним најближим, а ипак различитим, са комшијом. Њихова позиција као другачијих, као „њих“ а „не нас“, произилази из директног искуственог контакта са њима, уобличеног вредностима, ставовима и категоријама сопственог културног система. Стога су другима неретко приписиване особине које нисмо желели да уочимо у себи самима. Тиме је неопходност бављења односом према Другом, различитим од Нас, неодвојива од наше сопствене перцепције. Кроз Другог ми заправо визуализујемо нас саме.

Други је увек присутан, он је увек саставни део сваке културе. Начин конструисања односа према Другој, према етничкој Другости, настојања да га опишемо терминима и категоријама наше сопствене културе по правилу, резултирају стварањем стереотипа. Комплетан Зборник радова Института за археологију и етнологију Пољске академије наука објављен 2010. године који је сумирао излагања са претходно одржане конференције добар је пример употребе карикатуре у циљу истраживања односа према Другом у оквирима средњо- и источноевропског културног простора. Овај простор (Пољска, Чешка, Словачка, Словенија, Летонија, Литванија, Естонија, Румунија, Мађарска, Русија) је нарочито занимљив с обзиром на развијену традицију излагања хумористичке штампе. Све специфичности политичког, друштвеног и културног развоја земаља овог дела Европе прецизно су, током више деценија, биле ухваћене карикатуром.

Указаћемо укратко на истраживачке резултате, тачније на начине кроз које је карикатура приступала Другом. Он се у највећем броју случајева перципирао као опасност и непријатељ. Неки од радова из поменутог зборника указују на промену односа према Другој условљену измењеном друштвено-политичком ситуацијом. Прекретницу у перцепцији Другог је представљао Први светски рат. Наиме, од средине 19. века до Великог рата, карикатура је прецизно приказивала друштвену сегрегацију европских земаља у којој је Други припадао моделу неконфликтне коегзистенције и обостране толеранције (Cala 2005, 20, Demski 2010). У строго хијерархизованим друштвима европских империја, у којима су спољашње границе својим привидом чврстине штитиле своје становнике и систем, Други је припадао

категорији егзотичног, чудног и, јасно одвојен тим границама, није представљао претњу. Први светски рат у потпуности је изменио ситуацију. Изазвао је колапс и распад великих европских царстава стварајући нове државе, или обнављајући некадашње које су се враћале својим националним коренима. Новоформиране мале државе стрепеле су од комшијских Других који су се перципирали као претња и опасност по очување сопствених тешко стечених граница. Отуд прикази доминантних ликова Немца, Руса, Јеврејина, Турчина. Други су остали исти, само су уочени нови односи између „њих“ и „нас“ (Demski, Baraniecka-Olszewska 2010, 22). Стереотипни прикази Немаца, Руса, Јевреја представљали су их као узурпаторе и освајаче.

Донекле сличан пример је приказ Другога какав су у другој половини 19. века у оквирима Аустро-Угарске нудили водећи сатирични магазини Беча и Будимпеште. Дуална монархија је имала и своје дуалне ликове: један је заправо био антипод другог. У њиховим приказима новине су се често користиле и стереотипима једних о другима неретко реинтерпретирајући њихов садржај. Запажа се ипак, да је у Бечу преовладавао стереотипни приказ Мађара провинцијалца, примитивног пијанца и свађалице огрнутог пастирским огртачем. Мађарска штампа је били склонија шаљивом приказу ћифте из средње класе, препознатљивог као Немац Михел⁶. Наиме, вишевековна повезаност културним и политичким спонама, Аустријанце и Мађаре поставила је у асиметричан однос у којем обе нације припадају заједничкој култури, али имају различите менталитете који су били замењени цивилизацијским традицијама и политичким интересима (Buzinkay 2010, 259).

Бавећи се Другим, морамо имати у виду и ситуацију у којој смо заправо, ми сами за некога Други. На тај начин се негативним стереотипима о Србима бавио историчар Милан Ристовић у књизи „Црни Петар и балкански разбојници“ (Ристовић 2011). Почетком 20. века, а нарочито после Балканских ратова па све до Првог светског рата у немачким сатиричним часописима преовладала је једна изразито

⁶ Како се Немац Михел појављује као стереотипни јунак и у појединим нашим карикатурама, о њему, као лику ће више речи у шестом и седмом поглављу посвећеном анализи карикатура.

негативна слика „неприпитомљене“ Србије и „дивљих, крволочних“ Срба која је у потпуности била у служби немачке (пред)ратне пропаганде.

Другог као тему карикатуре не морамо тражити у прошлим вековима. У првој деценији 21. века он је пронађен у приказима који су илустровали терористичке нападе најчешће кроз лик Осаме бин Ладена (Mazid 2008), и нарочито Мухамеда.

1.3.3. Критичка анализа дискурса (Critical Discourse Analysis – CDA)

Овај правац приступа друштвеним феноменима из мултидисциплинарне и мулти-методолошке перспективе, пошто је настао заправо, као критика класичних методолошких и теоријских усмерења која су се углавном кретала у оквирима појединачних теорија. Многобројне корене CDA налазимо у следећим дисциплинама: реторици, текстуалној лингвистици, социопсихологији, социолингвистици, примењеној лингвистици, антропологији, литерарним студијама. У теоријским круговима је схваћена као школа, мада више као истраживачки програм, а не као теорија, управо зато што заступа потпуно различита теоријска схватања, користи се различитим методологијама и оријентише се према различитим подацима (Wodak, Meyer 2008, 5). У смислу потврде њене хетерогености Ван Дијк сматра да је CDA „понајвише заједничка перспектива лингвистичке, семиотичке или анализе дискурса (Van Dijk 1993a, 131).

CDA се првенствено бави начином на који се дискурси производе у релацијама са идеологијом и моћи. Ван Дијк (2001) је концептуализује као „тип дискурсивног аналитичког истраживања које примарно проучава начин на који су злоупотреба друштвене моћи, доминација и неједнакост створени, репродуковани и опстају у тексту или говору у друштвеном и политичком контексту” (стр. 352). Она заправо демистификује идеологије и моћ кроз систематично и транспарентно истраживање семиотичких података (писаних, говорних или визуелних). Самим тим отварају се (и стално се проширују) поља погодна за анализу, па се, у контексту масовних медија, односно дискурса комуникације, проучавају невербалне семиотичке поруке попут слика, фотографија, стрипова, филмова или карикатура. У

данашње време сведоци смо критичке анализе трансмедија (сет повезаних медија нпр. књига и филм, вебсајт и игрица).

Социопсихолошку страну CDA заступа социокогнитивни приступ Теуна Ван Дијка. Он је најкомплетније развио идеју да су медији генерално подложни идеологизацији, односно да се идеологије изражавају у дискурсу вербалних и невербалних комуникација. Ово значи да постоје дискурсне структуре које су нарочито релевантне за ефикасно изражавање или убедљиву комуникацију идеолошких значења (Van Dijk 1995, 22). При том, Ван Дијкова дефиниција идеологије знатно се разликује од класичних дефиниција. Он је схвата као систем принципа који организују друштвену когницију, а ове су схваћене као спона између микро и макро нивоа друштва, између дискурса и акције, индивидуе и групе.

Идеологије припадају подручју друштвених веровања и смештене су у друштвеном сећању (Van Dijk 1998, 29). Оне су друштвене јер се деле и отеловљују кроз групу, контролишу друштвену акцију и интерреакцију и због тога што су основа друштвеног и културног организовања друштва као целине (Van Dijk 1993b, 10). Међутим, иако припадају домену друштвеног, свака индивидуа може да развије лично гледиште заједничког веровања. Имајући у виду друштвена веровања у дискурсу, претпоставља се да су чланови групе упознати са њима те да су претпостављена. Као таква остају сакривена у дискурсу (Naghy 2010, 24).

Спона између индивидуалног и друштвеног успоставља се путем менталних модела који представљају заправо личне менталне приказе људског искуства (Van Dijk 1987б) односно свега онога у чему људи учествују (догађаја, акција, о чему читају или шта виде), њихових веровања, знања и мишљења. Ови модели, са једне стране су лични и јединствени пошто су обликовани личним биографијама. У исто време су и друштвено контролисани јер на њих утичу опште друштвене когниције које деле са осталим члановима групе (Van Dijk 1995, 19). На тај начин се контролом менталних модела заправо спроводи идеолошка контрола дискурса. Лоцирајући идеологије Ван Дијк их поставља „између друштвених структура и структура ума чланова друштва“ односно између групе и појединца (Van Dijk 1995, 21).

Основни постулати изложене Ван Дијкове теорије примењени су у студији Корин Наги (Corine Naghy 2010) која обрађује карикатуре посвећене израелско-палестинском сукобу из 2009. године. На примеру четири карикатуре она разматра контролисање, односно усмеравање идеологија кроз карикатуру. Наги полази од „семантичких макроструктура“, односно теме карикатуре као најважнијег елемента који ће примаоци запамтити. Тема уоквирује најважније информације садржане најчешће у самом наслову и ствара менталне моделе који, даље, стварају, односно потврђују идеологије. Оно што је најзначајније је чињеница да ће константно понављање истих менталних модела довести до тога да ће их средина установити као друштвене те ће они утицати на ставове и процене публике. За чланове једне групе која има заједничка схватања и искуства, ментални модели су такође заједнички, а производ тог сусрета идеологија и емпиријских корена из личних модела, јесте манипулација.

У својој студији Наги показује како се, путем манипулативне употребе карикатура, мишљења публике о израелско-палестинском сукобу постепено преусмеравају. Палестинци, који су у почетку приказани као конфликтна страна на крају постају жртве. Ставови публике су преусмерени у одређеном правцу чиме је изазвана идеолошка промена.

У чему су специфичности приступа којим CDA тумачи карикатуре? Организујући процес анализе карикатура према Ферклоуовом (Fairclough 1989) моделу Наги фокус ставља најпре на лексички ниво, односно на избор речи којима се изражава концепт, посебно на наслов карикатуре и текст који се евентуално појављује у оквиру слике. Овде су нам од значаја избор и редослед речи, наглашавање појединих речи или израза, као и њихова позиција. Чак је и текст који се не појављује експлицитно, већ се намерно изоставља, али се из графичког приказа да наслутити, значајан извор информација. Даље, позиционирање вербалног у односу на визуелно у оквиру приказа, његов положај у горњем или доњем делу слике, односно изнад или испод приказа, указује на интензитет значења. Према Кресу и Ван Лувену (2006) „када је језик на првом месту онда ће појачати значење слике, док ако

иде после онда намеће нови вид контроле над значењем и слику претвара у још моћнији, контролисанији и кодификовани јавни језик.“

Потом се фокус ставља на слику, при чему се полази од уобичајне дистинкције форме (како је слика направљена) и садржаја (шта се на њој налази). Најпре се анализира оквир слике и њена позиција у односу на окружење, својеврсни *setting*, односно утврђује се да ли се приказ налази у првом плану или позадини. У оквиру овога важна је и граница између простора који је гледаоцу дозвољено да види и оног који не види. Даље нас Буртон (1990) води кроз садржај слике. Уочавају се сви елементи који се на слици налазе (особе, животиње, објекти, боје, њихов положај самостално или у односу на остале елементе слике, приказане емоције, изрази лица и гестови) при чему се сугерише важност понављања појединих елемената или њиховог одсуства. Попут текстуалних, и понављање визуелних елемената или њихово намерно изостављање представљају важан аспект значења. У том процесу се активирају ментални модели који утичу на формирање ставова читалаца.

1.3.4. Когнитивна метафоричка теорија (Cognitive Metaphor Theory – CMT)

Још један теоријски правац заснован на лингвистичким основама, стекао је карактер интердисциплинарности. Cognitive Metaphor Theory (CMT) заснива се на употреби метафоре у различитим формама комуникације. Све до раних осамдесетих година прошлог века метафора се везивала искључиво за вербални начин изражавања (Barthes 1977) као искључиво лингвистичка категорија. Прекретницу је представљала монографија *Metaphors We Live By* (Lakoff and Johnson 1980) након које је заживело гледиште које метафору тумачи као когнитивни феномен (Gibbs 1994, Lakoff 1993, Turner 1998). Схватање да се метафоричко мишљење или метафорички концепти могу изразити сваким видом комуникације, и вербалним и визуелним постаје све доминантније.

Ипак, главни недостаци ове теорије уочени су првенствено на плану доминантне употребе *вербалног*, односно нагласку на лингвистичку форму метафоре, док се њен *визуелни* моменат и даље запоставља (El Refaie 2003). Тиме се

превазилази Бартова (1977) теорија о односу текста и слике, као превасходно вербалном, у којем су значења слика увек у релацији са лингвистичком поруком. Језик је потребан да интерпретира слику, да поправи денотирана и конотирана значења визуелног. Овај једносмерни концепт у интерпретацији Креса и Вен Луена замењен је идејом да се вербалне и визуелне поруке „стално међусобно мешају и реагују“ (Kress and Van Leeuwen 2006). Самим тим, метафоричке коцептуализације могу имати и другачије окидаче: у сликама (Forceville 2006), звуцима (Zbikowski 2002) или гестовима (Cienki and Müller 2008) .

Након што је успостављена извесна „равноправност“ ова два вида метафоре даља критика усмерена је на ограничену и непотпуну употребу визуелне метафоре. Наиме, у сфери филма (Carroll 1996) њена употреба се сводила на фузију елемената из два различита сегмента у јединствени ентитет. Или на примеру портретне карикатуре (Gombrich 1971), где, уз став да је метафора честа и очекивана у политичким карикатурама, и да је она једно од главних оружја у карикатуристином наоружању, преовлађује једна уска, такође фузионистика дефиниција. Самим тим, све оне карикатуре које не садрже елементе чијим се визуелним спајањем ствара нови искуствени ентитет, не би биле окарактерисане као метафоричке. Примена визуелне метафоре у рекламама (Forceville 1994, 1995, 1996) изнедрила је нешто другачије тумачење пикторалне метафоре – она је средство којим се очекивани визуелни елемент замењује другим, неочекиваним.

Ел Рефе (El Refaie 2003) међутим, побија оба мишљења и на примеру карикатуре коју анализира истиче да метафора, нити је резултат фузије различитих елемената, нити је производ замене очекиваних визуелних елемената неочекиваним. Она „настаје, извире из композиције неколико вербалних и визуелних знакова који својим специфичним међусобним односом заједнички стварају идеју“ (стр. 80).

1.3.5. Методологија истраживања

Након излагања доминантних теоријских приступа осврнућемо се на методолошку структуру истраживања. Истраживачки фокус ставили смо на одабране карикатуре тематски усмерене на представника руралног друштва, српског сељака,

које су излазиле у листу *Јеж* у периоду од 1935. до 1990. године. Ова колекција послужила нам је за анализу форме и садржаја карикатуре, које ћемо даље тумачити у складу са интервјуима са учесницима у процесу креирања карикатура, као и пропратне документације и литературе.

Укупан корпус материјала којим смо располагали за ову студију састоји се од 1075 карикатура објављених у листу *Јеж* у периоду од 1935-1990. године. За анализу су одабране 284 карикатуре које тематски одговарају на истраживачки проблем, односно приказују лик сељака. Оне су разврстане на пет хронолошких периода: период 1935-1941, период 1945-1950, период 1951-1965, период 1966-1980 и период 1981-1990. године.

Знатан део материјала прикупљен је кроз интервјуе, односно разговоре са испитаницима, нарочито по питању уређивачке политике *Јежа*, односно, релација са владајућим дискурсима. Применом полуструктурираног („отвореног“) интервјуа⁷, вођеног на основу питања формулисаних у виду подсетника са назначеним темама и циљевима испитивани су информанти, њих укупно два. Тако мали број испитаника условљен је био пре свега чињеницом да многи од *јежеваца* који су стварали током периода који посматрамо, нажалост, због приличне временске дистанце од истраживачког процеса, више нису међу живима. Упркос малом узорку, сматрамо да смо са саговорницима, садашњим главним уредником *Јежа* сатиричарем Радивојем Бојичићем, као и карикатуристом Предрагом Кораксићем Кораксом, успели да одговоримо на све изазове ове студије. Као савременици социјалистичке југословенске епохе, њени сведоци и активни актери, својим наративима су нам омогућили одговоре на питања дефинисања споне државе, идеологије и карикатуре, односно аутора и уредника листа.

Поред тога релевантну грађу чинили су и писани извори – одабрана литература, каталози изложби, архивска грађа, музејска грађа – сачувани оригинални предмети из музејских фондова и фото документација.

Рад ће понудити детаљну етнографију материјала који нам стоји на располагању, односно дескрипцију одабраних карикатура. Потом ће бити оформљен

⁷ Упитник за интервју се налази у ПРИЛОГУ 3.

један антрополошки оквир за тумачење и анализу карикатуре и примењен на анализу материјала из *Јежа*. Како би се добили комплекснији резултати материјал ће бити протумачен употребом и контекстуализацијом категорија времена, простора, актера, активности и артефаката.

У исто време ће бити указано на теоријско-методолошки потенцијал карикатуре као извора истраживања, нарочито у културолошким проучавањима феномена одевања, чиме се проширује интердисциплинарно поље истраживања.

1.4. Опис садржаја (структуре по поглављима) дисертације:

Ова студија ће бити подељена на неколико целина. Прво поглавље дефинисаће предмет и циљ истраживања. У њему ће, даље, након кратког упознавања са ликом сељака у *Језу*, бити изнете и теоријско-методолошке претпоставке истраживања. У другом поглављу се детаљно тумаче развој и промене шумадијског одевног обрасца. Треће поглавље ће обезбедити један контекстуални оквир за тумачење материјала. У четвртом поглављу говорићемо о карикатури као изузетно значајном, али у недовољној мери искоришћеном визуелном наративу у културолошким истраживањима. Пето поглавље разматра креативни и идеолошки контекст у коме је карикатура настајала, нарочито однос главних актера: карикатуриста – уредници – држава. У шестом поглављу анализирају се карикатуре листа *Јеж* у периоду 1935-1990. године. Изведени закључци ће у седмом поглављу бити синтетисани и протумачени у складу са динамичко-структуралним аспектима карикатура односно, њиховим временским и просторним карактеристикама, актерима, артефактима и активностима које смо уочили. Осмо поглавље показује примену појединих теоријских приступа на конкретним примерима карикатуре (case studies). Завршна разматрања ће представити резултате студије и дискусију уз скицирање простора за даље истраживачке подухвате.

У Прилозима на крају рада налазе се одабрани архивски документи (ПРИЛОГ 1), карикатуре (ПРИЛОГ 2) и упитник за интервјуе (ПРИЛОГ 3).

II ГЕНЕЗА МУШКЕ ШУМАДИЈСКЕ ОДЕЋЕ

2.1. Порекло и трансформације шумадијског одевног обрасца

2.1.1. Одевање у Шумадији током 19. и прве половине 20. века

Шумадија представља веома значајну културно-географску област у Србији. Као средишње транзиторно подручје, својеврсна спона између јужних и северних, источних и западних области земље,⁸ током турских и аустроугарских освајања (од 14. до 18. века) представљала је зону у коју се, бежећи пред најездама страних војски, досељавало бројно становништво. Шумом богата и плодна земља била је погодна да на њој започну нови живот. Стога и није необично што је, путујући по Србији и упознајући народ, путописац забележио да је Шумадија „управо претставник свега из свију старих крајева Србије исељавајућег се народа“ (Поповић 1950, 205-206). Доласком у нови крај досељеници су из свог завичаја преносили своје обичаје и културу, давнашњи начин живота и обрасце понашања, које су и даље настављали да чувају и негују.

Током времена они су почели да ступају у међусобне ближе контакте попримајући једни од других различите одлике културе. Између осталог, предмет тих великих трансформација било је традиционално народно одело. Тако је простор Шумадије постао шарени калеидоскоп динарских, панонских, централно-балканских и шопских елемената народног одела, одражавајући начин одевања не само области које су је окруживале, већ и удаљенијих крајева. У дискурсу непрекидних прихватања и прожимања утицаја других културно-географских група, као и све снажнијих урбаних модних импулса током друге половине 19. и почетком 20. века, можемо говорити о шумадијској одећи, не као о непроменљивом објекту и некој статичној форми, већ пре као о процесу, току и непрекидној промени. Историчар одевања Лу Тејлор (Lou Taylor 2004) увиђа управо ту сталну промену руралног,

⁸ Територија Шумадије обухвата простор оивичен на северу токовима Саве и Дунава, на југу Западном Моравом, док је на истоку граница ток реке Велике Мораве. Западну границу праве реке Колубара, Љиг и Дичина.

сељачког одела, упркос томе што је оно у модерној Европи приказано као фиксирани костим.

Култура одевања постала је предмет интересовања бројних путописаца и хроничара који су, путујући овим крајевима, између осталог, оставили и значајне забелешке о одевању током 19. века (Јовановић 1973). Од помена старијих облика ношње из прве половине века (Карић 1877, Милићевић 1876, Милићевић 1894) преко озбиљнијих и темељнијих истраживачких подухвата Јована Ердџановића (Ердџановић 1951), Петра Ж. Петровића (Петровић 1927, Петровић 1948, Петровић 1949, Петровић 1960), Боривоја Дробњаковића (Дробњаковић 1928) до студија са краја 20. века посвећених обједињавању и груписању народних ношњи у веће целине заједничких одевних одлика према пореклу и етничкој структури становништва (Јовановић 1979), односно имајући у виду њихова миграторна кретања и уобличавања у веће културно-географске регионе (Бјеладиновић 1976).⁹

Наша истраживачка тема односи се на мушку шумадијску одећу. Како би смо комплетније сагледали карактер промена које су је захватиле, накратко ћемо се осврнути на основне одевне карактеристике мушке ношње током 19. века све до последњих деценија, до осамдесетих година, када наступају значајне измене. Јасна Бјеладиновић (Бјеладиновић 2011а, 2011б) посматра шумадијску регију као и остале северне делове Србије (Мачву, Поцерину, Ваљевску Тамнаву, Колубару, Подгорину, Пожаревачку Мораву и Подунавље) као подручје на коме се, услед миграторних кретања преплићу одлике неколико струја. Ипак, и поред јаких утицаја динарске и централнобалканске струје, па самим тим и бројних одлика њихових ношњи, као основна карактеристика истичу се особине панонске ношње. Основне одлике мушке ношње су купаста шубара, платнене рубине (кошуља и гаће) са панонским начином облачења у коме се кошуља (чија су кројна одлика прави и широки рукави) обавезно

⁹ Одевање народа на простору Шумадије тема је која је у великој мери заокупљала домаћу науку. Види: М. Прошић-Дворнић, *Народна ношња Шумадије*, Културно-просветни сабор Хрватске, Загреб, 1989; П. Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, ИШ „Стручна књига“ д.п., Београд, 2002; Ј. Бјеладиновић-Јергић, *Основне одлике народне ношње Шумадије у XIX и првим деценијама XX века*, Топола, октобар 2000, 6; Видосава Николић, 1957. Народна ношња у Шумадијској Колубари, *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности*, 2-3 (1953-1954), Београд: ЕИ САНУ; Милка Јовановић, Сребрица Кнежевић, Јарменовци, *Српски етнографски зборник*, 73, Београд, 1958.

носи преко гађа. Кошуља се у струку опасивала вуненим појасом – тканицом. Од горњих делова заступљени су сукнени и кожни хаљеци, са рукавима или без њих који су генерално, карактеристика и ношњи динарског и централнобалканског типа. Ношен је џамадан од сукна који се на грудима дубоко преклапао и крзнени кожух као горњи део без рукава. Чакшире су у прво време израђиване од белог, а крајем века од сингавог (мрког) сукна. На ногама су се дизлуци обмотавали преко листова, а носе се и вунене чарапе и назувице. Опанке су сами израђивали од пресне нештављене коже. Што се тиче фризура од средине 19. века законским прописима је било забрањено ношење до тада широко распрострањеног перчина па мушкарци почињу да се шишају на кратко.

Општедруштвени развој Србије, појава трговине и занатства, промена начина привређивања од половине 19. века, снажније комуникацијске везе које се успостављају између села и града, са своје стране имали су значајан утицај на одевање на селу. У употребу улазе материјали фабричке израде, а осећа се и све снажнији утицај града и градске културе, пре свега, кроз усвајање грађанског обрасца одевања. Познат као левантински стил одевања, овај тип је доминирао изгледом имућнијих мушкараца у градској средини током првих деценија 19. века, да би се у другој половини 19. века пренео у сеоски миље. Карактерише га снажан уплив оријенталних елемената, који се огледа у употреби квалитетнијих материјала, чоје, сомота, сатена, понекад и свиле. У погледу декорације одликује се богатим апликацијама вуненим, свиленим, сребрним гајтанима. Такав одевни образац употпуњавали су прслук фермен – јелек, гуњ крџалинац, антерија. *Фермен* је прслук без рукава, који се није закопчавао, са усправним оковратником *јаком*. Исту усправну крагну имао је и *гуњ*. Његови дуги рукави имали су разрезу у врховима, најчешће у дужини од десетак центиметара. Обично је био дужине до кукова. Носио се тако што се десна пола стављала преко кошуље, а преко ње се пребацивала лева и закопчавала на десном рамену и још на два места ниже са петљама од гајтана. Зими је преко њега ношен јелек-фермен, а лети се само гуњ носио преко кошуље. Око појаса преко чакшира мушкарци су опасивали свилени разнобојни појас *тромболос*, дугачак и по два метра чији се један крај завршавао испуштеним ресама у виду

кићанки. Преко њега опасивао се кожни појас *силава* са преградама у којима се носио дуван, бритва, прибор за пушење. Чакшире *потурлије* доживеле су промену у виду ширег набраног тура и уских ногавица. На глави се све више виђа *фес* тамноцрвене боје. На ногама ношене су вунене чарапе беле боје или памучне чарапе. Уместо опанака ношене су плитке ципеле *јеменије*.

Овај период обележен општим напретком и развојем села, остаје забележен као период од када почиње, како смо видели, да се носи другачије и боље одело. Сви ови разнолики упливи, постепено су се ширили и веће промене на оделу изазивали у пределима који су се налазили ближе развијенијим градским центрима и саобраћајницама, док се њихов утицај нешто слабије осећао у областима удаљенијим од ових средишта промена. Овај начин облачења, стара грађанска ношња источњачког стила, међутим, није била доступна свима на селу. Носили су је само одређени имућнији слојеви становништва, трговци, занатлије и била је резервисана за свечаније прилике. У народу она никада није била масовно прихваћена и никада није била комплетна, односно ношена са свим својим првобитним деловима. Опстајала је у појединим областима (североситочна Србија) и током првих деценија 20. века као комбинација традиционалне сеоске одеће домаће радиности, старе грађанске и елемената новог западноевропског типа одеће (Аранђеловић-Лазич 1980, 80).

У последњој четвртини 19. века нови тип одеће на селу постао је спој левантинске (тада схваћене као српско-грађанске која се више није сматрала турском, већ варошком са јаком националном конотацијом), градске западне и војничке одеће. Тај период омеђен српско-турским ратовима (1876-78) и Првим светским ратом обележен је обрасцем одевања, који је „с малим изменама, опстао као типизирани костим Шумадинаца до краја постојања ове ношње“ (Прошић-Дворнич 1989, 13). Новију мушку ношњу карактеришу промењене кројне одлике, употреба другачијих материјала за израду, а сачињавају је шајкача, шубара астраганка, или сламнати шешир, краћа платнена кошуља употпуњена крагном, пораменицама и манжетнама на рукавима, што су све утицаји прихваћени из градске средине. Сукнени делови (чакшире, гуњ, фермен, антерија) се замењују оним израђеним од чоје или шајка,

материјала фабричке израде. Чоја је најчешће била тамноплаве боје са пуно гајтанских украса који су израђивале терзије. Одело се опасивало тканим вуненим појасом на чијем једном крају су испуштене ресе које се пуштају да падају низ бок. Штављени куповни опанци занатске производње, са повијеним кљуном, такозвани шиљкани, опасивали су се кожним узицама око ноге.

Према новијим културолошким тумачењима одевања саставне делове одевног инвентара представљају поред визуелних, и сензорне модификације (укус, мирис, звук и осећај) и сви модни додаци на лицу, телу у виду накита, одеће (Eicher 1999, 1). Тако да ћемо када говоримо о одећи, говорити и о коси, односно фризури. Како је речено, током 19. века мушкарци су носили дугу косу сплетену у перчин. Упркос наредбама о одсецању перчина, најпре у Карађорђево време, почетком века, потом и у Милошево време тешко је било искоренити ову навику у народу све до половине 19. века када је кнез Милош успео да забрани ношење перчина (Милићевић 1876; Ђорђевић 1922, 68; Јовановић 1979, 43-45; Филиповић 1961, 66, 256; Васић 1962, 107). Од тада су мушкарци носили кратко подшишану косу. У украс мушког лица свакако, убрајамо и бркове. О њима нема нарочито много података. Знамо да су били нарочито неговани, веома цењени, како међу млађим тако и међу старијим мушкарцима. Према доступним подацима, у њих се заклињало, а сматрало се за увреду повући некога за брк, или нешто погрдно рећи у вези са њима. Самим тим, ћосави људи нису били цењени (Бјеладиновић 2011б, 15).

Закључујемо да су основне одлике ношње у овом периоду изразита разноврсност и богатство у свим сегментима (материјал, крој, колорит, начин украшавања) чиме су се јасно изражавале етничке и регионалне карактеристике. Међутим, након Првог светског рата, а још више након Другог, значајно се мењају друштвено-историјске околности, економски и културни услови. Ношња у још већој мери поприма утицаје градског одела, унифицира се и изједначава у материјалу (све више се употребљавају материјали фабричке израде), кроју и орнаментици. Услед честих ратова, у даљем развоју мушке ношње пресудни утицај добија војна униформа.

Док је између два светска рата ношена полуградска-полусеоска одећа, унификација још више маха узима после Другог светског рата. Уз још интензивнију комуникацију на релацији село-град, нове начине привређивања на селу, старија ношња потпуно излази из употребе чак и код старијих становника.

2.1.2. Одевање после Другог светског рата

Главна обележје послератног периода био је брзи развој индустрије па се у таквим условима јавила потреба за радном снагом која је регрутована са села. Пореклом са села, бавећи се непољопривредном делатношћу у граду, они постају посебна категорија, у литератури позната под називом *полутани*. Као групација код које је снажно заступљена комбинација градских и сеоских одевних елемената, полутани најверније одражавају прелазак са сеоске одеће, односно, народне ношње на градску. При том се нарочито млађи, као главни преносиоци и доносиоци промена, носе полутански (Костић 1955). Запослење у индустријском предузећу у граду омогућило им је и стицање, односно, промену навике па полутан прво „купује шешир или неку другу капу која се носи у граду, или пак, почиње да иде гологлав, а самим тим мења и дотадашњу фризуру; затим скида опанке а, задржавајући бриц панталоне, купује сако и ципеле. Кад се обрати пажња на начин чешљања, као и на то како је обувен и одевен, а још и како говори, одмах се схвати да је реч о новопеченом раднику, у основи земљораднику“ (Живковић 1980, 89).

Поново су евидентни утицаји униформе на одевање на селу. Из војничке униформе је остала шајкача, и панталоне од војничког штофа (официрског) – „камгарн“ панталоне, а понекад и читаве униформе и шињели који се често зими облаче. Носе се и панталоне савременог кроја. У селима која се налазе уз железничке пруге доминира железничарска униформа не само код запослених у ЖТП-у већ и код осталих сељака. Радничко фабричко одело које добијају на радном месту, такође је заступљено у великој мери и почиње да служи као свакодневна одећа која је због своје практичности и кроја нарочито била прихваћена код земљорадника.

Према Јасни Бјеладиновић, непосредно после Другог светског рата у сеоским срединама био је присутан пасиван рекло би се чак донекле и негативан однос читаве

наше заједнице према традицији као нечему што вуче корене из прошлости и чега се треба што пре ослободити ради што бржег преображаја читавог друштва. (Бјеладиновић 1980, 111). Од 60-их година завладао је тренд који је оживео интересовање за ношњу чиме је, на извешан начин, продужено њено трајање, али са знатно измењеним значењем и улогом у култури сеоског становништва. Наиме, кроз наступе културно-уметничких друштава у селима она је постала средство сценске уметности у сеоском аматеризму при чему је задржала оквире своје регионалне идентификације. Њен сценски приказ Бјеладиновић назива „махом ликовни доживљај лишен традиционалног контекстуалног оквира“ (стр. 112). Ангажман сеоске заједнице евидентан је и на плану опремања играча културно-уметничких друштава за наступ, било путем оригиналних предмета било њиховом израдом у домаћој радиности.

Током последњих деценија 20. века градска одећа је вршила веома велики утицај на одећу на селу. Заправо се може говорити о истом типу одеће ношеном и у градским и у сеоским срединама чије су различитости биле условљене највише економским приликама и могућностима. Тако су на селу народно одело у то време настављали да носе само старији становници села који су конзервативнији и теже се одричу традиције. Они су и даље у народној радиности извесне делове сеоске одеће (кошуље, сукње) израђивали за своје потребе и носили, као неку модификовану ношњу, у комбинацији са елементима градског одевања, демодираним и јевтинијим. Њихов начин одевања с једне стране, имао је сврху задовољења основних практичних потреба. То задржавање по којег традицијског дела одеће код старијих може се објаснити Креберовим мишљењем да субкултура различитих генерација одражава процес промена које се догађају у култури (Kroeber, 1948, 274). Задржавајући своје навике и схватања из ранијих периода припадници старијих генерација одражавају фазу културе која нестаје (Прошић 1980, 115). Ношња поприма изразито обележје нечега што је јако вредно и што треба добро чувати. Самим тим, представља богатство за оне који је имају сачувану у свом поседу па на извешан начин поново постаје показатељ диференцијације. За разлику од њих, млађе генерације на селу се веома лако прилагођавају променама прихватајући продор

масовне културе у свим сегментима живота, па и у одевању, пратећи трендове набављања робе из иностранства.

2.2. Шумадијска одећа као етничка одећа

Примерима одбацивања појединих, до тада широко распрострањених елемената одеће, попут феса и чакшира оријенталног порекла, Мирјана Прошић-Дворнић (2006) илуструје процес „национализовања“ шумадијске ношње. Од 1873. године шајкача постаје обавезни део униформе. Од тада, у народу, фес бива замењен овом војничком капом, која је, пратећи промену униформе, до краја Првог светског рата капа била плаве боје, а после рата, као и војничка, углавном сиво-маслинастих тонова. Коју деценију касније, пред Први светски рат, чакшире оријенталног порекла уступају пред панталонама „на бриц“, јахаћим панталонама „француског кроја“, што је био даљи корак у србизацији ношње (Прошић Дворнић 2006, 273).

Додатну значењску димензију овом типу ношње даје чињеница да је постојао повратни утицај шумадијске ношње на одевање на скоро читавој територији тадашње Србије. Због своје једноставности и практичности – без тешких хаљетака, претераног украшавања, једноставнијих кројних облика, fine једноставности општег изгледа и стила – она је свуда била радо прихватана (Бјеладиновић 2011а, 515). Томе су знатан допринос давали кројачи – терзије који су по селима широм Србије шили одећу, по кроју и декорацији сличну шумадијској, делујући да се она брже устаљује у народу.

Међутим, на њено масовније прихватање у знатној мери је утицало народно поимање ове области као устаничког језгра, тзв. српског Пијемонта. Према Цвијићу Шумадија је земља „велике националне мисије“ (Цвијић 1965, 162). У њој се налазило средиште тек створене државе са Крагујевцом као кнежевском престоницом. Из Шумадије је потекла краљевска династија Карађорђевић.¹⁰ О наведеном, са нескривеним одушевљењем сведочи Сретен Поповић када каже да је „Шумадија за сва времена крила/.../у себи све што је племенито, што је слободно и што за слободом тежи и гине. Из срца Шумадије и прва је пушка пукла која је

¹⁰ Исте ове квалификације могу се ишчитати у употреби Шумадије као просторног оквира за сликање национал-роматичарског сеоског амбијента у ТВ серији *Мој рођак са села* (Цветићанин 2010).

огласила народни устанак. Шумадија је у свим ратовима цесареваца¹¹ са Турском била предња и позадна војска и стража цесареваца“ (Поповић 1950, 205-206).

Уз ослободилачки дух и идеје, дакле, преносио се и начин одевања, па је на размеђи векова, управо ова ношња попримила карактеристику националног и, као обележје српства и српског народа, прелазила административне границе и токове река, ширила се и прихватала у још неослобођеним областима. Овакво одело функционисало је као драгоцен носилац локалних, регионалних и створених “националних” идентитета (Taylor 2004, 201). У исто време, управо у циљу „пијемонтске унификације“ током првих деценија 20. века она је истиснула све остале локалне варијанте костима.

О таквој шумадијској одећи можемо говорити као о етничкој одећи. У прво време она је као комплет, на микро нивоу, у оквирима Шумадије, комуницирала свој етничитет (Welters 1999) да би током наредног периода, за њену репрезентацију постао довољан само један њен елемент, капа – шајкача, односно шубара. У том смислу, тумачећи поједине елементе етничке и сеоске одеће (попут француске берете, шкотског килта или немачких ледерхозена) Андерсон о њима говори као о средству које у оквиру нација има функцију да зароби осећај носталгичне „замишљене” заједнице (Anderson 2006). Тако се путем тих елемената одевања заправо нација изнова обнавља и успоставља, у смислу јачања осећаја припадности њених чланова заједници (стр. 6). На сличан начин и Сузан Кајзер (Kaiser 2006) истиче аспект носталгије у контексту сеоске одеће. Када говори о унутрашњој димензији националног репрезентовања, она га објашњава честим носталгичним односом саме нације према руралном, сељачком етничком оделу (стр. 53).

Шајкача постаје ознака идентитета и маркер различитости између осталих, суседних група (Nash 1989, 12). Она наглашава и истиче хомогеност једне групе у односу на другу – и на тај начин постаје етничка одећа. То ће нам постати уочљиво, нарочито након анализе једног сета карикатура из периода пре Другог светског рата у којима се српски сељак (са шубаром) приказивао заједно са хрватским (носи

¹¹ Царска, аустријска војска. Од: цесар-император, аустријски владар (Skok 1971, 258). Уп. цесарски, арх. који се односи на цесара, који припада цесару (*Речник српскога језика* 2007, 1487).

хрватску капу – шкрлак) и словеначким сељаком (такође са „својим“ шеширом са перушком). У њима он, заправо сва тројица, фигурирају као обележје јединствене југословенске монархије, односно њених најбројнијих народа. На тај начин их тумачимо и у оквиру међусобних опозиција и у оквиру конфронтација са припадницима других народа.

То нам је уочљиво и када сељака, у последњој деценији која је предмет истраживања, будемо видели у карикатури заједно са Шиптаром. Тада, током кризе са иселовањем Срба са Косова, његова капа постаје још снажнији идентификациони маркер. Капа, у овом случају шајкача, је постала ознака читавог народа, Срба и Српства. Овим је моћно сугерисано да свест о припадању групи може мобилисати акције и емоције у циљу идентификације са групом путем одеће (Eicher, Sumberg 1999, 297). Међутим, у овом периоду можемо говорити и о националној одећи којом се, имајући у виду друштвено-политичке концепте нације – државе, грађани идентификују са својом земљом (стр. 302). Ипак, на веома склиском терену се налазимо када покушамо да утврдимо однос између ових термина. Према Џудит Батлер ова два термина су „скрпљена заједно повлаком“ (Butler and Spivak 2007, 2) при чему функција повлаке имплицира извесне недоумице, двосмисленост и контрадикције. Јер у свету миграција није никада било јасно шта је држава, а шта нација. Оба термина, као уосталом и сама употреба одеће, могу се разумети једино кад у виду имамо национални и политички контекст. У том смислу Perrot (1994, 13) сасвим исправно примећује „прихваћене и легитимне функције одевања као моћног елемента политичке доминације и социјалне регулације: оно подстиче појединце да се стопе са групом, да учествују у њеним ритуалима и церемонијама, деле њене норме и вредности, правилно закупи његов или њен положај и исправно одигра његову или њену улогу.“

Термин етничка одећа можда најбоље можемо разумети када имамо у виду „све појединачне елементе, комплете и промене на телу које „заробљавају“ прошлост чланова једне групе“ (Eicher, Sumberg 1999, 299). Етничка одећа представља нацију па се Липовецки пита када се догодило нагињање изједначења стила-моде-одеће ка униформности са циљем представљања нације. Француску револуцију обележиле су

sans-culottes које су, иако нису униформа, постале обележје националних субјеката, односно народа (Kaiser 2012, 65-66). Детаљније то појашњава Липовецки (Lipovetsky 1994) и указује како се посредством одеће, у одређивању геополитичких граница концептом нација-држава, помера осећај одговорности са заједнице као целине на појединца као „национални субјект“. Појединац се слободно изражава кроз своју одећу што му униформа, која га потискује и гуши, не омогућава. У том смислу је и народно одело као целина, али пре свега, поједначни елемент капа, постала обележје „националних субјеката“. Са таквим обележјима сасвим је јасно да је у питању одећа која рефлектује прошлост и која је подложна спорим модернизацијским утицајима (Eicher, Sumberg 1999, 301).

2.3. Две капе за једну главу – шајкача и шубара

2.3.1. Шајкача као део униформе српског војника

У подацима о униформама Карађорђевићевих устаника, нарочито оним каснијим који се односе на униформисање Милошеве војске након стицања независности 1830. године, уочавамо постојање свести државних структура о потреби јединственог вида униформе као израза државног ауторитета и суверенитета. Током наредних деценија прописи о одевању стајаће војске предвиђаће њено униформисање према европским узорима, док је униформа народне војске садржавала и елементе народног одела. Тако је забележено да је приликом читања Хатишерифа 1830. године део војника носио гуњац, појас, чарапе, опанке и фес (Службено одело 2001, 62). По пропису Министарства војске из 1864. године сваки народни војник имао је калпак (шубару) од црне јагњеће коже чији се врх с китом превијао на страну (Влаховић, 1953, 156). Као оријентир присуства шајкашке капе у српској војсци узима се 1869. година, али се напомиње да је кнез Михаило још раније (дакле, и пре 1869) „купио 50.000 шајкача од Аустрије, за потребе народне војске. Радило се о граничарској, шајкашкој капи, доцније познатој као *шајкача*“ (Службено одело 2001, 79). И један досада мало познати, необјављени извор у приватном власништву, помиње шајкачу у једном извештају из 1865. године међу стварима које је са собом понео неки одбегли војник.

Из 1870. године остао је Пропис за одело војске који су објавили намесници кнеза Милана. Инсистирало се на практичности униформе јер су „модерно оружје и бездимни барут постепено елиминисали са бојишта колористичку декоративност и парадни сјај униформи па се већ у другој фази француско-пруског рата јавља тежња за упрошћавањем спољног изгледа униформи. Свакодневна униформа постаје главно одело за сву војску и са малим разликама у односу на сталну војску, код народне изгледа овако: чојана капа, гуњић (блуза), чакшире, панталоне, јапунце (шињел) и опанци. Капа је била двојака: „граничарска“ од сивоплаве боје без икакве испуске за све војнике и подофицире као и старешине народне војске (шајкача) и официрска капа француског кроја „кепи“ од загаситоплаве чоје, украшена златним или сребрним ширитићима са правим ширмом. На тај начин је шајкача стекла право грађанства (стр. 80).

Даља хронологија спомиње нови Пропис за походну одећу целокупне војске из 1876. године. Према њему су најважније измене начињене у ознакама на шајкашким капама старешина и официра. Промене су се састојале у боји капе која је сада била од угаситоплаве чоје и промени боја пантљика на њој. Изменама официрске униформе начињеним 1877. године шајкашка капа је за различите старешине била различитих боја: „црвена код ђенералштабних, црна код артиљеријских и инжињеријских, отвореноплава код коњичких, а угаситоплава код свих осталих официра“. Везана за ослободилачке ратове 1876-78. године ова свакодневна униформа (народне војске) стекла је велику популарност и осликавана је на литографијама Ватрослава Бековића, портретима Ђуре Јакшића и Стеве Тодоровића, у приповеткама Лазе Лазаревића, Ђуре Јакшића, Стевана Сремца (стр. 84). Према сведочанствима учесника рата 1876-1878. године, војници су носили шајкаче. Након тога она се као општенародна капа одомаћила у Србији, а после Балканских и Првог светског рата и по свим крајевима насељеним Србима (Влаховић 1953, 156).

Проглашењем Краљевине Србије 1882. године захтевало се и облачење њене војске у складу са рангом државе па се краљ Милан озбиљно позабавио променом униформи. Узор је потражен у униформама Пруске која је у то време била узор

својим уједињењем. Крајем године донет је указ о новој униформи по којој су задржани основни елементи (кепи, тамноплави мундир, суроплаве панталоне), али су њен крој и општи утисак чинили да се знатно разликује од пређашње. Краљ неповерљив у народну војску као „наоружани народ“ укида њено постојање те обраћа пажњу на стални војни кадар. Шајкача постаје обична војничка капа, док је кепа парадна капа (Службено одело 2001, 85).

Поред тога што је шајкача фигурирала као основни елемент војне униформе, њен утицај је приметан и на установљавање и развој ђачких униформи. Оснивање првих стручних школа у Србији било је праћено прописима о одевању питомаца. У зависности од типа школе, ђачка одећа са опанцима и шајкачама наликовала је народном оделу или војној униформи. У Војнозанатлијској школи основаној половином 19. века која је била у надлежности Министарства војног и положај ученика је био сличан положају војника, а „њихова униформа је одговарала тадашњој униформи народне војске. Сваком питомцу је следовало: чакшире од сукна, на једну годину; гуњић, на две године; огртач, на четири године; три пара кошуља на годину; три пара опанака и једне цокуле годишње; једна капа годишње; један оковратник годишње/.../На капама сви питомци носили су војничке кокарде“ (Станков 2008, 229-230). Након што је основана прва стручна интернатски уређена школа у надлежности Министарства просвете, мушка Учитељска школа, 1871. године, препорука Министарства била је да се ђачке униформе израђују од народних производа. По завршетку школовања униформе су враћали школи. Убрзо је школа премештена у Београд па Алексинац да би поново била отворена у Јагодини 1898. године. Од тада њени питомци постају препознатљиви по свом изгледу: „зимско одело са обавезном шајкачом на глави, број ширита означавао је број разреда, капут за изласке – све је подсећало на војничку униформу. Летње одело било је светло, од сукна, са сламеним шеширом на глави.“ (стр. 232).

Када је у Србији у последњим деценијама 19. века почело масовније отварање нижих школа за пољску привреду питомцима је обезбеђивано одело, и радно и свечано по угледу на народну ношњу. У краљевачкој школи основаној 1882. године парадно одело је све до 1920. године „имало форму шумадијске ношње: шајкача са

жутим ширитима који означавају разред, кошуља, антерија, прслук, бриџ-панталоне, ткани појас. Од обуће, лети су носили опанке, са штриканим чарапама, а зими чизме“ (стр. 233). Од 1911. године уведена је новина да ђаци лети уместо опанака, носе плитке ципеле.

У првим деценијама 20. века изглед ђачких униформи зависио је од управе школе или одлука надлежног Министарства. Док су се понегде задржали елементи српске ношње (шајкача као ђачка капа) у великом броју специјализованих школа униформе се прилагођавају струци, па тако у Богословији носе тамније, затвореније око врата, одело, слично свештеничкој одори.

Остале су забелешке и о изгледу униформи припадника финансијских стража. Према Правилима за вршење службе од 23. јануара 1899. (царинском закону) држава им је обезбеђивала бесплатно одело од загасито плаве чохе са зеленом јаком. Одело се састојало од копорана, панталона, капе, чизама или опанака на годину дана и шињела на три године. На глави су носили шајкачу са двоглавим белим орлом (Службено одело 2001, 33).

Велика промена у изгледу униформе одиграла се у првој деценији 20. века. Указом о увођењу сивомаслинасте боје од 10. октобра 1908. године униформа је постала слична униформама које је српска војска носила у ослободилачким ратовима 1876-1878. године (стр. 36). Промењена је боја војне униформе у сиво-маслинасту, са основном формом дотадашње официрске блузе. Војници носе шајкачу, док официрска шајкача има допуну од шиљта, овалну кокарду и испуску по горњим ивицама. Крој и форма шињела се нису мењали. Опанке и цокуле са два каиша затворене носила је пешадија, а коњица чизме. У овој униформи српска војска је водила два Балканска рата и ушла у Други светски рат (Станков 2008, 265).

Виђење српске војске у балканским ратовима дали су немачки репортери и извештачи у тамошњој штампи (Младеновић 2007). Ратни дописник берлинског листа *Berliner Tageblatt*, резервни поморски капетан Перзијус, редовно је обавештавао јавност о „чуду“ званом српска војска. Био је одушевљен спремношћу војника, њиховим ратним успесима, општим моралом који је владао у војсци. У својим извештајима наглашавао је надмоћност српске војске у односу на турске

војнике, истовремено истичући чињеницу да је она ипак далеко мања него у односу на немачког војника. Сматрао је да је српском војнику много пријатније да се у дугим маршевима креће у опанцима, који су иначе његова свакодневна обућа, за разлику од немачког војника који се креће у тешким немачким ципелама. Фасциниран нарочито коњицом Краљевине Србије, њеном обученошћу и спремношћу, много мање ентузијазма показивао је приликом описа њихових униформи: „Униформа је код коњице као и код пешадије, израђена од суре чоје без икаквих украса. Нараменице су од исте чоје, а једна, две или три златне звездице на њима показују ранг подофицира. Шињели су исте боје као и униформа. Понегде се виђају још и шињели загаситоплаве боје“ (стр. 165). Слично је извештавао и дописник *Kolnische Zeitung*-а из Македоније о уласку српске војске у Скопље. Бројни батаљони пристизали су у град, војници већином у опанцима (стр. 167).

Појединци су сматрали да је главни разлог ратних успеха српске војске њена физичка отпорност. О спремности војске и њеном брзом и лакоm прилагођавању на тешке услове ратовања извештавали су за *Frankfurter Zeitung* угледни швајцарски доктори који су пратили српску војску. Са медицинске тачке гледишта, као дрен здрави, снажни српски војници лако су прихватили тешке услове јер је „српски војник сељак, научен на тежак посао при сваком времену“ (стр. 170).

Крајем 1915. године српска војска је морала да напусти државну територију. Након што је на Крфу реорганизована и преоружана кренула је на Солунски фронт. Тамо се појавила у британским униформама и са француским шлемовима (са српским грбом) (Службено одело 2001, 37). На фотографији Драгољуба М. Стојадиновића „Командант „Тимочке пеш бригаде“ пуковник Ђура Докић са својим кадетима пукова XIII Н. Јорговановићем и XIV Милош Дамјановићем на српскоме земљишту код Совича 22-IX-1916. год.“¹² приказани су виши официри као репрезентативни представници српске војске који углавном носе српску униформу са шајкачом или француским шлемом (Исто, 414).

¹² Ова фотографија димензија 7,9 x 13,3 на картону и 11,5x13,9 налази се у власништву породице Васић (Службено одело 2001, 414).

Након завршетка рата у ситуацији територијално проширене државе и са промењеном структуром војног кадра, краљ Александар Карађорђевић тежи ка уједначавању војних униформи на простору читаве троимене краљевине. Уредба о оделу копнене војске Краљевине СХС донета 1922. године предвиђала је измене у кроју официрске шајкаче која је „постала тврда, добила је нешто већи ширм и подбрадни каишчић, а и форма је нешто измењена тако да се благо ширила навише а карактеристичан разрез шајкаче на средини је знатно ублажен“ (Службено одело 2001, 105). Преименовањем у Војску Краљевине Југославије и завођењем диктатуре краљ је наговестио смер веће унутрашње дисциплине и кохезије, али у складу са економисањем и рационализацијом трошкова. Униформе постају сведеније и једноставније, а о шајкачи је остало забележено да је „омекшала“ („традиционална мека, без сунцобрана“). Испуска по горњој ивици била је у боји рода оружја за ниже офицере, са златним гајтаном за више офицере, док је генералска имала златни гајтан и златни ширит испод њега. Подофицирска и редовска шајкача остале су нешто више, за разлику од ових официрских као нешто плићих (стр. 112). Оваква шајкача је новом Уредбом из 1939. године званично уведена као део свакодневне и походне униформе. Годину дана касније, у специјалној униформи прописаној за четничке-јуришне трупе, у изгледу шајкаче предвиђала се само промена боје испуске у црну у складу са истом на осталим деловима униформе (јака, јахаће панталоне).

У Други светски рат сеоске масе као народна војска ушле су са капама које су биле обележја појединих крајева. Једна од најраширенијих капа била је шајкача. Забележено је да употреба шајкаче није била ограничена само на територију Србије већ и Црне Горе и Босне, мада никада у Хрватској и Словенији у којима се није употребљавала ни у периоду пре рата (Николић 1962, 68). Већ етаблирана као знамење борбе, шајкача је као део униформе војске Краљевине Југославије и део народне ношње општеприхваћена међу устаницима.

Даљим развојем народне револуције, њеном масовношћу и бољом организованошћу, појавила се потреба за јединственим обележјем партизанских одреда. Година 1942. се спомиње као преломна за формирање заједничке капе за све регуларне јединице. Према скици коју је дао сам Тито, коме је као узор послужио

ранији облик шајкаче, уз извесне промене на темену које је у новој варијанти сужено и прошивено са три уздужна шава, настала је капа која је и понела његово име (стр. 76). До свог коначног облика као плитке капе која се носила мало косо на глави, постојале су бројне прелазне варијанте од шајкаче до титовке.

Током наредних година њена употреба се омасовила па је титовка постала и званичан елемент партизанске униформе. Према Наредби Врховног команданта народноослободилачке војске и Партизанских одреда Југославије од 1. и 21. маја 1943. године униформа се састојала од капе (титовке), блузе, чакшира, чизма и опасача са упртачем. Овде се наводи и додатни податак да је титовка ушла у употребу под совјетским утицајем, и потврђује наведени да је прављена сужавањем темена шајкаче. Десанка Николић износи претпоставку да је титовка потпуно оформљена управо ове године, као одјек I Заседања АВНОЈ-а и да је од тада постала не само капа припадника развијених војних формација (дивизија, корпуса), већ и позадинских одреда и припадника омладинских организација (стр. 76-78). Ипак чињеница да су нови борци и током 1944. године приступали партизанским одредима често и даље носећи шајкаче и друге народне капе учинила је да се потпуна уједначеност капе није могла успоставити. Зато је негде средином 1944. године следила наредба Врховног команданта НОВ и ПОЈ (од 24.4.1944) о шивењу нових капа „титовки” на целој територији земље, а у циљу отклањања разноликости.

Након рата титовка је била општеприхваћена као „настављач тековина револуције” па је ношена на радним акцијама, а постала је и део пионирске униформе. Бележећи податак да је титовка у неким местима наше земље шивена наменски за становништво, Николић закључује да је она заменила шајкачу. „На тај начин, капа поникла у народним оквирима претрпела је извесне промене, да би се, одигравши значајну улогу током народноослободилачке борбе, поново вратила своме извору” (стр. 80).

2.3.2. Шубара као део народног одела и војне униформе

Влаховић шубару сматра једном од најстаријих људских капа (Влаховић 1953). Спомени на трачким и илирским вазама, споменицима и рељефима, преко

приказа на средњовековним фрескама, указују на велику заступљеност крзнене капе типа шубаре на балканском простору, а историјски извори је бележе и на ширем европском и азијском простору. Различитост облика (међу којима доминира купаста форма великих димензија), материјала и боја, условљавали су просторно-географски оквири и културно-историјски утицаји. Велику разноврсност шубара на територији настањеној Србима најбоље можемо сагледати кроз неколико илустративних примера. Највеће шубаре у Србији забележене су у источним крајевима земље (Ресава, Стиг, Тимок), док се мање и плиће, такозване *тупаче* носе у крајевима око Врања и Пирота¹³. У источној Србији то је основна и једина капа коју носе подједнако и српско и влашко становништво (Драшкић 1972, 147). Мачванска шубара је уска и танка (Ћатић 1937).

Међутим, шубара са којом смо се најчешће сусретали у нашем материјалу је шумадијска шубара. Њен карактеристичан облик огледао се у виду купастог шиљатог врха и набраног дна. Заправо се та набраност постизала спуштањем врха шубаре чија се основа на тај начин наслањала на теме главе. Израђивала се од црне јагњеће коже. Пример шумадијске шубаре чува се у Етнографском музеју под новим инвентарним бројем 32808 (стари инв. бр. 34). Набављена је 1902. године у Крагујевцу.

Помени шубаре у контексту војне униформе знатно су ређи него што је случај са шајкачом. Говорећи о одевању хајдука током буна и устанака од 18. до 20. века Душан Поповић спомиње хајдучку капу, као специјално хајдучко обележје. Она је по облику подсећала на већу шубару, односно калпак. На њу се стављала кићанка. Прави хајдучки обичај представљало је стављање кићанке од сребрне срме коју су хајдуци имали права да ставе по једну сваке године (Поповић 1931, 147-149). Следећи помен шубаре је наведени указ из 1864. године када је Министарство војске наредило да опрему војника чини шубара од црне јагњеће коже чији се врх с китом превијао на страну (Влаховић 1953, 156). Николић (1962) је помиње и као капу која се носила у разним деловима земље током Другог светског рата, наводећи занимљив пример из Црне Горе из 1943. године. На цртежу Пива Караматијевића „Поп Блажо

¹³ Исте такве се носе и даље у јужнијим крајевима у Македонији.

Марковић“ видимо портрет попа са шубаром и петокраком на њој. Занимљивост је у томе што се у петокраки звезди уцртан крст (стр. 70).

2.4. Резиме

У овом поглављу изнет је историјски осврт на развој мушке шумадијске одеће. Најпре је дат један општи осврт на развој и промене одевања током 19. и првих деценија 20. века уз навођење основних елемената шумадијског одевног обрасца. Након тога је указано на основне карактеристике одевања у периоду после Другог светског рата. Даље смо се осврнули на развој војне униформе у Србији коју је, као један од основних елемената од краја 19. века, карактерисала капа шајкача. Осим војне, она је постала и обавезни део ђачке униформе. На крају смо изнели и неке основне чињенице о шубари, другој капи која је током тог периода такође доминирала међу народом.

Закључили смо да о шумадијској одећи не можемо говорити као о непроменљивој статичкој форми, већ пре као о процесу и току. Током читавог периода свог развоја она је трпела бројне утицаје и доживљавала промене. Најзначајнија промена одиграла се на размеђи векова када је, под утицајем различитих фактора (пре свега утицаја левантинског типа одевања, грађанске одеће са обележјима западног обрасца и елемената војне униформе) дошло до формирања једног типизираниог костима Шумадинца, који ће убрзо постати широко прихваћен у другим руралним крајевима земље. На то су утицале специфичне друштвено-историјске околности и нескривени сентименти према Шумадији као области где је „прва пушка пукла“.

Пијемонтско поимање Шумадије рефлектовало се на одело па је оно постало носилац националног идентитета. Савремена теоријска тумачења споне између одеће и етничитета дефинишу стога шумадијску одећу знаком – етничка. Као целина она, на микро нивоу регије, комуницира свој етничитет, али је током времена, за њену репрезентацију постао довољан један њен елемент – капа. Имајући шајкачу у виду, са јасном асоцијацијом на чињеницу да је под овом капом српски војник извојевао своје

најславније ратне победе, она представља рефлексију прошлости и заробљава осећај носталгичне замишљене заједнице (Anderson 2006).

Такође смо се детаљно осврнули на развој и промене униформе српске војске од краја 19. века до средине Другог светског рата. У овом периоду њен основни елемент представљала је шајкача већ етаблирана као знамење борбе. Док је током ратова који су претходили Другом светском рату била обележје војске Краљевине Југославије, у овом ратном сукобу је дошло до делимичне измене њене улоге. Током прве фазе рата била је широко заступљена међу устаничким масама, међу којима је свако носио капу из свог краја, односно своје народне капе. Њихова разноврсност, уз чињеницу да је народна револуција добила на масовности и организованости, изнедрила је потребу за једним заједничким, јединственим обележјем партизанских одреда. Делимично измењеног изгледа, шајкача се трансформисала у титовку која постаје званичан елемент униформе партизана. По завршетку рата, титовка постаје широко прихваћена међу становништвом и са измењеном симболиком, као „настављач тековина револуције” враћа се у народ.

У исто време, у мери у којој су нам извори допуштали, указано је на основне карактеристике шубаре као дела народног одела и војне униформе. За разлику од шајкаче, шубара се као једна од најстаријих капа коју човечанство познаје, на територији Србије јавља у разноврсним облицима. Ретке забелешке о шубари као елементу опреме ратника, у прво време је помињу као хајдучко обележје, потом и део војничке опреме.

III ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

Хронолошки гледано, предмет овог истраживања обухвата период од 1935-1990. године. У том временском оквиру Југославија је доживела суштинску промену државног уређења. Монархија са династијом Карађорђевић на престолу постојала је до почетка Другог светског рата. Оптерећена бројним нерешеним социјалним, економским, али пре свега националним питањима, Монархија у облику у којем је постојала, није задовољавала потребе ни захтеве ниједног свог конститутивног елемента. Са таквим тешким бременом је дочекала почетак рата. Из револуције је Југославија изашла као федеративна република на челу са председником Јосипом Брозом. У скоро полувековном постојању и трајању социјалистичке Југославије смењивали су се периоди вртоглавог економског и привредног напретка и стравичних суноврата, бурних исцрпљујућих политичких криза испресецаних периодима мировања и стагнација, изазивајући културне, друштвене и моралне успоне и падове.

Схватајући *Јежеву* карикатуру као верну рефлексију друштвене стварности потребно је поближе се упознати са друштвено-историјским контекстом током кога је настајала. Уједно ћемо појаснити каква су правна, регулативна и стварна ограничења постављана штампаним медијима. Јер став који је карикатура заузимала, као и званична политика листа према ономе што је објављивао на својим страницама, као уосталом и целокупна објављивана „озбиљна“ и забавна штампа, никада нису могли измаћи будном оку државне контроле. Контрола је увек постојала, мењао се једино степен притиска, којим је штампи понекад у потпуности одузимано право на слободан и несметан рад, да би јој се повремено, у мањој или већој мери, дале „одрешене руке“.

На крају, сматрали смо да је потреба за оваквим издвојеним поглављем реална имајући у виду дужину периода (45 година) који је предмет анализе. Као такав, он је изнедрио раскошно богатство „догађајне историје“ што додатно иде у прилог оваквој његовој структурираности.

3.1. Предратни период (1935-1941)

Након убиства краља Александра Карађорђевића у Марсеју 1934. године земљом је, до почетка рата, управљало Намесништво на челу са кнезом Павлом. То је период привредног опоравка земље који је уследио после светске економске кризе са почетка тридесетих година. Промене и заокрет у управљању Краљевином огледале су се у једном демократичнијем вођењу политике, поновном успостављању партијског живота (повећање броја политичких странака, повећање броја политичких зборова и манифестација), као и нешто другачијим правцем у којем се кретала спољна и унутрашња политика. На изборима за парламент одржаним 5. маја 1935. године опозиција је добила чак милион гласова, а влада Богољуба Јевтића је ускоро распуштена.¹⁴ Нови председник владе постао је др Милан Стојадиновић који је на ту дужност ступио 24. јуна 1935. године. Његов мандат трајао је до 4. фебруара 1939. године.

Он је био личност која је период свог председавања владом обележио снажним утицајем нарочито у сфери пропагандне делатности. За тематику која нас интересује, а која се односи на однос државе према штампаним медијима и, у оквиру тога, на слободу штампе, оваква његова делатност је нарочито значајна.

Нову Стојадиновићеву владу чиниле су три странке: Народна радикална странка (НРС), Словенска људска странка (СЛС) на челу са Антоном Корошецом и Југословенска муслиманска организација (ЈМО) коју је водио Мехмед Спахо. Убрзо по формирању владе основана је владина странка Југословенска радикална заједница (ЈРЗ). Бројни сукоби у влади доводили су до честих смена министара, а у једном тренутку, додуше тек у децембру 1938. године, дошло је и до сукоба у самом врху, између друга два човека „тројства“, Корошеца и Спаха.

Најуспешнији потези Стојадиновићеве владе повучени су на плану привредне политике. Индустрија је оживела, а нарочито се веома много улагало у развијање сопствене индустријске производње. Отворане су фабрике и нова постројења,

¹⁴ Избори су иначе остали упамћени по снажном притиску и терору власти, хапшењима, забранама, фалсификовању гласова чије је пребројавање, како је забележено, трајало чак 20 дана (Трипковић 1983, 78).

изграђивана је путна инфраструктура и железничке мреже. У оквиру предизборних обећања 1935. године влада је обећала и смањење тарифа железничког саобраћаја, изградњу нових путева и пруга (Трипковић 1983, 72). Држава се поставила као наручилац и финансијер великих послова у земљи, откупљивала је производе и старала се о њиховом пласману у иностранство.

У области пољопривреде постигнути су такође значајни резултати. Имајући у виду већину сеоског становништва у Краљевини Југославији јасно је да су они представљали важну циљну групу којој се влада током трајања изборних кампања обраћала. Ипак, услед тешке материјалне ситуације у којој се сељак налазио, агитација међу необразованим становништвом сводила се на потплаћивање и куповину гласова. Сељак би дао глас у замену за пиће, новац или чак и државну службу. Према сећањима Милана Јовановића Стоимировића, кандидата у смедеревском крају, „после сваког збора те окружи гомила оних који траже новац и који почињу да те салећу са изјавом: Ја водим 10 бирача или: Ја имам 15 гласова! Из руке у руку ту лети новац. Неке пијандуре траже да им се плати пиће, неки типови захтевају службе...А збор био бедан: сам Циганин уцењивач, 80 на броју, траже паре, 50 дин. по глави. Рекох им да је то кажњиво, предложих им да им ископам бунар као задужбину, одбише иако немају бунара; пиће и даље воду из потока, али неће да гласују без пића, тј. траже у готову“ (Јовановић Стоимировић 2000, 218-219).

Што се села тиче влада је као свој најзначајнији резултат истицала доношење Уредбе о ликвидацији сељачких дугова којом су они смањени за 50%. Ова Уредба је била замишљена као нека врста коначног решења сељачког питања. Ипак, у стварности она није испунила очекивања земљорадника. О томе да је она у већој мери имала политички и пропагандну добит за владајућу гарнитуру, него заправо економски за сељака, написане су бројне студије (Мирковић 1968, Стојков 1985, Аврамовски 1986, Петрановић 1988). На плану социјалне политике повећане су наднице радницима, а доста је урађено и на колективним уговорима и радничком осигурању.

Деловање режима на унутрашњеполитичком плану може се описати као промена од „режима приличне толеранције“ који је обележио почетак владавине до

режима који се на крају „уместо обећане демократизације, све више лађао метода шестојануарске диктатуре“ (Стојков 1985, 16). Хрватско питање било је горуће питање које ова влада за свог мандата није успела да реши. Друга карактеристика унутрашњеполитичког деловања је сукоб са Удруженом опозицијом коју су чиниле три српске странке: Радикална и Демократска странка и Савез земљорадника (Радојевић 1994).

У свом спољнополитичком деловању Стојадиновић се постепено удаљавао од Мале и Балканске Антанте и сарадање са Француском, а све више се усмеравао ка Немачкој и Италији. Нарочито је са Немачком била унапређена привредна сарадња. Значајан билатерални споразум постигнут је са Бугарском која се њиме одрекла територијалних претензија на југоисточне делове Југославије. У знатној мери су уређени односи са суседним државама, а у циљу побољшања и јачања односа Стојадиновић је предузимао честа путовања и примао угледне државнике.¹⁵

Влада је најслабије резултате постигла на пољу културне и просветне политике. Акутно питање је била неписменост народа. Процент неписменог становништва износио је према попису из 1931. године 44,61%, дакле радило се о сваком другом неписменом становнику. Међутим, тај проценат се веома разликовао од бановине до бановине. Најбоља ситуација била је у Дравској бановини (само 5,54% неписмених) док је највећи проценат аналфабета био у Врбаској бановини где је износио 72,60% (Симић 2007, 221). Ипак, према истраживањима Љубодрага Димића, управо је рад на описмењавању дао најзначајније резултате од свих прокламованих задатака у области просвете (Димић 1994, I/365). Изграђиване су нове школе, обнављане старе, радило се на унапређивању и осавремењивању наставе, побољшаван је материјални положај студената њиховим стипендирањем.

¹⁵ У предговору својих мемоара Стојадиновић је набројао државнике са којима се сусретао. То су, између осталих, били енглески краљеви Едвард VII и Џорџ VI, британски премијер Винстон Черчил, канцелар Немачке Адолф Хитлер, Хајнрих Химлер, Херман Геринг, Јозеф Гебелс, италијански краљ Виторио Емануел III, Бенито Мусолини, италијански министар спољних послова гроф Галеацо Тано, чехословачки председник Едуард Бенеш, бугарски краљ Борис, председник Турске Кемал Ататурк, папе Пије XI и Пије XII, васељенски патријарх и многи други. М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1970.

Упркос томе што је влада истицала да има „утврђену просветну политику, у којој су видно постављени циљеви“¹⁶ у стварности није било планских, осмишљених мера, а и оне које су постојале нису биле доследно спровођене. Заправо се много агилније радило на прогону учитеља, њиховом постављењу које је зависило од партијске подобности и сталном премештању партијски неподобног кадра, поштравању закона који су се односили на просветну делатност, константном партијском уплитању и интервенисању у сфери просвете (Димић 1996, I/368). Након пада Стојадиновићеве владе, 1939. године у једном допису министру просвете учитељи су окривили државну политику Милана Стојадиновића која је користећи силу, принуду и корупцију тежила да учитељску организацију потчини и „натера на дневну политику“ (Димић 1996, II/287). Уз притиске такве врсте учитељима је рад на едукацији додатно отежавала ситуација на терену. Према једном извештају из 1938. године који даје опис тадашњих прилика говори се о учмалим народним масама, предрасудама и заблудама и тешком раду на искорењивању неписмености и примитивизма (Симић 2007, 224).

Са друге стране, знатно више је урађено на плану едукације образованијег слоја становништва и на задовољењу њихових културних апетита. У ту сврху отворен је низ институција попут Музичке академије, Академије уметности, Академије наука у Љубљани (1938). У Београду је Музеј кнеза Павла отворен 1936. године. Симић закључује да је Стојадиновић, као велики љубитељ културних и уметничких манифестација, и сам допринео оваквом стању ствари.

3.1.1. Однос према штампи у предратном периоду

У периоду Стојадиновићеве владе постојале су две најважније и најутицајније државне институције чији је задатак било извештавање о активностима владе, владајуће странке и краљевског дома. То су Централни прес-биро¹⁷ (ЦПБ) који је

¹⁶ *Рад на просвећивању народа, Наша просветна политика*, Издање Главног одбора Југословенске радикалне заједнице, Секција за пропаганду, Београд, 1938, 16.

¹⁷ Централни прес-биро основан је посебним законом априла 1929. године и функционисао је као опште државна информативна служба. У почецима свог рада имао је задатак да оправда постојећи режим, те да домаћем јавном мњењу, али и иностраном, појасни актуелни режим диктатуре, поделу

функционисао као нека врста Министарства пропаганде и Агенција „Авала“¹⁸ која је заправо представљала државну новинску агенцију. „Авала“ је преузимала информације од ЦПБ-а и даље их пласирала, у земљи и иностранству.

Обе ове институције су прослеђивале податке и информације штампаним медијима и на тај начин директно утицале и контролисале садржај тих медија. Од јуна 1935. године њихов значај и улога су изузетно порасли јер је премијер Стојадиновић увиђао њихову моћ у промоцији државе, а нарочито сопствене личности. Заправо ће у даљем периоду обе агенције у великој мери радити на промоцији председника владе и политике коју је водио.

Превентивним прегледом штампе у оквиру ЦПБ-а бавио се Информативни одсек. Из ЦПБ-а су свакодневно контактиране редакције листова дајући им упутства о темама и информацијама које нису погодне за објављивање. Понекад је пракса била и да листови сами доносе примерке пре пуштања у штампу ради превентивног прегледа. Овај одсек је обављао све послове у вези са применом закона о штампи и одржавао потребне везе са државним тужилаштвом у циљу координације рада на примени Одредаба закона о штампи.

У оквирима своје цензорске делатности Централни прес-биро је организовао и рад Одељка за израду прегледа домаће штампе у оквиру кога се вршила контрола и преглед свих домаћих часописа и листова. Праћен је и штампани материјал националне и мањинске штампе (на немачком, мађарском, чешком и словачком језику), а није занемарено ни писање иселјеничких листова.

У периоду када је његова деланост била најорганизованија, односно за владавине Стојадиновића, 1935-1939. Централни прес-биро се, поред цензорског рада, бавио прикупљањем и пласирањем информација о приликама у земљи, а нарочито о раду и успесима владе. У ту сврху су нарочито ефектне биле штампене

земље на бановине, Уставне одлуке (Устав из 1931). Током периода Стојадиновићеве владе његова делатност била је знатно унапређена и проширена тако да се може рећи да је полако прерастао у Министарство пропаганде, иако званично није носио тај назив.

¹⁸ Агенција „Авала“ основана је у септембру 1919. године као једна од првих телеграфских агенција у тадашњој Европи. Од малог информативног бироа са неколико запослених постала је снажна институција која је, иако приватизована, функционисала као фактички државна, и чији су улога и значај за пренос и пласирање званичних информација у земљи и у/из иностранства били непроцењиви.

брошуре посвећене двогодишњем и трогодишњем раду владе које су садржале бројне фотографије, графиконе, прегледе и трудиле се да врло сликовито прикажу резултате политике владајућег режима.

Централни прес-биро се нарочито ангажовао на сузбијању комунистичких тенденција: у том смислу забрањивани су и гашени листови са комунистичким садржајима, а путем летака и брошура је спровођена опсежна антикомунистичка пропаганда. Комунизам је био приказиван као опасност, болест и зараза док је ЈРЗ фигурирала као „бранилац наше слободе и самосталности, непомирљиви непријатељ комунизма“¹⁹ У штампи је према комунистичком покрету била спровођена изузетно оштра пропаганда. Чланци и написи антикомунистичког карактера редовно су објављивани и сви су пролазили контролу Централног прес-бироа, а заправо је велики број њих био и инспирисан и конструисан од стране бироа.

Са истим циљем је био установљен Југословенски антимакистички комитет који је два пута месечно издавао билтене посвећене критици покрета и идеје комунизма, стању у Совјетском савезу и сл. Овај комитет био је основан и финансиран од стране владе. Из наведеног се може закључити да је постојала прилично разграната и веома добро организована антикомунистичка делатност у функционисању штампе.

Пропаганда усмерена ка опозицији била је такође изразито негативна. У прве две године је најчешће критикован рад претходне владајуће гарнитуре ЈНС, која је карактерисан као недемократски и диктаторски, са антидржавним тенденцијама. Током 1937. тежиште критике се пренело на Удружену опозицију истицањем њихових негативних особина (ништавности, себичности, међусобног ривалства, неморала). Нарочито се у том духу говорило о Хрватској сељачкој странци и њеном лидеру Влатку Мачеку. Хрватском питању се признавало постојање и потреба споразума, али је кривица због тога што споразум није постигнут свалјивана на Мачека и његову неодлучност. Њему је признавано вођство над хрватским покретом,

¹⁹ *Шта хоће Југословенска радикална заједница*, Издање Главног одбора ЈРЗ, Секција за пропаганду, Београд, 1938, 9.

али се константно покушавало да се он што више лично дискредитује (Симић 2007, 298).

Према Извештају о раду за 1940. годину ЦПБ је, у оквиру наставка рада на праћењу домаће и стране штампе, пратио 107 домаћих листова, од тога 25 дневних и 82 повремена, док је број страних листова који су праћени износио 139.²⁰ Окупација земље у Другом светском рату значила је и престанак рада Централног прес-бироа. До тада је већ било архивирано 2670 досијеа личности и установа, а у новоформираној картотеци 7000 (стр. 4). Поред тога, ЦПБ је поседовао највећу базу фотографија, био је највећи произвођач филмова у Југославији, имао доминацију у емитовању радијског програма.

Слобода штампе током читавог овог периода није постојала. Иако се свакодневно оснивао велики број листова, а статистика бележи постојање чак 1.223 листа на територији Краљевине, дакле у свим бановинама (Симић 2007, 121), над њима је вршена строга контрола и великом броју листова је забрањивано излажење или су им одређена издања заплењивана. Познато је да је цензура била нарочито јака у Хрватској где су неретко листови забрањивани чак и онда када нису објавили све што им је било достављено (стр. 123), а неретко се дешавало да предцензура ни не види чланак.

Председништво министарског савета Централног прес-бироа у Београду достављало је државним тужилаштвима по свим већим градовима упутства за вршење цензуре. Из њих сазнајемо о флексибилности власти у третирању одређених проблема. Једно такво Упутство сугерисало је да се по спољнополитичким питањима цензорима не дају прецизна упутства, већ да она зависе од ситуације. Писање штампе о унутрашњим приликама у земљи дозвољавало је либералност према дискусијама и предлозима о привредним питањима, комуналним питањима и, у извесној мери према изношењу недостатака или злоупотребама управних власти. Дискусије и

²⁰ Централни прес-биро, Извештај о раду за 1940. годину, део Административни одсек, 6. Нав. према Симић 2007, 102.

критике о овим питањима биле су дозвољене до оне тачке у којој би почеле да показују антидржавне или антирежимске тенденције²¹ (ПРИЛОГ 1а).

Из билтена ЦПБ-а који су свакодневно обимно и детаљно извештавали о цензури штампе сазнајемо више података о начину на који је овај цензорски механизам функционисао. Иако је цензура по свом обиму обухватала сву штампу, најчешће су на мети лектора и цензора били централни листови, а у мањој мери локални. Да наведемо само неке који су најчешће спомињани: *Политика*, *Време*, *Правда*, *Хрватска стража*, *Јадрански дневник* (излазио у Сплиту), *Обзор* (излазио у Загребу), *Време*, *Село*, *Грађевински радник*, *Привредни преглед*, *Трговачке новине*, *Фолкитиме*, *Непсава*, *Наplo* (листови немачке и мађарске националне мањине). Најчешћи разлог забрањивања новина био је због „неугодних наслова и самих чланака“ па су тако из новина у целости брисане вести, избацивани су редови или читави чланци, повремено су брисани наслови, а дешавало се и да се у потпуности изостављају поједине notiце, извештаји, делови, о на пример нечијем боравку, посети или састанку.

Занимљив је био тај *insider*-ски увид у предцензорски посао. У билтенима је увек јасно било назначено који пасуси неког чланка или делови реченице су били избачени. Тако је на пример, на митингу Удружене опозиције из говора неког од вођа странке избациван онај део који се односио на критику режима, а остављани су сви остали делови општег, неутралног карактера. Такве директне интервенције на тексту мењале су његов смисао и значење и у тој форми је одлазио у сутрашње штампано издање. И док би се помислило да објављивање говора неког опозиционара сведочи о слободи медија у држави и демократичности власти, док је на делу заправо била систематска и планска конструкција информација и гушење јавне речи и угрожавање грађанских права и слобода.

Стварну слику ствари можемо сагледати на основу једног извештаја из 1936. године о раду Државног тужилаштва и Централног пресбиороа у вези са законом о штампи. У виду јутарњег реферата наводи се да је *Политици* „која је, као и сви

²¹ Председништво Министарског савета Централни Пресбиоро (38) Преписка са упутствима о начину цензурисања стране и домаће штампе 1935-1941. Фонд ЦПБ, АЈ 91-218.

остали листови, добила јуче наређење да не пише о штрајковима и неповољним стварима у том правцу, а која је ипак писала, забрањен је данашњи број.²²

На удару цензуре била је и шаљива, хумористичка штампа. Неколико сликовитих примера указује нам на озбиљност приступа овом послу у којем се ни најбезазленији прекршаји нису толерисали. Тако из реферата од 23. новембра 1935. године сазнајемо да су „КОПРИВИ задржана два чланка у којима се праве алузије на инцидент у Народној скупштини од 13. о. м.“²³, или да је Државно тужилаштво у Београду забранило растурање ШАЉИВИХ НОВИНА и КРОКОДИЛА /бр.14/ инкриминишући у њима написе са изразито порнографском садржином.²⁴ За нашу тему изузетно је занимљиво да је средином 1936. године из Коприва избачена слика „одрпаног, полунагог сељака под насловом „Народни јунак на ревији народних ношњи“ са текстом испод слике: „Најраширенија народна ношња у Југославији“.²⁵

Дописник Централног прес бироа из Сплита известио је у фебруару 1935. године о покретању хумористичког листа *Штандарац*.²⁶ Његова детаљна анализа обухвата најпре назив листа („у сплитском духу, Народни Трг на ком се сконцентрише живот вароши и на ком се о свему расправља; према томе, тај назив би одговарао од прилике смислу речи чаршија“), циљну групу читалаца којој је намењен („лист је намењен углавном сплитском малом човеку, широком слоју радништва и земљорадништва“), информације о покретачу листа („покренуо га је професионални новинар без намештења, а циљ му је да себи даде неку зараду“) као и анализу првог броја („неколико је политичких локалних актуелности, а остали материјал третира локалне прилике и појаве. Лист је писан у сплитском жаргону, а уређен је слабо, неинтересантно и недуховито“). То нам омогућава увид у шаблон према којем је био

²² Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38) Цензура-забране домаће и стране штампе, фасцикла 91, архивска јединица 216-220, 1929-1941. Јутарњи реферат Београд 30.5.1936. Рад државног тужилаштва и централног пресбироа у вези са законом о штампи.

²³ Исто, Јутарњи реферат Београд 23.11.1935. Рад државног тужилаштва и централног пресбироа у вези са законом о штампи.

²⁴ Исто, Јутарњи реферат Београд, 16.10.1935. Рад државног тужилаштва и централног пресбироа у вези са законом о штампи.

²⁵ Исто, Јутарњи реферат Београд 4.6.1936. Рад државног тужилаштва и централног пресбироа у вези са законом о штампи.

²⁶ Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38) Публиковање и цензура домаће и стране штампе, фасцикла 74, 1929-1939.

организован рад на праћењу штампе, односно главне параметре на које су извештачи и дописници обраћали највећу пажњу.

На сличне податке који би пратили покретање *Ошишаног јежса* и почетак његовог рада 1935. године, нисмо наишли, али је забележено његово забрањивање. Први број за који смо, прегледом комплетне грађе могли да утврдимо да се није појавио на киосцима је број 135 од 31. јула 1937. године. У фокусу пажње цензора нашао се поново 30. априла 1938. године. Цензор је своју одлуку о забрани образложио указујући да се „на средини на првој страни као и на 2,3,4 и 6 страни истог листа појединачно у појединим пасусима износе таква тврђења, којима се ствара расположење да се државне власти ометају у вршењу свога задатка и уопште у своме делању то је на основу горњег прописа забрана оправдана и на законима основана.“²⁷ Стога је донето решење да се „узапте сви бројеви узабрањеног листа“ (ПРИЛОГ 1б). Забележено је да су 1939. године забрањена и два узастопна броја *Ошишаног јежса* - издања од 11. и 18. фебруара (ПРИЛОГ 1в). Забрањен је и 11. марта 1939. године, овај пут због карикатуре којом се „ствара расположење омаловажавања државне власти у својој општој функцији и њеног ометања у вршењу свог делања и задатка“ (ПРИЛОГ 1г). Последњи случај забране односи се на издање од 18. маја 1940. године, мада у архивским документима није остало забележено образложење забране.²⁸

Такође нам може бити занимљив начин праћења рада редакција од стране државних институција. Локални дописници су Централном пресбироу

²⁷ Председништво Министарског савета Централни Пресбиру (38) Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

²⁸ У оквиру ове хронологије, вредно пажње је споменути догађај са почетка 1937. године када је *Ошишани јеж* приредио изложбу у Павиљону Цвијета Зузорић, коју је посетио лично премијер. У *Времени*²⁸ је било посебно истакнуто како се Стојадиновић „слатко насмејао“ пред карикатуром мачка испод које је писало „домаћа животиња коју сви мазе“ са јасном алузијом на др Мачека. За нашу причу је посебно значајан податак да је том приликом премијер, као прави љубитељ уметности, откупио поједине радове познатих уметника Хоџића, Крижанића, Жедринског и Наде Дорошки, за које се, према њиховим називима („Вођ грди свога дисидента“, „Борбашка идеологија“, „Наши политички оци“) закључује да су јасно уперени против опозиције. Дакле, лист је баш за изложбу приредио карикатуре које су на критички начин приказивале противнике власти, чију је куповину премијер, у свом стилу, искористио као још један маркетиншки потез за сопствену промоцију. *Време*, 27. децембар 1937. Чланак је доступан у електронском издању на веб страници Народне библиотеке Србије <http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/vreme>.

Председништва министарског савета Београда поред својеврсне личне карте листа (која је обухватала име листа, место излажења, власника листа, састав редакције, правац листа, динамику излажења и тираж, као и податке када је лист основан и важније промене у току излажења) достављали чак и детаљне податке о главном уреднику и о сталним сарадницима листа.²⁹

Иако потиче из ранијег периода (1930. година) илустративан је пример обраћања једног референта за домаћу штампу шефу Информативног одсека обавештавајући га, у свом дневном прегледу, о уоченим неправилностима. Он нам омогућава да се упознамо са начином функционисања овог комплексног предцензорског механизма. Најпре уочавамо референтову ажурност јер се он речима „на дан 24. о. м. био сам дежуран на цензури од 19-24 часа“ у свом извештају од 25. јануара, дакле, обраћа већ наредног дана. Следећа његова констатација да „...обично листови шаљу на цензуру безначајне написе, који се цензуришу само зато да би се олакшало листовима због полициске цензуре, која је сувише крута и нееластична...“³⁰ осветљава нам ситуацију из другог угла. Можемо закључити да је ЦПБ очигледно био свестан постојања одређеног степена „несарадње“ од стране редакција које су на цензурисање слале тривијалне вести. Такође то можемо приписати и почецима рада ЦПБ-а који је свој цензорски механизам знатно усавршио током наредног периода.

Коментар на питања слободе штампе у Југославији имали су инострани актери на домаћој сцени.³¹ Британско посланство описивало је стање из 1938. године следећим речима: „Цензура штампе у Југославији постајала је све оштрија што се година примицала крају. Забрањивани су поједини написи па и читава издања, и то често наизглед без одређених разлога. Нарочито су београдски листови били принуђени да објављују све што је Прес-биро желео.“ (Аврамовски 1986, 683).

²⁹ Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38) Публиковање и цензура домаће и стране штампе, фасцикла 74, 1929-1939. Допис Централном пресбируу Председништва министарског савета Београда, од дописника ЦПБ-а из Сплита 16.7.1935.

³⁰ Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38) Цензура – забране домаће и стране штампе, фасцикла 91, архивска јединица 216-220, 1929-1941. 25.1.1930.

³¹ Занимљиво је да је током овог периода на снази био Закон о штампи донет још приликом завођења диктатуре 6. јануара 1929. године. Члан 15. овог закона предвиђао је да листови због и најмањег прекршаја могу бити забрањени, а након три такве забране, претило му је и дефинитивно обустављање.

Централни прес-биро и агенција Авала свим листовима су пласирали информације које је требало објавити. Као што је речено, оне су се углавном тицале активности владе и председника и представљале су одраз званичних ставова. Агенције су уједно строго контролисале објављено. На тај начин су ове две агенције, а преко њих и држава, имали потпуну контролу над свим што је било објављено у земљи и иностранству. У великој мери је и лично Стојадиновић указивао на цензуру. Тако је интервенисао да се десет новинара загребачких Новости избаци како би лист престао да има „левичарско-комунистичких тенденција“ (Симић 2007, 143).

Поред две поменуте агенције постојао је и прес-биро владајуће странке. Прес-биро Југословенске Радикалне Заједнице је основан 16. септембра 1936. године. Он је функционисао као централни орган за сву партијску штампу у земљи. Његова улога је била да плански организује партијску штампу, да је прати, прегледа и помаже. Штампи наклоњеној владиној линији у свим бановинама свакодневно су достављане информације. То су често били готови, написани чланци спремни за објављивање. Путем новоосноване радио станице, која је радила под управом Централног прес бирао, они су обавештавани о активностима партије и владе. Партијски прес-биро нарочити ангажман је показивао у периоду предизборне кампање што се огледало у повећаном броју послатих чланака, провладином листу *Самоуправа* и локалним листовима.

Стојадиновићева влада је пала после децембарских избора 1938. године на којима је, упркос победи владине странке, фактички победила опозиција. Хрватска сељачка странка је добила највише гласова у својој историји што је било показатељ да наступа доба промена. На видику су били споразум са Хрватима и демократизација земље. Такав исход избора кнезу Павлу је био јасан сигнал за промену курса: хитно решавање хрватског питања. Након кризе владе коју је изазвао кнез Павле, Стојадиновић је био принуђен да поднесе оставку.

Преговоре са хрватском страном започео је Драгиша Цветковић. Споразумом са Мачеком који је убрзо постигнут, већ августа 1939. године, формирана је Бановина Хрватска. Давањем аутономије Хрватској поставило се питање државноправне реорганизације земље. Међутим, даљи планови за стварање аутономних области

Словеније (где су у том правцу већ постојале претензије) и захтев за српском територијалном јединицом, тзв. Српском земљом, прекинути су избијањем Другог светског рата.

3.2. Период после Другог светског рата

У истраживањима друштвене историје Југославије после 1945. године успостављане су различите периодизације у зависности од проблематике којом су се истраживачи бавили (Петрановић 1988, Биланцић 1986, Димић 1988, Докнић 2013). Сматрам да овом истраживачком подухвату највише одговара „једна груба подела“ коју је установио Предраг Марковић (Марковић 2012, 40) према којој се издвајају три основна периода. То су послератни период који обухвата првих пет година по завршетку рата, од 1945-1950. године. Следи период „златног доба“ у трајању од три деценије (1950-1980). Последњи је период кризе који започиње 1980. године и, према Марковићу, траје до данашњих дана, али ће за потребе овог истраживања бити уоквирен 1990. годином.

3.2.1. Поратни период (1945-1950)

Првих пет послератних година обележиле су корените и динамичне промене у готово свим сферама друштвеног развоја. На културном плану се систематски и организовано радило на подизању образовног нивоа становништва, нарочито међу сеоском популацијом. На пољопривредном плану промене су се одвијале у знаку аграрних реформи и процеса колективизације и национализације, успостављања сељачког задругарства, механизације села, обнове пољопривредног инвентара. Упоредо са тим процесима текли су обрачуни са свим противницима новоуспостављеног поретка. Најпре се одмах по завршетку рата режим свом силином обрушио на класне непријатеље и старе реакционарне снаге: припаднике градске и сеоске буржоазије, велепоседнике, шпекуланте. Конфискација и национализација њихове имовине довела је до њиховог потпуног нестајања са лествице друштвене структуре или претапања у друге слојеве становништва.

У сфери привреде то је био период рада на социјалистичкој обнови и изградњи. Убрзано се радило на обнови земље: поправљане су и грађене нове саобраћајнице, обнављане пруге и пробијани тунели, обнављани су индустријски погони, поспешивала се едукација радника. Резултати на обнови мерили су се премашивањем планова и пробијањем рокова. Већ на самом почетку овог периода тежиште је стављено на развој индустрије чему се приступило планирањем општег развоја на нивоу петогодишњег плана.

Земља је убрзано индустријализована што је захтевало сву расположиву радну снагу која је великим делом повучена са села. Будући радници су се убрзано оспособљавали на течајевима и обукама, па је према подацима који се односе на првих шест година после рата, запослено преко милион људи. Више од 90% се запослило у индустрији и другим привредним гранама. Они су у правом смислу речи вршили инвазију на градове у којима су се масовно запошљавали. Социолози су забележили да је процес индустријализације креирао један нови слој полусељака-полуиндустријских радника који су радили у индустрији, и у исто време обрађивали земљу на селу. Такозваних „полутана“ било је 1955. године 880.000, али су повољни услови који су омогућавали њихову егзистенцију, њихов број у току наредне деценије повећали на преко 1.300.000 (Петрановић 1981, 590). Ти повољни услови подразумевали су пре свега чињеницу да су полутани двоструким радом у индустрији и на селу повећавали своје приходе. Не треба занемарити ни податак да су имали бесплатно здравствено осигурање. Подаци говоре да је, укључујући пољопривреднике, здравствено осигурање имало готово целокупно становништво (Петрановић 1981, 587).

Са друге стране, најезда становништва на градове била је последица политике запошљавања у државном сектору која је до те мере била подстицана од стране државе да је до увођења самоуправљања та армија чиновника бројала чак 300.000 људи (Петрановић 1981, 591).

У свакодневном животу у складу са социјалистичким аскетизмом позивало се, заправо у већој мери приморавало, на уздржаност. Те године биле су обележене несташницом основних предмета за личну употребу (попут игала, жилета или четкица

за зубе). Оскудевало се у одећи и, нарочито, обући. Куповало се по систему „тачкица“. Једини утицај на нешто виши стандард имали су пакети из иностранства из којих се роба касније препродавала у комисионима. Ипак, *Борба* је 24.4.1948. године писала о највећем порасту стандарда код радничке класе у градовима и ситних и средњих сељака. Ситни и средњи сељаци не само да могу боље да продају своје производе већ могу добро да зараде на јавним радовима и да добију карте за снабдевање. Почетком те године уведен је систем тзв. „везаних цена“. Реч је о систему размене пољопривредних за индустријске производе у фиксираној размери. Уведена су два типа цене. Један тип цена је важио за обавезно снабдевање рационалисаним артиклима. Други тип цена су слободне пијачне цене. Сељак је могао да добије индустријске производе за средства која је добио предајом хране држави. Та нова политика је дочекана као учвршћивање слоге сељака и радника (Марковић 1996, 285). Осим тога везане цене су требале да спрече шпекулације. Међутим, таквом трговином, односно трампом, сељаци су добијали бонове за индустријску робу које због лоше организације набавке по срезовима, није било те се до краја 1948. године од овога одустало. Земља је заправо у целости функционисала на бази економске помоћи од стране, понајвише, САД која је, у оквиру свог програма материјалне и финансијске помоћи земљама иза гвоздене завесе (у укупном износу од 12 милијарди) Југославији дала три милијарде долара (Докнић 2013, 114).

Имајући у виду ширу слику, животни стандард становништва био је на веома ниском нивоу све до 1956. године, заправо све до тренутка када је дошло до повећања производње.

3.2.1.1. Штампa у поратном периоду

Одмах по преузимању власти Партија је законски регулисала питање штампе у Југославији. Закон о штампи донет 1946. године о слободи штампе каже следеће: „У ФНРЈ штампа је слободна. Нико не може бити спречен у слободном изражавању својих мисли путем штампе, осим у случајевима које закон предвиђа.“³²

³² Закон о потврди и изменама Закона о штампи, Службени лист, бр. 56, 12. јул 1946, стр 641.

Међутим, пре него што ћемо показати какву је улогу у друштву имала штампа и у којој мери је била контролисана од стране државног апарата укратко ћемо појаснити правце прокламоване културне политике. Она је, заправо била резултат третмана који је културна политика имала у претходном режиму. Како је било речено, у годинама до почетка рата у Југославији тој проблематици није било посвећивано много пажње. Она је пре свега, била средство задовољења потреба искључиво владајуће класе занемарујући при том потребе сиромашнијих слојева становништва. Рад на њиховом културном уздицању готово да није постојао што је довело до опште културне заосталости.

Из тог разлога је Партија још у периоду пред Други светски рат формулисала своју културну политику. Партији је културна политика била нарочито важна као средство путем кога ће ширити своју идеологију и утицај у народним масама и легитимисати своју власт па се едукација необразованих народних маса постављала као приоритетан задатак.

Уметничком стваралаштву у сваком облику (литерарном, филмском и позоришном, музичком, ликовном и осталом) за доминантни правац који треба следити постављени су социјалистички реализам и теорија одраза као једини исправни начини схватања и изражавања. Наиме, у условима обнове и изградње земље било је неопходно учвршћивати традицију револуције на којој се темељи нова држава, приказивати стварност која нас окружује, слави наше друштво и велича напоре савременог радног човека. Уметност је била у служби политике, у потпуности рефлектујући стварност у иделошком духу Комунистичке партије. Увиђање оваквог соцреалистичког опредељења нам је нарочито значајно пошто ћемо га, као доминантног, препознати и у захтевима Партије који су се односили на садржаје хумористичке штампе.

У периоду непосредно након рата целокупна културна политика у земљи била је контролисана и усмеравана из Управе за агитацију и пропаганду при ЦК КПЈ. Заправо Агитпроп је постојао и током рата са задатком да у домену идеологије, културе и просвете шири пропаганду новог система (Докнић 2013, 131). По

завршетку рата, једно овакво партијско тело наставило је да „живи“ из потребе да се целокупан народни, политички, културни, просветни и научни живот концентрише у рукама Партије. Директива коју је ЦК КПЈ упутио свим централним и покрајинским комитетима објашњавала је да „наше партијске организације немају за то изграђен апарат, оне не умеју, а без апарата и не могу да се ухвате за основне пароле ЦК“ (Шарић 2010, 387-424). Основна идеја да Агитпроп „каналеше све тежње становништва за културним животом и да спречи сваку тежњу или покушај Партије непријатељских елемената да културни живот потчине својим интересима“ (Димић 1988, 36) у стварности је значила да је Агитпроп, као врховно партијско-цензорско тело имао потпуну доминацију у доношењу директива, давању дозвола, пласирању информација.

У спровођењу овакве културне политике значајну улогу имала је штампа чији је рад контролисан кроз Одељење штампе као једног од радних тела у оквиру гломазног пропагандног апарата Агитпропа. Одељење је постојало до јуна 1950. године када су, након укидања Агитпропа (мај 1950) уместо одељења, формиране агитационо-пропагандне комисије на нижим нивоима (централни, покрајински, обласни, окружни, срески, месни, реонски и партијске ћелије).³³ Образложење ове реорганизације базирало се на ставу да питање идеолошког рада тражи целокупност рада Партије, а не посебна одељења.

Рад комисија био је организован у неколико сектора. Поред теоријско-предавачког, културног, организационо-техничког и педагошког сектора постојао је и сектор за штампу и агитацију, чији рад је за нашу тему најзначајнији. Руководилац сваког сектора, иначе проверени кадар Партије спроводио је рад сектора у складу са линијом и одлукама Партије. Конкретније, основни задатак руководиоца за штампу подразумевао је да он прати целокупну штампу на својој територији и централну штампу, да брине да се у штампи правилно поставе сва политичка и друга питања, као и да се примењују директиве из централне штампе. Поред тога, строго је морао

³³ Иста Директива је предвиђала да се део агитационо-пропагандне делатности обавља преко Јединственог фронта, са такође посебним секторима за штампу и агитацију, као и преко синдиката, масовних омладинских организација (СКОЈ, УСАОЈ), АФЖ.

водити рачуна о кадровима у редакцијама, а по потреби морао је и да сам у њима ради и сарађује (Димић 1988, 38).

И у овом периоду, као и у претходно анализираном, владајуће структуре су увиделе снагу штампе и користиле је у пуном капацитету. На првом месту, Партија се трудила да покреће што већи број листова и часописа које је држала под својом контролом. Са друге стране, давала је смернице о форми и садржају, као и начину извештавања, стварајући тако индоктринирану, идеологизовану и контролисану штампу. На једном од својих састанака одржаног у марту 1949. године, Одељење агитације и штампе закључило је да таква штампа треба да се бави, нарочито народном влашћу, односно, „објашњавањем оних ствари које помажу демократизацију наше народне власти, које мобилишу масе на помоћ народној власти у решавању њених задатака.“ У рубрици посвећеној култури захтевано је да се више пажње посвети питању просвете у ширем смислу истичући рад школа, и бригу за наставни кадар. Кључно питање те 1949. године био је сукоб са СССР-ом за који су постојале директиве на који начин га приказивати у штампи: „Не односити се површно и не закашњавати у праћењу степена развитка тих односа. Више улазити у објашњавање суштине спора“ пише у закључцима састанка. На крају је размотрено и питање критике при чему је нагласак био на умерености („Наћи меру!“). Иако се сматрало да критика буди из учмалости указивано је да треба водити рачуна да она делује конструктивно. Тамо где је потребна, користити је за исправљање грешака и недостатака.³⁴

Уредници листова били су увек људи из редова Партије. Њима су, у циљу бољег и квалитетнијег рада, често предочавани примери добрих и лоших пракси у раду, даване оцене претходног и директиве будућег рада. Према Димићу то је потврда да су листови редакција морали да буду у уској вези са одељењима и комисијама за агитацију и пропаганду (Димић 1988, 149), а Агитпроп је, на тај начин, у улози цензора и „члана“ редакције, био директно ангажован прегледајући сваки текст пре објављивања.

³⁴ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. Одељење агитације и штампе 8.3.1949.

Међутим, оваква пракса је наилазила на критике са највиших места. Крајем 1947. године у свом предавању о улози штампе Владимир Дедијер се осврнуо управо на овај проблем, подводећи га под проблем руковођења штампе. Сматрајући да су се се „код нас десиле крупне грешке“ он говори о постојању неколико тенденција: „Једна од тенденција била је да просто агит пропи постану редакција листова, да агит пропи постану цензори листова, да уредници трче у агит проп и носе сваки чланак. Такав систем рада нанео је велике штете што редакције нису живеле политичким животом него се ослањале на агитпроп, онда су добијале директиву, прегледали су им чланке и они су просто престали да мисле када агит проп каже све што треба. Међутим, ми смо још у мајском саветовању где је друг Ђилас указао на штетност таквог рада, поставили нов систем у методу руковођења штампом: ми треба да се трудимо да редакције листова претворимо у политичка тела, да иницијатива за реаговање ка појединим догађајима долази од самих редакција/.../Рад осамостаљених редакција прате агит пропи али треба да имају само идејну страну, да буду идејно руководство и ништа више/.../рецимо агитпроп ЦК Србије показао је тенденцију да се стварно претвори у редакцију `Гласа`. Њима се носе чланци, читају, бришу или још гори случај са `20 октобром` где другови из агитпропа иду чак и на прелом листа.“³⁵

Одржавањем Петог Конгреса наредне године (јун 1948) покушан је раскид са стаљинистичким комунизмом, поновљен и у децембру исте године, који је тек са Трећим пленумом ЦК КПЈ (децембар 1949) озваничен, чиме се коначно Југославија определила за нови идејни курс: одбацивање совјетског утицаја и негирање западне уметности. На помолу је био талас либерализације културе, а за њом и читавог друштва. Стога се извесни наговештаји одвајања од стаљинистичког бирократизма, оличеног и у индоктринираности штампе, могу ишчитати и из ових Дедијерових речи. Држећи се строго хронологије југословенско-совјетског раскида можемо помислити да је овакав став можда исказан мало прерано у смислу да је коначно раздвајање наступило пуне две године касније. Са друге стране, имајући у виду особу

³⁵ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) IV-(1-99) Предавања, говори, текстови, разне садржине и преписка чланова Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1945-1960, к-34. „Предавање Владимира Дедијера о улози штампе и њеном месту у партиском раду“ 24.10.1947.

која је све наведено изрекла, заправо њену функцију и значај у Партији, не делује нам убедљиво да извесне најаве ових промена нису постојале. У том смислу можемо ово тумачити као клицу идејног заокрета који ће наступити неколико месеци касније и клицу првих конкретних иницијатива. Како ћемо видети, у ситуацији „антидогматског догматизма“ (Докнић 2013, 93) који ће завладати, идеолошки надзор био је присутан и даље. Па се са правом питамо до које мере је заправо државни апарат крајем 1947. године заиста могао да пропагира самосталност редакција и иницијативу у односу на строгу партијску директиву.

Следећа ствар на коју ће се, током једног дужег низа година освртати многобројни извештаји о стању наше штампе, био је квалитет и структура новинарског кадра. То је 1947. године представљало горући проблем. Неретко је истицано како је у *Политици* било 33% предратних новинара, док је у *Гласу* тај однос износио девет од једанаест новинара.³⁶ Док им је са једне стране, признавано њихово значајно журналистичко искуство, са друге стране су оцењивани као језгро малограђанштине. За њих су биле резервисане само најпогрдније квалификације: „Сензационализмом и другим уступцима води тај малограђански елемент у редакцијама борбу за тираж и рентабилност повлађујући дефектном укусу једног круга читалаца и заплускујући малограђанским схватањима о разноврсним питањима/.../Ове појаве су добиле прилично широке размере, неке редакције их све више форсирају, а указивање на њих сматрају мање-више помањкањем схватања за ново, интересантно, партијском ортодоксијом и сл. Унутар самих редакција тих листова нема снага које би се ухватиле у борбу са њима, а помоћ јавности у томе изостаје.“³⁷

Одељење агитације и штампе неретко је указивало на новинарске пропусте у извештавању: од нереаговања, преко неадекватног и недовољно прецизног

³⁶ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) VI/1- (1-1115) Материјал чија провенијенција није утврђена 1945-1960, к-36. „Кратка анализа наше штампе (са саветовања из република)“ од 1.10.1947.

³⁷ У овим информацијама се скреће пажња на високе тираже листова забавно-сензационалистичког карактера (Вјесник у сриједу 72.000, Забавник хоризонта 35.000, Политикин забавник 120.000) који потискују најбољу дневну, периодичну централну и републичку штампу. Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) VI/1- (1-115) Материјал чија провенијенција није утврђена 1945-1960, к-36. „Информација о неким проблемима штампе“ 1949.

преношења вести, преко констатација да „не пишу живље и дубље по неким питањима“. Новинарима се замерало да не прате довољно солидно и систематски проблеме и догађаје. Како ћемо касније детаљније указати, нарочито се ових година потенцирала тема села. Тако је на пример у тромесечном (јануар-март 1949) прегледу *Живе*, органа Савеза земљорадничких задруга Србије критиковано једнострано писање о задругама. Шта је то што је партијски ценор највише замерио новинару? „Не описује борбу схватања, борбу са непријатељима, не објашњава типове задруга, не доноси искуства из задруга. Успех задруге се види у висини трудодана, а не у томе колико је задруга дала вишкова држави, колико је унапредила производњу/.../На пример у задрузи *Нови живот* у коју су се укључили сељаци четири националности не истиче се тај моменат национални, него се пише: „заједнички рад и заједничка рана јутра пуна радости.“³⁸

Код новинара је даље уочено одсуство иницијативе и смелости да самостално третирају оне проблеме за које не добијају изричите директиве. Као последица тога и теме којима се баве су „уске и једноличне“, а њихова обрада у појединим написима означена је као „шаблонска, сувопарна, без темперамента и фантазије“.³⁹

Такав новинарски став резултирао је формом вести у штампи. Оне су биле кратке, једноставно преузимане од Танјуга, непроbrane и необрађене. Недостајали су им пропратни коментари, краћи објашњавајући чланци или репортаже. На тај начин је новинарски ангажман остајао на нивоу покретања неке теме, док се њен развитак и завршетак нису даље пратили.

Настављајући даље критику акценат је стављен на језик којим се служи наша штампа, а који је „још увек пун фраза и речи из партиског, фронтског и канцеларског речника и речника стручњака“ који је читаоцима често неразумљив и неприступачан. Фразом да су чак и фотографије које се појављују у листовима „обележене печатом шаблона, стручњаштва, техницизма“ указује се на приказе објеката на фотографијама као „само голих зидова, без људи који то граде“. А када се

³⁸ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) VI/1-(1-115) Материјал чија провенијенција није утврђена 1945-1960, к-36. „Нека питања садржине и карактера илустрованих листова 1949.“

³⁹ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. „О неким проблемима у нашем новинарству“.

људи и појављују, нарочито политичари, они се увек налазе у неким „театралним и импозантним позама, а не као живи и стварни људи.“

На крају извештаја Одељење прилаже своју визију пожељног лика новинара-комунисте, као антипода садашњем несамосталном колеги. Уочавајући да је у редакцијама завладао бирократизам, копиран из совјетске праксе који представља кочницу даљег правилног развитка нашег новинарства, закључује се како „општа оријентација треба да буде бројно мањи, а квалитетно што способнији кадар/.../Сталним освежавањем редакција приливом нових младих кадрова и уклањањем оних који се тешко развијају у великој ће се мери разбити чиновничко-бирократски однос према задацима.“ Такви услови довешће до формирања „лика новинара – комунисте - иницијативног, окретног и способног поред кога не може проћи незапажена ни једна појава, који у свој посао уноси себе читавог – новинара који је потребан нашој социјалистичкој стварности.“

Морамо напоменути и да се Одељење врло кратко, али критички осврнуло и на употребу карикатуре. Критика је била усмерена у правцу чињенице да је „наши листови готово уопште не користе иако је она једно од врло живих, оштрих и убедљивих оруђа пропаганде“.⁴⁰

Дакле, овај период је (ипак) остао карактеристичан по строгој контролисаности медија од стране државе. Законски је уоквирен доношењем Првог закона о штампи убрзо по ослобођењу, 31. августа 1945. године.⁴¹ Према његовим строгим одредбама, за објављене натписе у новинама нису одговарали само уредници већ су одговорност сносиле и штампарије у којима су се новине штампале. Свако кршење одредаба Закона о штампи повлачило је за собом озбиљне казне: од четири месеца до пет година затвора.⁴²

Таква контролисаност медија у првим послератним годинама била је обликована, како смо поменули, према совјетском узору.⁴³ Због тога се у литератури

⁴⁰ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. „О неким проблемима у нашем новинарству“.

⁴¹ Закон о штампи, *Службени лист*, 65/1945, Београд, 1945, стр. 633–635.

⁴² Чланови 17–23 Закона о штампи, *СЛ*, 65/1945, стр. 635.

⁴³ Совјетски утицај Владимир Дедијер је у једном од својих предавања објаснио на следећи начин: „...Било би погрешно говорити да је наша штампа, штампа совјетског типа. Идеолошки наша штампа

ова фаза развоја штампе назива **совјетски модел дириговане штампе** (Keжић 2013 243).⁴⁴ Њена основна карактеристика је да су информације које су биле преношене по свом карактеру биле више интерпретативне него информативне. Оне су биле у служби владајуће идеологије и служиле су оправдавању новоуспостављеног друштвеног поретка.

Током овог периода бележи се пораст броја штампаних медија. Он је у првом реду био одраз жеље комунистичког режима да подигну образовни и културни ниво становништва. Са друге стране, власт је штампу користила као згодан инструмент за идеолошку индоктринацију маса и промовисање комунистичке идеологије и новог владајућег режима. Статистика бележи постојање 306 листова који су у Југославији излазили 1948. године да би након четири године тај број износио 401 издање (Петрановић 1988, 391). Иако у овај број улази целокупна штампа знатан удео у њој заузимала је забавна штампа у коју се убраја и *Јез*“.

Корпус штампаних медија је обухватао гласила која су била политичко-идеолошког и забавног карактера. Првој категорији су припадали листови који су искључиво служили промоцији владајуће идеологије па је таква тзв. „озбиљна штампа“ имала преваходно едукативно-пропагандну улогу. Да је ова категорија штампе у овом периоду имала доминантну улогу у односу на ону забавног карактера потврђују пре свега њени тиражи. Они су драстично надмашивали број продатих

се налази на истој линији на којој и совјетска штампа/.../али специфичност развоја наше штампе, специфичност наше револуције огледа се у самом карактеру наше штампе. На пример, код нас постоји партиска штампа, постоји фронтуска штампа у којој имамо „Републику“ која није сто процентно фронтуска штампа по грешкама које прави, затим „Политику“ која је формално независан лист, специфична појава за нову Југославију/.../совјетска штампа има претежно директован карактер...наша штампа сем агитаторско-агитационих задатака има и више иницијативни карактер, утицај на масе да се што више залажу за извршење појединих задатака, не у форми директива него у објашњавању потребе за извршење тих задатака...једна од одлика наше штампе јесте што она не скрива тешкоће пред масама, већ напротив износи тешкоће и мобилише масе да их савладају.“ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) IV-(1-99) Предавања, говори, текстови, разне садржине и преписка чланова Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1945-1960, к-34. „Предавање Владимира Дедијера о улози штампе и њеном месту у партиском раду 24.10.1947.“

⁴⁴ По питању процеса либерализације југословенске штампе усвајам поделу коју је установио Данијел Кежић. Он је установио постојање пет различитих модела који су били на снази у одређеном временском периоду. Период од 1945-1952 карактерише совјетски модел дириговане штампе, од 1952-1961 на снази је југословенски модел дириговане штампе, 1961-1966. југословенски модел „либерализоване“ дириговане штампе, 1966-1971 југословенски модел „слободне штампе“. Период од 1971-1976. назвао је републички модел „слободне штампе“ (Keжић 2013, 243). Сматрам да се, услед истих карактеристика, последњи период може „продужити“ све до 1990. године.

примерака забавне штампе. Тако је 1949. године *Борба*, орган КПЈ излазила у 290.000 примерака, *Политика* у 230.000, док подаци о тиражу хрватског забавног листа *Вјесник у сриједу* говоре о тек 72.000 примерака (Јањетовић 2010, 36). У Србији је *Политикин забавник*, као забавно-поучни лист намењен омладини, у својој првој години излажења (1952) забележио тираж од 100.000 примерака (Јањетовић 2007, 98).

Упркос мањим тиражима, забавна штампа је била под једнако строгим надзором Агитпроп апарата. Попут захтева постављених озбиљној штампи, Партија је слично захтевала и од забавне штампе - да буде у служби официјелне идеологије. Њени садржаји су упркос хумористичној ноти коју су по свом садржинском опредељењу неспорно поседовали, морали у потпуности одговарати духу времена. Стога се њена улога свела на извештавање о истим темама о којима је писала и озбиљна штампа – извргавање руглу непријатеља социјалистичке изградње земље – али употребом сатире и хумора. Архивски документи које смо анализирали, предочиће нам конкретне захтеве које је партија постављала хумористичкој штампи, па и *Језу* што ћемо и приказати у једном од наредних поглавља.

У времену обнове забавној штампи није остављано пуно простора да буде средство разоноде и вентил за опуштање. Ипак, забавни листови се нису могли одупрети својој примарној функцији – да забаве и разоноде публику па је постојала доза незадовољства радом хумористичких листова што је била честа тема партијских састанака. На то се осврће Бранко Шотра, који је важио за проверени и истакнути партијски кадар, када оштро критикује карикатуру јер се, према њему, она често претвара у средство разоноде услед чега потпуно губи свој мобилизаторски смисао.⁴⁵

Тих година забавни листови били су критиковани по још једној основи. Највише им се замерало на некритичком преузимању и објављивању забавних садржаја из иностране штампе. То су у почетку у знатном броју били садржаји из совјетске штампе да би након раскида са СССР-ом главно извориште информација постале САД. Ова пракса ће узети маха нарочито током наредног периода па ће се оцене културних рубрика попут „оскудна, може се рећи случајна“ или њено свођење

⁴⁵Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4. „О питањима наше карикатуре“

на „доношење безидејних, фразерских репортажа, преводи с других језика су без критеријума, прима се оно што пре дође под руку“⁴⁶ чути све чешће.⁴⁷

3.2.2. Златно доба (1950-1980)

Формулација изречена на Другом пленуму ЦК КПЈ одржаном у јануару 1949. године којом се захтевало „да треба смело и без колебања уклонити све оне старе клише и формуле, напустити туђа практична искуства и организационе форме и престати их сматрати нечим апсолутним и увек важећим, окренути се сопственом искуству“ (Димић 1988, 240) обележила је крај једне епохе. У педесете године ушло се, како смо наговорили, оштрим заокретом југословенског државног врха у односу на дотадашњи правац развоја. Од тада се наглашавало напуштање стаљинистичког административно-централистичког модела друштвеног уређења и потенцирање сопственог правца социјалистичког развоја.

Сукоб са Информбироом утицао је на то да се у периоду од 1949-1953. одиграју крупне промене у друштвено-политичкој структури земље. Започео је неповратни процес либерализације земље. Промене у привредном систему, заправо децентрализација привреде као и појачане инвестиције у индустрију, нарочито из САД, резултирале су високим стопама производње, и самим тим повећањем животног стандарда. У сфери пољопривреде се потпуно напушта политика колективизације што је земљу вратило у руке сељацима. Американци су своју финансијску помоћ условљавали управо либерализацијом аграрне реформе. Политика СКЈ према селу залагала се за побољшање материјалне и агротехничке основе пољопривреде и за развијање што демократскијих облика повезивања индивидуалних произвођача с друштвеним сектором (Петрановић 1981, 535).

⁴⁶ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) VI/1-(1-115) Материјал чија провенијенција није утврђена 1945-1960, к-36. „Нека питања садржине и карактера илустрованих листова 1949.“

⁴⁷ Овакве и сличне замерке нису биле резервисане само за забавну штампу. Испостављале су се и на рачун дечије литературе и штампе на коју се веома обраћала пажња због њене едукативне улоге на младе нараштаје па се са једне стране критиковала њена дидактичност и суво политизирање, а након што се тога ослободила, нападана је због преплављености стриповима, јефтиним сензацијама, егзотиком и индијанштином. Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) VI/2-(1-96) Материјал чија провенијенција није утврђена 1945-1963, к-37. „Информација о дечјој литератури и штампи 1951.“

Међутим, тек на Трећем пленуму ЦК КПЈ одржаном крајем 1949. године „програмски и без остатка, највиши партијски орган оградио се од совјетског утицаја“ (Докнић 2013, 85). Власт је стала на становиште да је потребно одбацили монопол административног апарата који је до тада гушио „принципе социјалистичке демократије и спутавао идејну борбу чиме је указано да је развој културне политике једино могућ ако га прати развој социјалистичке демократије у друштву“ (Димић 1988, 242). Промовише се оријентисање према искуству сопствене народне револуције, пракси изградње социјализма, јачању социјалистичке демократије и самоуправљања. Подржавајући самоуправне тенденције у предузећима током 1949. године Партија је дала иницијативу за повећање улоге радника у производњи и њеној организацији односно о предаји предузећа радним колективима на управљање. Нова генерална линија Партије била је вођена „духом југословенске револуције и идејама класика марксизма о одумирању државе у социјализму“ (Петрановић 1981, 519) те потребом претварања државне својине у друштвену која је на тај начин предата на управу директним произвођачима. Овим је у јуну 1950. године озакоњено радничко самоуправљање, као вид деетатизације привреде.

Одлукама Шестог конгреса (1952) самоуправљање је означено као „преломан догађај у развоју социјалистичких друштвених односа“ и прокламована је нова улога Партије која се све више одвајала од државне власти и усмеравала ка идејно-политичкој активности у изграђивању нових свесних грађана социјализма (Петрановић 1981, 527-8). Њена реорганизација текла је у правцу да је она од наредбодавца и руководиоца требала да постане основни политички и идеолошки чинилац. У складу са таквим правцем Партија је променила назив: преименована је у Савез комуниста Југославије.

Нови самоуправни модел заправо није имао узора нити модел за копирање, био је више експерименталног карактера. На Западу се данас сматра да је „радничко самоуправљање облик демократије и да је могло позитивно да се развија“ што наводи политикологе попут Линца и Степана да Титову Југославију сврстају „у категорију другачију од других комунистичких система“ (Флере 2012, 17). Ипак, крајности између којих се кретао самоуправни систем, страх од непознатог, са једне стране и

динамичност промена, са друге нису дозвољавали прави узлет и пун капацитет тог принципа. Самоуправљање је заживело у привреди, али чак ни у привреди оно није у потпуности успело да истисне државну интервенцију.

Истовремено са развојем идеје самоуправљања у привреди сазрела је и идеја о формирању комуна као основних друштвено-економских и политичко-територијалних заједница. Комуне су уведене у јесен 1955. године и требале су да, кроз ангажман локалних органа власти раде на развијању привреде своје територије, располажу са добити. У систему децентрализације привреде комуне су преузеле улогу савезних и републичких органа власти. Истовремено, према преношењу самоуправљања у остале сфере живота (јавне службе, управу) постојао је изванредан отпор јер заправо то није учињено на начин који би одговарао њиховим специфичностима. У пракси је само пренет привредни тип самоуправљања у те службе.

Самоуправној пракси која је требало да постане основни друштвено-економски однос супротстављале су се, дакле, бирократске снаге са мишљењима да је процес преображаја превише спор, да земља иде у правцу анархије. Савез комуниста Југославије је стајао између ова два становишта без свог званичног става до доношења новог Устава 1963. године којим је самоуправљање дефинисано као неотуђиво право произвођача и свих грађана. Прокламујући јединствен друштвено-економски положај свих радних људи и уводећи већа⁴⁸ у Савезну народну скупштину и сама Партија је почела да функционише као орган друштвеног самоуправљања. Овим Уставом назив државе је промењен у Социјалистичка Федеративна Република Југославија.

У свом спољнополитичком деловању Југославија је након ослобођења од совјетског утицаја тежила успостављању интензивнијих односа са најпре, западноевропским земљама, да би током периода 1953-1956. нормализовала односе и са државама источноевропског блока. Та „нормализација“ снажно је била обележена новом стратегијом америчке спољне политике која се залагала за потпуно и

⁴⁸ У Савезном већу, Привредном већу, Просветно-културном већу, Здравствено-социјалном већу и Организационо-политичком већу седели су представници радних људи запослени у сваком од ових сектора.

неповратно укидање комунизма у европским земљама. Како Бранка Докнић наводи „од југословенских власти се, за први период тражила потпуна неутралност. Та неутралност Југославије или, њено невезивање за комунистички блок током 1954. Било је дотирано са 400 милиона долара бесповратне помоћи, 100 милиона долара у пшеници, 40 милиона долара да се исплати совјетско жито, 60 милиона долара после потписивања споразума о Трсту и 300 (плус 100) милиона долара краткорочног кредита“ (Докнић 2009, 31).

Глобална политичка ситуација блоковске поделе света и све заоштренији односи између велесила уз претње, чак нуклеарним ратом, додатно су током прве половине педесетих били усложњени антиколонијалном борбом земаља Трећег света. Подржавајући деколонизацију и смањивање економске неједнакости између развијених и неразвијених земаља Југославија је таквим њиховим ослободилачким тежњама и настојањима давала снажну подршку не само на политичком нивоу већ и кроз успостављање чвршћих економских веза. Профилишући се као ванблоковске земље ове државе, на челу са Југославијом, су се залагале за укидање постојећих блокова и политику мирољубиве коегзистенције. Своје тежње су уобличили кроз формирање покрета несврстаних чија је прва конференција одржана у Београду 1961. године. Делатност Покрета током наредних деценија је варирала у зависности од спољнополитичких околности (слабљење хладног рата и успостављање дијалога између великих сила), као и унутрашње ситуације у земљама чланицама (постепено усмеравање ка унутрашњим проблемима и уређењу земље).

Са друге стране, почетак педесетих обележила је тешка економска ситуација упркос готово милијарди долара које су Југославији на име обнове и помоћи током неколико послератних година уручили UNICEF, CARE, Црвени крст, UNRRA, EXIM банка. Инфлација је 1951. године износила 600%, колективизација у пољопривреди довела је до глади, више од 30% становништва хранило се на тачкице“, а забележене су и оружане побуне народа у Цазинској крајини и на југу Македоније (Кардељ 1977, наведено према: Докнић 2013, 86). Донације, и овај пут америчке, у брашну и новим тракторима, свакако су допринеле решавању проблема. За сво то време, дакле током читаве пете деценије југословенска влада ради на јачању својих војних капацитета.

Како Кардељ наводи, увоз америчког оружја од априла 1951. до августа 1959. током којег је испоручено оружја у вредности од 750 милиона долара, био је државна тајна (Исто).

Обележје педесетих остао је снажан успон привреде, индустрија је постала водећа привредна грана, а развијале су се и нове попут производње машина и уређаја, бродоградње, радио-индустрије, прераде нафте, производње аутомобила. Све то је било омогућено проширивањем економске сарадње са иностранством нарочито са САД, Великом Британијом и Француском. Ове државе су међутим, своју финансијску подршку условљавале захтевима за променом курса југословенске привредне политике. Инсистирало се на преоријентацији са тешке и војне индустрије на лаку индустрију и посебно на пољопривредну производњу што је значило да југословенско руководство мора да се одрекне приоритета зацртаних својим системом планирања.

Амбициозни југословенски развојни програми које је земља пропагирала у оквиру своје нове инвестиционе политике на прелазу између педесетих и шездесетих година били су обилно кредитирани у највећој мери од стране САД и Међународне банке. Током периода од 1960-1969. године Југославија се, узимајући зајмове, задужила у износу од 510 милиона долара. У периоду од 1970-1976. одобрено је још 937 милиона долара на име зајмова, а у следећем периоду (1977-1983) цифра задужења је износила 2.759 милиона долара. Укупан збир задужења до 1983. године досегао је висину од 4,1 милијарде долара (Богетић 2010, 100-1).

Западни капитал омогућио је реконструкцију и проширење индустријских капацитета чиме је повећана запосленост. Убрзано су се развијала неразвијена подручја, временом је усклађен развитак тешке и прерађивачке индустрије, рационализована је производња. Како је речено, то је све омогућено најпре стимулативнијим и демократскијим системом самоуправљања, уз повољне финансијске аранжмане у виду западноевропских кредита, интензивнијих спољнотрговинских веза и укључивању Југославије у светску размену, пласирању робе на тржишта социјалистичких земаља, политику екстензивног развоја (Петрановић 1981, 541). Овакав привредни успон резултирао је напуштањем

политике „стежања каиша“ од 1955. године. Приметно је, да је и у годинама пре тога стандард лагано растао чему у прилог иде податак да је све већи број грађана могао себи да приушти одлазак на летовање: 1952. године кофере је спремило чак 1.619.000 домаћих туриста (Марковић 1996, 24).

Ипак, иако је режим прокламовао раст стандарда, у стварности је систем био прилично пренапрегнут, а земља и даље није могла да се прехрани без стране помоћи. Увозила се пшеница па су чести били вицеви о Ријечи као највећем житородном региону Југославије. Тако се током 1957. године почело са увозом нове сорте италијанске пшенице која је препородила италијанску производњу, и доносила рекордне жетве. Управо се у сфери пољопривреде у овим годинама веома много урадило по питању улагања у техничку опремљеност. Од 1955. године започело се са интензивнијом механизацијом пољопривреде па је забележен раст производње од 40%. Промена југословенске инвестиционе политике и чак четвороструко већа улагања у пољопривреду дали су конкретне резултате већ 1959. године када је Југославија, која је до тада бележила високу стопу увоза житарица нарочито из САД, по први пут престала бити увозник пшенице (Богетић 2010, 97; Марковић 1996, 294).

Статистички подаци су неумољиви показатељ напретка: док је 1951. године Југославија имала 6.266 трактора, 1974. године тај број је износио 195.125 трактора (Петрановић 1981, 587). Снажан замах пољопривредној производњи омогућен је пре свега подруштвљавањем производње кроз организације удруженог рада и земљорадничке задруге, а значајни су и разни облици кооперације индивидуалних пољопривредника и свакако побољшање услова живота на селу. На село су продрле савремене технологије, улагало се у квалитетне сорте, употребу минералних ђубрива. Сељацима је било омогућено запошљавање у индустрији.

Сви поменути позитивни трендови у привреди утицали су на пораст друштвеног стандарда. Повећана је запосленост, коју је пратио пораст куповне моћи становништва што је допринело појачаном увозу и повећању личне потрошње грађана. Увођење кредита 1950. године омогућило је већем делу становништва да побољша свој животни стандард. Ово побољшање огледало се најпре у модернизацији домаћинства. У прво време кредити су се користили за куповину

индустријске робе, за путовања и обнављање намештаја. Нешто касније су повољни аранжмани са Западном Немачком омогућили куповину кућних апарата. Купују се веш машине, шиваће машине, телевизори. Бесомучно се троши на куповину фрижидера. У то време могли су се набавити млинови за месо, дечија колица и дубкови домаће производње.

Од 1958. године емитован је пробни програм, а од 1961. године се почело са емитовањем ТВ програма. Број претплатника који је 1961. године износио 13.657 до 1965. године је порастао више од пет пута скочивши на невероватних 78.112 претплатника (Марковић 1996, 491). Како ипак није сваком домаћинству био доступан ТВ апарат, пре свега због високе цене (ТВ је коштао троструко више у односу на радио) новац се трошио на куповину радија. Радио је у сваку југословенску кућу ушао тек око 1960. године. Према подацима само у Србији је број радио апарата за свега три године од 1957-1960. године порастао готово дупло (са 250.894 на 476.282 апарата) (стр. 490).

Наведени подаци само су илустративни приказ огромних размера личне потрошње на крају педесетих година. Овај тренд поткрепљује податак да је 1959. године стопа личне потрошње расла 10 или чак 15% уместо предвиђених 7%. У сваком случају економисти и историографи се слажу у констатацији да је период од 1957-1963. године обележен брзим порастом потрошње и животног стандарда.

Ипак, већ у наредној деценији привредни узлет из половине педесетих година надјачала је унутрашња криза која је била „дубока, истодобно државна и партијска, идејна и организациона, политичка и економска, друштвена и морална“ (Бешлин 2008, 52). Имиц социјалдемократске земље који је Југославија градила тих година, кроз либерализацију друштва (промењен је назив земље додавањем атрибута социјалистички, раздвојене су све функције власти, у чему је најзначајније раздвајање функције председника Републике од функције председника Владе, појачан утицај синдикалних и радничких организација) био је оличен у одредбама Устава из 1963. године. Показало се, међутим, да режим није дорастао захтевима модернизације привредног система и да није имао капацитета да реши сукоб између развијенијих самоуправних односа у друштву и бирократско-централистичких

стремљења. На такве сукобе надовезао се привредни пад и стагнација производње у периоду 1961-1962. године када је чак дошло до озбиљне и неочекиване рецесије (Флере 2012, 13). Мерама донетим 1964. године отворен је пут слободнијем деловању тржишних закона и потискивању административне интервенције у привреди. Ситуација је захтевала хитну привредну реформу која је започела већ наредне, 1965. године. Реформама се захтевала рационализација пословања што је довело до пораста незапослености. Упркос томе, мере прерасподеле националног дохотка у периоду 1965-1973. године су довеле до тога да је ниво потрошње растао, неумерено се трошило, па се без претеривања може рећи да је Југословене тресла права потрошачка грозница.

Економска криза у коју се лагано закорачило изнедрила је политичку кризу. Она је била заснована на тежњама, пре свега Словенаца за већом самосталношћу република и праву народа на самоопредељење што је био пут ка стварању конфедерације. Насупрот томе, српска елита је захтевала већа овлашћења савезне државе, уз снажну централизацију моћи у Београду. Прву опцију заступао је Едвард Кардељ, док је супротне тенденције на српској страни предводио Александар Ранковић. За овакав сукоб и сам Тито је сматрао да угрожава опстанак заједничке државе (Марковић 2012, 25). Резултат Осмог конгреса одржаног 1964. године била је децентрализација земље и победа Кардељеве опције.

Брионски пленум (јул 1966.) на коме су се решавали проблеми са свемоћном Службом државне безбедности која је од 1945. била недодирљива искоришћен је и за либерализацију друштва, али највише за реорганизацију Савеза комуниста. Примедбама на рад СДБ-а којом је Ранковић руководио, а које су се односиле на њене тенденције да прерасте друштво и државу као и на „дискриминацију и безакоње Службе према шиптарској народности“ (Петрановић 1987, 572) Ранковић је смењен са свих партијских и државних функција. Овим су отворена врата екстремистичким снагама на Косову чији ће захтеви у правцу осамостаљивања Косова и његовог издвајања из Југославије, у наредном периоду бити све гласније истицани.

Упркос Ранковићевој смени деловање конзервативних снага се наставило и у наредном периоду. Они су све гласније указивали на лоше стране демократизације,

притом користећи неангажованост и неопредељеност СКЈ који се налазио у ковитлацу процеса реорганизације. Њу је одлучно захтевао и сам Тито сматрајући да је у процесу демократизације друштва неопходна и демократизација СКЈ.

Пакетом уставних амандмана усвојених у периоду 1967-1971. године започело је државно преуређење земље. На рачун снажења република и покрајина ослабљен је савезни централизам. Од тада је Југославија представљала заједницу народа и народности засновану на равноправности која је могла да функционише једино на бази договора и споразума република. Радикализам овог Устава био је у томе што су на већину савезних одлука у вези са економским питањима републике и покрајине имале право вета. Дакле, не само да је повећана самосталност република, већ је статус покрајина готово изједначен са републичким. Оне су постале конститутивни елементи југословенског федерализма. Занимљиво је да је још првим пакетом амандмана из 1968. године дошло до промене назива јужне покрајине. Од Аутономне покрајине Косово и Метохија постала је Социјалистичка аутономна покрајина Косово. Избацивање назива Метохија било је импулс албанским студентима да на Косову и у Македонији исте године организују демонстрације тражећи статус републике, независан Универзитет. Поред наведеног, добили су и бројне уступке (употребу албанске заставе, чвршће везе са Албанијом).

Устав из 1974. године створио је лабаву конфедерацију осам држава (шест република и две покрајине) чији су једини заједнички симболи остали Тито и Армија (Марковић 2012, 27). Републике су дефинисане као државе и опремљене и са министарствима за иностране и одбрамбене послове (Флере 2012, 10). Иако су замеци постојали и раније, 1968. године долази до званичног формирања јединица територијалне одбране, као вида оружане силе република (стр. 16). Покрајине су имале исте ингеренције у одлучивању као и републике, али Република Србија није имала никакве ингеренције над стварима које се тичу покрајина. Тито уставним променама није хтео да решава промене надлежности република.

Да се запада у још дубљу политичку кризу почетком седамдесетих година показала су два догађаја. У пролеће 1971. године у Хрватској се у форми националног покрета, тзв. МАСПОК-а, јављају захтеви за већом самосталношћу

Републике. Матица Хрватска је објавила Декларацију о хрватском књижевном језику захтевајући признавање његове посебности. Подржан од хрватског партијског руководства (Савка Дабчевић Кучар, Мика Трипало) покрет је узимао маха: хрватски студенти су започели демонстрације, тражиле су се властите оружане снаге, посебна столица у Уједињеним нацијама, засебна спољна политика. Ситуацију је распиривала штампа која је свакодневно објављивала националистичке и шовинистичке садржаје. Слична бура одиграла се и на српској страни где је деловала либерална опција на челу са Латинком Перовић и Марком Никезићем истичући нужност темељних промена друштва. Либерална групација залагала се за стварање услова за тржишну економију, позитивну селекцију кадрова на свим политичким и друштвеним нивоима. У том периоду створена су велика експортно-импортна предузећа. Сматрали су да је брана национализму стварање слободне тржишне економије.⁴⁹

Тито се обрачунао најпре са хрватским политичарима (1971), а потом и са српским либералима (1972) оптужујући их за национализам, односно анархолиберализам и технократизам. Према записима актера ове смене, на хрватској страни она је уследила тек након немира међу хрватском омладином, не због тога што је руководство покренуло расправе о националним односима, већ због тога што му је ситуација измакла контроли (Трипало 1990, 121-79). За разлику од њих, поражена српска струја у Савезу комуниста Србије квалификована је као совјетофобска, антититовска, опортунистичка, техноменаџерска, елитистичка. Речено је да је била тројански коњ класног непријатеља у СКЈ (Перовић 2000, 11). Уследио је талас репресије, руководећи и остали нижи кадрови су смењени са функција, појединци су искључени из СК ових република. Ове догађаје, из визуре учесника, Перовић оцењује као почетак уништавања критичне масе за промене. У њиховом исходу она види крај десетогодишње борбе између две концепцијски профилисане

⁴⁹ Термин *национализам* има најмање двојако значење и схвата се као оданост и посвећеност нацији и осећање поноса на сопствену земљу, родољубље и патриотска осећања (Вујаклија 1991, 581, Речник српскога језика 2007, 803) када му се придаје изразито позитивна конотација, док му се негативно значење приписује у контексту жеље веће групе људи (који деле заједничку културу, историју, језик) да оформе одвојену и независну државу (Merriam-Webster Dictionary, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/nationalism>). У већини случајева у даљем тексту користили смо га имајући у виду, пре свега, његово негативно значење.

струје у Партији (говорило се о „две партије у партији“), односно, превагу догматске струје која је поставила основе за раздобље после Тита. На основу увида у дипломатске изворе, данас се зна да је Совјетски Савез у томе имао активну улогу. То сигурно није било могуће и без арбитражне улоге коју је у сукобима двеју поменутих струја имао Јосип Броз Тито. То је била његова последња улога те врсте, са трајним ефектом: извршен је конзервативни заокрет.⁵⁰

На привредном плану реформе нису давале резултата. Чак ни она највећа из 1965. године, тако да се тада Југославија суочила са највећом стопом незапослености што је довело до одлива становништва на принудни рад у иностранство. О масовности одлазака сликовито говори податак да је средином 1968. године 400.000 Југословена радило у иностранству (Петрановић 1981, 570). Држава је тај одлазак, претежно у западноевропске земље, подржавала иако су уз неквалификоване раднике у све већем броју одлазили и стручњаци.

Економска криза доживљава кулминацију кроз највећу забележену спољну задуженост, највећи дефицит у размени са иностранством и највећу дотадашњу инфлацију. Крајем седамдесетих привредни живот се налазио у периоду стагнације, све веће инфлације и опадања продуктивности. Решење привредних проблема се одлаже помоћу великог иностраног задуживања. Иначе је од друге половине седамдесетих година, централизована контрола узимања иностраних кредита потпуно нестала, па су не само републике већ и градови и велике фирме могли да се задужују у иностранству (Марковић 2012, 27). То је резултирало спољнотрговинским дугом Југославије (податак из 1978. године) од 11 милијарди долара (Петрановић 1978, 586). Пред Југословенима су биле несташице робе у радњама, а убрзо и редукције у производњи електричне енергије.

3.2.2.1. Штампа у златном добу

Како је речено, почетак педесетих година Југославија је дочекала у сукобу са СССР и трагању за сопственим, новим путем развоја. У складу са новим правцем

⁵⁰ www.helsinki.org Поводом књиге Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*. Приказ књиге Латинке Перовић.

кретања југословенског социјализма који се одвајао од потпуног угледања на совјетски тоталитарни систем агитпропа (Димић 1988, 148) и новинарство је пронашло нови, адекватнији модел функционисања. Заправо, овај модел је у истој мери био идеолошки диригован. Агитпроповски ангажман се са цензорског у већој мери усмерава ка „одређивању оквира и плана као и проблематике коју лист треба да обрађује“ (стр. 149). Како показују истраживања (Бајагић 2005, Кежић 2013) штампане информације наставиле су да буду оруђе актуелног режима, али сада афирмишући одвајање југословенског социјализма од совјетских узора и доказујући исправност такве одлуке и тог пута. Такав модел штампе функционисао је све до 1952. године. У овом периоду сукоба са СССР Југославија је почела све више да се отвара ка Западу. Једна од одлука Трећег пленума на самом крају 1949. године била је да се почне другачије писати о Западу у штампи.

Може се закључити да педесете године двадесетог века карактеришу општа демократизација друштва, повећани културни ниво становништва и општедруштвени развој и напредак. У таквим условима и културна политика доживљава преображај. Социјални реализам као идеолошко-естетска, али и историјска категорија постаје у потпуности превазиђен. Увођењем самоуправљања, које је постало нова званична идеологија социјалистичке Југославије и штампа је донекле променила свој карактер.

Како је тих година изгледало писати идејно исправно сазнајемо на основу Записника са састанка у Управи агитације и пропаганде ЦК КПЈ одржаног 20.8.1951. године на којем се расправљало о питању унутрашње-политичке рубрике. Поред представника Агитпропа републичких листова и уредника листова из Београда, састанку су присуствовали први идеолог Партије, Милован Ђилас, као и Светозар Вукмановић-Темпо, Крсто Попивоца, Вељко Зековић и други. Уредницима листова одмах су прослеђене директиве о томе шта је, према партијским мерилима, пожељно видети у штампи: злоупотребу положаја, затим борбу против православних попова и борбу против сељака шпекуланата. Оштра Ђиласова критика је била усмерена ка цркви („Треба водити борбу против цркве, нарочито католичке. Треба раскринкати живот попова“) коју треба поткрепити конкретним доказима („Материјали се могу добити упрeko УДБ-е. Новинари, добри комунисти, уредници листова треба да

остваре сталну везу са УДБ-ом.“), али водити рачуна на који начин вести пласирати како би био постигнут одговарајући ефекат („Треба оценити шта се од тог материјала може изнети у штампи да би то било значајно за масе.“).

Указано је и шта више не треба форсирати у штампи па Ђилас наставља: „Треба престати са оном примитивном пропагандом привредне изградње. Нема смисла ничим се хвалити. Треба износити проблеме.“ У такве проблеме спадало је питање оштре класне борбе који је југословенско друштво преживљавало. У том смислу је требало писати о класној борби на селу „о којој се ништа не пише.“ Ђилас ово питање конкретизује истичући нарочито борбу против индивидуалног сељака шпекуланта, уједно најављујући како ће се односи са селом све више заоштравати, нарочито са ситним сељаком.⁵¹

Са диригованог совјетског модела новинарства у следећој фази развоја од 1952-1961. године прешло се на **југословенски модел дириговане штампе**. Заправо, задржана је стара форма, а само су се актери променили. И даље се извештавало на потпуно исти начин као и у претходном периоду, дакле афирмативно и дириговано. Важна промена огледа се у томе да се уместо совјетске социјалистичке идеологије легитимише и пропагира југословенски самоуправни облик социјализма. Штампа, ипак, постепено почиње да испуњава и своју информативну функцију. Економске и политичке промене у земљи захтевају да се пласирају конкретније информације. Све више ће се подржавати јавна расправа о друштвеним реформама и проблемима са којима се земља свакодневно суочава.

Ове тврдње ћемо илустровати једним извештајем Комисије за штампу из 1955. године. Извештај најпре подвлачи да штампи не треба дириговати већ је опскрбити материјалима и потребним информацијама како би је „држали у курсу“ и „у складу са општом линијом“. Тако усмерену штампу даље треба пратити како би се она „упозоравала на ствари које нису обрађене на адекватан начин.“ Комисија је највеће недостатке уочавала у писању штампе, која се бави негативним појавама док се прави проблеми не третирају. Примери су пронађени у сфери привредне политике и

⁵¹ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) П/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4. Записник са састанка у Управи агитације и пропаганде ЦК КПЈ по питању унутрашње-политичке рубрике одржан 20.8.1951.

вести које су се односиле на село: начин на који је третирана пољопривреда није био задовољавајућ, требало је више „захватити задругарство и шире проблеме села: културни живот на селу, хигијенско просвећивање, економско просвећивање и слично.“⁵²

Занимљиво је истаћи да промену правца извештавања није пратила законска промена. Нови Закон о штампи и другим видовима информација⁵³ донет је на самом крају овог периода, тек 1960. године. Њиме ће на много експлицитнији начин бити речено да не постоји цензура, а јасно је дефинисао теме и информације које се не смеју објављивати и за чије се кршење прописују казне. Ипак, био је много либералнији од претходног, казне су драстично блаже и уместо пет година затвора сада за непоштовање Закона следи „само“ једна година затвора.⁵⁴ Овај Закон, који је уједно био и последњи савезни закон о штампи, био је у вези са започетом реформом друштвеног и политичког система.

Од педесетих година тзв. озбиљна штампа се нашла у озбиљном проблему. Постаје приметан тренд да се и у оквиру озбиљних листова све више простора оставља забавним рубрикама и садржајима. Поред тога, велике новинско-издавачке куће почеле су да издају и забавне листове са циљем обезбеђивања свог финансијског опстанка. Наиме, измењени услови пословања, увођење самоуправљања којим се предузећима даје пословање у сопствене руке уз смањивање државних субвенција произвело је једну тржишну утакмицу и приморало новинска предузећа да се боре за своју публику. Стога је потпуно јасно зашто су се и озбиљни листови одлучивали на овакве потезе. Забавни садржаји су доносили читаност и профит, па су они заправо издржавали новинску кућу. У таквој клими, створеној увођењем самоуправљања, када се прешло на тржишни систем зараде, иако су поједини листови добијали државне дотације, наш саговорник Радивоје Бојичић говори о *Језу* који се „сналазио“: 1952. је изашао испод капе удружења новинара и постао самосталан

⁵² Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. Записник са седнице Комисије за штампу 22.3.1955.

⁵³ Закон о штампи и другим видовима информација, *СЛ*, 45/1960, Београд, 1960, стр. 814–826.

⁵⁴ Чланови 125 и 126 Закона о штампи и другим видовима информација, *СЛ*, 45/1960, стр. 824.

привредни субјект. Како наводи, *Јез* је био украс куће са тиражом од 10 000 на киосцима, и 17 000 у уличној продаји.

Тих година је знатно порасла бројност листова са различитом динамиком излажења. Подаци говоре да је 1955. године у Србији излазило пет дневних листова (*Борба*, *Политика*, *Вечерње новости*, *Дневник* и *Мађар со*), и да су постојале четири радио станице (Београд, Нови Сад, Приштина и Ниш). Било је и четири листа који су излазили више пута недељно, 55 недељних, један десетодневни, 40 петнаестодневних, 163 месечна, 24 тромесечна и 40 повремених листова и часописа. Службених листова и гласника било је девет, билтена 55 и девет специјалних билтена двеју агенција Танјуга и Југопреса (Изложба штампе и радија 1955, 1992).

У исто време се све већа либерализација у сфери културе као и отварање ка Западу одражава на тираже забавних листова који вртоглаво расту и престижу информативу. Забавна штампа осваја читалачку публику објављивањем забавних вести, репортажа, рубрика о занимљивостима, трачева о припадницима монденског света, најчешће глумцима и спортистима, објављују се петпарачки криминални романи. Истицана је нарочито Политикина рубрика *Београдска недеља* у којој се углавном говори шатровачким језиком „даса је крвав“, „звизни јој шамар“, „овакав акценс вреди“ итд.

За такву штампу није било речи хвале; критичари су је оцењивали као прозападну, малограђанску и сензационалистичку. Увидом у документ са једног од партијских састанака из 1957. године сазнајемо „о неким појавама у нашој штампи“. Анализирано је писање три централна листа: *Политике*, *Борбе* и *НИН*-а. На првом месту је констатован огроман успех који су ова три листа постигла у односу на период од пре годину и по дана „у погледу раније униформисаности и штампа је далеко актуелнија, свеобухватнија и занимљивија.“ Врло оштро се указује на туђе утицаје који су примећени у штампи, а који су подвођени под термин сензационализма. Истицало се некритичко усвајање туђих схватања, занимљивости по сваку цену и сиромаштво мотива – шаблонско писање репортажа из иностранства где су главне теме: друштвени талог, избеглице, проституција, коцка итд. Критиковано је писање о „давнопрошлим догађајима“ за шта су као пример наведени

чланци посвећени догађајима из 1903. године и чланак о Петру Живковићу. Они су окарактерисани као „бежање од наше стварности“.

Анализа се завршава једним заправо веома реалним тумачењем „туђих“ утицаја чији је продор омогућен комбинацијом сопствених слабости и страних (у овом случају америчких) систематских покушаја инфилтрације. „Ове негативне појаве не знамо колико су под активним утицајем непријатељске пропаганде, а колико су последица релативно ниске свести извесног броја новинарског кадра, аполитичног гледања кроз динар. Треба истаћи да је наша штампа добрим делом принуђена да се служи страним изворима и она се служи у првом реду Јунајтед Пресом“, јер ни „Тањуг“ ни „Југопрес“ не обрађују разне занимљивости у свету, достигнућа у техници и пољопривреди итд. док „Јунајтед Прес“ даје тај материјал, а америчка читаоница ставља на расположење чак и бесплатна клишеа.“⁵⁵

Велики тиражи које су бележили листови забавно-сензационалистичког карактера⁵⁶ оцењивани су са једне стране, као позитивна ствар која показује да постоји потреба за забавним листовима у друштву. Ипак, коментарима партијских функционера да су „они испуштени из руку“ указивано је на питање садржине тих листова на основу које се „уопште не види да они излазе у Југославији већ би такви какви су могли излазити у читавом свету.“ Препорука да „не би требало ићи спутавањем тих листова, него их усмерити на квалитет“⁵⁷ може нам изгледати као оптимистична индиција покушаја планирања и систематског развоја новинарске бранше, одустајући самим тим од строгих резова. Као један од разлога за слаб квалитет ових листова истицана је борба за рентабилност, али се главни кривац за овакво стање, по ко зна који пут, проналазио у редакцијском кадру.

У наредној фази штампа је функционисала према нешто другачијем моделу. Назван **југословенски модел „либерализоване“ дириговане штампе** обележио је

⁵⁵ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/5- (1-103) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1945-1960, к-26.

⁵⁶ На пример, *Вјесник у сриједу* објављивао је 72.000 примерака месечно, док је *Вијесник* имао тираж од 57.000 примерака, или *Забавни хоризонт* са 35.000, у односу на *Омладински хоризонт* са тек 9.500 примерака месечно.

⁵⁷ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. Записник са састанка Комисије за штампу о проблемима штампе одржаног 29.8.1952.

наредни петогодишњи период, до 1966. године. И током овог периода се наставља праћење тренда актуелности и отвореног преношења информација. Дневна штампа јавно је коментарисала корените реформе у политичкој и економској сфери које су се одигравале. Постаје уобичајено да се о спровођењу реформи и проблемима са којима се друштво на том путу суочава говори отворено у медијима. Друштвено-политичка реалност заокупља пажњу па се у много мањој мери пише о идеологији самоуправљања. Уставом из 1963. године била је регулисана и слобода медија. Устав је по том питању јасан: „грађани имају право да путем средстава информација изражавају и објављују своја мишљења, да се користе средствима информација за своје обавештавање, да издају новине и другу штампу и шире информације путем других средстава обавештавања. Овим слободама и правима нико се не сме користити ради рушења основа социјалистичког демократског уређења утврђеног овим уставом, ради угрожавања мира, равноправне међународне сарадње или независности земље, распиривања националне, расне или верске мржње или нетрпељивости, или ради подстицања на вршење кривичних дела, нити на начин којим се вређа јавни морал.“⁵⁸

Период од 1961-1966. године може се посматрати као прелазна фаза од диригованог ка либерализованом моделу штампе у Југославији. Ипак, у овом периоду штампа ће бити заиста либерализована само онолико колико је то било могуће у оквиру модела дириговане штампе (Kežić 2013, 246). Већи степен либерализације штампе осетиће се током наредних неколико година. Иако није промењена законска регулатива штампа је од 1966. године „напрасно постала много слободнија“. Сада се први пут у штампи појављују неке теме о којима се до тада јавно није расправљало. Заправо, то су биле теме које су озбиљно уздрмавале свакодневицу. Национално питање, односно све израженија појава шовинизма и национализма у свим републикама као и питање језика. Овакво слободније и отвореније информисање у, тада још југословенским оквирима, Kežić назива **југословенски модел „слободне“ штампе.**

⁵⁸ Члан 40 Устава СФРЈ из 1963. године, *СЛ*, 14/1963, Београд, 1963, стр. 268.

На страницама забавне штампе у овом периоду се појављују, поред већ напред наведених садржаја, и они сексуалне и порнографске природе. Заправо, у складу са општом климом, либералним младим нараштајима и појавом сексуалних слобода у свету, гарант одржања и пораста тиража и профита постају овакве теме. И не само то. Први пут се на киосцима појављују листови са искључиво еротском тематиком и садржајима, попут *Старта Адама и Еве* и других.

Процес комерцијализације штампе током шездесетих година био је незауостављив. Он је наине, током ове деценије доживео своју кулминацију. Сада не само да су из западног модела преузимани садржаји; преузимање су и новинарске форме попут писама читалаца, култа звезда, наградних игара, избора мисица (Јањетовић 2010, 40) чиме је штампа у потпуности вестернизована.

Неподобни садржаји, идеолошке, моралне и политичке природе означавани су термином *шунд*. Његова појава у забавној штампи уочава се од првих послератних година, али је своју кулминацију доживела увођењем самоуправљања и већим отварањем земље и прихватањем културних утицаја са Запада. Шездесете године донеле су процват шунд литературе оличене у јефтним љубавним, криминалистичким и вестерн романима и тривијалној књижевности. Таква ситуација захтевала је конкретнију акцију, која је уследила тек почетком наредне деценије када су ојачане конзервативне снаге донеле Закон о опорезивању производа и услуга у промету (1972. године).⁵⁹

Порез на шунд био је пре идеолошка него економска мера. Она је великим делом била условљена жељом Партије да има контролу над оним што се објављује. Шунд литература, односно, лако штиво сматрало се погодним да пренесе идеје које би биле противне југословенском друштвеном уређењу.

Ово је било време у којем није било класичне цензуре у виду неког цензорског партијског тела, већ се оно трансформисало и разгранало на мноштво мањих цензорских тела у виду комитета, савета, комисија, поткомисија. Судови тј.

⁵⁹ У пракси је то значило постојање комисија које би утврђивале које су публикације безвредне односно, шунд и на које би се због тога плаћао порез. Међутим, Закон није јасно прецизирао критеријуме шта је шунд о чему јасно сведочи новински наслов из *Борбе* од 12. јула 1972. године који гласи *О шунду – према слободном уверењу*.

тужилаштва тада су били надлежни да покрену поступак против неподобних аутора и дела. Радом разних издавачких савета у књижевном свету, у којима су одлучивали само партијски правоверни људи, су се забрањивали рукописи. Тадашња афера око књиге и позоришне представе Драгослава Михаиловића *Кад су цветале тикве* 1969. године натерала је и самог Тита на реакцију („казалишне неке тиквице“) након чега су бројни комитети и комисије заседали надмећући се ко ће у већој мери жигосати аутора. Коментар књижевника Ели Финција, једног од чланова комисије за културу био је међутим, усредсређен на саме комунисте, њихов неангажман и одсуство правремене реакције, у чему он види неорганизованост рада и што је још већа јерес, слабљење идеолошке вере чланства. Због критика усмерених ка њима самима и њиховој индиферентности Финцијев осврт је посебно занимљив.

Он почиње констатацијом да су се „појавиле позоришне критике о тиквама од којих ниједна, а међу њима су сви комунисти, није указивала на негативан политички карактер тог комада. Узбуна је дошла од стране људи ван сфере културе/.../па се онда почело око тога дискутовати, па се дигла мала прашина, више кулоарска него јавна, па чак онда када је дошло до напада на то ниједно име од значаја у области наше културе, ниједно име од значаја у области позоришне уметности, није се на тој линији ангажовало, него су чланци излазили са иницијалима или псеудонимима, што је врло значајно/.../Некада смо ствар своје идеологије, свог покрета осећали као своју ствар, а сада кажемо гледам своја посла/.../Цео проблем почиње у томе што ми до данашњег тренутка у развоју самоуправног друштва нисмо нашли праве путеве организовања комуниста, систематског наступања наше идеологије фронтално према другима, него смо некако у том погледу, рекао бих, потпуно затајили.“⁶⁰

Финци даље расветљава услове који су омогућили овакве појаве. Истичући како је претходни десетогодишњи период самоуправљања био правилан пут слободе и демократског развоја друштва који је омогућио „широк расцвет свих могућих култура и делатности“ а са намером да не посегне за провереним методама („Не мислим да би враћање на старо и административно или идеолошко у Централном

⁶⁰ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија VIII П/2-b-(244-252) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1969-1972, к-43. Друга седница Комисије ПСКЈ за културу 27.10.1969.

комитету интервенисање било некакво решење“) књижевник се пита: „Како усмеравати (идеолошки развитак) а не прибегнути административним мерама, не прибегнути старој бирократској интервенцији?“

Ова афера је очигледно оголила систем до сржи јер се показало да је он на свим нивоима потпуно заказао, односно да је био нарушен - изнутра. Финци износи хронологију дешавања, уједно и хијерархију контроле: „Нису те тикве случајно дошле. Постоји уметнички савет који је по статуту обавезан да прочита рукопис, постоји управни одбор који заједно са управником, пре стављања на репертоар, мора да прочита, постоји и раднички савет у којем се то дискутује, па кад се све заврши и прими текст онда се иде на пробе, па се пре, пет или шест дана пре виђења представе, почиње дискусија унутар уметничког савета и управног одбора докле смо дошли, шта смо постигли, не само у идејном смислу него и практично уметничком, да се види како се шта оформило, јер се може нешто деформисати у току рада. Све је те форуме прошла „тиква“ па је прошла и дневну критику и онда је одједанпут пала и разбила се у парампарчад.“

Претходни **југословенски модел „слободне“ штампе** ће се већ у наредном периоду претопити у модел који је уоквирен доношењем Устава из 1974. године.⁶¹ Према уставним амандманима републике су добиле сва овлашћења па је и питање штампе прешло у републичку надлежност. Стога је период од 1971-1976. године назван **републички модел „слободне” штампе.**⁶² Пише се о свему што чини свакодневицу. Међутим, ово су све производи које можемо приписати процесу либерализације Србије. Он је обухватио и штампу чије су редакције биле под либералном контролом политичких центара. „Тачно је оно што им се касније замерало: либерали нису контролисали штампу, нису се освртали на концепцију *Јежа*, *Књижевних новина*, на издавачку делатност, свакако не у мери у којој би то догматске партијске снаге радиле” (Огњановић 2008, 72). Начин на који се писало о тзв. малим темама, изазивао је коментаре. Један такав изрекао је Марко Никезић тадашњи председник Централног комитета Савеза комуниста Србије приликом

⁶¹ Чланови 167–169 Устава СФРЈ из 1974. године, *СЛ*, 09/1974, Београд, 1974, стр. 236.

⁶² Ми ћемо овим моделом обухватити и све наредне године до 1990.

састанка са директорима и главним и одговорним уредницима листова, радија и телевизије одржаног 5. јануара 1972. године. Он је указао на актуелне трендове извештавања у домаћој штампи који више „личе на оне који имају милионски тираж у Енглеској, Немачкој и Француској.” Сматрајући да *Експрес Политика* и *Вечерње новости* „скупе с улице све од реда” он наставља: „Није живот друштва састављен само од убиства, крађе, злоупотреба, плус мелодраме. Не може се кретати између живота криминалаца и живота глумаца и не може се сачинити од тога нека друштвена слика и равнотежа. А уводници, јер има ту и добрих уводника, нису компензација. Већина људи који се тако васпитавају и не чита те уводнике. Политичност, не у ужем смислу, него у смислу друштвене свести и одговорности, свести о друштву и о свом месту у друштву, мора да се провлачи свуда, од ствари које су за децу, до онога што третира култура. Али, рећи да све у привреди иде – кроз крађу, у власти – кроз самовољу или у уметности – кроз проституцију, то није ни реална слика друштва и никуд не води” (Никезић 2003, 251).

Другом сличном приликом, Никезић се огласио дајући подршку слободи штампе и информација.⁶³ Дух либерализације рада редакција огледа се у поруци челним људима у медијима. Никезић им је кратко сугерисао како је „добро да се сами позабаве собом/.../То је и интелигентније. Зашто да стално Савез комуниста и ЦК држе маказе у рукама. Узмите их мало сами.” (стр. 221).

У смислу даљег функционисања штампе он има и адекватан савет. „Ви кажете, тамо где нема слободе штампе - нема демократије. Ја мислим да без демократије у друштву нема слободе штампе. Јер, ако федерација не буде демократска, тј. оно што у њој остане недемократско, то ће увек због унутрашњих судара захтевати безусловну лојалност средства информисања. И та издељена власт, издељени утицај, у овом случају републички, увек ће тражити безусловну лојалност, јер у штампи гледа свој инструмент” (Исто).

Видимо да се покушало са извесним препуштањем дизајна самим редакцијама. Сугестија са овако високог нивоа власти није могла остати непримећена

⁶³ На састанку са директорима и главним и одговорним уредницима листова, радија и телевизије одржаном 19. маја 1971.

и занемарена. Ово је био прилично озбиљан импулс медијима да делимичним кориговањем својих садржаја заправо сами себи кроје судбину. Међутим, след околности није ишао на руку овим најавама.

Упркос толиким наротивима о слободи штампе, чињеница је да се после Титове интервенције на хрватско пролеће и српске либерале, осетила извесна репресија. Ипак, штампа је у овој фази већ била потпуно ван контроле. Кежић сматра да су најбољи доказ ове тврдње Закон о злоупотреби слободе штампе и других видова информисања из 1973. и његова допуна из 1976. године (са одредбама које се односе на висину казни) који показују величину немоћи државе да санкционише активност медија по питању извештавања о непожељним темама (Кежић 2013, 248).

3.2.3. Доба кризе (1980-1990)

Титова смрт 4. маја 1980. године обележава почетак те деценије. У марту наредне године избијају демонстрације на Косову на којима парола „Косово република” доминира међу албанским студентима. Ове демонстрације прерастају у масовне nerede који се завршавају сукобом са војском. Након тога се уводи нека врста војне управе и започињу репресије над Албанцима који се оптужују за геноцид над Србима.

У фебруару 1982. године на IX конгресу СК Србије отвара се питање „принудног исељавања” Срба и Црногораца са Косова. То је био први пут да се на партијским седницама, али и у јавности говори о националним проблемима и исељавању Срба и Црногораца из те покрајине иако су исељавања обележила читаву претходну деценију. Према подацима, током седамдесетих са Косова се иселило 57.000 Срба (New York Times 1982). Док савезне и републичке партијске власти прокламују потребу веће интеграције Косова у привреду и културу земље, као и мере за спречавање исељавања Срба и Црногораца у Србији започиње јака антиалбанска кампања. Организују се демонстрације, објављују се петиције свештенства и интелектуалаца истичући геноцид над српским народом, а косовски Срби организованије наступају према Београду: организују протесте, посећују их високи државни функционери, а у фебруару 1986. године њих стотинак проваљује у Савезну

скупштину, захтевајући увођење ванредног стања и укидање аутономије Косова. Власт је на ово гледала као на испољавање српског национализма.

Од 1982. у врху Партије почиње јавна дебата о већој централизацији и ње и државе. Режим заштрава политику према националистима у свим републикама (Марковић 2012, 30). Слободан Милошевић долази на чело Градског комитета СК Београда као највеће партијске организације у земљи, имајући пуну подршку Ивана Стамболића као председника Председништва СК Србије.

Стипе Шувар 1984. године објављује *Бијелу књигу* критикујући српске интелектуалце, којом је означен крај прећутног договора по коме политичари немају право да критикују појаве из других република. Исте године интелектуалци дисиденти формирају Одбор за заштиту слободе мисли и изражавања и захтевају да се укине члан о кажњавању „непријатељске пропаганде“. У току 1985. и 1986. године режим одустаје од политичке репресије (стр. 30-1).

Стамболић покреће иницијативу за редефинисање статуса Републике Србије 1985. године како би она постала функционална држава на читавој својој територији. Исте године он позива српске интелектуалце да се укључе у јавну расправу о политичком систему, на шта САНУ одговара Меморандумом 1986. године који је Стамболић осудио назвавши га „шовинистичком иницијативом“ (стр. 32). Исте године Слободан Милошевић је на X Конгресу изабран за председника Председништва ЦК СК Србије.

Националистичка лавина се покренула. Подржавајући демонстрације Срба у Косову Пољу 1987. године Милошевић је дао подршку српском национализму. Представљајући се као чувар и настављач вредности титоистичког наслеђа, на легендарној Осмој седници 1987. године он јавно, у директном телевизијском преносу, све остале напада као противнике социјализма и Титовог наслеђа. Тим потезом уклања своје највеће противнике, Драгишу Павловића и Ивана Стамболића.

После Осме седнице почиње преокрет у државној пропаганди и легитимизацији режима у Србији. Непријатељ више не носи ознаку „класни“; сад је постао „етнички“. То су, пре свега, албански сепаратисти, а затим и сви они из редова словеначких и хрватских политичара. На масовним митинзима, чак и радничким

демонстрацијама, шири се националистичка еуфорија. У Словенији се шири незадовољство хапшењем новинара Младине од стране федералне армије. Тамо се као заштитник националних интереса промовише Милан Кучан. Од јесени 1988. године словеначка јавност се изричито противи јачању Федерације. У исто време су донети амандмани на Устав СФРЈ којима су проширене основе за заједничко тржиште и проширена права Федерације. Режим Слободана Милошевића следеће, 1989. године укида „ширу“ аутономију Косова добијену Уставом из 1974. године. ЈНА је на Косову завела ванредно стање, а полицијске јединице су у фебруару 1989. године угушиле штрајк косовских рудара, који су се противили укидању аутономије. Штрајк је, са друге стране имао подршку словеначког руководства. У Београду се тражи хапшење Азема Власија, председника СК Косова.

Све ово водило је ка постепеном распаду федералних институција. Најпре се иступањем словеначког представника распала омладинска организација. У јануару 1990. године иступањем словеначких политичара распала се Партија.

На економском плану земља се налазила на ивици кризе. Иако су релативно добар материјални стандард и пораст потрошње одавали утисак просперитета, реални живот је указивао на супротно: дошло је до пораста цена индустријских и пољопривредних производа као и вртоглавог скока цена на мало, самим тим и раста трошкова живота. За оно што може да се купи праве се редови на улицама. Почињу и прве несташице детерџента, кафе, женских чарапа, тоалетног папира, хлеба. За дефицитарне производе (кафу, уље, шећер, детерџент) куповало се на бонове. Уводе се и бонови за бензин, возило се по систему „пар-непар“. Динар је девалвирао што је подстакло инфлацију.

Док се увоз знатно повећао темпо привредног раста је у односу на претходне периоде драстично опао.⁶⁴ Индустријска производња није користила у довољној мери сопствене капацитете што за последицу има смањено запошљавање. Неспособна да извезе, она све више постаје зависна од увоза.

⁶⁴ Са 8,1% годишње у периоду 1953-1965. године просечан годишњи пораст друштвеног производа опао је на само 0,6% у периоду од 1981-1985. године (Петрановић 1988, 446-447).

Обилато кредитирање које је из иностранства стизало током претходних две и по деценије сада је узимало свој данак. Земља је била презадужена. О томе се у јавности није знало готово ништа. У те податке нису били упућени чак ни људи из самог политичког врха. Југославија је 1983. године била дужна чак 19 милијарди долара, а након само три године тај износ се попео на 21 милијарду долара (Петрановић 1988, 445-6).

Док су седамдесете обележене кризом сам крај осамдесетих донео је консолидацију на економском пољу. Влада Анте Марковића успела је да са процента од 2733 одсто са краја 1989. године инфлацију спусти испод нуле на почетку 1990. године. Подигнут је стандард становништва и девизне резерве земље. Примања становништва достижу ниво који неће бити достигнут у наредних неколико деценија (Марковић 2012, 34).

3.2.3.1. Штампа у доба кризе

Последњих десет година које посматрамо обиловало је бројем листова који су објављивани. Ипак, погоршање привредне ситуације које је условило опадање куповне моћи становништва ланчано се одразило и на тираж часописа. Он је опадао: док је 1980. године у ужој Србији излазио 741 лист, тај број је 1987. године износио 714 листова (Петрановић 1988, 393). Наравно, то су подаци који се односе на укупну штампу, не само на забавну. Јањетовић наводи прецизније податке о излазности забавних листова. На почетку овог периода у Југославији су излазиле 73 периодичне забавне и илустроване публикације у укупном тиражу од 6.124.000 примерака по броју. Од тог броја у ужој Србији је излазило 30,9% (Јањетовић 2010, 44).

Забавна штампа дотакла је само дно. Она све више постаје порнографска: „у земљи у којој се све распадало...она је на ироничан начин била пандан политичкој порнографији“ (стр. 46). Чак је и сам *Јеж*, поред *Јежевог хумора*, који је излазио током ове деценије, „избацио“ на тржиште и *Јежев секси хумор*. Комерцијализација је очигледно досегла највиши могући ниво.

Све јача економска криза у овој деценији угрожавала је саму власт и њену идеологију. У озбиљним политичко-информативним листовима наставља се са

писањем о забрањеним темама и изгледа да слобода штампе добија на замаху. Читав период осамдесетих, међутим, историчар Иво Банац карактерише по строго контролисаним медијима тако да „теза да су осамдесете биле либералне једноставно не пролази. На дјелу је `лакировка` осамдесетих“, каже Банац за Глас Истре⁶⁵. Иако према његовом мишљењу, историја штампе овог периода још није написана, можемо је реконструисати на основу омладинске штампе, као врсти штампе која би „можда најбоље показала друштвене мене последњих година СФРЈ“.

У прилог тези о нелибералним осамдесетим он наводи пример загребачких омладинских недељника *Полет* и *Студентски лист*, у чијим су се уредништвима разрачунавали полиција и државно тужилаштво. „*Студентски лист* је, на пример, „либералне“ 1988. забрањиван три пута - због интервјуа с др. Рудијем Супеком, текста о предсједнику Заира Мобуту Сесе Секоу, те прилога о другим омладинским листовима“ прича Банац.

Детаљнији увид у анализу омладинске штампе, односно часописа који су издавани под окриљем омладинских и студентских организација, пружа докторска дисертација Марка Зубака посвећена омладинској штампи у Југославији 1968-1972. године. Према њему ови листови су време када су настали, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века „када београдски, загребачки и љубљански омладински и студентски листови почињу профилирати у засебну новинарску врсту са специфичним карактеристикама“.⁶⁶ У њиховом раду он види „(не)свјесне паралеле са онодобном западном underground штампом, било да се ради о спремности на експериментирање или промоцији радикалних, претежно лијевих политичких порука. Баш као *underground press*, омладинска штампа дио је свог првотног засебног идентитета дуговала тијесној вези с локалним студентским покретима који избијају у исто вријеме.“

О омладинским и студентским листовима Зубак, додуше, само у одређеним периодима, говори као о истинској „релевантној алтернативи великим медијима

⁶⁵ <http://www.glasistre.hr/vijesti/kultura/sve-nijanse-osamdesetih-mit-o-dobrom-socijalizmu-495502>

⁶⁶ <http://www.domomladine.org/vesti/intervju-marko-zubak-omladinski-listovi-su-predstavljali-relevantnu-alternativu-velikim-medijima/>

служећи као институционални канал кроз који су се могле пласирати иновативни, дијелом и субверзивни садржаји. То међутим није ни увијек ни свугдје био случај/.../ Креативна раздобља неријетко су била тек епизоде, овисне о споју разних елемената од опће друштвене климе, стања у надлежним организацијама/издавачима те потенцијалу самих новинара.“

Студенти највећих југословенских универзитетских центара имали су своја гласила: *Студент*, *НОН* (*Нове омладинске новине*), *Младост*⁶⁷ (Београд), *Младина* (Љубљана), *Полет*, *Студентски лист* (Загреб). Поред филозофских и социолошких часописа, ови листови су представљали уточишта слободног дискурса. Свој бунт млади су исказивали без пардона: са њихових насловница током овог периода смешиле су се голишаве девојке и младићи док су на све стране врцали афоризми: „Кад револуција мирно тече и талог научи да плива“ (*Младост* 7-20.10.1985), „Нисам Кафка али осећам процес“ (*Младост* 4-7.11.1985) „Информације морају бити доступне новинарима. У противном би могле да допру до јавности“ (*НОН* 1985).

Интелектуална и медијска сцена осамдесетих година била је обележена страхом од „вербалног деликта“, односно од чланка 133. Кривичног закона који је ограничавао слободу мишљења и изражавања. Политиколог Анђелко Милардовић наводи занимљиву тезу о релаксирању режима масовном културом. „Требамо знати да се режим путем масовне културе настојао релаксирати. Допустила се глазба и омладинска штампа, али људи су због ријечи ишли у затвор. Имали смо чланак 133. који је слао у затвор због писања или говорења. Некима то јесу биле златне године, али радило се о политичком систему строго контролираних влакова.“⁶⁸

Са друге стране, осећа се презасићеност озбиљне штампе политичким темама. Пише се највише о Косову. Један подужи пасус даје нам слику: „Значај масовних медија у припреми рата огледа се у дефинисању кризе, идентификовању њених главних аспеката и актера. Они су лако инструменатлизовани и претворени у `производни погон` владајуће идеологије. Погон је функционисао усаглашено што је омогућило прилагођавање медијског, а потом и укупног јавног говора, политичком

⁶⁷ Младост је била лист Савеза Социјалистичке омладине Југославије

⁶⁸ <http://www.glasistre.hr/vijesti/kultura/sve-nijanse-osamdesetih-mit-o-dobrom-socijalizmu-495502>

пројекту владајућег режима. У јесен 1988, Политика добија нову улогу на јавној политичкој сцени. Милошевић је ставља у функцију обрачуна са својим политичким противницима. Политика не преза да објављује фалсификате како би компромитовала поједине политичке личности. У првој фази Милошевић користи медије за обрачун са својим политичким противницима, а затим их инструментализује против југословенске федерације. Рубрика `Одједи и реаговања` отвара сва питања назначена у Меморандуму САНУ: економска неравноправност Србије у Југославији, промену Устава из 1974. године, геноцид над Србима и Црногорцима на Косову и асимилација и дискриминација Срба у Хрватској, те односи са другим републикама. Садржај и циљеви рубрике поклапају се са концептом Меморандума САНУ, али делом и програмским говором Слободана Милошевића у Косову Пољу, 24. априла 1987./.../Рубрика добија функцију смерница којом се читаоци систематски инструишу и усмеравају. Она траје од јула 1988, до марта 1991. У рубрици активно учествује група академика, сви чланови Комисије за писање Меморандума“ (Бисерко 2006, 151-2).

О извештавању ове *Политикине* рубрике током периода јануар-јун 1990. године извештај Независне комисије⁶⁹ објављен као студија *Косовски чвор: дрешити или сећи?* (1990) констатује: „У првих шест месеци, рубрику "Одједи и реагвања" листа Политика одликују, када је реч о косовским темама: 1. одсуство супротстављених мишљења и дијалога, 2. одсуство чињеничког материјала о прогонима неалбанског становништа, 3. одсуство албанских аутора, 4. вишеструко појављивање истих аутора, 5. елитизам у избору аутора, 6. минималан број демантија без интервенција редакција, 7. велики број сталних места и стереотипа у тестовима, 8. превага илустрација над фотографијама и факсимилима, 9. мањкавост опште културе и историјских знања у текстовима, 10. установљавање нове ауторитарности, уз одбојност према опозицији“ (стр. 130-1).

⁶⁹ Чланови Независне комисије били су Срђа Поповић, Тања Петовар и Дејан Јанча. Њихов задатак је био да припреме извештај на основу кога би се водио даљи дијалог између Србије и Косова. Иницијатор Комисије, Удружење за демократску иницијативу намеравало је да резултатима овог извештаја кроз организовање округлих столова и разговора, оствари свој циљ - да косовски чвор разреши дијалогом као делом демократизације Југославије.

Сумирајући писање листа *Политика* Комисија констатује да је оно „у потпуности синхронизовано са текућим опредељењима и мерама власти Републике Србије. То значи да у овом гласилу пропаганда има првенство над обавештавањем“ (стр. 102). Анализирајући садржаје који су у истом периоду били објављивани у рубрици Одјеци и реаговања, Комисија констатује и једну „иновацију“ како је назива, али пре свега, податак који нама може бити од значаја. Набрајајући садржај рубрике (текстови у рубрици појављују у облику писама, мишљења, петиција, факсимила писама и докумената, објашњења уз фотографије и рекламе), указују на још један њен врло значајан део, илустрацију. О њој кажу: „Ударни део странице, горњи десни, најчешће је резервисан за илустрације. Занимљива иновација је то да се нешто што се обично назива *карикатуром* - и по облику то свакако јесте - у рубрици назива „илустрацијом“: ово именовање успоставља другачији однос између ликовног прилога и текста: прилог „илуструје“ ставове текстова и стиче статус близак документу. Уместо ефекта релативизације и извесног олакшања текста, илустрација појачава утисак недвосмислене јасноће проблема“ (стр. 114).

Тиме уочавамо другачију употребу карикатуре. У истој форми, карикатура је преименована и својим новим називом губи своје суштинске карактеристике, критику и изругивање приказаном. Она постаје пуки приказ. Ово је само још једна потврда увиђавања снаге и моћи карикатуре као изражајног средства, коју је и овај последњи државно-партијски систем, уочио и искористио, чему су дешавања која су уследила у деценијама после, била сурова потврда.

3.3. Резиме

Ово поглавље даје преглед друштвено-историјских дешавања у периоду 1935-1990. године. Основном поделом која је у поглављу извршена, установљена су два периода: предратни и период после Другог светског рата. У оквиру послератног периода извршена је потподела на три периода: поратни, златно доба и доба кризе. У оквиру сваког од побројаних периода изнете су основне друштвено-историјске карактеристике периода, указано је на главне политичке догађаје и процесе, уочене су и описане прекретнице у развоју друштва и државе. Даље је, такође у оквиру

сваког од ових периода, детаљно указано на положај штампе и однос који је држава имала према њој.

Циљ поглавља је да нас уведе у „причу“, односно, да оформи одговарајући контекстуални оквир који нам је од кључне важности за даље анализе. На основу детаљног излагања догађајне историје овог периода закључили смо да је, на првом месту, постојао висок степен идеолошки усмереног мишљења, понашања и деловања. Односно, да је штампа као моћно манипулативно оруђе, увек била коришћена како би пропагирала владајућу идеолошку догму. И за време Стојадиновићеве владе, а посебно у социјализму, штампа је била продужена рука власти.

Нарочито у предратном периоду власт је механизмом предцензура вршила директну идеолошку индоктринацију штампе пласирајући искључиво садржаје који су били пропагандног карактера. Сачувана архивска грађа сведочи о намерном изостављању делова чланака, брисања комплетних реченица или делова наслова. Таква пракса није потврђена у раду Агитпропа, а ни касније током деловања осталих контролно-цензорских тела. Штампану су у послератним деценијама обележиле или унапред дате смернице писања или *post festum* реаговање власти која је сав бесискала на ауторима стављајући их на стуб срама. Закључак је дакле, да је систем контроле деловао на два другачија колосека истог смера.

Даље, закључили смо да је штампа у сваком тренутку прецизно пратила све идеолошке заокрете и рефлектовала их у свом писању. Заправо, она је слепо пратила партијске директиве и задате смернице. То је нарочито било уочљиво почетком педесетих година када је од ње тражено да својим извештавањем прати демократизацију друштва, односно да одбаци до тада важећи модел новинарства и прихвати новопрокламовани социјалистички.

Коначно, извесну назнаку почетка краја уочили смо у поплави забавне штампе сензационалистичког карактера која је на пречац освојила публику. Закључили смо да је цена југословенског отварања ка Западу почетком пете деценије плаћена огромним тиражима листова који су читаоце освајали „неукусним и бљутавим садржајима“. Борба за рентабилност надјачала је политичку димензију. У том смислу је либерализација целокупног југословенског друштва „ослобађала“ и штампу. Она је

кроз шездесете и седамдесете године све отвореније коментарисала економске и политичке реформе. Ипак, под плаштом такве привидне демократизације режим је и даље, посредством суптилнијих механизма контроле оличених у разноврсним мањим телима, спроводио контролу. Истовремено, та пракса је разоткрила систем и указала на постојање „унутрашњих проблема“ у виду присутности идеолошких скретања чланова и њихове индиферентности. Са друге стране, карактеристика овог периода је постојање идејног плурализма српских либерала који је имао тенденцију потпуне демократизације друштва, тиме и штампе. Ипак, превладавањем конзервативних снага задржан је надзор над медијима.

Сви ови закључци изведени су из анализе постојеће историјске литературе и на основу сопственог истраживања архивских материјала.

IV O KARIKATURI ILI KAKO SE CRTAJUЋI MALO, KAЖE MHOГO

4.1. Дефиниција и основне карактеристике карикатуре

Многима је карикатура прво штиво које „прочитају” прелиставајући јутарњу штампу. Постоји да би нас насмејала и забавила указујући на апсурд и иронију појава и догађаја којима смо окружени. Термин карикатура изведен је од италијанске речи *caricare* са значењем претеривање, преувеличавање. У складу са тим, савремени западноевропски теоретичари карикатуре најчешће користе израз *caricature* не би ли истакли комичне деформације личних карактеристика, акцентујући најнегативније особине и приказујући особу искривљену до гротеске, ипак у довољној мери препознатљиву (Dennis 1974, 666). Дакле, тај приказ мора бити препознатљив, и увек у релацији са стварним ликовима или догађајима. Односно, језик карикатуре, кроз приказане ликове и мотиве, мора заправо аутоматски изазвати и испровоцирати посматрача. Само на тај начин, нама данашњим читаоцима, постаје јасна и читљива порука и смисао карикатура које су цртане пре стотину година. Зачеци, на тај начин тумачене карикатуре, могу се потражити у Да Винчијевом идеалном типу деформитета – гротески, као својеврсној супротности ренесансним идеалним пропорцијама човека.

Карикатура схваћена у овом смислу, произашла је из италијанске портретне карикатуре на прелазу из шеснаестог у седамнаести век. Наиме, специфична улога коју су уметници тог доба имали и слобода да уместо да само имитирају природу њихов задатак постаје и продирање у наскривенију суштину стварности (Kris and Gombrich 1962, 190). Карикатурални приказ друге особе, односно откриће њене ружноће намерним истицањем и преувеличавањем недостатака имало је сврху да забави. Намерним претеривањем, али и поједностављивањем приказа особина неког појединца, кроз на пример, лични изглед или карактерна облежја, изазива комични ефекат.

Са друге стране, када се настоји приказати и пренети комуникација на сложенијем нивоу која се одвија употребом знакова и симбола, књижевних и историјских алузија, визуелних аналогича и писаног текста што све припада одређеном културном контексту (Berger 1981, 43), најчешће се употребљава термин *cartoons*.

У српском језику карикатура се дефинише као цртеж у коме су карактеристичне одлике неке личности, предмета, догађаја или појаве тако увећане и истакнуте да, и поред сличности, стварају утисак комичности или наказности (РСКЈ 1975, 293).⁷⁰ Тако протумачена карикатура превасходно се односи на горе споменути израз *caricature*, или тзв. портретну карикатуру која употребом сатире наглашава и искривљује поједине људске особине. Ипак, увид у вишедеценијску продукцију домаћих карикатуриста, објављивану, у највећој мери у *Ошшаном језу*, односно, после Другог светског рата, у *Језу* – најпознатијем сатиричном магазину на овим просторима, као и у остварења савремених карикатуриста, показује да се она у много већој мери крећу у оквирима које бисмо пре могли подвести под термин *cartoons*, односно тзв. гег-карикатуру или ситуацијску карикатуру, што, као адекватнији назив, предлаже Франо Дулибић (Дулибић 2009, 15). То нам указује на потребу за одређеним редефинисањем термина карикатура која се треба кретати у правцу обухватања управо поменуте категорије, ситуацијске карикатуре, која је пре свега, сатира друштва (стр. 16), а којом се, кроз контекстуализацију и уз снажну симболичку ноту, емитује порука на значењски вишем нивоу. Овај очигледан несклад теорије и праксе који се огледа у непостојању прецизнијих терминолошких одредница, нажалост, јасно осликава недостатак интересовања за темељнија истраживања овог облика комуникације на нашим просторима, упркос дугој традицији и изузетно богатој продукцији.

⁷⁰ На готово сличан начин, одређује је и Милан Вујаклија према коме је она „веома развијен начин приказивања неке личности, неког догађаја или предмета, у коме се карактеристичне особине намерно толико преувеличавају да целина, и поред сличности, изазива осећање смешнога“ (Вујаклија 1991, 392).

Карикатуру одликује неколико битних карактеристика. Као илустрација, метафора и графички приказ она се примарно базира на визуелној комуникацији. Често је довољан само један кратак поглед на њен садржај којим се брзо и ефектно открива њена суштина. Следеће важно својство карикатуре је једноставност наратива који саопштава. Порука коју она емитује најчешће је сажета у оквире само једне слике. Управо та сведеност на једну слику јасно је разликује од њој блиске и сличне књижевне форме – стрипа, са којом је често пореде. Иако обе форме комуницирају користећи речи и симболе, стрип, употребом више панела, односно већим бројем слика, омогућава читаоцу много дубље улажење и уживљавање у причу.

Даље, карикатура говори. Њен језик има карактеристична својства, користи иронију, сатиру, контроверзу и парадокс – средства која имају особину да (пре)нагласе стварност. Сврха њеног посебног стила изражавања, језика „визуелне стенографије“ – кроз знаке и симболе, је, наравно, комуникацијска. Карикатура шаље поруку, као сет интерпретативних кодова, читаоцима. Међутим, они ће је успешно прочитати и разумети само уколико деле исто културолошко искуство и исте комуникацијске вредности и гледишта као и њен аутор. У том смислу Медхурст и Десоуса (Medhurst and DeSousa 1981) подсећају да читалац „да би декодирао карикатуру мора бити упознат са литерарним или културалним извором на који се она односи“ (стр. 201) иначе ће остати збуњен пред карикатуром, што се неретко и дешава. Читалац карикатуру и њене потенцијалне алузије тумачи на основу визуелних аналогија у дискурсу његовог укупног претходног знања. Најчешћи извор аналогија сами карикатуристи налазе у свакодневици (са којом се читаоци најлакше идентификују), потом у савременој популарној култури - филмовима, ТВ емисијама и спортским догађајима (са којима се читаоци чешће сусрећу) или, најређе, у историјским догађајима и личностима, литератури, уметничким делима (које мањи број читалаца препознаје) (Werner 2004). Што је читалац упознатији са културним капиталом и што већу количину заједничке културне меморије дели са ауторима, интерпретација поруке коју карикатура носи је лакша и њена значења су ефектнија. У супротном, карикатура остаје намењена елитистичкој мањини, тзв. идеалним

читаоцима који су, на основу својих знања, способни да направе брзу комуникациону спону са карикатуром.

Карикатура је незамислива без хумора. Њена друштвена и политичка тематика се обично вешто пакује и умотава у опну саткану од сатире и хумора. Такву функцију карикатуре духовито тумачи један савремени домаћи карикатуриста који, када каже да је карикатура као завијање сарме, заправо објашњава да идеју треба што боље завити⁷¹. Иако се хумор у знатно већој мери везује за вербалне облике изражавања попут пословица, шала или вицева, он је заправо главни „састојак“ карикатуре. Употребљавајући хумор карикатура обавља свој посао: исказује друштвени коментар и саопштава (не)изговорено, изазивајући извесну емоционалну реакцију, позитивну или негативну, код читалаца: од благих симпатија и смеха, преко сагласја и одобравања до снажног одбијања и љутње.

Не мање важан у читавој причи је и сам аутор. Опредељујући се да карикатуром, као метафором и наративом заснованом на визуелној комуникацији, пренесе своју поруку, карикатуриста се водио идејом да ће употребом невербалних симбола ефектније и директније пренети њено значење. Са друге стране, добар карикатуриста веома добро зна да пуна оперативна ефективност карикатуре зависи од контекста културних и историјских претпоставки утиснутих, али не нужно записаних у њој (Steakley 1983, 23). Стога се његова улога састоји и у томе да покуша да процени друштвено познавање теме, односно, да у карикатуру уметне она значења и симболе која ће омогућити њено брзо и лако разумевање. То га даље усмерава ка правцу којим ће језгровито и адекватно изразити своје мишљење. Са нагласком на *мишљење*, о аутору ћемо говорити као о некоме ко није само бележник и пасивни трансформатор актуелних тема у визуелне знаке и кодове, већ он, као члан и припадник друштва, сопственом интерпретацијом активно учествује трансформишући актуелности у врло субјективан коментар. И у новијим етнолошко-антрополошким перспективама карикатура се пре посматра као одраз унутрашњег,

⁷¹ http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2012&mm=05&dd=20&nav_id=610922

менталног света њеног креатора и његове перцепције окружујуће реалности, него као њен чист опис (Gerndt 2007, 227; Petrov 2010, 81).

У исто време, карикатура представља артефакт којим се култура одржава и идентификује; она подвлачи, реafirмише, наглашава и снажи предрасуде, презир, тугу и страх заједнице наспрам аутсајдера (Speedling 2004, 13-14). Као згодна илустрација оваквих тврдњи може послужити криза која је избила септембра 2005. године након објављивања исламистичких карикатура у данској штампи. Тада је магазин *Jyllands-Posten* објавио 12 карикатура које су, према мишљењу муслиманског становништва, на увредљив начин приказивале пророка Мухамеда.⁷² То је изазвало глобалну кризу, нарочито на Блиском истоку где су се реакције кретале од мирних протеста и бојкота данских производа, преко напада на амбасаде западних земаља, све до отворених позива на убиство аутора.⁷³

Шта је изазвало кризу и какве то заправо везе има са карикатуром? У овом случају показало се да је криза последица недостатка политичког дијалога, али је превасходно резултат неразумевања значења саме карикатуре и емоционалних конотација које она носи. Док је за једну страну (данску) карикатура представљала производ предрасуда и страх од исламског фундаментализма, другој страни (муслиманској) је била само додатни доказ данског непоштовања њихових религијских веровања и стигматизације свих Муслимана као терориста (Müller, Özcan 2007, 290). Овај пример указао је на још једну важну особину карикатуре. Показао је у коликој мери је интерпретација поруке коју карикатура шаље зависна од

⁷² Ова криза постала је повод бројним истраживањима: Dahlqvist, N, *A Case for Constructivism- Investigating the Danish Cartoon Controversy*, Интернет; Hansen, L, 2011. *The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-Structuralist Perspective*, *Security Dialogue*. Vol. 42, No. 4-5: 357-369; Hervik, P, Eide, E, & Kunelius, R. 2008. *A Long and Messy Event*, In: E. Eide, R. Kunelius, A. Phillips (eds.) *Transnational Media Events: The Mohammed Cartoons and the Imagined Clash of Civilizations*. Nordicom, Göteborg universitet, 29-38.

⁷³ Што се и десило у јануару 2015. године када је у нападу на редакцију најпознатијег француског сатиричног листа *Charlie Hebdo* убијено дванаест особа, од којих четворо карикатуриста. Магазин је још 2006. године објављивао карикатуре са приказом Мухамеда, као реакцију на ситуацију у Данској и од тада се налази под претњама исламских фундаменталиста. У мају 2015. године у Даласу је спречен терористички напад на зграду у којој се одржавао конкурс за карикатуре Мухамеда. Упркос намери организатора да изложбу представе као промоцију слободе изражавања, награда од 10 000 долара намењена најбољем уметничком приказу пророка, делује више као провокација и доливање уља на ватру.

културолошких тумачења, па се често дешава да читаоци не „прочитају“ карикатуру на начин како је аутор (односно, структуре које он представља) желео.

Коначно, карикатура је моћно средство које у исто време и обликује и формира мишљење, и представља његову рефлексију (Caswell 2004, 14). У прилог њеној моћи и утицају на јавност можда најбоље сведоче речи америчког политичара Вилијама Твида, у своје време (друга половина 19. века) познатог по корупцији, који је преклињао: „Stop that damned pictures. I don't care so much what the papers write about me, my constituents can't read. But, damn it, they can see pictures“ (Hess, Kaplan 1968, 2).

4.2. Политичка карикатура

Обично се у виду карикатуре наглашавају важне политичке теме или друштвени проблеми. Њиховом критиком, уз сатиричан приказ особа или институција, бави се политичка карикатура. Сматрамо је друштвеним и политичким коментаром (Pieper, Clear 1995) који изражава мишљење, конструише аргументе и обезбеђује специфично знање о савременим друштвеним питањима.⁷⁴ Као „комуникативна алатка у друштву“ (El Refaie 2009) она није пуки преносилац неке актуелне вести већ пре свега, користећи се визуелном и текстуалном метафором, преноси став самог аутора, редакције и уредништва листа. Из функције преносиоца таквог „колективног“ става листа можемо закључити да карикатура намерно креира

⁷⁴ Према Дулибићу, политичка карикатура припада категорији друштвено ангазоване карикатуре. Подела карикатуре коју он предлаже темељи се на његовом властитом истраживачком искуству, а узимајући у обзир тематска одређења и сврху. Дакле, основна подела је на портретну и ситуацијску карикатуру. Портретна карикатура у начелу је приказ појединца, у два вида: кроз карикатуру лица, односно попрсја и кроз карикатуру читаве фигуре. Ситуацијска карикатура приказује породицу (па се јавља у духовитим варијацијама ситуација темељених на стереотиповима: однос таште и зетова, деце и мајке, мужева папучара и мрзовољних жена), групу, класу (садржајем се везује уз поједина занимања: доктори, адвокати, уметници, сељаци), све у свему, читаво друштво. Ситуацијска карикатура се затим даље дели на друштвено ангазовану карикатуру и карикатуру свакодневице. Категорији друштвено ангазоване карикатуре припадају политичка карикатура, карикатура економског или социјалног стања друштва или појединаца, карикатура одређене друштвене класе или занимања, карикатура догађаја везаних уз културу или, у новије време, еколошка карикатура. Унутар карикатуре свакодневице постоји читав низ подтема из којих можемо издвојити еротску карикатуру, спорт у карикатури или медицину у карикатури (призори код зубара или доктора). Dulibić 2009, 17-19.

идеолошки обојене слике и наративе са циљем утицаја на став и мишљење читалаца. Попут новинара уопште, и карикатуриста утиче на стварање и манипулисање јавним мишљењем (Coupe 1969, 82; Edwards 1997) о важним политичким и друштвеним питањима. Карикатура је медијум његове изградње (Everette 1974).

Значај политичке карикатуре огледа се у томе што је она јединствена белешка одређених догађаја, ставова и наратива присутних у одређеном моменту политичке историје (DeSousa, Medhurst 1982, 75). Горе споменута Френклинова карикатура успешно је извојевала слободу америчком народу јер се појавила у тренутку када је било преко потребно алармирати нацију и указати на значај уједињења. Читава ситуација је добила на значају уз, у то време популарну празноверицу, да ће се змија која је расечена на делове, вратити у живот ако се поново сједини пре сумрака. Моћним називом „Join or Die“ имплицирано је да је за такву акцију – пет до дванаест.

Као што је наведено, политичка карикатура (пре)наглашава актуелне друштвено-политичке теме, духовито разоткрива политичке одлуке и акције, исмева и извргава руглу појединца-политичара. Обиље разноврсног материјала који црпе из свакодневице стоји на располагању карикатуристима и то им омогућава да све њих релативно лако поставе у фокус својих интересовања. Акцентујући природу и функције политичке карикатуре (DeSousa, Medhurst 1981) аутори су уочавали, пре свега, њену а) комуникативну функцију па се указује на значајну друштвену улогу овог жанра као сатиричног коментара (Walker 2003). Нарочито се истиче употреба визуелне реторике, односно хумора и претеривања као убедљивих средстава која преносе поруку (Minix 2004). Њена улога у конструисању идеологија и политичких и друштвених идентитета приказана је на примеру пакистанског (Bilal et al 2012) и нигеријског друштва (Taiwo 2007). Као средство које в) обликује јавно мњење она фигурира као моћна манипулативна алатка чија примена долази до изражаја приликом предизборних кампања (Connors 2005).

Где је разлика између политичке и друштвене карикатуре? Најједноставније посматрано, прва се „чита“ овде и сада, она је коментар на политичке актуелности. Друга, својом безвременошћу, тежи да обухвати читаву лепезу друштвених ситуација, понашања и идентитета. Међутим, присутна је извесна тематска дилема о,

заправо, паралелној егзистенцији ова два жанра, па се говори о немогућности јасног разграничења политичке и друштвене карикатуре имајући у виду да бављење појединим питањима од друштвеног значаја (попут абортуса или еколошког загађења) истовремено има снажне политичке импликације (Gordon 1990, 50).

У смислу свега наведеног, идентификујући четири главне функције карикатуре, Де Соуса и Медхурст истичу да она, поред функција да забави, да умањи агресију и да оспособи читаоце да уоче најважније друштвене догађаје и теме, тежи да, суштину комплексних друштвених збивања, представи у оквирима само једне слике (DeSousa, Medhurst 1982, 205). Управо економичност жанра – односно потреба да на ограниченом простору визуелна метафора јасно изкомуницира компликовану информацију – утиче на карикатуристу да у највећој могућој мери сажме свој став. Његова интерпретација одиграва се „на веома лимитираном простору“ (Streicher 1967, 438). Он то обично ради тако што на најсврсисходнији начин кондензује често веома сложена значења у једну једину структурну форму, убојиту слику (Исто, 434).

Чини се, много тешких и озбиљних речи за једну хумористичку форму. Можда би се карикатура, као примарно забавна форма, једноставније могла протумачити као „унутрашња шала између карикатуристе и читалаца“ (DeSousa, Medhurst 1982, 49).

Језгровитост одређења политичке карикатуре, на начин како је схвата Предраг Кораксић као један од наших ретких, али драгоцених саговорника, своди је на искључиво графички приказ лишен свих наративних карактеристика. Он сматра да „карикатура мора да буде само цртеж и ништа друго, без икаквог текста, да се све каже цртежом, да он све говори, да одмах може да се схвати, чим се погледа, ту не треба преводилац. То је мој неки кредо кога се ја стално држим. И мислим да је то најубојитије ако је то таква карикатура. Мора апсолутно да буде јасно, потпуно јасно на први поглед. Не треба да се дуго размишља.“

У тематском смислу, радови који су на систематичнији начин обрађивали феномен карикатуре најчешће су је препознавали управо кроз жанр политичке карикатуре. На пакистанском примеру показује се утицај карикатуре на формирање јавног мњења (Ashfaq, Bin Hussein 2013). Карикатура понекад може представљати

одговор неке конкретне друштвене групе на актуелне проблеме. Тако се њоме, у виду политичког коментара, илуструје аустралијска јавна дебата о новим законским мерама (Townsend et al 2008). У истом смислу су се El Refaie и Hörschelmann (2010) посветили анализи реакције млађих генерација на политичке карикатуре. Тема карикатуре биле су разне афере: Драјфус (Delporte 1995) и Клинтон-Левински (Benoit et al 2001), као и ратне теме, када се у карикатуралним графичким приказима указује на стереотипе везане за рат или приказ непријатеља (Caswell 2004). Seymour-Ure (2001) је кроз анализу карикатура похрањених у бази карикатура Универзитета у Кенту као традиционалног извора дао визију карикатуре у светлу промена које наступају у штампаним медијима и развоју телевизије, закључујући анализу једним оптимистичним ставом о опстанку овог жанра.

Упркос свему наведеном, карикатуру као форму сажетог визуелног израза, сврставамо у визуелне изворе који у друштвеним истраживањима ипак нису у довољној мери истражени, нити на адекватан начин искоришћени. Исто тако, иако је чињеница да се феномен карикатуре може похвалити дугим трајањем, као и да га одликује распрострањеност и одомаћеност у штампи да, са готово потпуном сигурношћу, можемо рећи да нема магазина који барем једном део свог садржаја није приказао у виду карикатуре, она заправо није била чест предмет интересовања. Тек на самом измаку 20. века стекла је статус озбиљног истраживачког материјала; до тада јој је био придаван углавном површан и хумористички карактер (Berger 1981, 43).

4.3. Успон карикатуре – ка цивилизацијском феномену

Општа популарност и одомаћеност карикатуре у свакодневном животу у значајној мери је била потпомогнута и убрзана развојем популистичког новинарства, нарочито масовном појавом новина, хумористичких магазина и журнала. Деветнаести век представљао је златно доба карикатуре. Иновације у штампарству тог доба омогућиле су појаву великог формата новина, тзв. *broadsheet*, које су свој садржај обично приказивале у оквирима једне једине стране. У циљу упознавања и обавештавања јавности о актуелностима, поред класичне текстуалне форме, вести су

почеле да се представљају на један народу лакше разумљив, широко доступан и изузетно забаван начин – путем карикатуре. Ипак, да помути тек стечену славу карикатуре, запретила је економија, јер се убрзо испоставило да је, услед високих трошкова производње који су најчешће падали на терет самих читалаца, штампање великих формата постало нерентабилна инвестиција. Стога је неретко долазило до губљења континуитета у излажењу, а кључни параметри који су диктирали опстанак новина постали су актуелност и популарност у мери која оправдава трошкове. Временом је стални напредак у штампарским технологијама омогућио да се, док се са једне стране трошкови смањују, на другој страни, добија на квантитативним (повећан број издања) и квалитативним (естетски квалитет карикатуре) одликама (Danjoux 2007, 245). Томе свакако треба додати знатно унапређенији систем испоруке, којим је штампани материјал брзо долазио у руке читалаца, као и постепено повећање писмености читалачке публике. И – карикатура је завладала.

Европски и северноамерички континет показали су се као плодно тле на којем је овај жанр постигао изузетан успех и напречац освојио јавност. Један сасвим кратак осврт довољан је да се стекне слика о успону и популарности карикатуре. Магазин помоћу кога је карикатура завладала Француском, под називом *Le Charivari*, почео је да излази 1832. године. То је био први сатирични илустровани дневни лист који се снажно оријентисао на друштвену критику. Уредници *Le Charivari*-ја показали су да су дорасли задатку: комбиновањем највиших уметничких квалитета са модерном литографском технологијом постизали су најшири могући утицај на јавност (Moyle 2004, 41). Уметник који је најзаслужнији за популарност овог жанра и чије је ликовне бравуре објављивао *Le Charivari*, Оноре Домије (1808-1879) сматра се и оцем модерне карикатуре.

Лидер у британском новинарству тог доба био је недељни магазин *Punch*, који је, по угледу на француског претходника, називан и *The London Charivari*. Од 1841. године засмејавао је и увесељавао јавност објављујући духовите пародичне карикатуре. Концепт магазина заснивао се на политички мотивисаним сатирама антирежимски усмереним, а његову структуру чинили су кратки чланци, песме и

црно-беле карикатуре. Суверено владајући готово читав век *Punch* је постао препознатљива британска институција.

Најпознатији немачки сатирични недељник *Simplicissimus* био је промотер демократских ставова и светски лидер сатире током првих година објављивања (1896-1908/09), да би током Другог светског рата постао подржавалац Хитлерове политике. Последњи број број објављен је 1944. године, а лист је на кратко обновљен у периоду 1954-1967.⁷⁵ Поменуте земље представљају парадигму успешности и развијености карикатуре; у њима је њена продукција одувек била на највишем нивоу.

Италијански *Il Papagallo* објављиван између 1873. и 1915. године постао је узор бугарском *Papagaly* који је излазио у бројним варијантама крајем 19. и све до средине 20 века. Иначе се о једном ширем средњоевропском подручју од Бугарске преко Чехословачке и Пољске до Летоније, Естоније и Совјетског Савеза, може говорити као о плодном тлу на којем је карикатура од средине 19. века – цветала. Свака од ових земаља могла се похвалити бројним значајним сатиричним магазинима чије су странице врвеле од мноштва карикатура.⁷⁶

Настанак и развој карикатуре са друге стране океана, у Сједињеним америчким државама готово сваки истраживач доводи у везу са чувеном карикатуром под називом „Придружи се или умри“ (Join or Die). Настала из пера Бенџамина Френклина, а објављена у листу *Pennsylvania Gazette* 1754. године, сматра се првом штампаном политичком карикатуром на северноамеричком тлу. Приказ змије исечене на седам делова представљао је јасну алузију на разједињеност британских северноамеричких колонија и позив на њихово уједињење. Ова карикатура постигла је свој циљ и стекла огромну популарност о чему сведочи и њена накнадна честа употреба. Иако примарно креирана како би указала на значај уједињења са Британцима у борби против Француза и Индијанаца, она је наставила да „живи“ и своју функцију је успешно обављала и током наредних деценија – у рату

⁷⁵ Комплетне серије у ПДФ формату доступне су путем линка <http://www.simplicissimus.info/index.php?id=5>

⁷⁶ Из обиља магазина који су излазили на овом подручју издвајамо најутицајније румунске (*Cucurigu*, *Ghimpe*, *Calendarul Ghimpei*, *Nichipercea*), руске (*Крокодил*, *Seriy Volk*), литванске (*Ragutis*, *Kuntaplis*), летонске (*Gailis*), пољске (*Mucha*, *Szczutek*), немачке (*Simplicissimus*), чешке (*Humoristické listy*, *Humory*, *Šipy*, *Paleček*) листове.

против самих Британаца као и касније, током америчког грађанског рата. Наиме, сходно потребама, основна текстуална порука је доживљавала извесне ситне модификације и преформулисања, али је суштина остајала иста – о борби против непријатеља и снази која се огледа у уједињењу.

*

Данашње време донело је можда највеће изазове и карикатура доживљава вероватно најтеже тренутке у свом постојању. Цртеж у две димензије, на хартији и у новинском формату постаје депласиран. Мултимедијална револуција у технолошкој ери коју живимо произвела је компјутере, таблете, паметне телефоне који садржаје приказују у савременијим медијским форматима: динамично и интерактивно, у виртуелној реалности или тродимензионалној форми. Још једна „пошаст“ оличена у виду технолошких помагала попут iPad-а, iPhone-а, дигиталних књига, Интернета, друштвених мрежа, убија карикатуру. Штампани медији, новине и магацини бележе никад мање тираже, али новинарство и издаваштво налазе се у озбиљној кризи јер им понестаје и публике. Данас свако може написати пост на Facebook-у, започети свој блог, или поставити видео на YouTube и тако од некадашњег читаоца којем су садржаји били намењени, постати активан стваралац и створити читаву заједницу сопствене публике. Они напросто терају карикатуристе да размишљају даље и више од традиционалног мастила и пера. Карикатура ће наставити да живи као својеврсна комбинација текста, звука и видеа, анимирана и интерактивна.

Можда је као згодна илустрација управо изречене тврдње вредна пажње појава политичке карикатуре, осим у штампаним медијима, и у једном од најпопуларнијих електронских видова забаве – видео играма. Током последњих година фокус видео игара је усмерен ка приказу кључних политичких и друштвених питања. Игре са таквом тематиком називају се *newsgames*, према кованици коју је креирао Гонзало Фраска (Gonzalo Frasca). Повлачећи паралелу између овог вида игара и политичке карикатуре Фраска их назива „сусретом симулације и политичке карикатуре“. Такав жанр видео игара истраживачи сматрају еквивалентним политичкој карикатури (Treanor, Mateas 2009, 1). Наиме, и *newsgames* су настале као одговор на специфичан актуелан догађај и „пуштају“ се у јавност док је прича којом

се баве још релевантна и присутна у свести људи, будућих играча. Њихова сврха је да се играју и разумеју само у једном кратком временском периоду (стр. 4).

4.4. Хумористичко-сатирична штампа у Србији: време пре *Ошишаног јежа*

Први хумористичко-сатирични лист у Србији светлост дана је угледао 1850. године, дакле, у готово исто време када је карикатура доживљавала процват у западноевропским земљама. Док је у Француској од 1832. године суверено владао *Le Charivari*, а по угледу на њега, од 1841. у Великој Британији, *Punch* или *The London Charivari*, са наших простора се тек коју годину касније (1851) духовито огласио лист *Шаљивац*. Морамо ипак имати у виду да прича о српској карикатури није започела са *Шаљивцем*. Прву карикатуру датирамо на коју деценију пре, на 1824. годину. Према расположивим подацима сазнајемо да је она била урађена по наредби кнеза Милоша Обреновића. За његово „увеселеније“ сликар Павел Ђурковић насликао је портретну карикатуру Ђорђа Ћелеша, Милошевог чиновника (Рошуљ 2014, 198; Ђорђевић 1922, 157). Историчари уметности се слажу да је ова карикатура била наручена, али износе сумње да је она икада и нацртана (Рошуљ 2014, 234). Касније су настале и друге карикатуре по налогу кнеза Милоша (Стефановић Карацић, 1985, 164). Међутим, за оца српске карикатуре ипак се проглашава, такође сликар, Димитрије Аврамовић познат по карикатурама које је цртао по налогу српске владе још за време буне 1848. године. Штампане уз *Новине сербске* 1848. године, оне се сматрају првим српским политичким карикатурама. Прави значај ових његових карикатура огледа се у томе да се оне појављују управо у време када је српски народ почео и цртежом да се бори за своја национална и политичка права (Јанц 1968). Разним сегментима његовог рада највише су се посветили углавном историчари уметности (Краут, 1985; Васић 1951; Давидов 1992). О Аврамовићу, Павле Васић говори и као о творцу наше прве новинске карикатуре која је објављена у *Новинама Читалишта Београдског* 1847. године (Васић, 1951, 112-116). У овом контексту напоменућемо и да се сматра да је за објављивање прве штампане карикатуре у српској шаљивој периодици, дакле у

штампи хумористичког типа, чак седамнаест година раније, заслужан *Шаљиви календар* за 1830. годину Јована Стерије Поповића (Рошуљ 2014, 205, 359). Аутор карикатуре је остао непознат, а нацртани јунак је измаштани Стеријин лик, звездозанац из Вршца, Винко Лозић.⁷⁷

Аврамовићевим ангажманом и Стеријиним залагањем⁷⁸ основано је Одељење литографије у Државној штампарији 1846. године што је представљало прекретницу у развоју националног штампарства. Наиме, слабе техничке могућности и недостатак капацитета српских штампарија тог доба нису на задовољавајућ начин могли да одговоре захтевима убрзаног напретка српског новинарства. У таквим условима издавачи су се за резање илустрација обраћали типографима и графичарима у развијеним типографским центрима, Бечу, Пешти, чак и Прагу, што је знатно повећавало трошкове штампања. У том смислу је покретање литографског одељења на државном нивоу било од заиста немерљивог значаја. Током наредних неколико година литографски посао обављали су „увезени“ мајстори-литографи, по националности Немци, што је било последица слабог интересовања српске младежи за литографију. Коларић, истиче постојање државне иницијативе и у овом сегменту, о бризи за будућност српског штампарства. У том смислу он говори о државном стипендирању младих талентованих будућих литографа у Бечу, од којих се, међутим, многи нису враћали у земљу (Коларић 1953, 2, 12). У сваком случају, оснивање литографског одељења дало је развоју српског штампарства неопходни „ветар у леђа“, а то је нарочито утицало на репродукцију илустрација и карикатура (Новаковић 1985, 8). Већ наредне 1847. године уследила је поменута Аврамовићева прва новинска карикатура.

Странци штампари и илустратори српских новина ослањали су се на богату праксу средњоевропског штампарства и журналистике којом су обогатили опрему и прелом не само већим искуством већ и извесним садржинским позајмицама бечких и

⁷⁷ Симболичног имена и презимена, Винко Лозић је маскота традиционалне манифестације вршачких дана бербе грозђа.

⁷⁸ Стерија је био на функцији начелника Попечитељства просвешченија у периоду од 1840-1848. године.

пештанских типографа. Након њих, ту праксу су наставили српски издавачи и уредници. Они су, наиме, услед ограничених техничких могућности штампе, развили један за то време уобичајен и веома распрострањен вид сарадње са бечким и пештанским штампаријама. Домаћи издавачи су од аустро-угарских и немачких штампара, по повољним ценама набављали већ употребљаване, искоришћене клишее и дуборезе у дрвету, данас би смо их назвали second-hand робом, уз које су осмишљавали пригодан пратећи текст. Решавајући поменуте проблеме издавачи су понекад прибегавали увожењу односно, преузимању готових ликовних прилога из стране штампе, потписујући их својим прилагођеним текстом, правећи на тај начин, уштеду и на трошковима штампања и на трошковима уметничког ангажмана.

Са друге стране, српском тржишту недостајало је художника – карикатора, илустратора, уметника који би карикатуре цртали. Стога је ту развојну фазу новинарства обележила пракса да су се новинарством и издаваштвом бавили еминентни људи епохе попут Јована Јовановића Змаја који су понекад могли били гарант успешности листа. Песници, књижевници, сликари, уметници, публицисти попут Змаја, Радоја Домановића, Бранислава Нушића, Бране Цветковића окупљали су око себе истомишљенике и не само да су покретали лист, већ су се и сами често умели латити пера и црталачки допринети квалитету истог. Уз Аврамовића и Змаја, портретну карикатуру раде и сликарске величине попут Бете Вукановић и Паје Јовановића, а присутна је претпоставка да се карикатуром бавио и песник Ђура Јакшић који је, под псеудонимом Темелко, објављивао карикатуре у текстове у *Враголану* (Новаковић 1992, 61).

Невероватна продукција хумористичке штампе која је током наредних деценија уследила сведочанство је заправо огромне прихваћености овог жанра међу широм публиком. Забележено је да су у периоду од 1830. до 1918. излазила 73 издања обogaћена карикатурама, од тога 66 листова и 7 календара (Рошуљ 2014, 9, 360). О рађању и умирању српског хумора у нешто дужем временском периоду сведочи још свеобухватнији податак забележен у књизи „Два века српског новинарства“ да је у Београду између 1835. и 1991. године било покренуто и углавном нестало 87 хумористичко-сатиричних листова (Бјелица 1992, уводно

поглавље XXIV). Треба међутим, имати у виду и чињенице које се тичу квалитета тих листова, а самим тим и континуитета: први је свакако, у огромној мери утицао на други. У том смислу треба водити рачуна и о томе да сви ти листови нити су излазили у исто време нити су подједнако дуго трајали. Систематизујући то обиље листова под окриљем српске сатиричне периодичне штампе током друге половине 19. века и све до 1918. године, студија Жарка Рошуља (Рошуљ 2014) на један питањачки начин, даје анализу карикатуре, као доминантног хумористичког ликовног жанра, као и детаљан преглед тадашњих аутора, уредника и карикатора. Други део његове студије на исти начин се посвећује афоризму као водећем књижевном жанру. Вредан допринос анализи хумористичких жанрова дала је Гордана Љубоја у својој студији посвећеној етничком хумору Срба у 20. веку (Љубоја 2001).

Но, вратимо се судбинама хумористичких листова. Многи листови „за шалу и растеривање бриге“ били су ентузијастично покретани и из финансијских разлога најчешће, мада често и политичких, још брже бивали гашени. Само ретки су се могли похвалити како успешније „пливају у хумористичком мору“ па су опстајали и за дужи временски период, ипак не дуже од 10 година. Пример је новосадски *Невен* који је шездесетих година 19. века покренуо Јован Јовановић Змај, за који је неретко, како смо истакли, у недостатку художника и сам цртао карикатуре. *Невен* је излазио у два периода (1880-1891; 1898-1908) и, иако релативно кратко, то је представљало, до тада најдужи период излажења неког листа који је био испуњен карикатурама. Изузетке представљају *Брка* и *Геџа* са, за то време, невероватно дугим стажом. Први је у континуитету излазио чак 56 година (1882-1938), док је други, уз повремене прекиде трајао од 1892. до 1935. године. Можда се о њиховом дугом трајању може говорити у контексту политичких прилика, јер познато је да је *Брка* био либералски, а *Геџа* радикалски лист. Тако је на пример, остала забележена занимљивост да је за оба подједнако добро цртао најпознатији карикатуриста из последњих деценија 19. века, Драгутин Дамјановић. То је доводило до парадоксалних ситуација да на карикатуру коју је он сам нацртао за *Брку* одговор стигне из *Геџе* у виду – његове сопствене карикатуре (Рошуљ 2014, 292).

Почетком 20. века појављују се у Београду *Сатир*, *Враголан*, *Кића*, *Ђаво* и *Страдија* коју је уређивао исто тако чувени књижевник и сатиричар Радоје Домановић, кога многи сматрају родоначелником српске сатире. У Шапцу је излазила шабачка *Чивија* (од 1906. године) као лист за шалу и забаву. У њој ће Живојин Павловић Жикишон цртати прве карикатуре и илустрације са великим даром запажања и смислом за извртање и исмевање. После Првог светског рата покренуће штампарију у Параћину и издаваће више сатирично-хумористичких листова од којих су најпознатији они који су некадашње читаоце, као и нас данас, својим виспреним и провокативним називима попут *Шибало* или *Битанга* мамили на разоткривање њихове садржине.

Занимљив је „случај“ листа *Клин* чији је први број из 1900. године имао посве необично место издања – пожаревачки арестариум, односно затвор. Наиме, након атентата на краља Милана Обреновића (Ивањдански атентат) режим Александра Обреновића је, поред атентатора, за нарушавања краљевског угледа и увреду краља, кривце пронашао и међу сатиричарима, афористичарима и карикатуристима који су након суђења послати на издржавање казне у Пожаревац (Рошуљ 2014, 303-304). Међутим, чак ни робијашки дани нису успели да убију њихов хумористички дух: они су и тамо врло брзо консолидовали редове и формирали редакцију и уредништво (Кисић, Булатовић 1996, 138). Покренули су шаљиви лист назван *Клин*, са провокативним слоганом „Излази кад хоће (улази кад може)“.

Ратна збивања изазвала су изванредан прекид рада појединих листова (*Кића*, *Звоно*, *Ђаво*, *Брка*) који су по окончању Првог светског рата наставили да излазе. А да хумора и духа није недостајало ни у годинама првог ратног сукоба у 20. веку сведочанство су новине које су своје читаоце нашле и у том периоду, па су ратну 1914. годину обележили *Стратегијски разлози*, *Митраљеске вести* и *Логорска клеветуша*. *Рововац*, лист чија је локација била Рововска коса на 150 метара од Бугара, посвећен војнику из рова, црном од барута, дима и блата излазио је 1916. године. Исте године на фронту на Кајмакчалану излазила је *Зоља*, док се у изгнанству у Бизерти, 1917. на афричком сунцу штампао лист необичног назива – *Макар-шта*.

Хумористичка штампа се убрзо по окончању рата консолидовала и наставила старим темпом па је током међуратног периода излазило око педесетак хумористичких листова, врло неуједначеног квалитета. Анализирајући хумористичку штампу са почетка века Гордана Љубоја у својој студији *Етнички хумор 20. века* о интервалу од средине двадесетих до средине тридесетих говори као о добу у коме се квалитет хумора у хумористичким листовима срзао на најнижу тачку, као пример наводећи листове *Фигаро*, *Бајацо*, *Кошава*, *Шуш-муш*, *Дерт*, *Промаја*, *Бела Врана* који су се бавили понајвише баналним стварима, темама на ивици неукусног и ласцивног (Љубоја 2001, 20).

Из читавог мноштва листова са хумористичким опредељењем тек се за покретање *Ошишаног јежа* 1935. године може рећи да је представљало званично установљавање и утемељење сатире на нашим просторима. Исте и наредне године у земљи је почело да излази још неколико листова сличног опредељења. У Београду су покренуте новине које су носиле заиста духовите називе (*Уааа*, *Брезова метла*, *Дренова буца*, *Муња*, *Оковани јазавац*, *Крокодил*, *Урнебес*). Крагујевац је имао своју *Заврзламу* (1935), у Панчеву се штампао *Гњаватор гњаватора* (1936), док је у Нишу дувала *Нишка кошава* (1936). У 1939. години у Београду су се појавиле (и многе ожариле) *Београдске коприве*.

Другу половину 20. века обележили су такође бројни листови сатирично-хумористичког карактера, мада не тако интензивно покретани и гашени као током претходних деценија. Запажа се да су центри покретања хумористичких листова остали исти као и са краја 19. и првој половини 20. века што о Београду, Шапцу, Панчеву говори као о традиционалним упориштима смеха и хумора чији су бедеми успешно одолевали времену, режимима, ратовима. Већ у првој послератној години у Београду је поред *Јежа* излазио *Гњаватор*. Поменимо и остале који су у мањој или већој мери обележили наредне деценије: *Ветрењача* (Београд, 1955), *Стриљен* (Пожаревац, 1959), *Чивија* (Шабац, 1969), *Страдија* (Београд, 1971), *Календар* (Панчево, 1971), *Јежев мини хумор* и *Јежев виц забавник* (Београд, 1975), *Весели свет* (Нови Сад), *Осмех* (Нови Сад, 1978), *Јежев хумор* и *Сатирикон* (Београд, 1978),

Јежев цртани хумор (Београд, 1979), *Јежев секси хумор* (Београд), *Јежев хумор на квадрат*, *Данга* (Београд), *Јејева вицотека* и *Бре* (Београд).

У сваком случају, можемо закључити да новинарског, уредничког, уметничког, једном речју, покретачког ентузијазма и аудиторичког интересовања за овај жанр није мањкало. Када се из данашње перспективе посматра ова невероватна количина листова хумористичко-сатиричног опредељења који су, дуже или краће, живели свој живот током поменутих осам деценија са сигурношћу можемо рећи да је реч о једном непоновљивом времену, уједно и необјашњивом феномену, а на период првих деценија 20. века са сетом гледати као на златно доба хумористичке штампе.

4.5. Ошшани јеж

У претходном делу смо покретање *Ошшаног јежа* 1935. године окарактерисали као чин званичног установљавања и утемељења сатире на нашим просторима. Занимљиве детаље о самим почецима листа преноси Радивоје Бојичић, данашњи главни и одговорни уредник *Ошшаног јежа*:⁷⁹

„Добрица Кузмић, председник београдске секције југословенског новинарског удужења подигао је хипотекарни кредит за зграду у Ресавској и основао три предузећа: *Ошшани јеж*, *Усмене новине* (позориште) и *Седму силу*. Дакле, разлог је врло рационалан, није га основала група напредних интелектуалаца како је конструисана прича после Другог светског рата. Кузмић, новинар *Политике*, је заједно са Нушићем управљао удружењем и знао је да кредит мора да се враћа. Радом та три предузећа успели су да врате кредит. И зграда и данас припада новинарима. Тако је почело.“

Први број *Ошшаног јежа* појавио се на Туциндан, 5. јануара 1935. године. Био је штампан у 22.000 примерака што, за то време, није био занемарљив тираж. Лист је излазио четири пута месечно, сваке суботе. Такву динамику излажења имао је до 1959. године када је почео да излази петком. Лист је штампан у црно-белој боји.

⁷⁹ Интервјуи са Радивојем Бојичићем вођени су у неколико наврата. Први је био у марту 2015. године.

Бојичић наставља:

„Када су колпортери тачно у минут до подне, што је термин којим се редакција користи и данас, почели на Теразијама да узвикују *Ошишани јеж*, јавност је већ била упозната да ће се ускоро у продаји појавити нови хумористичко-сатирични лист. Јер, за свој успех *Ошишани јеж* има да захвали и доброј, како би ми то данас рекли, маркетиншкој припреми, адвертајзингу, а нарочито чаршијској причи о новом производу, на ондашњем медијском тржишту. Пре изласка првог броја, спроведена је дотле невиђена реклама. Данима је у листовима, на биоскопским платнима и на плакатима објављивано да ће се појавити нешто занимљиво, а остајало је под знаком питања шта ће се појавити. Затим је постепено објављивано шта ће се појавити, да би дан уочи изласка била објављена комплетна информација: ‘Сутра у подне излази из штампе као орган Београдске секције југословенског новинарског удружења сатирично-шаливи лист *Ошишани јеж*’.“

На насловној страни је у заглављу поред наслова био нацртан јеж који се огледа у огледалу, који је постао препознатљив симбол листа, својеврсни *trademark* за који је најзаслужнији карикатуриста Драгослав Стојановић. Испод наслова је писало да лист издаје Новинарско удружење – секција Београд у корист свог потпорног фонда. Испод наслова је ситним словима стајало обавештење намењено публици које је у потпуности одражавало политику и опредељење листа: *Претплата се не прима ни из земље, а камоли из иностранства. Лист издају југословенски новинари. Рукописи се примају, па се штампају или бацају.*

Иако је први број штампан у великом броју примерака, чак 22.000, био је доштампаван. Према Бојичићевим речима:

„нестрпљиви народ, још неоробљен илустрованом штампом, таблоидиотизмом и комерцијалном телевизијом, навалио је на ову сликовницу за одрасле и тираж *Ошишаног јежа* почео је одмах да скаче. То није био само лист редакције *Ошишаног јежа* коју су творили најпознатији карикатуристи онога времена Пјер Крижанић, Драгослав Стојановић, Милош Вучковић, Ђорђе Лобачов, Мате Замалек, Иван Лучев, Владимир Филаговац, Бета Вукановић, Владимир Жедрински, Нада Дорошки, Славко Вереш и Деса Глишић, и најпознатији хумористи онога времена Бранислав Нушић, Брана Цветковић, Станислав Винавер, Бранислав Димитријевић Брандим, Мића Димитријевић, Жак Конфино, Петар

Петровић Пеција, Душан Радић, Бранко Ћопић, Миле Станковић итд. *Ошшиани* је од првог броја постао лист београдских, али и осталих новинара. Свако ко је имао неку идеју за шаљиву вест, цртицу, или коментар, карикатуру, виц на актуелну тему, козерију, хумореску, причу или анегдоту, долазио би у редакцију и прилог би му био објављиван и хонорисан, или бацан. Свака новина је прича за себе, па је и *Ошшиани јеж* огледало времена у коме је излазио.“

За успон овог листа свакако је најзаслужнији српски алфа карикатуриста, како називају Петра Крижанића Пјера. Данас он важи за утемељивача карикатуре као политичког коментара у дневним новинама, једног од оснивача *Ошшианог јежа* и родоначелника школе карикатуре из које су изашли бројни талентовани карикатуристи, од Сабахудина Хоџића, Милорада Добрића, Десе Глишић, Милоша Крњетина до Предрага Кораксића Коракса.

Већ летимичан поглед на прве бројеве листа показује да су у њему, садржински, били објављивани сви актуелни хумористички жанрови, попут шала, загонетки, сатиричних прича, карикатура, анегдота, вицева. Тих предратних година такви садржаји су били формулисани у оквиру неколико сталних рубрика које су освајале својим духовитим називима, попут *Мале шале са малом брадом*, *Велике шале с великом брадом*, *Јежеве бодље*, *Читаоци предлажу*, *Прича Ошшианог јежа*, *Веровали или не*, *Европске и ваневропске вести*, *Наши људи...*, *...и наши крајеви*, *Политичка хроника*, *Јежева пошта*, *Мали огласи*.

Последње предратно 327. издање *Ошшианог јежа*, датирано на 5. април 1941. године остало је нераспаковано и због бомбардовања никада није доспело до руку читалаца. Упркос ратним дешавањима, *Јежева* делатност се наставила па је током Другог светског рата он излазио у неколико варијанти. У Оснабрику, у једном од највећих заробљеничких логора, заробљени српски официри, припадници бивше Југословенске војске, под уредништвом апотекара и аматерског сликара Бранка Краиновића, уз сарадњу Драгомира Шарла Живковића, покренули су 8. априла 1944.

године *Логорски јеж*⁸⁰. Самим називом листа покретачи су желели да истакну континуитет њихових политичких ставова са прилозима предратног *Ошшианог јежа*.⁸¹ У заробљеништву је *Логорски* рађен руком у тиражу од четири истоветна примерка. Укупно је штампано шест бројева.

Бодљикави јеж је покренут нешто раније, на ослобођеној партизанској територији, на Петровој Гори, у издању Пропагандног одјела ЗАВНОХ-а, фебруара 1944. године. За то време у окупираном Београду Прес-биро је штампао *Бодљикаво прасе* као пандан предратном *Ошшианом јежу*. Међутим, традицију предратног *Ошшианог јежа* наставио је само *Јеж* чији је први послератни 328. број изашао 13. октобра 1945. године са Пјеровом карикатуром „Пртљаг монархије“ на насловној страни.

По завршетку рата забележена су прва опречна мишљења о наставку постојања *Јежа*. Тада је постојала дилема да ли у друштву које је идеално, у којем нема конфликта треба да излази један сатирични лист. Едвард Кардељ је сматрао да у једном отвореном друштву не треба да постоји такав лист и био је против обнављања *Јежа*, али ипак су „Дедијер и неки други политички јаки људи“ допринели да се *Јеж* обнови, прича Бојичић.

Уследиле су послератне године у којима се *Јежева* делатност кретала углавном у оквирима крајности. Док је, са једне стране „за заступање напредних ставова како у спољној, тако и у унутрашњој политици“ 1965. године понео Орден заслуга за народ, његова слава повремено је била ремећена када су у редакцију овог „листа за хуманизам и ренесансу“ пристизали позиви на личну и партијску одговорност уз изрицање критика ауторима због објављених написа. Иако је носио епитет листа са најдужом непрекинутом традицијом излажења, постоје мишљења да је *Јеж* „непрекидно осцилирао између два супротна пола: озбиљног књижевног

⁸⁰ Како су у то време у Оснабрику били заточени интелектуалци попут Ота Бихали Марина, Милана Бартоша, Николе Милановића, Пере Ивковића, Миленка Филиповића, Станислава Винавера, и других, претпоставља се да су и они дали допринос уређивању листа.

⁸¹ Неколико прилога из *Логорског јежа* као репринт штампали су Народна библиотека Србије и *Јеж* 1979. године.

недељника, с једне стране, и крајње тривијалног, жуто обојеног таблоида, с друге стране“ (Љубоја 2001, 22).

Лист се последњи пут појавио 1990. године након чега је у смањеном обиму, са другачијом динамиком излажења и уз одсуство знатног броја аутора из осталих југословенских република, наставио да излази под својим старим предратним називом – као *Ошшиани јеж*.

4.6. Карикатура и феномен одевања: потенцијали и перспектива

Већ спомињане *Punch*-ове карикатуре постигле су нарочито велику популарност управо због чињенице да су се на сатиричан и духовит начин освртале на одећу оба пола, свих класа и статуса. Карикатуристи су сатирично приказивали стил облачења лондонске више средње класе схватајући да је одећа моћан начин исказивања друштвеног става, који је са друге стране, био јасно препознат од стране читалачке публике (Taylor 2002, 141). Тако се у светлу будућих антрополошких и културолошких проучавања феномена одевања може говорити о употреби карикатуре као првокласног извора за проучавање управо ове проблематике.

Тејлорова студија *The Study of Dress History* (2002) једна је од ретких студија одевања која се осврће на значај и потребу за проучавањем одевања у карикатури. Истичући да овај потенцијал од стране историчара одевања није довољно препознат, он износи став да је мало детаљнијих истраживања подузето не би ли се открила важна културолошка значења доступна тумачењем одевања у карикатури (стр. 140). Јер, управо карикатуристи раде „исто што и историчари одевања; бележе, анализирају и изабирају или тумаче одевање; они обезбеђују непроцењиво сведочанство култури, обичајима и визији времена. *Шта* они цртају и *зашто* је од кључне важности сваком ко је озбиљно заинтересован за проучавање одевања.“ (Ribeiro 1998, 323).

Карикатура не само да прецизно рефлектује стил неке одређене епохе приказујући карактеристичан начин одевања, већ „хвата“ и све оне нијансе које су постојале, а које су можда, историчарима одевања нарочито, остале неуочене.

Постојање модних стилова и трендова који су трајали кратко, били ефемерног карактера и наизглед прошли неопажено, може оставити трага у карикатурама и самим тим указати на њихов значај. Карикатура историчарима одевања може на тај начин открити неке заборављене одевне праксе и стилове, или указати на реакције друштвене јавности и њену перцепцију одеће - неретко јавност бива саблажњена или шокирана новим одевним трендовима.

Критику неангажованости историчара одевања на овом пољу Тејлор завршава навођењем две студије које су се, на изврстан начин, осврнуле на анализу карикатура. Едбургхем (Adburgham 1961) и Валкли (Walkeley 1985) су прикупиле и анализирале материјал који нуди карикатура, али су изостала детаљнија декодирања културних порука које карикатура емитује. Можда је разлог томе у највећој мери методолошке природе пошто се непостојање разрађеног методолошког апарата може испоставити као непремостива брана. У том смислу он говори о приступу који би се састојао из пет корака. Први се односи на ауторова лична, политичка и културна интересовања. Други разматра културно и политичко гледиште листа. Следећи корак се односи на културно и политичко залеђе читалачке публике. У четвртном кораку је неопходно детаљно се осврнути на друштвено-историјски контекст објављивања карикатуре. И коначно, пети корак обухвата специфичну међукласну анализу периода која би поставила приказ одевања из карикатуре у одговарајући контекст историјата одевања (Taylor 2002, 145).

Сматрамо да тумачењу феномена одевања у карикатури највише доприноси сама композициона структура карикатуре. Наиме, на карикатури је најчешће приказана једна или више особа које се налазе у некој врсти интеракције: контрастиране или не једна према другој. Када се на карикатури налази више актера они су најјасније описани помоћу одела. По дефиницији, одело најоучљивије истиче разлику у оквиру група – етничких, расних, националних, родних, религијских, регионалних, друштвених или професионалних. На тај начин се снага карикатуре и њеног хумора у највећој мери базира на способности аутора, тих „смеа цртача“, да читаоцу омогући моменталну препознатљивост ликова или ситуација.

4.7. Резиме

У овом поглављу најпре су изложене дефиниције и основне карактеристике карикатуре, у оквиру којих је апострофиран жанр политичке карикатуре. Потом је приказан њен развој на северноамеричком и европском континенту, као и проблематика којом се карикатура до сада у највећој мери бавила. Након тога пажња је усмерена на „домаћи терен“ односно, изнет је детаљан приказ развоја хумористичко-сатиричне штампе у Србији од половине 19. века до 1935. године. Затим је фокус стављен на најзначајнији хумористички лист на овим просторима – *Ошшишани јеж*, односно историјат његовог настанка, промене које је доживео (у називу) као и бројне факторе који су утицали на његов развој, током периода од 1935-1990. године. Овде су нам од делимичног значаја били наративи испитаника нарочито по питању оснивања листа. На крају, указано је на потенцијале и перспективе проучавања феномена одевања у карикатури.

Карикатуру као форму сажетог визуелног израза, сврставамо у визуелне изворе за коју је појачано истраживачко интересовање уочено тек током последњих деценија прошлог и почетком овог века. Потенцијали карикатуре као мултимодалног жанра и интердисциплинарног истраживачког поља бројних дисциплина: историје уметности, антропологије, социологије, образовања, психологије, лингвистике, медија и комуникације.

Анализом карикатуре се поставља здрава основа за конструктивну критику карикатуре као жанра, као рефлексије стварности и стилизованог коментара на специфичне политичке или историјске ситуације.

V АКТЕРИ У ПРОИЗВОДЊИ КАРИКАТУРЕ У *ЈЕЖУ*: ОД КАРИКАТУРИСТЕ ДО ДРЖАВЕ

О политичкој карикатури смо говорили као о рефлексiji стварности, али њено основно својство није само пуко одражавање стварности. Ако она нешто и одражава то није спољни већ унутрашњи, ментални свет (Gerndt 2007, 227). Она не даје опис политичких догађаја, већ их коментарише. Она нам открива схватања, тумачења и мишљења свог творца. Поставља се питање: да ли само њега? Или је ту присутно много више актера који су укључени у њено стварање?

Говорећи о природи односа актера који учествују у производњи карикатуре битно је да у виду имамо два аспекта. Први би се односио на уочавање релације карикатуриста – уредник, где намеравамо да утврдимо до којег степена у процесу стварања карикатуре њен аутор има „одрешене руке“, односно, да испитамо до које мере се стваралачки импулс аутора карикатуре спутавао од стране прве бране листа, уредника и редакције. Да ли уредника можемо посматрати као чувара врата који стоји између карикатуристе и публике (Harrison 1981, 41). Прецизније, да ли је карикатура у складу са политиком и идеолошким опредељењем листа, односно да ли, са тим у складу, можемо о свакој карикатури говорити као о производу преговора између редакције и аутора (Dines-Levy 1990).

Други аспект у виду би имао шири друштвено–политички оквир у којем ћемо се позабавити утицајем доминантних идеолошких опредељења на уређивачку политику листа. Покушаћемо најпре да, на основу аутентичних сведочења реконструишемо специфичан мизансцен у којем је стварана карикатура. Ту се пре свега мисли на редакцијске састанке на којима се, између осталог, најчешће доносила одлука које ће карикатуре бити штампане у листу, а које неће. У том смислу, ћемо размотрити уређивачку политику листа, тј. утврдити да ли је и колико била стриктна, у смислу њеног ограничавања идеолошким стегама.

5.1. О стварању карикатуре: између креативне слободе, уређивачке политике и државне идеологије

У односу на нашу тему, највише нас је занимало да утврдимо степен стваралачке слободе који је, током оба ова периода, имао уметник, односно карикатуриста. С обзиром на дужину периода који анализирамо, пре свега његове почетне године, морамо напоменути да се готово сав прикупљени материјал односи на послератни период развоја *Јежа*. За тај период било је могуће пронаћи особе чија ће „жива реч“ документовати податке. За предратни период нам временска дистанца представља основно ограничење, па тај мозаик можемо склопити само на основу неких фрагментарних података и сећања из друге руке. Архивска грађа нам је била од значаја у смислу потврђивања онога што смо у њој тражили – постојања цензуре – кроз забране објављивања појединих садржаја, односно забране штампања целокупних издања. Она нам, међутим, није била од користи приликом утврђивања начина на који је власт дефинисала, усмеравала и пратила рад хумористичке штампе. Подаци на које смо наишли односе се само на чињенице о забранама неких бројева и као такви, били су изложени у трећем поглављу, па их овде нећемо изнова цитирати. У сваком случају, када говоримо о ауторској креативности закључујемо да њена стриктна одвојеност од уредничке забране, а преко ње и од утицаја државе, у условима које смо описали, никада није била остварена.

Покушаћемо најпре да, у оквиру предратних година, реконструишемо делатност карикатуристе кога неодвојиво везују за српску карикатуру. Реч је о Пјеру Крижанићу кога најчешће описују речима: „Ако је Домије отац модерне политичке карикатуре у свету, онда је њен српски отац Петар Крижанић”. Разноврсност и ширину тема које је Пјер током свог радног века обрадио приказао је Радивоје Бојичић (Бојичић 2010) приређујући монографију о Пјеровој карикатури. Комплетан Пјеров црталачки опус сажет је и видљив из назива поглавља монографије: „Срби, Хрвати, Словенци“, „Пре рата“, „Смрт фашизму“, „Ессе homo“, „Стара, уморна Европа“, „Хитлер и трабанти, „Магнум кримен“, „...Слобода народу“, „Трст је наш“, „Иза гвоздене завесе“. Приређујући монографију и дубље се упознајући са Пјеровим

карикурама, Бојичић је формулисао свој закључак о аутору у његовом времену. Анализирајући предратне карикатуре он сматра да је аутор „ишао уз длаку режиму“.

Стрип цртач и карикатуриста Саша Ракезић Зограф сматра међутим, да је за бављење политичком карикатуром у предратном периоду требало много храбрости (*Време* 2010). Ово мишљење заснива, међутим, углавном на наводима о проблемима које су изазивале Пјерове карикатуре на рачун фашистичких земаља.⁸² О Пјеровим послератним карикатурама говори да „не мањају духом, али је њихова оштрица разуме се истањена чињеницом да је тада већ био на `истој страни` са овдашњим политичким естаблишментом“.

Та „страна“, кроз перо Станислава Винавера, објашњавала је Пјерову визуру предратних политичких јунака, речима:

“Ти Пјерови предратни политичари нити су богзна како умни, ни виспрени, а нити боже знај колико глупи. То су просечни професионални неначелни лажови, лаже и паралаже из народних прича, гатки и згода; шерети, трчилаже, пришипетље, скутоноше, прости као пасуљ. Они подваљују народу јер им је то занат који су испекли. Тешке главурде, големе брадурине, масне мантије, а поред врховних главара, картеша и мешетара, који се да још лакше одгонетнути. Сваки паметан зачас их докучи... Широкој публици допадало се необично код Пјера, поред разумљива густа цртежа и крепке и језгровите легенде – што се код њега све може прокљувити, без по муке“ (Република, 1954).

На делу је, значи једна оштра критика која не штеди, не прикрива, већ разоткрива, исмева и „шиба“. Опредељење Крижанића за „карикуру оштре критичко-политичке вокације, у служби бескомпромисне борбе усмерене против свих инстанци власти” потврђује и историчарка уметности Марија Радисавчевић у свом дипломском раду на тему Пјерове карикатуре.⁸³ Међутим, она то закључује по

⁸² У фокусу Пјерових предратних карикатура било је распламсавање шпанског грађанског рата као и британско дипломатско „флертовање“ са Хитлером. Посебно је током 1936. и 1937. године Пресбиро цензурисао ове теме било у виду потпуне забране објављивања карикатура, било у облику делимичног цензурисања (делова текста). <http://www.politika.rs/scc/clanak/347861/Cenzorske-makaze-za-Pjerove-karikature>

⁸³ Дипломски рад „Политичка карикатура Петра Пјера Крижанића између два светска рата” кандидаткиње Марије Радисавчевић одбрањен је 2012. године на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду.

питању карикатура у периоду 1922-1928. године, када је у Краљевини СХС толерисана критика актуелне државне политике што је Крижанићу омогућило да оствари антологијске примере југословенске карикатуре, оштрих и експлицитних критичких порука и одличних ликовних решења. Током следећег периода (1929-1934) услед увођења диктатуре краља Александра код Крижанића су задоминирале нове теме: домаћа дешавања из сфере културе, привреде, класне несугласице, и – политичари. Његову карикатуру је током следећег раздобља, нама посебно интересантног (1935–1941), обележио „нагли пораст националних апетита и реактивирање ранијих модела парламентаризма“ које је Крижанић исказивао карикатурама са општом поруком „да су идеолошке фронтове отворили и војевали политичари, док је исход њихове борбе скупо плаћао народ.“ Сличну поруку слале су и његове антифашистичке карикатуре – трка светских сила за моћ донеће страдање једино човека (Радисавчевић 2013, 26). Ипак, иако је критика режима била могућа и у овом периоду, Крижанићев цртеж је „делимично изгубио енегичност и јасну дефинисаност“ а он није успео „да поврати ону стваралачку снагу и препознатљиву критичку оштрину, каквом је одисала његова карикатура пре 1929. године“ (стр. 24-25).

„Прави народни карикатуриста готово фолклорног даха и маха“ о Пјеру је написао Станислав Винавер у *Републици* 26. јануара 1954. Из ових речи о Пјеру који је као човек из народа, њега често и цртао, можемо и закључити понешто о инспирацији. Наиме, потрага за њом започињала је заправо у дубини самог карикатуристе. На сличан начин још једна предратна *Јежева* величина, Пјеров колега и савременик, Милош Вушковић говорио је о мотивима:

„Прави умјетник треба да саосјећа с народом, широким слојевима, нарочито са оним снагама које се боре против неправде и насиља. Био сам представник баш оног дијела народа који је на својим леђима осјећао неправду, па је то, само по себи, као вулканска лава изникло из мене.“⁸⁴

⁸⁴http://www.designed.rs/news/izlozba_karikatura_milosa_vuskovica_u_galeriji_miodrag_dado_duric_na_cetinju

Сећања из послератних времена далеко су живља. Својих почетака у *Језу* и првих карикатура присећа се наш саговорник Предраг Кораксић Коракс. Она нам превасходно откривају оно што ретко када имамо прилику да видимо, механизам стварања карикатуре:

„Ја сам прву карикатуру објавио 1950. године. И онда после тако повремено, нисам тако често цртао. Никад нисам био запослен у *Језу*, мене нису хтели да запосле из неког разлога. Није ме волео Љубиша тако да смо ми чучали у ходнику на адреси Теразије 27а. И ми, млади карикатуристи смо на папирима на оним шлајфнама, не овај бели папир, већ са неком патином, као хартија и на томе ми направимо неке скице и онда нама Жика Јовановић који је био чувени документариста, он је био секретар и технички уредник и он дође ту у ходник покупи те наше цртеже и однесе тамо. Мудро руководство седи тамо: Крњетин, Миле Добрић, био Љубиша Манојловић, био Брана Црнчевић једно време и они су били као уредници и они тамо прегледају те наше папире и изаберу ти ћеш да црташ ово, ти оно и онда изађе Жика и каже ево теби ово, ми трчи кући да то нацртамо, у среду је морало да се преда јер у петак излази *Јез*. И добијемо хонорар, две карикатуре су биле 1 500 дин, после је било и више. Моја мајка је у земунској општини имала плату 5 000 динара.“

Прилика за професионално стасавање у друштву *Јежевих* величина и могућност „добре зараде“⁸⁵ младићу од седамнаест година могли су изгледати попут отварања свих врата. Међутим, ти први изражајни импулси били су снажно обележени идеолошким печатом. Кораксов одговор на питање шта се смело, а шта не, одсечан је и јасан: „Ми нисмо имали право да цртамо, ми као почетници, као карикатуристи, да ми падне на памет да цртамо некога из политике, то је било незамисливо.“

Немогућност изражавања кроз крупне политичке теме и ликове који су доминирали епохом, младе карикатуристе је, наравно, према уредничким смерницама, усмерила ка неким бенигним свакодневним темама. Кораксић наводи:

⁸⁵ Појашњавајући шта је хонорар од карикатуре значио за њега у то време Кораксић каже: “Ја сам био седми разред гимназије. И ја водим цело моје друштво код Глумца, чувена посластичарница земунска где су могли да се поједу само кифле и јогурт и неки мињони и ништа друго није било у посластичарници. И онда нас 5-6 мојих другара гладовали смо, нисмо имали ништа после рата, гладовали смо, било је јако компликовано, носили смо ципеле са ђоном од дрвета..то многи не знају...И они тако једу и позли им пошто ја имам толико пара да могу да купим целу посластичарницу...за ту једну карикатуру. То су били први резултати мог рада.“

“Били смо фокусирани на, како се то звало тада, на немиле појаве, то значи, људске особине, мане, неке карактеристичне за одређена занимања, неке проблеме које су правили накупци, прекупци, млекације, шверцери .то су биле наше теме, оно што је могло да се објави то је било на том нивоу, ништа друго. И онда смо ми нудили такве карикатуре. За недељу дана 1500 динара, незамисливо.“

У Агитпропу су са посебном пажњом приступили питању карикатуре. Један од другова, члан поткомисије за штампу и агитацију и поткомисије за културу и уметност, чији су партијски задатак били редован преглед и анализа *Јежевих* садржаја био је Бора Дреновац. У једној од својих анализа он се осврће на форму карикатуре која би требала да је више присутна и „за коју има итекако места и проблематике у нашем друштву, у нашој средини и иначе“. Препоручујући је, каже:

„Када је реч о нашој карикатури, чини ми се да је код нас некако задоминирала карикатура ситуације, где је већ потпуно споредно и ирелевантно оно што је иначе у једном уметничком и ликовном стварању важно: да се кроз саме ликовне, кроз оне унутрашње доживљаје који се читају на појединим ликовима изрази све оно што се хоће рећи једном карикатуром. Уместо тога преобладају карикатуре ситуација где изражава једино мисао карикатуристе.“⁸⁶

Инструкције „одозго“ по питању тематике текстуалних и цртаних садржаја *Јежа* биле су врло јасне. Критикована је пракса да

„више простора заузимају мотиви из области снабдевања, саобраћаја, исхране и канцеларијског живота. Статистика објављеног материјала у последњим месецима, показује да су питања нашег села недовољно заступљена – и то баш у периоду када се код нас широким фронтом остварује социјалистичка реконструкција пољопривреде.“

У закључцима се ипак указује да је *Јеж* водио ту борбу на својим страницама, али да је то чинио „више на спољни манифестациони начин“:

⁸⁶ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) П/2-б-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

„Унутрашњи процес социјалистичког преображаја, класна борба на селу, промене и прелом у психологији људи, борба за организационо учвршћење сељачких радних задруга – све што пружа много мотива за хумор и сатиру, за критику и самокритику – сва та питања нису наилазила на довољан и правилан одјек на страницама *Лежа* иако је његова делатност веома потребна, нужна и корисна.“

На крају извештаја се закључује да су ипак, одређени кораци у исправљању таквог стања направљени („Редакција *Лежа* је ову слабост уочила и настоји да је реши слањем својих сарадника на село“), мада су, према оцени агитпроповских цензора, они недовољни („али се виднији резултати у томе погледу још нису испољили“).⁸⁷

Овакве инструкције свакако су пратиле реалну ситуацију на „терену“ на којем је према попису становништва од 15. марта 1948. године, у Србији у односу на претходни попис из 1931. године, било тек нешто мање становништва чија је основна делатност била пољопривредна производња. Сада је тај проценат износио 74,98% (Исић 2008, 17). Реч је дакле о огромној маси народа чију је необуздану енергију, требало контролисати и каналисати.

Овај Дреновчев препоручени смер којим се карикатура треба кретати у потпуности су пратили Кораксови први новинарско-цртачки задаци:

„Љубиша Манојловић који је био тада главни уредник *Лежа* нама младим карикатуристима, то је била она група *Огледало*, у њој је био Влада Катић, Драган Руменчић, Никола Николић, Александар Поп Митић, Свирчев, и онда смо ми добили задатак да одемо на село и да направимо неке карикатуре на сеоске теме, као оно жетва и сл. Ми смо отишли у Смедерево. Влада Катић је смедеревац ми смо, се сместили у његову викендицу и ту ћемо као да посматрамо шта сељаци раде, какав је живот на селу. Међутим, ми ништа ту нисмо радили ми смо се само картали. Али смо направили карикатуре и донели у редакцију. Ово је једна сцена када је из птичје перспективе орач оре са трактором и бразде су све равне и равне али је онда тамо једна сељанка и онда једна бразда скроз тамо оде према њој. Или комбајн жање и неки момак и девојка су били у неком житу и ту се љубакали, а онда је тај комбајн њих обишао и то је остало острвце.“

⁸⁷ Исто

Можемо закључити дакле, да је механизам функционисао: агитпроповске инструкције су прослеђене уредницима и редакцијама, затим, даље карикатуристима, који би, заправо и завршили посао – донели готову карикатуру. Тематски несклад између онога што је требало цртати и пропагирати (село као поприште социјалистичког преображаја, између борбе са кулацима и промовисања задружних принципа) и онога што је карикатура приказивала (љубакање по кукурузима) био је очигледан и постао је повод за критику која ће се немали број пута понављати.

Из Кораксовог сведочанства сазнајемо какав је заправо третман имала сеоска тематика у очима карикатуриста. Сељака су појмили као „примитивног лика, који има те навике и све у том стилу, као ми зезамо тај сељаклук. То је била стална тема, тај сеоски примитивизам, тај примитивини сељак у сукобу са модерним временом. И сељак који тужи, то је било познато.“

Тематски се опредељујући за портретну карикатуру као узор на који се угледао наводи „Великог Пјера“ који је, као сјајан портретиста, такође цртао ликове. Међутим, политичке прилике дуго нису дозвољавале Кораксу да се бави таквим видом карикатуре па је он дуго био спутан у свом изразу. Објашњава да је

„одувек волео да црта ликове, конкретне људе, али у оно време то је просто била табу тема, ниси могао никога да црташ, па чак ни оне на нижој хијерархијској лествици.“ Карикатуристима је био задатак да се обрачунавају са појавама као што су инфлација, криза или природне непогоде, које немају директну „адресу“ на коју су упућене.“

Извесне ситуације, касније током седамдесетих и осамдесетих, када је могао да се исказе, као што су карикатуре са приказом Валдхајма и Франце Попита, обавезно су биле праћене санкцијама.⁸⁸

Надовезујући се на проблематику тематике којом су се карикатуристи бавили Бојичић је такође потврдио да то „никада нису биле спољне теме“. Објашњавајући на шта конкретно мисли, он наводи: „Стаљина нема. Било је Тита, али то је био

⁸⁸ Прилику да изрази свој став кроз цртеж по коме га данас препознајемо добио је када су након Титове смрти почели да излазе *Демократија данас*, *Економска политика* и *Борба*. Своје тематско опредељење за портретну карикатуру повезује са „Великим Пјером“ на ког се, као сјајног портретисту који је такође цртао ликове, највише угледао.

идеализовани лик. Он је био чудна фигура, никад га нису цртали ружног. Никад. Чак ни ти Французи на које се наслања *Charlie*, а раније је био *Hara-kiri*.“

*

Разматрајући однос државне културне политике и стваралаштва, Бранка Докнић је у својој студији *Културна политика Југославије 1946-1963* посебно поглавље посветила питањима слободе културног стваралаштва. Након, како их назива, „заморног набрајања“ бројних примера цензурисања књига, песама, приповедака, часописа, филмских и позоришних остварења, музичких и сликарских дела она закључује како се права тортура система огледала у свим оним ненаписаним, неснимљеним, ненасликаним и неизведеним делима:

„Најпогубнија, за историју једног народа била је тортура која се препознавала у атмосфери страха од грешке, која ниједном правом ствараоцу није дозвољавала да се слободно креативно изрази. Хиљаде људи, целе генерације, остале су „закочене“ у професионалном полету, само из страха да њихово дело неће бити идеолошки добро схваћено“ (Докнић 2013, 236)

Овако тешке квалификације као сведочанство спутавања креативности, не само оног идеолошки неподобног, већ и сваког другог вида стваралачког рада, туробан су приказ времена и људи који су у њему живели и стварали. Али не само тог специфичног времена, већ, рекли би смо, било ког, сваког времена, у којем се у име неких виших циљева не дозвољава да се човекова креативност оствари у свом пуном потенцијалу. Иако се ова оцена Бранке Докнић односи на педесете и шездесете године можемо је са великом сигурношћу, применити и на период пре,⁸⁹ у којем бележимо сличну „количину“ цензуре. У свим тим процесима деловао је заправо механизам аутоцензуре који је, у циљу превенције, и „останка главе на раменима“ спутавао свако ауторско слободније, креативније и отвореније виђење. Стога можемо претпоставити да су и карикатуристу спутавала иста ограничења. Да ли је тој немогућности да стваралачке потенцијале оствари у пуном капацитету, кроз

⁸⁹ Исту констатацију можемо применити и на период после. Сведоци смо да је и у данашњем времену присутна јака политичка и идеолошка индоктринација јавног мњења у свим његовим савременим појавним облицима (штампа, телевизија, интернет).

цртеж, постојала алтернатива? Јесте. Карикатуриста је увек бирао између опције да његов цртеж „буде на курсу“ и објављен или да га анатемису, казне, ухапсе, забране му рад, можда и убију.

5.2. Уређивачка политика и државна идеологија

Својеврсни диктат и партијска контрола били су спровођени на два нивоа: спољашњем кроз контролу путем, најпре Агитпроп апарата, потом специјалних одељења УДБЕ, бројних комисијских тела и издавачких савета. Унутрашња контрола спровођена је по још једноставнијем механизму: чланови редакција, а још више уредници листова су били партијски људи са партијским задатком уређивања и вођења редакције.

Састав редакција мерио се агитпроповским аршинима о подобности. Ипак, није се могла избећи чињеница да су у редакцијама радили неки од предратних новинара, који су се аутоматски сматрали сумњивим. Најчешће су били оквалификовани терминима „малограђани“ или „реакција“ те су увек били предмет будне пажње. Комисија за штампу у свом извештају из 29.8.1952. године констатовала је кадровску ситуацију у водећим листовима:

„У *Политици* су све малограђани, немамо ниједног новинара партиског човека/.../На сједници ЦК Србије закључили смо да треба продирати у редакције са политички јаким људима и само тим путем ћемо рјешити питање редакција листова/.../*Политика* је презасићена искуствима/.../*У Борби* је проблем кадрова. За *Борбу* је крупан проблем да буде разноврснија и да остане на линији.“⁹⁰

Како је то време једноумља изгледало у *Језу*, какав је био однос колега унутар „куће“, како су изгледали званични и незванични редакцијски састанци, са каквим су се притисцима сусретали и како су на њих реаговали, као и какве су санкције трпели – све су ово питања на које тражимо одговоре. Пронашли смо их у непроцењивом материјалу за наше реконструкције: објављеним и необјављеним

⁹⁰ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. Записник са састанка Комисије за штампу о проблемима штампе 29.8.1952.

сведочанствима самих актера догађаја, понајвише ондашњих уредника, али и у интервјуима са ретким, преосталим *јежевцима*, представницима социјалистичке *Јежеве* епохе, попут некадашњег сатиричара, а данашњег уредника *Јежа*, Радивоја Бојичића и карикатуристе Предрага Кораксића Коракса.

5.2.1. Јеж у времену Агитпропа

„У суштини, задаци `Јежа` су исти као и општи данашњи задаци наше штампе, као штампе земље која изграђује социјализам под одређеним унутрашњим и међународним условима. Али, с обзиром на свој карактер `Јеж` као хумористичан и сатиричан лист, тим општим задацима прилази на свој, посебан начин и решава их својим посебним средствима – средствима хумора и сатире. Та чињеница и опредељује основну проблематику којом се `Јеж` има бавити и решавати је, проблематику како из области унутрашње изградње, тако и на пољу међународних односа/.../`Јеж` има основни задатак да мобилише масе за изградњу социјализма у земљи.“⁹¹

На овај начин је Агитпроп средином 1949. године дефинисао основне задатке *Јежа* у посебном елаборату посвећеном „питањима садржаја *Јежа*“. Ипак, поред изградње социјализма, у исто време је указивано, не само *Јежу*, већ хумористичкој штампи у начелу на један још важнији задатак. Целокупна хумористичка штампа „треба да удари по нездравим и штетним појавама, откривајући утицаје буржоаске културе, остатке формалистичких и декадентских схватања у нашој уметности.“ При том се, у складу са већ одмаклим сукобом са СССР-ом, на исти начин третирао питање спољне политике, са нарочитом препоруком на „борбу против клеветничке кампање Информбироа.“

Упркос похвала *Јежевој* борби кроз навођење примера „неколико врло успешних карикатура, краћих и дужих сатиричних написа“, Агитпроп је тај ангажман ипак сматрао недовољним, констатујући да „`Јеж` ни изблиза није испунио своју улогу, нити је искористио огромне хумористичне и сатиричне могућности које

⁹¹ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) П/2-б-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4. О питањима садржаја „Јежа“

открива и пружа беспринципијелна информбировска акција против наше земље и њене социјалистичке изградње.“ У том смислу је у наставку документа врло отворено и јасно сугерисано *Јежу* да је:

„дужан да оштром сатиром захвати саму суштину сукоба насталог у вези са резолуцијом Информбироа/.../да изобличије не само оно што је неистинито, лажно, смешно и апсурдно у свим тим беспринципијелним нападима на нашу земљу, већ да бичем сатире указује на наказну, контроверзну, ревизионистичку, антимарксистичку суштину те кампање.“

Тако конципиран *Јеж* је био један од листова за који се сматрало да својим садржајем представља погодан политичко-идеолошко штиво за извоз у остале земље у којима је Југославија после рата учвршћивала свој утицај. У том смислу нам је занимљива депеша упућена Агитпропу ЦК КПЈ 5. марта 1948. године од стране филијале „Југословенске књиге“ у Тирани са молбом да им се редовније и без закашњења шаљу новине. Тражећи да им се новине шаљу авионом три пута недељно напомињу да им авионом обично стижу *Јеж*, *Керемтук* итд, али не и *Борба*.⁹² Пример ове депеше указује нам на евидентан став да је *Јеж* новина „на линији“ и да је, у овом периоду по својим формално-садржинским својствима представљао материјал који је одговарао мерилима Агитпропа.⁹³

Агитпроповски извештаји оцењивали су *Јеж* као лист који је постао омиљен код наших радних људи. Стога је велика пажња посвећивана садржајима и темама које су представљане на његовим страницама. Поред третирања поменутих питања у вези са социјалистичком изградњом земље и извршењем Петогодишњег плана, од *Јежа* се захтевало да обрађује и најразличитије мотиве које пружа наш савремени живот. Међутим, оштре критике које су му упућиване сведоче да тај задатак није обављао како треба. За, већ спомињаним нетретирањем питања која се односе на развој и преображај села, следио је низ критика. Увек будни, партијски функционери

⁹² Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/10- (1-57) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1945-1964, к-31.

⁹³ Подаци говоре да су се током 1946. године књиге (из Југословенске књиге), новине и часописи извозили и у Чехословачку, Аустрију, Мађарску. Југословенска књига је властиту продавницу имала, осим у Тирани, и у Прагу.

су уочили и на једном од састанака указали на малу посвећеност пропагирању напора на изградњи земље:

„Ни живот у фабрикама, на разним градилиштима, живот добровољних омладинских и фронтских бригада, рад Народних одбора, изградња народне власти – све то није још довољно и у потребној мери осветљено у „Језу“. Ма да се у последње време и у том погледу предузимају извесне мере, на страницама „Јежа“ још нема живе анегдоте из изградње наше земље.“

Критикован је и јер не поклања довољно пажње југословенском културном преображају. Неретко је истицана његова површност приликом третирања одређених проблема, њихових спољних и мање битних ознака, деградирајући тиме нашу сатиру „на празну игру речи и цртежа“. У том смислу је закључено да

„постоји извесна тенденција ка изрођавању јавне, конструктивне критике и самокритике у разорно-критикантски однос према слабостима, недостацима и грешкама/.../тако хумор и сатира могу да наведу на преувеличавање слабости/.../на рушење и оног позитивног заједно са негативним – о чему је говорио друг Ђилас на V Конгресу КПЈ/.../Тако на пример, у критици снабдевачке мреже једно време отишло се тако далеко да се уствари више није видело ништа позитивно, да се уствари несвесно нападао наш систем снабдевања у целини.“

После оваквих критика следила је и генерална, већ виђена оцена којом се констатовало да се „редакција `Јежа` борила додуше против ове тенденције, али су се грешке и даље догађале у том погледу“.⁹⁴

Као водећи југословенски хумористички лист *Јез* је критикован и због појава безидејности и аполитичности, при чему се то нарочито односило на „тежњу за досетком по сваку цену, на безсадржајне вицеове или виц ради вица“. Делимично оправдање за такву праксу проналазимо у документу посвећеном „Организационим питањима Јежа“ од 17.5.1949. године у којем је, поред анализе услова рада у редакцији (простор, број запослених, спољних сарадника, редакционог одбора,

⁹⁴ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) П/2-6-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4. О питањима садржаја „Јежа“.

штампе и тиража), када је реч о писцима текстова и карикатуристима, речено следеће: „/.../рад на хумористичкој штампи више исцрпљује него рад у другим облицима штампе и због тога је разумљива појава да су чланови редакције принуђени да прибегавају рутини, шаблону, да падају у манир итд.“⁹⁵

На једном од својих предавања Владимир Дедијер је узимајући *Јеж* као пример, указао на сличну тенденцију олаког и неоправданог критиковања, тзв. критизерства. Дедијер главног кривца види у утицају

„малограђанских новинара да се прилично површно прилази појединим стварима, да се не испитају услови и околности због којих је дошло до грешака и да се виде мере које треба предузети да би се те грешке исправиле. Најтипичнији пример је београдски „Јеж“. „Јеж“ је тако отишао далеко у критиковању народних одбора да критикује извесне грешке већ давно уклоњене, а „Јеж“ стално јаше по тим стварима.“⁹⁶

Решење оваквог стања у хумористичкој штампи састојало се у оспособљавању редакције *Јежа* да „идејно правилно и дубоко“ прилази свим питањима и да их на одговарајући начин решава. Иначе се сматрало да су сарадници *Јежа* својим досадашњим радом показали да поред дара, духовитости, инвентивности и смисла за хумор и сатиру поседују и „смелост да откривају и ударају по слабостима и недостацима у свим подручјима нашег живота.“ Своје сопствене недостатке и слабости редакција може надвладати „како стручним и опште-културним уздизањем наших карикатуриста и писаца хумористичких текстова тако и непрекидним идеолошким уздизањем, њиховим наоружавањем и овладавањем марксисто-лењинизмом.“⁹⁷ У том смислу, треба напоменути да је неретко истицана чињеница да „у редакцији *Јежа* није организован рад на идеолошком уздизању сарадника“ на основу чега можемо закључити да је према тој пракси очигледно постојао изван

⁹⁵ Исто

⁹⁶ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) IV-(1-99) Предавања, говори, текстови, разне садржине и преписка чланова Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1945-1960, к-34. „Предавање Владимира Дедијера о улози штампе и њеном месту у партиском раду 24.10.1947.“

⁹⁷ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-6-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4. О питањима садржаја „Јежа“.

отпор у *Језу*. Нарочито када имамо у виду остале листове у којима се тај рад спроводио чак и у виду вечерњих дружења чланова и сарадника редакције.

Забелешке о заједничким почецима, својим и, поновним, послератним *Језевим*, оставио је Богдан Пешић, први главни уредник *Језа* након завршетка рата. Преносећи део атмосфере са састанка у Агитпропу са Милованом Ђиласом, његов исказ нам потврђује како је *Јез* већ чином свог послератног покретања постао предмет будне пажње одговорних другова (Пешић 1992). Исповест започиње Пешићевим одласком у Агитпроп ЦКЈ у који се упутио са елаборатом о *Ошишаном језу*. Тај елаборат, пажљиво припремљен у договору са Лалетом Ивановићем, Станиславом Винавером, Милорадом Ђирићем, Ђорђем Лобачевом и Тошом Параносом, предратним сарадником *Ошишаног језа*, донели су Миловану Ђиласу. Након прве његове реченице: „Зашто ошишани, боље је укратко *Јез*!“ уследила су питања: „Кога ће тај *Јез* да исмејава?“, „Кома ће своје бодље да забада?“ али и претња: „Партију, владу, ОЗНУ и Армију не сме ни да помене!“

На Ђиласово следеће питање: „Какав ће то сатирични лист бити?“ Пешић је одговорио примером Совјетског савеза где постоји један врло добар сатирични часопис *Крокодил*, уз потпитање: „Па зар ми не можемо имати свог *Крокодила*?“ Ђилас је овај аргумент прихватио речима: „У реду, пазите шта радите, а у сваком случају узмите у редакцију Радована Зоговића.“ (Пешић 1992). Тих година Зоговић, и сам књижевник и поета, важио је за страх и трепет не само српског новинарства већ и свих осталих који су се писањем бавили. „Није дао да прође ни најмања ситница“ сећа се Пешић, а њихову двогодишњу сарадњу назива „сарадњом на рубу живчаног слома“.

У исто време, говорећи о атмосфери у листу током редакцијских састанака са својим сарадницима Пјером, Лучевим, Сабахудином Хоџићем, Милорадом Ђирићем, Џумхуром, Параносом, Десом Глишић, Ацом Павловићем, он истиче одличну радну атмосферу. „Први део састанка кривили смо се од смеха – пљуштали су вицеви са свих страна, али ниједан није био за објављивање у листу“ (стр. 304).

У таквој радној атмосфери редакција *Језа* је колективно правила хумор. Ипак, услед неподесних просторија посебно су се састајали писци текста, а посебно

карикуристи. На састанцима су се истицале поједине теме и за њих се онда тражило хумористичко решење. Најпре се дискутовало о готовим предлозима који су се онда, даље кроз дискусију допуњавали и кориговали.⁹⁸ На основу овога би смо могли закључити да присуство цензора на састанцима редакција није била уобичајена ствар, већ да су искључиво чланови редакције доносили одлуку о садржају новог броја. Док са једне стране, Кораксић такође спомиње Зоговића у контексту вршења цензуре („кад је ова врста карикатуре, односно дружески шарж, у питању, и ове са ИБ-ом... то је морао да види неки идеолог који се разуме, то је био Зоговић“), са друге стране, ни он не памти редакцијске састанке којима су присуствовали цензори: „...не сећам се да је неко долазио у редакцију. Они су сами знали докле смеју да иду. Није морао нико да им каже.“

У прилог овоме сведоче и закључци са једног од агитпроповских састанака. У њима се истиче да је приликом оснивања *Јежа* 1945. године био установљен Редакциони одбор састављен од тадашњих наших истакнутих новинара. Њихови састанци били су замишљени да се одржавају једном недељно ради анализе управо објављеног броја и прављења плана за објаву следећег. Редакциони одбор је теоретски требало да делује као чврст колектив који заједно са главним уредником заједнички одређује лист из броја у број. Међутим, услед бројних фактора тај Одбор није био у могућности да у потпуности врши своју функцију. У пракси је један члан одбора читао текст из спољне политике, док се други бавио унутрашњом политиком. Потом су те текстове враћали редакцији. Због свега тога они су деловали више као нека врста цензора. Али постојале су и препреке другачије природе. Чланови одбора, наиме, често су избегавали састанке изговарајући се најразличитијим разлозима. Због тога су се састанци одлагали, или и када су одржавали, нису им присуствовали сви

⁹⁸ Напоменућемо да овај механизам неодољиво подсећа и без сумње је био преузет из совјетског модела врло развијеног у периоду 1920-1930. (као што је уосталом преузет и комплетан модел совјетског новинарства). Иако се зна да су теме карикатура у том периоду најчешће биле диктиране из Централног комитета или чак Стаљина лично, сећања тадашњег најпознатијег карикатуристе Бориса Јефимова су нешто другачија. Он наводи да су теме карикатура предлагали сами карикатуристи, а коначну одлуку је доносила редакција. Затим је готову нацртану карикатуру редакција поново разматрала и тек након, неопходних исправки, ишла је у штампу. Овај процес је трајао око две недеље (Yefimov 1970, 138).

чланови тако да је на састанку закључено „да редакциони одбор `Јежа` не функционише како треба, да он није стварни руководствени орган листа.“⁹⁹

Из Записника са састанка одржаног у Агитпропу са редакцијом *Јежа* из 30.12.1950. године (ПРИЛОГ 1д), поред тога што потврђујемо претходно речено о (не)функционисању одбора, сазнајемо и податке о његовом саставу. Поред другова из Агитпропа: Зденке Шегвић, Боре Дреновца, Гроздане Белић и Олге Биљановић, присуствовали су му другови из редакцијског колегијума *Јежа*: Душан Благојевић, Вјeko Прпић и Богдан Пешић¹⁰⁰ као и седам другова из редакције *Јежа*. На састанку је редакција опоменута због „непраћења партиске линије“ и због тога што не ради у заједници са редакцијским колегијумом. Критикујући и једну и другу страну, захтевано је да „убудуће одговорност мора бити колективна и тешњи контакт између њих“.¹⁰¹

Поред оваквих „мањих“ састанака са појединачним редакцијама, којима су присуствовали нижи функционери Агитпропа, били су организовани састанци поводом разматрања крупнијих, суштинских питања писања штампе (примедбе на писање штампе о, на пример селу, или разматрање одређених садржаја хумористичке и илустроване штампе, анализе писања унутрашње-политичке рубрике, третирање проблематике и квалитета штампе, информације о мерама и проблемима на подручју штампе). На тим састанцима је обавезно био присутан сам врх Агитпропа ЦК република (на пример, Милован Ђилас, Светозар Вукмановић Темпо, Крсто Попивоца, Вељко Зековић), затим уредници дневних републичких листова и уредници из Београда. Ови састанци су заправо имали улогу да се, након изношења дубинске критичке анализе тренутног стања по одређеним питањима, поставе јасни правци даљег писања штампе о тим темама. Уредницима је директно указивано о

⁹⁹ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) П/2-б-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

¹⁰⁰ У то време Душан Благојевић је био први потпредседник Удружења новинара Србије и уредник „Борбе. Вјекослав Прпић (1918-1989) био је хрватски новинар, књижевник и дипломата. Богдан Пешић (1911-1998) у том периоду више није био на функцији главног и одговорног уредника *Јежа*. Током каријере био је директор и уредник чак шест познатих листова, а међу њима *Политике*, *Вечерњих новости* и *Борбе*. Више година је радио као стални дописник из Лондона, Париза и Јужне Америке.

¹⁰¹ Записник са састанка у Агитпропу са редакцијом *Јежа* одржаног 30.12.1951.

чему и како да пишу. Конкретно о селу, Ђилас („друг Ђидо“) је 1951. године налагао да се пише о задругама („њих треба даље изграђивати, учвршћивати“), о класној борби такође („не види се класна борба што може довести да се сељаци успавају“), уз препоруку које теме више нису актуелне („треба престати са оном примитивном пропагандом привредне изградње јер нема смисла ничим се хвалити“).¹⁰²

У овом смислу занимљиво је и сећање новинара Владимира Буњца:

„У наше редакције свакодневно су долазили наши главни уредници и директори са састанака у ЦК и са инструкцијама и налозима шта треба објавити и како то треба објаснити. Новинарски `мозак` био је Централни комитет, а директори и главни уредници често нису никада били новинари, нити су икада написали новински чланак (Буњац 1992, 249).

Ово је заправо једна тужна слика времена у којем је оцена „политички подобан“ била важнија од стеченог знања и искуства и показаног квалитета, а политичка лојалност и послушност мерило задржавања радног места.

Извесно је да су Партија и Агитпроп имали позитиван став о карикатури, о потреби њеног постојања и задацима које је требало да испуњава. О томе смо већ говорили. Сходно томе, обраћали су пажњу и на стварне прилике у којима су се карикатура (и карикатуристи) налазили, на њене реалне потребе и проблеме. То је највидиљивије из Закључака са састанка Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ посвећеног питањима хумористичке штампе одржаног средином 1949. године. У циљу унапређивања мишљења и третмана карикатуре као изражајне форме у јавности било је истакнуто неколико приоритета. То су пре свега, потреба увођења предавања о карикатури у Академију ликовних уметника, затим објављивање публикације карикатура, објављивање карикатуре у дневној штампи и илустрованим листовима, као и писање чланака у дневној штампи, нарочито у *Књижевним новинама* о проблемима карикатуре. Посебно се апострофирала помоћ карикатуристима у смислу усавршавања њиховог заната преко курсева, предавања и

¹⁰² Записник са састанка у Управи агитације и пропаганде ЦК КПЈ по питању унутрашње-политичке рубрике одржан 20.8.1951.

семинара. Није занемарен ни идеолошки моменат за који је такође предвиђен, сада детаљније разрађен, метод спровођења:

„Идејно васпитавање које би било у складу са стручним уздизањем, треба спровести преко Удружења ликовних уметника обухватајући и карикатуристе у семинарима и предавањима које у том Удружењу већ постоје. Ту ствар треба партиски поставити и у партиској организацији „Јежа“ и партиској организацији Удружења ликовних уметника. Исто важи за Удружење новинара. Поједина питања треба претресати и позивати карикатуристе и писце текстова.“¹⁰³

Интересантан је прилог Закључцима овог састанка са потписом Бранка Шотре, једног од значајнијих партијских идеолога тог времена. У тексту под називом „Питања наше карикатуре“ (ПРИЛОГ 1ђ) Шотра врло прецизно, из партијско-идеолошког угла, дефинише карикатуру:

„Правилно схваћена, она има све услове непосредног и моћног агитационо-пропагандног средства у борби за ново, а против старог. Она има све елементе снажне полуге за подизање друштвено-политичке свести најширих народних слојева.“

Он наставља указујући на допринос карикатуриста у изградњи социјализма:

„...наши карикатуристи су у борби за бољи и срећнији живот свога народа допринели релативно више него остали уметници. Они су више него други успели да испуне основни захтев марксистичко-лењинистичке естетике, захтев идејности и партијности у уметности.“

Завршавајући, Шотра није пропустио да укаже на евентуалне узорне и даље смернице:

„И совјетска савремена карикатура може добрим делом послужити као узор добре, реалистичне карикатуре у којој је до видног изражаја дошло правилно и политичко и уметничко гледање на стварност – правилно схваћена улога уметности и уметника у

¹⁰³ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

социјалистичком друштву. Јефимова и Кукриниксија наши карикатуристи би требало да имају често пред очима.“¹⁰⁴

На диригованост садржаја *Јежа* недвосмислено указује Богдан Пешић када, говорећи о извештавању током Тршћанске кризе, наводи да је сваки нови број *Јежа* морао имати на насловној страни карикатуру у боји на тему Трста: „Обично је то било поверено Пјеру. Након недеља посвећених Трсту, Пјер се у очајању пожалио речима: `Слушај, реци ти другу Титу или да узима Трст или нека га даје. Ја више не могу!`“ (Пешић 1992). Овај пример значајан је јер га Пешић спомиње у контексту вођења кампања „којих је стално било и у којима је морао и *Јеж* да учествује“.

Сасвим јасно и прецизно уочавамо линију којом се лист морао кретати. И овим примером је потврђено да је механизам функционисао према притисцима „одозго“. То је подразумевало редовне контроле из највиших нивоа Агитпропа (комисија и поткомисија). Доступни подаци са појединих састанака показују нам на које начине су се они бавили не само *Јежом* већ и осталим републичким хумористичким листовима, њему сродним загребачким *Керемпухом*, словеначком *Павлихом* и сарајевским *Чичком*.¹⁰⁵ Најпре је био организиран састанак Поткомисије за штампу и агитацију на којем је захтевана анализа поменуте хумористичке штампе. Потом су се, након само два дана, на састанку другог тела – Поткомисије за културу и уметност, донеле конкретне одлуке. На том састанку су додељена конкретна задужења па је решено да се „хумористички листови „Јеж“, „Керемпук“ и „Чичак“ разделе друговима Бори Дреновцу, Скендер Куленовићу, Душану Костићу и Оскару Давичу да их прегледају. Друг Штих Бојан ће прегледати словеначки лист „Павлиха“. Следила су упутства: „При прегледу листова ограничити се првенствено на културну проблематику“ и предложени су рокови: „Рок за преглед листова је недељу дана.“ Уједно је сугерисано да „Поткомисија за штампу и агитацију треба да да информацију о саставу редакција тих листова.“¹⁰⁶

¹⁰⁴ Исто

¹⁰⁵ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. Записник са састанка поткомисије за штампу и агитацију 10.11.1951.

¹⁰⁶ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-а (1-38) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1949-1955, к-3. Записник са састанка поткомисије за културу и уметност 12.11.1951.

Увидом у други документ под називом „Преглед домаће штампе и агитације по спољно-политичким питањима“ сазнајемо и како је изгледао преглед штампе. Анализа се односила на период од 1. маја до 5. јуна 1950. године. Предмет ове анализе били су сви водећи републички листови: *Политика*, *Борба*, *Рада*, *Омладина*, *Народна армија*, *Глас*, *Напријед*, *Вјесник*, *Људска правица*, *Словенски порочевалец*, *Нова Македонија*, *Ослобођење*, *Побједа*, и два хумористичка листа: загребачки *Керемпух* и београдски *Јеж*. Дакле, анализа би за дневне листове обухватала укупно 36 бројева, док би за недељне укупно било 6 бројева. Тим податком започиње део извештаја који се односи на *Јеж*. Прегледавач констатује:

„Укупно је прегледано 6 бројева колико је и изашло. Највише места се даје питањима из спољне политике и то скоро редовно прва страна је посвећена тим питањима. Кроз лист се на врло леп начин исмејава, односно карикира Информбиро и његова политика спољна и унутрашња, а затим и други важнији догађаји у свету. Углавном оно што дневна штампа објављује то и овај лист карикира (важније догађаје). Следи списак карикатура.“¹⁰⁷

Јеж је очигледно испунио очекивања јер се констатује најпре да је, са садржинског аспекта, испунио задатак кроз писање о спољнополитичким темама. Даље се напомиње и да је то скоро увек чињено на насловној страни, што је такође представљало један од општих захтева. За нас су, међутим, важне две ствари: оцена да је *Јеж* „врло лепо исмевао Информбиро и остале спољне теме“ (за којом следи списак карикатура које то потврђују). Такве теме ниједном нисмо могли да уочимо из анализе карикатура које су наш извор. На крају, извештај се завршава напоменом да је *Јеж* „и текстуално исмејавао поједине проблеме из области спољне политике: највише о Информбироу, а затим америчку политику на Формози.“¹⁰⁸ Из овога сазнајемо да је *Јеж* и путем својих осталих хумористичких садржаја „покривао“ ове теме, које није карикатуром. Дакле, кроз готово све своје садржаје он је извештавао

¹⁰⁷ Списак карикатура се није налазио у овом документу.

¹⁰⁸ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/5- (1-103) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1945-1960, к-26. Преглед домаће штампе и агитације по спољно-политичким питањима (од 1. маја до 5. јуна 1950. године).

на начин како је од њега тражено. Додуше, ово је јединствен случај да се неки извештај у потпуности на позитиван начин осврнуо на писање *Јежа* пошто смо током поратних година константно наилазили на негативне оцене готово свих аспеката његовог рада.

У Агитпропу су се од првог броја послератног *Јежа* залагали за продор тзв. позитивне карикатуре која не негира, него афирмише. Сличне су се могле наћи у совјетском сатиричном листу *Крокодил* и осталим лагерским сатиричним новинама: бугарском *Стршелу* (*Стършел*), румунској *Урзици* (*Urzica*), источнонемачком *Ојлениспигелу* (*Eulenspiegel*), мађарском *Лудаши Мађију* (*Ludas Matyi*), чешком *Дикобразу* (*Dikobraz*) и пољском *Шпилкију* (*Szpilki*). Њен пријем у нашој хумористичкој штампи очито није био на очекиваном нивоу па су сарадници *Јежа* у Агитпропу окарактерисани како се:

“још увек боре да пронађу правилан и подесан начин којим би, путем хумористичких цртежа и текстова указивали на актуелне задатке из наше привреде и наше изградње уопште. У нашој хумористичкој штампи још увек постоји, иако не у великој мери, извесна тенденција против такозване позитивне карикатуре (односно, позитивног хумористичког текста) која би позивала трудбенике на извршење планских задатака, која би их мобилисала и надахњивала оптимизмом, поносом и уверењем у победу.”¹⁰⁹

Дакле, није било дилеме шта и како цртати. Сећања Љубише Манојловића, Пешићевог наследника на месту главног уредника *Јежа* у једном турбулентном времену, од 1948-1968. године, су нам, у том смислу, драгоцене:

„Одозго из Агитпропа Централног комитета упозорења долазе у рафинираној форми. Да кроз шалу, смех и ведрину, нарочито снажан оптимизам, разгласимо наше успехе, да их поздравимо, подстичући на нове успехе, а да се истовремено подсмехнемо свим колебљивцима, скептицима, малограђанима и дешператерима. Да кроз хумор и сатиру откривамо, изобличавамо и жигошемо буржоазије града и села – да омету велико дело

¹⁰⁹ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4. „О питањима садржаја `Јежа`“.

изградње социјализма. Али успехе, успехе истицати увек и пре свега.“ (Манојловић 1992, 443).

У подједнако пожељне теме, према Кораксу, убрајао се ИБ (Информбиро). Ту мисли на период од 1948. године и касније:

„Цртали смо ми после кукасте крстове, Стаљина, то је била општа тема/.../Могли смо преко тарабе да гледамо. Прва моја карикатура у *Језу* 1950. године је била на ту тему. У суседној Бугарској био је ухапшен министар унутрашњих послова па сам ја нацртао карикатуру: он у затвору и текст: министар постављен на нови положај.“

Сећајући се тог времена, Коракс наводи како су

„у време ИБ-а *Јез* су биле после 1948. године, можда најчитаније новине уопште у земљи, било је периода то су били неки одређени тренуци кад је имао и 700.000 тираж месечно. То је огроман тираж, то је незамисливо.“

Ипак, ни велики тиражи *Језу* нису отварали сва врата. Ликови југословенских политичара били су једна од табу тема, а дозвола за њихово цртање сматрала се посебном привилегијом. Истичући да он, као млади карикатуриста и почетник о томе није смео ни да размишља, Коракс подсећа да је то право припадало врхунским карикатуристима као што су Зука Цумхур, Иван Лучев, Сабахудин Хоџић. Они су, према неписаном правилу тог доба

„имали право у неким посебним случајевима да цртају Тита и остале политичаре, али то су биле оне тзв. пријатељске карикатуре, дружески шарж. Ви нисте могли да цртате чак ни на некој нижој лествици неке ликове уопште. Ви можете то да цртате за неку своју свеску ако вам нико не види, али да објавите - то је катастрофа, то не може да прође нигде.“

Па чак ни касније, „још је био Тито жив тада, постојао је уредник, знали смо докле можемо да идемо. Није могла ова врста карикатуре коју ја сад радим¹¹⁰“

Слична претходној била би карикатура са приказом Моше Пијадеа, који је припадао категорији дозвољених политичара, везан лично за овај жанр као покретач и уредник сатиричног листа *Црвени смех*, и некадашњи сарадник *Језа*. Он је био на карикатури из 1950. године и то је био први пут у *Језу* појавила карикатура неког нашег руководиоца. Пијадеа је нацртао Савић, као типичног представника капитала. Наиме, Моше у руци носи неколико томова Марксовог *Капитала*. Још један пример нам описује Коракс:

„Била је зима, био је снег велики. И наредбе да се чисте тротоари. Моше Пијаде који је био председник Скупштине, излази из Скупштине, а снег неочишћен. И милиционер му пише пријаву/.../Лучев је то нацртао, таква врста карикатуре је могла да прође.“

У сваком случају, ово време можемо сажети у три реченице *Језевог* главног уредника Љубише Манојловића:

„А кад се цео и преломи, кад се странице отисну, био сам још дужан да то носим у Централни комитет, у Агитпроп. И ту је штошта избацивано, па је прелом често морао да се врши поново. Тек тада бисмо штампали број, блед као и онај пре њега“ (НИН 1999).

Међутим, иако се лице идеологизованог система оличавало кроз строги надзор и контролу партијског монопола, његово наличје показује извесне елементе непостојаности. Упркос функционисању према моделу кројеном истим маказама и диригованом из истог центра моћи, партијског врха, штампа заправо никада није била једнообразна или униформисана. Увек су постојале редакције и листови који су успевали да се отргну надзору и да изађу барем привремено, из видокруга партијских, полицијских и других органа. Исто тако, могло се десити и да крај, увек

¹¹⁰ Мисли се на политичку карикатуру која приказује конкретне личности из света политике. Таквим карикатурама Коракс се посветио од времена када се запослио у *Времену* и *Вечерњим новостима* и када је почео да црта карикатуре са Милошевићевим ликом као и остале припаднике владајућих структура.

будних цензорских очију, заправо уз својеврсни компромис са њима, редакција успе нешто да „провуче“ и објави.

Такав је пример једне *Јежеве* карикатуре на којој је, како се Пешић сећа, Радован Зоговић уочио „нешто“ што му је засметало, али је ипак, на наговор редакције допустио да се штампа (Пешић 1992, 406). Управо такве „забрањене“ карикатуре и остали слични садржаји који су задавали невоље неодољиво су привлачили публику и имали великог успеха.¹¹¹ Разлог је једноставан. Кроз такве карикатуре и написе публика је видела себе, своје окружење, своје проблеме. Принципом идентификације са приказаним ситуацијама задовољавала је своје неоспорне потребе да се, ради релаксације, среће са истинском друштвеном критиком.

Из навода који се односе на доминантну климу и расположење колега у *Јежу* учојамо да је постојала једна количина бунта према одлукама да се олако прихватају партијске осуде. Манојловић говори о „прилично упорном супротстављању“ *Јежевих* хумористичара и сатиричара који су понекад „правили смешним партијске челнике који су састанцима присуствовали као представници Централног, Градског и Општинског комитета, вршећи притисак“ (Манојловић 1992, 441).¹¹² Поред тога што ћемо ову његову изјаву нотирати као једини пример потврде присуства неког „одозго“ ко на редакцијским састанцима врши притисак, она нам, што је значајније, даје „слику“ тадашњих *јежеваца*. Они су се кретали у некој врсти зачараног круга. Са једне стране, одликовала их је снажна самосвест о друштвеном систему у ком су живели и потреби његове критике. Реално сликати друштвену стварност, односно слободније је интерпретирати, било је немогуће у земљи у којој је власт тежила да стање прикаже што улепшанијим. Бунт се очигледно рефлектовао и

¹¹¹ Сличан пример је репортажа Алека Марјана "Неке вероватно погрешне импресије о Скопљу" објављена 1966. године коју је Јован Веселинов, тадашњи секретар ЦК СКЈ, илити све и свја у Србији, прокоментарисао речима: „Јесте ли свесни у шта сте нас увалили. Македонци мисле да иза ваше репортаже стоји Централни комитет Србије.“ Уследио је још један гаф истог аутора. Марјано је чувени афоризам "Неки чешће отварају Сајам књига, него што отварају књигу" објавио уочи Сајма књига који је отварао Едвард Кардељ (НИН 1999).

¹¹² Наводи се и духовит приказ једне од комитетских акција у којој је Александар Бакочевевић, тада члан ЦК СКЈ, упозоравао: „Читајте између редова“, на шта се један радник, члан партијске организације пожалио: „Немојте молим вас, ја не знам да читам ни редове!“

у садржајима листа јер су партијски функционери на састанцима и крајем 1950. године указивали на основне слабости у раду редакције и садржају листа. Према њиховим оценама, а реч је о тешким квалификацијама агитпроповца Боре Дреновца, задуженог за *Јеж*, квалитет листа и даље није био на висини, а „редакција Јежа због неприпаћења партијске линије слабо политички стоји.“ Дреновац је завршио коментаром да је у циљу искорењивања тих идејних скретања редакцији потребно стално политичко и културно уздизање.¹¹³

5.2.2. У идеолошким раљама: појединачне судбине

У односу на поменуте колективне голгооте кроз које је пролазила читава редакција, радећи у парадоксалним условима хваљења режима, а бављења сатиром, сурово страдање појединца оставља горак укус у устима. Навешћемо два примера страдања *јежеваца*, оба специфична по својим узроцима, као и последицама које су имале по свог аутора. Први пример је заправо, више једна анегдота која се и данас препричава, а чији је главни актер био карикатуриста Димитрије Живадиновић Мики. У њој су кондензовани сви елементи нечије кривице и казне. Она нам врло сликовито приближава разлоге због којих је неко могао бити узет „на зуб“ као и последице које је могао да очекује.

Дакле, прича каже да је једнога дана из Удбе редакцији јављено да је Живадиновић приведен због изјашњавања за Информбиро на јавном месту.

Док је седео у кафани са својим пријатељем глумцем Павлом Вуисићем, рекао је у једном тренутку: „Баш је гужва! Хоћеш ли, Пајо, да зачас испразним кафану?“ Онда је устао и викнуо: Живео Стаљин!“ Кафана је за тили час била дупке празна гостију и дупке пуна полиције. Живадиновићу ниста није помогло што је милицији објашњавао шта је то шала. Милиција не зна за шалу. Срећом, у последњем броју „Јежа“ била је објављена једна његова карикатура која је „афирмисала“ предности совјетског начина живота па је милиција на основу ње закључила да је Мики трезан за специфични југословенски пут социјализма, а да је само кад мало попије склон и совјетском начину мишљења. Пошто му је одржано предавање о штетности алкохола, Мики је пуштен (НИН 1999).

¹¹³ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-6-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

Имајући у виду Микијево јавно иступање, као и оцене сличне овој које су се односиле на непартијско понашање новинара у јавности, а које су понављане и током каснијег периода, логично закључујемо да такви испади нису представљали изузетке. озбиљне партијске анализе биле су посвећене овом проблему. У једној од њих, која се односила на разматрање идејних проблема у области културе и уметности много година након тога (1958), остале су забележене следеће констатације. Након подсећања на податак да су око 90% новинара чланови Савеза комуниста констатује се да

„тај моменат указује сигурно на то да се у оцени стања мора поћи од чињенице да проблема политичке оријентације новинара, њихових политичких ставова према социјализму и изградње социјализма код нас нема и не може бити. Међутим, разних идејних проблема и негативних појава има. Отуда произилази да су то појаве које су, пре свега, појаве код новинара чланова Савеза комуниста/.../Код анализе стања код новинара може се говорити можда о појави извесног самозадовољства. На критике извесних појава код новинара они врло често истичу тезу – важно је што новинари пишу, а то је на линији наше политике, те отуда нема никаквог смисла правити закључке на основу појединачних појава критизерства и неодговорног причања у кафани, клубу, у ћаскању и шали. Међутим, питање је чега су израз те разне појаве и та неодговорна причања. С друге стране, питање је зашто све то не долази до изражаја у писању новинара. Редакције и органи који постоје у новинарско-издавачким предузећима углавном нас ефикасно обезбеђују од разних антисоцијалистичких и других сватања.“¹¹⁴

Дакле, јасно је да је власт проблем тражила на другом месту. Увиђамо њено чврсто уверење да проблема политичке оријентације „нема и не може бити“ јер новинари као, готово стопостотно чланови СК, пишу „на линији“ партије. Док тако пишу, није важно шта говоре у кафани. Изгледало је да док год је ситуација таква, и док се редакције листова постављају као бране и баријере евентуалним „скретањима“, појединци нису битни. Наравно држани су „на оку“ али су њихови испади третирани, како се даље истиче у тексту, више као израз неких ситних

¹¹⁴ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) VI/2-(1-96) Материјал чија провенијенција није утврђена 1945-1963 к-37. Анализа идејних проблема у области културе и уметности 21.2.1958.

новинарских сујета: њихове преосетљивости на сваку критику упућену на њихов рачун, као и њиховог незадовољства статусом и третманом који имају у друштву (поједини општински функционери их називају новинарчићима). Ипак, лавина је покренута. Поражавајућа свест о појави непартијских размишљања међу члановима Партије, која не исказују у својим написима, већ неодговорно ћаскају у кафани, као и питање зашто о томе заиста не пишу, постављало се и током наредних деценија, не само у новинарским оквирима, већ и у осталим сферама: уметности, књижевности, филму.

Страдање другог *јежевца* много је суровији пример. Дуги низ деценија *Јежев* „непоменик“ био је, парадоксално, један од оснивача листа, Драгослав Стојановић. Ретко спомињан међу оснивачима *Ошшианог јежа* (Марјано 1982) биће споменут поново у тексту Загорке Јанц (Јанц 1991). Из разговора са Радивојем Бојичићем, садашњим уредником *Јежа*, сазнали смо детаље о судбини овог карикатуристе:

„Стојановићу су пресудили један стари плакат и једна карикатура, као да је реч о неком лику и судбини која пре припада театру апсурда. Током ратне 1942. године, по повратку из заробљеништва у Нирнбергу, он је радио за *Српски народ* и за *Ново Време*, гласило владе Милана Недића, у којима је објављивао портрете и декоративне оквире. Поводом доласка избеглица из Хрватске које су бежале од усташког терора, Стојановић је урадио свој чувени плакат, под насловом `Мајко Србијо, помози!`. Тим плакатом је Недићева влада покушавала да пробуди савест Србијанаца да помогну људима у невољи. „Плакат, за који се може рећи да, по својој ликовности и актуелности ни данас није превазиђен, био је један од разлога да се, на седници Удружења ликовних уметника Србије одржаној 17. фебруара 1945. године Драгослав Стојановић, велики српски сликар и можда највећи српски карикатуриста свих времена, избаци из чланства УЛУС-а уз образложење да је `одмах по доласку из заробљеништва активно сарађивао на пољу пропаганде са немачким фашистичким окупатором и домаћим издајницима. Радио је плакате политичког карактера`“ (Јанц 1991, 144).

У исто време помињана је и једна карикатура Стаљина, нацртана тада када је то било равно најтежим кривичним делима. Због те карикатуре Стојановић је био проказан, ухапшен и погубљен. Реч је о човеку који је, не само један од највећих српских уметника тог доба и један од оснивача *Ошшианог јежа*, већ и најзаслужнија

особа за, савременим речником речено, брендирање *Јежевог* идентитета. Стојановић је творац главе, односно заглавља *Ошишаног јежа*, легендарног ошишаног јежа који се огледа у огледалу и логотипа *Ошишани јеж*. Дакле, особа која је заслужна за широку препознатљивост и имиц *Јежа* све до данашњих дана.

Свој дуг Стојановићу главни уредник и редакција *Ошишаног јежа* одужили су подношењем захтева Окружном суду у Београду за рехабилитацију овог уметника.¹¹⁵ Суд је 17. децембра 2008. године донео решење о његовој рехабилитацији. Пошто му није пресудио ни Војни, ни Народни, Окружни суд стао је на становиште да је Драгослав Стојановић био жртва чистки. Ни у судском поступку за рехабилитацију није утврђено када је Стојановић страдао, јер такав податак није могла да саопшти ни БИА, у чијој архиви, као ни у Архиву Србије, није било досијеа о овом уметнику. Отуда је, у решењу Окружног суда о рехабилитацији наведено да је Стојановић „ликвидиран, нестао”, при чему је изнета претпоставка да се то догодило после његовог искључења из Удружења ликовних уметника Србије, 1945. године (НИН 1999).

Такав је епилог овог кафкијанског процеса Драгославу Стојановићу, предатном уметнику, карикатуристи, графичару и сликару.

5.2.3. Случај Ћопић

Јеж и познати писац Бранко Ћопић 1950. године, након објављивања *Јеретичке приче у Књижевним новинама*, а потом и козерије *Ко с ђаволом приче пише*, постају предмет оштрих дискусија у свим партијским организацијама. Како наводи Докнић, *Јеретичке приче* су изазвале такав бес код Агитпропа да је донета одлука о забрани њиховог објављивања за наредних тридесет година. У вези са њима Тито је, у једном неформалном разговору, рекао:

„Незгодно је да ја морам да иступам против Ћопића. Боље би било да неко други то учини. Али једног дана ћу морати врло оштро да га покажем као непријатеља наше млађе генерације (Докнић 2013, 235).

¹¹⁵ Редакција *Ошишаног јежа* 1995. године посмртно га је одликовала *Орденом златни јеж*, највишим признањем које један стваралац из области хумора, сатире и карикатуре од *Јежа* може да добије.

И заиста, на конгресу Антифашистичког фронта жена у Загребу, 21. октобра исте године, Тито се устремио на Ћопића и сатиру:

“Али, шта је било речено у Ћопићевом чланку! Морам о томе да кажем неколико ријечи. Ја сам прочитао и у њему видио алузију на наше највише руководиоце. А шта то значи кад се у једној сатири узму људи од министра, генерала и помоћника министра до ударника, кад се тако рећи обухвати читаво наше руководство државе и привреде. Он је узео читаво друштво и приказао га, одозго, до доље, као негативно, што значи да га треба слистити. Такву сатиру ми нећемо дозволити и оставити је без одговора. Не треба се бојати да ћемо га ми хапсити због тога што је покушао. Не, њему треба јавно одговорити и казати једном заувјек да непријатељске сатире које иду за тим да разбију наше јединство не могу да се трпе код нас. Има друкчијих сатира, јер наши људи знају ценити духовитост”.

У исто време спорна је била и једна Џумхурова карикатура, па се Тито на *Јеж* осврнуо рекавши:

„Узмимо сада, као други примјер, наше карикатуре, наше хумористичке листове. Ја их нећу именовати, али морам данас са овога мјеста да кажем једну ствар да зна свако у нашој земљи и ван ње, да се са неким стварима ми руководиоци не слажемо.“

Говор је моментално постао окидач за бројне критике хумора и сатире.

Већ крајем те 1950. године на једном од партијских састанака одржаних у Агитпропу сатира је била кључна тема.¹¹⁶ Друг Бора Дреновац је истакао значај сатире као „идејно оштрог оружја“ јасно указујући на њене домете:

„У нашим савременим друштвеним условима она је потребна не само кад је уперена према непријатељима него такође када је њена оштрица окренута према нашим сопственим недостацима, али сатира која би знала да нађе правилну идејну меру и да подвргне критици само оно што је наша сопствена слабост, наше грешке...“

¹¹⁶ Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-6-(1-84) Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

и ограничења: „...не трпајући под исти удар и наше сопствене особине/.../не идентификујући те запреке са читавим нашим друштвеним системом, са читавим нашим животом“

Осврћући се на случај Ћопић и Џумхур, Дреновац наставља:

„`Јеж` и наша штампа треба да наставе да гаје сатиру у свим њеним облицима/.../Ту врло важну улогу игра идејни ниво редакције и самих карикатуриста, сатиричара, људи који пишу те ствари. У том погледу има код нас, а нарочито код редакције „Јежа“ врло крупних слабости не само опште природе које су се испољиле у вези са чланцима и цртежима од пре месец-два дана него идејних слабости и у том смислу да често пута редакција „Јежа“, чини ми се, не прати довољно партиску линију по конкретним питањима, не удубљује се у значај појединих момената из нашег културног и јавног живота, неправилно их оцењујући/.../а често пута и запоставља баш назадне и штетне појаве у друштвеном животу.“

Титова осуда нагнала је и остале партијске руководиоце да дају своје критичко виђење сатире. Од изјава Милентија Поповића („Критика увек може ићи даље и даље, али хајде да се о томе увек најпре договоримо!“) или Николе Минчева, министра просвете у влади НР Македоније („Хумор и сатира могу да буду неодмерени. А нама треба умереније изношење наших тешкоћа, ради иностранства“) до, чак говора на свечаној академији у част Дана републике, у којем Мијалко Тодоровић није пропустио да пљуне на „малограђане“ из Јежа (Манојловић 1992, 444).

О свему што је након тога уследило један од кажњеника, уредник Манојловић говори као о – голготи.

„Тада је разуме се, кренула и партијска комисија, која нам је вадила памук, све док се Ћопић, Џумхур и ја, који сам пустио у свет њихова `проблематична` остварења, нисмо довољно испосипали пепелом. Разуме се, покажњавани смо партијским казнама. Ја сам тада био и отпуштен из Јежа. Ћопић, јадан, дуго није могао да дође к себи...“ (Исто)

Након овог сукоба са Титом *Јеж* је дел(ов)ао уздржано. У том периоду је он, из савезне надлежности прешао у републичку па је бригу о њему почео да води Агитпроп Србије. У стварности су оба тела, и републичко и савезно, подједнако вршила притисак. Како Манојловић наводи, и они сами, редакција су били уздржани „под хипотеком коју нам је својим иступањем наметнуо Тито“ (Исто). То је период самог почетка педесетих година. Прокламовање ослобођења од совјетског утицаја евидентно у свим сферама није, међутим, никако могло да заживи у пракси. И даље се са највиших позиција инсистирало на употреби, већ коришћене по совјетском моделу, позитивне карикатуре, оне која афирмише и хвали.

„Што се тиче хваљења нашег система кроз хумор, терајте по старом“ била је и остала парола тог времена. Манојловић се сећа:

„Кад је на пример, расписиван први народни зајам, стално се инсистирало да ми кроз хумор величамо расположење народа за упис деоница. Једна причица где је била реч о радничкој породици, која се, стиснута оскудицом, за тренутак колеба, али ипак на крају одлучи да уплати, била је повод за љутит демарш великог Агитпропа. Како је могуће писати о нечијем колебању, кад се зна да сав свет уписује зајам са песмом и заставама!“ (Исто)

Говорећи о овом периоду занимљив је и случај Стаљинове смрти када је у редакцији *Јежа* завладала дилема: да ли ту смрт пропратити неким текстом или карикатуром. Опрезна редакција се одлучила да је најбоље ову вест прећутати. И завршило би се на томе да убрзо није дошла интервенција од Владимира Дедијера који је захтевао „не баш ванредно издање поводом Стаљинове смрти, али неколико карикатура добро би дошло“ (НИН 1999).

5.2.4. Јежева 20. годишњица или отопљавање

Извесни наговештаји промене става првог човека државе о сатири обелодањени су приликом његове посете *Јежу* поводом прославе 20. рођендана овог листа. За ту прилику, у јануару 1955. године, сећа се Манојловић, организована је велика изложба карикатура.

„На једној од њих, заправо на цртежу на којем Тито није био искаркиран него леп ко лутка, он на јежеву жалбу: `Друже Тито, хоће опет да нас ошишају!` одговара: `А ти се не дај!`“ (Манојловић 1992, 444).

Тадашњи главни уредник наводи колико су чланови редакције били одушевљени његовим доласком тумачећи ову посету као својеврсни сигнал за отвореније тумачење стварности. Ипак, посета се показала као добар маркетиншки трик друга председника који је њоме, кроз „вишесатни срдачни разговор“ са редакцијом, те 1955. године, додатно ојачао свој имиџ представивши се као љубитељ сатире. Додаћемо да је већ седамдесетих јавно на збору у Зрењанину говорио против *Јежа*, а обрачун са српским либералима искористио је да *Јежу* припрети „потпуним шишањем“.

Ова годишњица послужила је за једну интроспекцију и самокритички осврт чланова редакције на свој рад. Кроз организовање бројних сусрета са својом читалачком публиком на Коларчевом народном универзитету, *јежевци* су се шалили на свој рачун и подсмевали сами себи. Једна од манифестација подразумевала је суђење *Јежу*. На њој су се појавили сви њихови јунаци

„и све је то био свет са нижих, безначајних спратова нашег живота. Млекација који у млеко сипа воду, обесни шофер од кога треба да се причувају пешаци, фрајер и фрајерка који су почели да се облаче у Трсту, сумњиви благајник, па накупац, и тако до директора и његове секретарице као личности са највише степенице до које је, и тада, чак после десет година живота у такозваној слободи и демократији, тек досегла наша друштвена критика. Бюрократаизам, рак-рана нашег друштвеног устројства, према слици која је давана у *Јежу*, сводио се на спорост у раду административних службеника у стилу `Дођите сутра!`“ (стр. 443)

Од Коракса сазнајемо и шта је сигурно „пролазило“ нешто касније, почетком шездесетих:

„Сећам се докле се могло да иде: у *Беоизлогу* је била изложба велика *Јежева* оне године (1961) кад се Тито вратио кад је ишао са Галебом са путописа од три месеца по несврстаним земљама. И Тито је дошао на отварање и њему је поклоњена Хоцићева

кариатура где се он као враћа, а Јованка са оклагвијом чека и пита га где си ти био три месеца. Он се смејао. Ми смо сви били ту. И млађи и старији да га дочекамо.“

5.2.5. УДБА и сатира

Након Титове посете, постала је мода међу руководиоцима да посећују *Јеж*. Први иза Тита, дошли су Ранковић и Коча Поповић. Следио их је и Кардељ највећи противник *Јежа*. Редакцију *Јежа* све чешће је почела да уходи УДБА. Живу слику ових ситуација преноси Љубиша Манојловић:

“Понекад продрем до понеког од високих политичких руководилица, мало и по личној линији, јер сам као левичар још у предратно време многе од њих блиско познавао. Узгред могу рећи, познавао сам их као идеалне људе - после су се један по један кварили. Жалим се на груб полицијски притисак, обећају ми да ће се заинтересовати. После ми, на пример, мој крагујевачки другар Душан Петровић каже да се Мујо Ковачевић (Удбаш) жали да нећеш да сарађујеш. Мујо, који у мојој соби попуши десет цигарета, чекајући да му још поручим и кафу. Ја му не могу ништа, морам га трпети да ми ту седи, док се ја рвем с рукописима. Једино што могу да му напакостим, то је што му, страсном пушачу и сигурно великом љубитељу кафе, ипак никад не наручим кафу. `Разуме се да нећу!`, одговарам Шанету, `То није мој посао.“ А Шане само оћути, очигледно срамота га да ме наговара на сарадњу с Удбом, али добијем утисак да и он нешто зазире од тамо некаквог Мује Ковачевића. У том периоду Удба је почела да позива поједине сараднике *Јежа* на саслушање због њихових написа, међу првима Брану Црнчевића и Матију Бећковића. Објашњење Удбашког интереса за *Јеж* и уопште сатиру и хумор, *јежевци* су добили од партијског идеолога Милојка Друловића Чиче. На питања: `Зар Удба да анализира књижевне текстове? Зар то не би требало да буде посао књижевне критике?`, Манојловић преноси Друловићев одговор: `И Удбе, и Удбе!` Приликом политичких посета редакцији *Јежа* обавезно су се кристалисале различите мисли о сатири. Вељко Влаховић сматрао је да `понекад се у име хумора прелази у неку врсту црног хумора. У име оштре критике и сатири у потцењивање свега постигнутог. Присутна је специјална врста ироније у неким написима која је склона само да извргне руглу и оно што треба и оно што не би смело да се извргне руглу. У критици се понекад губи из вида потреба да се помогне сагледавању ствари, потреба улагања стварних стваралачких напора да се шире сагледају пробелеми. Инфлација ниподаштавања, по мом убеђењу, мораће се исцрпсти, јер њен век није дуг.` А након само неколико дана, пошто је срео главног уредника *Јежа*, Влаховић је рекао:

“Онај твој *Јеж* су ми раније крали. Сада ми га више не краду. Ваљда зашто што више ништа не налазе у њему!” (Манојловић 1992).

Изгледа нам да је оваквом оценом Влаховић желео да каже да су се крађе *Јежа* раније дешавале из разлога што су његови садржаји били провокативни па су га „неки“ крали и кришом читали. Чињеница да то више не чине значила би да је евентуално, изгубио ту дозу провокативности. То би нас навело на закључак да је *Јеж*, барем у том периоду био „на линији“.

Много година касније, приликом обележавања педесетогодишњице *Јежа* (1985), редакција је добила интервју од Станета Доланца и његово виђење сатире:

“Мислим да се дефиниција сатире не може свести на политичке теме, односно да је њен спектар неупоредиво шири - од друштвених односа, ситуације и стања у најширем смислу речи, па до психолошких, моралних и уопште људских црта, склоности, недостатака и сличног. Слажем се да постоје осетљиве личности и осетљиве ситуације. Али то је одувек био случај с људима. Што се пак тиче питања да ли друштвени виц спада у друштвени дуг који плаћају „друштвене личности“ одговорио бих вам: зависи од вица, од мере његове искривости! Јер, не заборавимо Монтескјеа који одприлике каже: „Када се јури за духовитошћу, онда се обично ухвати глупост!“

5.2.6. *Јеж* и „либерални национализми“

Почетак шездесетих година донео је извесна идеолошка попуштања па су штампани медији током те деценије почели много слободније да пишу. Спорни садржаји постају свакодневне теме и о њима се извештава отвореније него икада пре, и касније, како ће се показати. Тиражи расту јер читаоци почињу да верују штампи, а такозвано, београдско новинарство, којем је припадао и *Јеж*, ужива огроман професионални углед. Цензура, међутим наставља да игра своју улогу, поједини листови се и даље забрањују, а повремени потреси не заобилазе ни *Јеж*.

Ипак, може се говорити о генералној клими отворености и најави демократског препорода штампе. У таквој клими десили су се потреси са хрватским и српским либералима. Тај сукоб се појавио у најнезгоднијем тренутку за читаву штампу. Седамдесете године су постале попреште преломних политичких догађаја

који су своје жртве узели и међу припадницима новинарске бранше. Започели су прогони новинара, професионалаца, водећих људи у готово свим водећим гласилима.¹¹⁷

За *Јеж* седамдесете су биле најславније године. Бујању усташтва у Хрватској као најави коначног почетка слома Југославије, најжешће се супротставио управо *Јеж* важећи за најслободније гласило Источне Европе, гласило којем су се дивили и на Западу. Радивоје Бојичић се сећа 1969. када се на страницама *Јежа* могла прочитати пророчка парола: „Неки имају своју републику и пре него што су се отцепили“.

„Тиме је *Јеж* правио алузију на извесног Емануела Мићковића и његов часопис *Република* који је излазио у Загребу и с којим је почела нова прича о усташком сепаратизму. Већ следеће, дакле 1970. године на Теразијама колпортери узвикују: `Стара Југославија је трула. Нова је зрела!` На ВУС-ове (*Вјесник у сриједу*) прозивке *Јеж* је тада одговарио незамисливим и легендарним Црнчевићевим слоганом: `Ми смо се од вас већ једном ВУСрали. Од вас се више ВУСрати нећемо!`”

Забележено је да је уследио снажан притисак државних органа. Овде смо у могућности да се детаљније упознамо са уобичајеним механизмом критике у облику учешћа читаве редакције у изрицању казне. То су биле егземпларне казне, као претња осталим колегама, као лош пример оних који су „малограђански и буржоаски елементи у новинарству“, и као „продужена рука различитих непријатељских тенденција“ „разбијају јединство радничке класе Југославије“. Типичан пример је документ под називом Закључци са састанка основне организације СК НИП „Јеж“ следећег садржаја:

¹¹⁷ Нарочито су упечатљиве судбине првих људи *Политике* (Александар Ненадовић, главни уредник), *НИН-а* (Фране Барбијери, главни уредник и Живота Ђорђевић, помоћник главног уредника), *Вечерњих новости* (Мирко Стаменковић, главни уредник), *Економске политике* (Љубомир Вељковић, главни уредник), *Телевизије Београд* (Верослава Тадић, главни уредник), *Удружења новинара Србије* (Јованка Бркић, председник). Забелешку о притиску под којим су били присиљавани на оставке, деградирања положаја (кроз забране потписивања својим именом или појављивања на екрану, смањење плата, онемогућавања бављења позивом), искључења из партијских организација, оставили су Славољуб Ђукић (Ђукић 1992, 420-422) и једна од актера прогона, Верослава Тадић (Тадић 1992, 253-254).

Основна организација СК НИП „Јеж“ своју годишњу конференцију посветила је по мишљењу својих чланова најважнијим питањима, а то је политичка анализа рада и одговорности комуниста у редакцији *Јежа*. Чланови основне организације сматрају да су комунисти из редакције *Јежа* одговорни што су допустили да се објаве неки текстови који су објективно политички штетни. Сматра се да су комунисти који раде у редакцији листа *Јеж* учинили пропуст што нису испољили више мобилности, смисла и одговорности за политички осетљиве теме. Због тога основна организација позива и на личну партијску одговорност комуниста из редакције *Јежа*. Примењујући тачку 32 Статута СКС, главном и одговорном уреднику Николи Рудићу и свим комунистима, члановима редакције листа *Јеж* изриче критику због одговорности за објављене написе, односно, због пасивности у уређивању листа, јер као комунисти нису смели да остану по страни. ОО СК НИП „Јеж“ једногласно сматра да комунисти, чланови редакције „Јежа“ прихватају линију СКС и СКЈ и да платформа листа „Јеж“ није националистичка, да „Јеж“ није и неће бити орган српског или било ког национализма.

И још један пример од 11. априла 1971. године: „Основна организација СК НИП „Јеж“ и редакција „Јежа“ изјављују да ће бити одлучни према сваком притиску и покушају било с које стране да се „Јеж“ прикаже као центар националистичких и других превара“. У два дана, по речнику *јежеваца*, два посипања пепелом. „Склоњени“ су неподобни: Брана Црнчевић, Никола Рудић (као главни уредник), Матија Бећковић.

Нови потрес у *Јежу* догодио се крајем 1972. године. Повод је Титово и Доланчево писмо упућеном члановима СКЈ¹¹⁸ које је било објављено 18. септембра 1972. године. Писмо је садржало позив чланству на борбенију партију и већи надзор СКЈ над друштвом, а заправо је значило отворени заокрет ка догматизму и појачану идеолошку арбитражу у свим областима. Њиме је најављен обрачун са српским либерализмом који је у наредних месец дана резултирао оставкама челних људи Савеза комуниста Србије.

У свом издању од 13. октобра *Јеж* је објавио „Писмо писму“ из пера Илије Поповског. Одмах после тога уследило је и саопштење редакције:

¹¹⁸ Тито у својству Председника и Доланц као секретар Извршног бироа СКЈ.

„Редакција „Језа“ на свом састанку од 18. октобра ове године анализирао је текст „Писмо писму“ објављен у броју 2737 од 13. октобра 1972. године. Редакција је закључила да је објављивање овог текста политички штетно јер отвара простор за неверицу у успех акције коју покреће Писмо Председника СКЈ и Извршног бироа. Редакција је, такође, критиковала и то што је поменути чланак објављен под неорганизованим условима (нередигован, непотписан аутор, рукопис послат у последњем тренутку итд). Редакција сматра да је Илија Поповски в.д. главног уредника одговоран за објављивање овог текста.“ (НИН 1999)

Основна организација СКЈ НИП „Јез“ утврдила је политичку одговорност друга Илије Поповског за објављивање текста „Писмо писму“ и донела одлуку да се он казни опоменом. Бојичић о овој синдикалној осуди Поповског говори као о „ствари која је морала тако, па то је писмо било већ издиктирано“. У виду кратке notiце, већ у следећем броју (од 27.10-2.11.) редакција *Језа* известила је јавност да је „Илија Поповски кажњен опоменом због текста „Писмо писму“ из броја 1737“ (Јез 1972).

О свим овим случајевима Бојичић категорички тврди: „*Јез* јесте по природи био бунтован, али да би смо били поштени, последице које је због тога имао нису биле драматичне.“ У складу с тим, дуго трајање *Језа* и његов опстанак у партијским играма он тумачи речима „да су *језевци* ипак били конформисти, и да се нису баш намерно упуштали у неке проблематичне акције.“ Своју генерацију (у *Јез* је дошао 1972. године) назива лажним револуционарима:

„Волели смо да имамо велике плате, а да нас сви посматрају као слободоумне. То тада није ишло лако, ако хоћеш велику лову мораш мало тамо да избегнеш те ризике, не због себе, него због главног уредника који је конципирао ту ствар. И омогућавао нам добар живот, а ми сад да на састанку редакције правимо проблеме...“.

Према Бојичићу читав *Језев* радни век обележило је писање „по линији“. Из његове претходне оцене Пјерових карикатура као прорезимских, сада и исте такве квалификације листа, можемо закључити да је *Јез* све до седамдесетих година објављивао садржаје који су били у складу са прокламованом политиком.

Прекретницу је представљало одупирање хрватском национализму. О деценијама пре, Бојичић говори користећи израз „све је то била партијска организација“.

Упркос оваквом тврђењу, ипак смо ближи мишљењу да се *Јеж* није одупирао својој природи, да боцка. Сматрамо да се он суштински вешто прилагођавао времену и приликама и повремено, када и колико је морао, попуштао у својим нападима и прилагођавао се директивама. Слажемо се да се, нарочито од почетка шездесетих када је новинарство генерално, „продисало“ и осетније се ослободило притисака *Јеж* писао прилично критички. И касније, посебно крајем ове деценије, након студентског бунта, када бележимо притиске критичког дела интелигенције што се осећа у још слободнијем извештавању штампе. Иако су и тада неки листови били забрањени, други су опстајали са истим, спорним садржајима. У групу оних који су својим текстовима „најдаље отишли“ против режимског новинарства поред текстова *Студента*, *Видика*, *Гледишта* и *Књижевних новина* убрајали су се и садржаји *Јежа* (Ђукић 1992, 420).

Седамдесете године Бојичић наводи као време када настају извесни (горепоменути) искораци, што је, говорећи о судбинама својих посрнутих колега, изразио речима да је „било пуно проблема за људе, за појединачне судбине“. Сви описани појединачни примери илустрација су функционисања бескомпромисне партијско-идеолошке машинерије. Систем кажњавања суштински се састојао из процеса јавног прозивања и указивања на „кривицу“. Партијски и редакцијски састанци сазивани су са циљем да укажу на преступ и да изнесу колективну осуду „кривца“. Овакав вид осуде излагао је преступника понижењу, он је доживљавао моралну осуду. Уједно је читав процес деловао опомињуће на остале присутне јер је приказивао шта им се може десити у сличној ситуацији.

Други аспект казне састојао се у томе да је кривац заиста осећао ефекат кажњавања. Он је најпре искључиван из Партије, а потом и обавезно уклањан са дотадашње позиције, постављан на неку нижу, мање важну позицију у фирми. „Зглајзао је Ница Рудић, он је смењен, зглајзао је Брана Црнчевић, он је отишао. Николи су дали у оквиру куће да ради неки забавни лист. Илија Поповски био је партијски кажњен, али он је био официр, он је из пензије дошао у *Јеж*.“

Наш други саговорник Предраг Кораксић присећа се својих искустава. Иако се не односе на *Јез* директно, јер описује проблеме које је искусио током рада у другим редакцијама, његова сведочанства су значајна илустрација репресивне режимске атмосфере. Он наводи две ситуације у којима је прекорачио границу дозвољеног услед чега је трпео последице. Сећајући се афере Валдхајм¹¹⁹ која је средином осамдесетих потресала Аустрију, а свог одјека је имала и у Југославији:

„Тада сам почео да радим за *Дугу* где сам имао целу страну у кариктури у боји“ сећа се Коракс. „Нацртао сам стварно одличан портрет Валдхајма са фластером у облику свастике преко уста. У то време постојала је нека клаузула да не можеш да црташ председнике држава са којима смо ми у пријатељству. Тито је био његов (Валдхајмов) пријатељ. Почне тираж да иде, 50.000 је било одштампано, дође цензор и све се уништило. *Дуга* је имала тираж од 200.000 примерака. И следећи тираж је био без те карикатуре.“

Међутим, много оштрија режимска реакција уследила је након карикатуралног осврта на дешавања на домаћој политичкој сцени. Говорећи о почетку седамдесетих година 20. века као о времену у којем су „почели неки нови ветрови да дувају“ Кораксић се сећа 1972-73. године када је имао велику аферу са словеначким ЦК:

„Радио сам тада у (*Вечерњим*) *Новостима*. *Новости* су покренуле један недељни додатак у боји. И ту је био уредник Бранко Стошић. И ја почнем да цртам карикатуре, ликове ових на нижој лествици, ових секретара, то су биле карикатуре те врсте, тај дружески шарж. И појави се једна афера у Словенији када је Франце Попит, шеф Партије у Словенији, сменио двадесетак успешних директора великих словеначких предузећа. Партија се уплашила да привреда не преузме власт, постали су врло моћни. Онда су поставили неке своје послушнике. И ја нацртам на насловној стани Францеа како пије виски са ледом, јер је било познато да је волео да попије...и пије из велике чаше. А у њој се батргају ови директори. И наслов, иако ми то није обичај, *Франце Попи(т)*. И то изађе. Тог тренутка се направи таква фрка око тога. ЦК

¹¹⁹ Афера Валдхајм односи се на откриће ратних фотографија Курта Валдхајма током његове кандидатуре за председника Аустрије 1986. године. Открило се да је некадашњи генерални секретар Уједињених нација (1972-1981), сада председнички кандидат, учествовао у немачким злочинима за време Другог светског рата. Пронађене су фотографије са Козаре где је он као SS официр био снимљен. Кораксић се присећа детаља: „Појавиле су се те фотографије, Валдхајм није хтео да говори, ћутао је као заливен, аустријска штампа је брујала о томе. Њихове карикатуре су биле јако, јако оштре. Ја сам их видео.“

Словеније демарш ЦК-у Србије, била је Латинка ту. Формира се партијска специјална група, једна комисија која ће да испита цео случај, стално састанци у редакцији. Долазе неки Бора Павловић из Градског комитета Београда са својом екипом, неки Ромић и не сећам се трећег имена, њих троје, нека жена. Одржано је око 20 састанака, то је било такво рибаче, напад на мене, ја сам направио као грешку. Бранка Стошића избаце из Партије, смене с места уредника, мене суспендују да не могу више да радим. То је трајало три месеца. То је било страшно. Ја сам доживео ту шикану да нико од мојих пријатеља и колега да стане мени у одбрану. Сви су се усрали. Једини Љуба Вељковић био партијски секретар, који је био уредник *Економске политике*, он ме је бранио. И ја кретен направим један текст и прочитам. Као какав је то начин? Ако сам ја направио неку грешку, због чега оволика фрка? Зашто се друг Попит није мени лично обратио? Хоћу да ми се каже докле ја смем да идем, где је ту граница, до ког нивоа, које ја лидере могу да цртам, мора да ми се каже! Трпео сам, нису ми дали да радим, после се слегла та прашина. То се одмах добије по прстима, нема ту зезања, тада је такво било време.“

5.2.7. Осам браће, једне гаће

Истоимена карикатура Босе Кићевац појавила се 1987. године на насловној страни *Језа*. На њој је приказана једна, прилично офуцана, југословенска тробојка са петокраком, иза које „своју бруку“ крије осморо голих људи. Ауторка је објаснила инспирацију за ову карикатуру:

„Српске народне пословице су мени, као већ зрелом сликару и илустратору послужиле као инспирација за циклус графика и циклус слика мањег формата које сам остварила што се каже „за своју душу“. Илустровала сам у својој каријери многе тестове, од оних едукативних, преко крајње озбиљних из времена рата и страдања, до оних лаких, лирских или духовитих. И баш ти духовити текстови су ми били најмилији, а све да буде више духовитости, слатко-горког хумора, па и сатире него у коцентрисаној народној мудрости и искуству - пословици! Нема шта нема у народним пословицама: све животне ситуације су нашле своје место у некој духовитој игри, речи, тврдњи или каламбуру! Свако ту може да нађе ону пословицу која му највише „легне“ у том моменту. Тако сам и ја бирала пословице које сам могла да употпуним цртежом или сликом на мој начин. Урадила сам 32 графике, 27 слика и десетак екслибриса на тему народних пословица. Све ово што сам претходно рекла било је неопходно да бих најзад дошла до пословице „Девет браће једне гаће“/.../Ту сам пословицу насликала у вези са политичком ситуацијом у ондашњој Југославији (била је то 1982. година). Насликала сам како

се деветоро „браће“, представљајући по неку народност, туку и отимају око заједничких гаћа - државне заставе, а та застава је била прилично поцепана. Ту сам слику-карикатуру изложила на изложби „Мој поглед на свет“ 1984. године. Да кажем да сам била пророк, било би претерано. Већина је знала да свако вуче на своју страну осим нас, Срба, који смо мислили да су те `гаће` стварно наша домовина и једино смо ми мислили да ћемо је очувати и тако закрпљену. Политичка ситуације у вези са нашим „народима и народностима“ очигледно се није поправила од 1984. до 1987. године, па ме је колега Никола Рудић замолио да поновим ту карикатуру за насловну страну *Јежа*, а да само мало променим оригинални текст пословице. Наиме, било је боље да напишем, уместо девет `Осам браће, једне гаће`. Насловна страна је објављена у *Језу* од 25. децембра 1987. године, али цео тираж је заплешен и уништен. Никола је успео да ми спасе један примерак који још увек чувам. Суд је окарактерисао илустрацију као спрдање са заставом. Она, ипак, одавно није била светиња, него омражена и испљувана од оних који су је само злоупотребили да са себе скину одговорност за почињена злодела. Чињеница да насловна страна *Јежа* није изашла није ништа поправила у општој ситуацији. Николи Рудићу је донела главобоље, *Језу* екстра трошкове, а мени тугу“ (НИН 1999).

5.2.8. Тачка на Јежа

Петог јануара 1990. године, на своју педесетпетогодишњицу, последњи пут се појавио лист за хуманизам и ренесансу, лист за хумор и сатиру, лист за збиљу и шалу, лист пролетера свих земаља који се не уозбиљише, лист *Јеж*. Изашао је као двоброј 2628-2629. Већ 10. јануара 1990. године излази први број *Ошшианог јежа* јер редакција одлучује да му врати атрибут *ошшиани*.¹²⁰ 2630. број *Ошшианог јежа*, заличио је на некадашњег *Јежа*. У њему се поново огласио Матија Бећковић. У провокативном духу на првој страни *Ошшиани* је најавио распад СКЈ, што је Слободан Селенић, тадашњи председник ове организације прилично неодређено покушао да објасни: „Не знам. То треба видети. Вероватно хоће, али још је преурађено да се о томе разговара.“ Неколико недеља касније, Савез књижевника Југославије (СКЈ) се распао.

Осврћући се на ово време Бојичић наглашава још једну специфичност *Ошшианог јежа*. Он је био последњи лист који је забрањен у комунистичкој

¹²⁰ Од тада до 2009. године лист је излазио под тим називом да би од 2009. године, према Бојичићевом духовитом, али носталгичном запажању, редакција донела одлуку да је једноставније да се лист зове *Јеж*, јер „нити га ко шиша, нити му дају лосионе да му порасту бодље“.

Југославији. Окружно јавно тужилаштво у Београду, 15. јуна 1990. године, под бројем ДСЗ-бр. 34/90, обраћа се Издавачком савету листа *Ошшианог јежа*:

„Користећи овлашћење из одредбе чл. 7. Закона о јавном тушилаштву скрећемо вам пажњу на фотографију са стране 4., која је пропраћена текстом „Једина јама из које су Срби излазили живи...“, као и на фотографије објављене у склопу чланка „Како ући у парламент“, а што је све објављено у вашем листу бр. 2645 од 15.06.1990. године. Сматрамо да ове фотографије заједно са текстом представљају крајњу вулгарност и неукус, што са хумором као књижевним изразом нема никакве везе. Поред тога што се тиме вређа јавни морал таква редакцијска „оријентација“ наноси штету угледу и вашем листу којег сте годинама стицали код широког круга читалаца. Због тога би било потребно, пре свега у интересу вашег листа, да размотрите наша запажања и сугестије и да с тим у вези предузмете одговарајуће мере.“

Случајно или не, ово обраћање заличило је на цензорска образложења и „шишања“ из првих *Јежевих* година. Очигледно да стил, упркос прохујалим деценијама, остаје исти.

До половине 1990. године *Ошшиани јеж* је на киосцима био сваког петка, у неизмењеном формату, на подједнаком броју страна.

*

Дозволимо да на крају о свом времену нешто каже и сам *Јеж*. У *Јежевој читанки 1935-1990* коју су приредили Никола Лакићевић (антологија *Јежевих* текстова) и Никола Рудић (антологија *Јежеве* карикатуре) пише:

„С обзиром на то шта је и кад је постојао, овај лист у нас представља чудо културне природе. Негујући и штампајући сатиру и хумор у тешких и опасних педесет и пет година, *Јеж* је, у најмању руку, постигао суштину свог имена. Педесет и пет година *Јеж* је недељни лист који „боцка“ – на хумористичан и сатиричан начин. У различитим временима боцкање је било различито, свагда друкчије, мада с препознатљивом традицијом духовите и слободне патриотске штампе/.../*Јеж* личи на своје време и то време одражава посредно, у менталном огледалу, искошено. У тој искошености је посебни значај и шарм *Јежа*. Да није искошености *Јеж* не би био друкчији од других новина, нити од својих епоха, а епохе, рекосмо, нису биле славне/.../*Јеж* је био слободан онолико колико је заслуживало његово време. Режимски лист је

био толико колико је морао. Али се чини да је често био слободнији од осталих новина/.../Особина *Јежа* је реаговање на актуелне догађаје, поглавито политичке/.../*Јеж* није ни смео ни могао да реагује на све. *Јеж*, рецимо, не зна за Голи оток у доба кад за Оток не зна нико, изузев оних који су Острво измислили. То значи да се Оток није могао ни замислити у *Јежу*. На Голом, пак, није било ни помисли на хумор/.../*Јежевци* су махом аутори ове читанке – споменице. *Јежевци* су писци који су разумели и прихватили дух *Јежа*, који су тај особени дух неговали и развијали, годинама и деценијама дишући и радећи за *Јеж*/.../Писце и карикатуристе *Јежа* више су узбуђивале људске него дневно-политичке ствари. На минимоду и сексуалну револуцију реаговали су одмах, на догађаје из 1948. никад.“ (Лакићевић, Рудић 1990, 5-6).

5.3. Резиме

Ово поглавље ставило је фокус на главне актере који учествују у производњи карикатуре: аутора, уредника/редакцију и државу. Њихов однос стављен је у реалне хронолошке оквире и приказан на примерима бројних ситуација најпре у времену доминације Агитпроп апарата, затим током педесетих када је изгледало да је наступило извесно отопљавање. Анализа је даље обухватила „либералне“ седамдесете и кризне осамдесете године и завршила се последњим примерима из 1990. године.

Закључци до којих смо дошли изведени су на основу разноврсног материјала који нам је био на располагању: записника са партијских састанака, извештаја и коментара агитпроповаца, писаних сведочанстава уредника и усмених исказа сарадника *Јежа*. Основни закључак је да је током читавог посматраног периода постојао снажан систем партијске контроле целокупних штампаних садржаја, па и *Јежеве* карикатуре. Са тим у складу у државном/партијском врху постојало је јасно дефинисано одређење карикатуре и сатире, и нарочито улоге хумора и сатире у социјалистичком друштву, самим тим и *Јежевог* места у њему. На основу тога партија је формулисала свој став према листу, подржавала га, одређивала му смернице и евентуално критиковала. Иако постоје опречна мишљења о делатности *Јежа* и различите квалификације његовог режимског опредељења сматрамо да је био режимски онолико колико је морао да би опстао. Он јесте објављивао афирмативне

садржаје у складу са прокламованом идеологијом. У извештајима са партијских састанака његови новинари су критиковани, наметала се потреба идејног уздицања сарадника, подизања нивоа партијности и идејности редакције. Ипак, морамо истаћи да су појединачна одступања и скретања „са курса“ повлачила санкције, али не толико оштре колико би се према бунтовничкој „личној карти“ листа дало претпоставити. Током седме деценије када је идеолошка индоктринација била на највишем нивоу, *јежевци* трпе осуде, али сада због свог знатно отворенијег и директнијег супротстављања режиму и првих озбиљнијих националистичких испада.

Такође смо на основу изложеног закључили да дефинитивне одговоре на питања до које мере се односи карикатуристе, уредника и државе преплићу, где престаје утицај једних, а почиње утицај других, не можемо дати. Ипак, јасно смо уочили да су у свим описаним ситуацијама уредништво *Јежа* и карикатуристи представљали јединствен фронт. Вредности које је лист генерално имплицирао биле су кохерентне онима из карикатуре (и осталих писаних садржаја). Због таквог става били су предмет критика.

Са друге стране, утицај крајње инстанце, државно-партијског руководства током свих ових деценија може се окарактерисати са пар кључних речи. Прва је апсолутна партијска доминација. Целокупно новинарство испуњавало је партијске захтеве и радило искључиво по партијским инструкцијама. Тај притисак је био константан јер уочавамо његово постојање током читавог периода анализе. Иако се интензитет мењао с времена на време, није постојао ни један период за који би смо могли употребити ознаку „ван контроле“. Такође, имао је карактеристику свеобухватности. Притисак партијског апарата, попут неког метастазираног органа, био је широко разгранат у свим правцима: он је одређивао садржај и теме о којима ће се писати, одређивао је када и на који начин ће штампа извештавати, утицао на састав редакције.

VI ШУМАДИЈСКА ОДЕЋА У КАРИКАТУРИ: ОД НАЦИОНАЛНОГ КА СОЦИЈАЛНОМ И НАЗАД

6.1. Анализа карикатура у периоду 1935-1941. године¹²¹

Као главни актер карикатура, лик српског сељака визуализован је кроз два доминантна модела. У првом моделу сељак је представник сопственог социјалног миљеа, односно слоја сељаштва. Други начин на који је био приказан односи се на његову улогу као представника националне категорије, Југословена, односно, Србина.

6.1.1. Сељак само као сељак

Од укупно прегледаног материјала овај лик се појављује на 299 карикатура. Да је он само сељак, симбол искључиво друштвеног слоја видљиво је не само на основу његовог физичког изгледа, односно, народног одела које носи, већ је пре свега, много јасније на основу ликова са којима у карикатури гради извесне релације. Насупрот грађанина, чиновника, политичара, посланика, војника или пак другог сељака, он је увек обичан сељак, пореклом са села. Са капом на глави (шубаром или шајкачом) јасно се издваја од грађанина са шеширом и политичара са цилиндром.

Његова капа је понекад његово једино обележје као у ситуацији на којој је он на плажи са грађанином (слика 1). Обојица су спремна за купање, обучени само у купаћи костим. Сељак на глави има шубару док је грађанин гологлав. Такође, сељак је упадљиво мршав док је грађанин дебео, што је такође један од честих начина истицања њихове међусобне дистинкције.

У првим годинама посматраног периода овај лик прави осврте на актуелну друштвено-економску ситуацију и политичке прилике у земљи. Материјал показује обиље тема па ћемо се ми позабавити оним које смо уочили као типичне и уобичајене. Најчешће описује догађаје који га на најдиректнији начин погађају и угрожавају његову егзистенцију. Сликајући свој сиромашан и тежак живот на селу,

¹²¹ Карикатуре које илуструју овај период налазе се у ПРИЛОГУ 2 у одељку 1935-1941.

приказује заправо *експлоатацију сељачког слоја* од стране власти, тј. политичара. Економском изабљивању сељака нема граница. Духовита илустрација таквог његовог положаја приказује га као неко чудовишно измишљено биће које има три сисе са којих сисају три мала господина са цилиндрима на главама (слика 2).

Сличан тон има сцена у којој га два господина са цилиндрима и у фракковима развлаче сваки на своју страну. Један га је ухватио за уши и вуче га на једну страну, а други држећи га за опанке, вуче на другу. Беспомоћан, он запомаже питајући се зар се није довољно одужио (слика 3). Сличну поруку шаље приказ двојице сељака који стоје испред споменика Вуку Караџићу у Београду. Коментаришу текст на споменику: „Вуку, српски народ“. На констатацију првог да пише вуку српски народ (у смислу глагола, а не личне именице) други одговара: „Вуку те, брате мој, и то све за нос“ (слика 4). Ова сцена у исто време адекватно коментарише један друштвено актуелни догађај и значајан јубилеј – подизање споменика Вуку Караџићу поводом 150. годишњице рођења.

У истом стилу је карикатура поводом изјаве др Чубриловића о наступању бољих дана (слика 5). Формулисана кроз занимљив назив „Заиста сасвим неизвесно“ послужила је као „месо“ за карикатуру објављену на насловној страни. Испред групице сељака и политичара сељак се забринуто пита за кога наступају бољи дани, за оне у шубарама или за оне у цилиндрима. Представљен је као поклекао пред законима, правилницима, уредбама, наметима и порезима. Занимљив је приказ љутитог сељака који се, у оквиру теме о изборној апстиненцији, обраћа порезнику питањем када ће они мало да апстинирају (слика 6).

Најјаснији однос сељака и господе осликала је карикатура на којој је сељак погурен, и носи мотику преко рамена, а грађанин лежерно пуши цигару и носи тениски рекет. Непромењивост овог односа оличена је и називом карикатуре „*Semper idem*“ (Увек исто) (слика 7).

Угњетаван од стране господе и власти, увек је на мети прохтева политичара и политичких странака у њиховој борби за власт. Често бива преварен и искоришћен од стране посланика. Нарочито је то случај у предизборном периоду када они најредовније посећују село и обећавају му бољи живот јер се на његов глас веома

рачуна. У периоду после петوماјских избора 1935. године честе су карикатуре на којима он исмева предизборне агитације и политичка обећања (слика 8). Скупштинска верификација изборног закона и поновно успостављање тајности избора 1940. године сељаци тумаче као прилику да они сада тајно гласају – овај пут за режим (слика 9). Тајност схватају као нешто нејасно и неодређено па је тумаче терминима „не зна се да ли ће бити“, „ни када ће бити“, „ни ко ће да победи“ (слика 10). Слобода избора сељацима заправо значи да ће морати сами да плаћају ракију (слика 11).

Нарочито се на занимљив начин бавио анализом *спортских догађаја*. Сцена је следећа: за кафанским столом два сељака коментаришу фудбалски меч са најбољом четом на свету, репрезентацијом Енглеске. Разговор не само да се односи на најсвежију спортску актуелност у којој је Југославија однела победу, већ се у исто време алудира на чињеницу да тада за југословенску репрезентацију нису наступили загребачки и сплитски играчи. Њихово отказивање није тема која је негативно коментарисана, нисмо наишли ни на један такав случај, већ се указује да би резултат био и бољи да смо сложнији (слика 12). Неколико дана касније Југославија је била у жижи интересовања због још једног значајног спортског догађаја. Прва бициклическа трка „Кроз Србију“ стартовала је 22. маја 1939. године¹²² а у карикатури се нашла после само пет дана. Међутим, сељаци који прате трку, свој коментар не базирају на њеном значају као спортске манифестације, већ је посматрају у контексту актуелних политичких збивања (слика 13). У само предвечерје Другог светског рата речи да досад ниједна трка око Србије није успела делују готово пророчански. Сличним коментаром („Нека трчи око Србије ко хоће, само нека не трчи по Србији“) испраћена је и трка одржана 1940. године (слика 14).

Светске актуелности су такође предмет сељакових размишљања. Бави се најазличитијим темама: од ситуације у Абисинији (слика 15) преко експлозије

¹²² Трка Tour de Serbie је стартовала испред хотела Москва у Београду и трајала је шест дана. Укупна дужина трке је била 1010 км. Покровитељ прве трке, као и трке 1940. године био је Петар II Карађорђевић. Занимљиво је да је први пехар био од чистог злата.

Хинденбурга¹²³ (слика 16) до вести из канадског парламента. Вест да ће „там негде у белем свету“ (у Канади) бити кажњени они посланици који не испуне обећања дата народу, страшно брине двојицу сељака. Један од њих, Радисав, имајући у виду домаћу ситуацију, мудро заључује да ће они онда да „по’апсе“ све посланике (слика 17). Занимљиво је сељачко тумачење термина цивилизација који они, средином 1940. године схватају као бомбардовање цивила (слика 18).¹²⁴ Духовит је међутим, када изборне крађе тумачи у разговору са Немцем. На Михелову хвалу о великој излазности „код њих у Папенхајму“, Геца каже да је код њега у срезу гласало више гласача од уписаног броја (слика 19). Наспрам мршаваог Геце који је у ношњи и држи штап налази се дебелушкасти Немац Михел, у униформи са кукастим крстом, са пендреком који му виси око паса.

Морамо се осврнути на прву употребу сељака у *маркетиншке сврхе* коју бележимо у реклами за Опште привредно друштво „Сава“ (које се бавило продајом некретнина). У карикатури се појављује црнац домородац који на неком егзотичном афичком острву продаје своју кућу, за коју се, на његово опште изненађење, распитује купац, наш сељак. Наравно, он је за продају сазнао преко куће коју рекламира (слика 20).

Сељак као *млекација*, односно лик који купцима продаје разводњено млеко први пут се појављује у септембру 1935. године и значајан је јер ће током канијих година, нарочито током пете деценије, постати доминатни лик у карикатури. У тој деценији ћемо га препознавати као једног од кључних актера карикатуре. На слици 21 он доноси млеко на продају двома госпођама које коментаришу његов поскупљење „за пола динара“, као да је шампањац. Дакле, он се још не бави разређивањем млека, само га скупо продаје. Међутим, следећи примери су још речитији. Крстивоје из Кумодража не крије да разводњава млеко већ, након што помузе краву, у канту улије воду са чесме (слика 22). Разређено млеко које дају

¹²³ У питању је катастрофална експлозија познатог цепелина Хинденбург која се десила 6. маја 1937. године. Немачки ваздушни брод дугачак 245 метара је настрадао приликом покушаја слетања у америчком Њу Џерсију када се запалио и изгорео. Настрадао је 35 од укупно 100 путника и чланова посаде.

¹²⁴ Ово њихово тумачење највероватније је реакција на немачко бомбардовање Ротердама 14. маја 1940. године.

његове краве чика Милисав правда тиме што им је у шталу донео радио па су вероватно слушале водостање (слика 23).

Веома често лик сељака се у карикатури налази у *друштву стварних политичара*, односно личности које су у том периоду егзистирале на политичкој сцени. Најчешће га цртају са челницима опозиционих странака, али нису ретки ни „сусрети“ са премијером Стојадиновићем, осталим члановима владе и уопште са припадницима владајућег миљеа. Његов однос према опозицији на занимљив начин је приказала карикатура „Велика продаја рестлова“ на којој он незаинтересовано пролази крај стола на којем политичари „у пола цене“ нуде на продају рестлове у виду својих политичких програма (слика 24). Ту су Богољуб Јевтић (некадашњи председник владе, челник Југословенске националне странке, ЈНС), Миша Трифуновић, вођа Радикалне странке, Светислав Хођера, вођа Југословенске народне странке тзв. борбаша). Нарочито је овај последњи био честа тема карикатуре. Као лидер профашистички оријентисане странке није наилазио на симпатије код сељака па је често приказиван као неко кога они јуре да бију (слика 25) или неко кога на политичким зборовима гађају јајима (слика 26).

Упркос „позицији“ са које су наступали Стојадиновић и остали учесници нису били поштеђени појављивања у карикатури. Карикатура приказује сељака који се погурио под теретом који носи на леђима: на њега су се попели водећи политичари, чланови владајуће странке: Антон Корошец, Мехмед Спахо, Милан Стојадиновић, Аца Станојевић, Миша Трифуновић. Изјава овог последњег да ће се ЈРЗ ослонити на народна плећа постала је повод за карикатуру на слици 27.

У оквиру ове теме приказивања политичких лидера, један од честих ликова био је лидер хрватског опозиционог блока Влатко Мачек. Најчешће се његова појава односила на нерешено хрватско питање односно споразум између Срба и Хрвата. Са хрватске стране чини се, да је ствар била готова, док се споразум српске опозиције није никако могао постићи. Сјајан приказ ове конфузије на политичкој сцени је слика 28. На насловној страни видимо двопанелну композицију под насловом „Постројена латиница и разбијена ћирилица“ са поднасловом: „...или зашто г. Мачек не зна с ким би требало да преговара“. Док на првом панелу видимо постројене Хрвате и Мачека

и парољу „HSS, HSS, HSS, HSS, HSS“, следећи панел приказује више мањих скупина груписаних Срба у потпуној конфузији (неки се договарају, други се свађају, трећи се бију) и што је занимљиво, без лидера. Испод њих су исписане групације од по три слова: „АБВ, ГДЂ, ЕЖЗ, ИЈК, ЛЉМ, ХЊО, ПРС, ТЂУ, ФХЦ, ЧЦШ“ као алузија на бројност српских политичких партија и њихове трословне скраћенице. Порука је сасвим јасна: док су јединствени хрватски сељаци окупљени под Хрватском сељачком странком (ХСС), српски се тешко сналазе у мноштву страначких опција.

Сјајан пример је карикатура чија је сцена школска учионица. За катедром седе представници српског дела Удружене опозиције, у клупама су српски сељаци. На табли пише „Хрватско питање?“ Карикатура објашњава српско виђење хрватског питања као питања којим се Хрвати питају шта толико конферише Удружена опозиција (слика 29).

У септембру 1937. године тема је постао коначно постигнути споразум Удружене опозиције. У разговору између варошанина и сељака, коментаришу се временске прилике (сунчано након киша). Заједнички закључују да је, после споразума који је постигнут, свако чудо могуће (слика 30).

У приказивању Мачека понекад се користила асоцијација са животињом мачком. Кад је чуо да господину Мачеку свакодневно расте цена, Радисав из Муртенице је свог мачка спаковао у џак и понео за Београд како „би га ливеровао“ (слика 31).

Иако су се реакције на хрватско питање протезале током низа година и иако их је српски сељак тумачио најчешће са својим хрватским истомишљеником, вредна је помена једна карикатура на којој он даје своје виђење. Ова врућа политичка тема кулминирала је проглашењем Бановине Хрватске што је сељака испратио тако што је и он своје сопствено двориште прогласио – Милојковом бановином. То је још један у низу примера на који су начин карикатура и сељак пратили и коментарисали актуелна збивања (слика 32).

На крају, треба рећи и да је лик сељака у неким ситуацијама бивао приказан *као глуп, прост, необразован*. Он не препознаје промене и новине, па одаје утисак просте, нешколоване и глупе особе. Нарочито када се у градској средини сусретне са

другачијим правилима и начином живота. Типичан пример је карикатура под називом „Муке једног сељака у Београду“ (слика 33). Она кометарише како је сељак схватио вест да се у Београду мора кретати тачно по линији. Балансирајући са штапом прелази улицу тако што се креће тачно по исцртаној белој линији на опште запрепашћење грађана и саобраћајца.

Међутим, бележимо и супротна поимања сељака, *као мудре и веома веште особе* која у комуникацији са градском господом и политичарима на духовит начин одговара као на карикатури на којој сељак свира у гајде, а политичарима каже да је то клавир. На њихово чуђење одговара да ако они своја начела могу да зову демократијом, може и он своје гајде да зове клавир (слика 34). Да се у сељачкој комуникацији са политичким вођама користе посебна средства, попут батине, показује сцена у којој сељак када крене на политички збор, знајући његов исход, носи прегршт батина које планира тамо да прода не би ли зарадио за мало дувана (слика 35). Политичка обећања су нешто чему сељак одавно више не верује. То нам илуструје карикатура на којој су приказани сељаци у виду кокошака са господом који су им поставили жбун чичака назван „Обећања“. Сељаци им мудро одговарају да се на тај лепак више неће хватати (слика 36).

6.1.2. Сељак као национална категорија - Србин или Југословен

Други модел приказивања базиран је на лику сељака као представника *националне категорије*. У овом контексту сељак је приказан на 102 карикатуре. Са шубаром/шајкачом коју носи он је Србин или Југословен. На једном мањем броју карикатура он је представљен са осталим југословенским или балканским народима, што је посебно учестало у контексту наоружавања великих сила пред сам почетак Другог светског рата. Много чешће се уз њега налазе представници остала два конститутивна народа у Краљевини Југославији, Хрват и Словенац, а често само Хрват што такође доводимо у везу са преовлађујим политичким струјањима у земљи.

Када се приказује са *представницима свих народа Краљевине Југославије* када свако носи своје народно одело, и он као Србин носи своје одело. На насловној страни *Језа* од 20.5.1939. у карикатури под називом „На крају пута“ (слика 37) су

представници свих народа, поново препознатљиви по својим капама. Сваки од њих држи транспарент са по једним словом који заједно чине реч СПОРАЗУМ. Коментар испод карикатуре „Ми смо све спремили, само сад треба неко да ово састави!“ односи се на српско-хрватске преговоре који су тих месеци били актуелни. Јасна је алузија на политичаре који никако да постигну договор, док сам народ показује спремност и вољу да активира споразум.

Сличан став имају и када посматрају политичаре како иду путем сваки у својој стази. Поново су приказани лидери странака које су покушавале да постигну споразум: Адам Прибићевић (СДК), Влатко Мачек (ХСС), Љуба Давидовић (ЗС), можда Лаза Марковић (РС). Коментаришући њихове паралелне путеве надају се да ће се негде у бескрајности ипак састати (слика 38).

Као *представници три главна југословенска народа Краљевине Југославије* ликови Србина, Хрвата и Словенца симболи су заједништва у земљи чија се државна политика заснивала на идеји интегралног југословенства. Најчешће заједнички коментаришу политичке, социјалне и економске проблеме у земљи, мада се повремено акцентују и друштвено-политички догађаји у свету. Увек су приказани са својим карактеристичним покривалима за главу: Хрват са својом капом – шкрлак, Словенац са шеширом са утакнутим перима, док Србин на глави носи шубару, тек на понекој карикатури је са шајкачом.

Они равноправно на својим плећима носе тешко бреме неодлучних југословенских политичара. Карактеристично је да су по свим питањима истакнути њихова слога и снага као на карикатури која је објављена на насловној страни *Јежа* (слика 39). Њих тројица заједнички косе поље. У позадини поља, иза сваког од њих су обриси главних градова републике из које долазе: Београд је приказан са скупштинским здањем, Загреб и Љубљана са катедралама. Али њихове косе су неким спонама везане са градовима у позадини и не дају им напред. Сцену прати текст: „Нешто им смета слога и снага ал нас нешто суту кочи.“

Сељаци све проблеме схватају као заједничке, тачније, на „истој су страни“, себе гледају као „браћу-један народ“. Сложни су и када су наспрам њих југословенски политичари. Беже док за њима јуре представници политичких партија

и водећи политички људи у држави (слика 40). Њих тројица трче без освртања „спасавајући се од својих спасилаца“ што је и назив карикатуре. Слична је карикатура која се осврће на позив сељацима да се збију под један барјак, али пред мноштвом политичких лидера који стоје пред њима машући сваки својим барјаком, они су неодлучни (слика 41). На обе карикатуре приказани су Стојадиновић, Спахо, Трифуновић, Хођера, Мачек, Давидовић, Станојевић. Скептични су према обећањима нове владе па духовито коментаришу вест да Французи верују обећањима нове владе Србин са шајкачом (слика 42).

Међутим, неретко су они уплашени и збуњени корацима које предузимају влада и политичари (слика 43). Под називом „Полако се кува демократија“ приказује их како бојажљиво кусају из тањира оно што у великом казану, на коме пише „ДЕМОКРАТИЈА“, кувају политичари и забринуто коментаришу: „Само, не дај Боже, да ово загори!“

Иако сва три лика увек показују јединство у ставу и акцији значајно је указати на присутност супротне појаве. Ситуација је следећа: Србин и Хрват седе за кафанским столом и коментаришу поклапање (у оригиналном тексту карикатуре кажу „сједињавање“) католичког и православног Ускрса 1936. године. То сматрају добрим знаком, осим ако им неко не поквари. Мисле на Словенца који се у позадини појављује. Ово је једини случај да се приказује њихово нејединство, али пре свега њихово неповерење према Словенцу (слика 44).

Једна од последњих карикатура која их приказује заједно односи се на питање уређења федерације решено у корист Хрватске, а које су потезале и остале републике. Тражење српске јединице представљено је у контексту школе где се два ђака, Хрват и Словенац, одмичу од катедре носећи велике јединице у рукама, док мали Србин чека на своју испред професора (слика 45).

Само Србин и Хрват су главни протагонисти карикатура које се тематски односе на, у то време веома актуелно, хрватско питање. О њему се први пут говори у карикатури у издању од 31. августа 1935. године (слика 46). Од тада па до краја посматраног периода ова тема је све интензивније заокупљала карикатуру. На ситуацијском плану два сељака су најчешће смештена у свој уобичајени кафански

амбијент, где уз чашицу-две коментаришу постојање хрватског проблема. Неретко су и на њиви, а нешто касније ће се налазити у школској клупи где им се на школској табли, на оба званична писма, ћирилицы и латиници, детаљно објашњава хрватско питање. На понекој карикатури налазиће се и директно на месту где се одлуке доносе – испред Скупштине (слика 53).

Посматрајући мимику њихових лица уочићемо њихову збуњеност, замишљеност и постојање бројних недоумица. Народ се, наиме, са чуђењем пита каква је то ујдурма око тзв. хрватског питања и српско-хрватских разлика, не придајући им већи значај. Та питања се приказују као преувеличана од стране политичара и нејасна обичном народу као што је приказано на карикатури под називом „Србин и Хрват слушају и чуде се“. Док слушају бројна објашњења политичара да ли су један народ или два племена или и више од тога, они се договарају да оду и нешто попију док се политичари договоре. Тиме показују своју незаинтересованост за питање којим су тих година политичари успешно и вешто манипулисали. Повремено се уочава „намерно“ одсуство Словенца из ове категорије карикатура (слика 47).

А да, према народном тумачењу, правог раскола заправо ни нема, те да се само политичари труде да их разједине показује насловна страна *Језа* од 21.12.1935. године (слика 48) са карикатуром под називом „Презапослени баштовани“. Она је, заправо, коментар на изјаву Влатка Мачека исписану у горњем десном углу карикатуре.¹²⁵ Карикатура приказује дрво чије је стабло расечено по дужини и подељено на два дела. На једном пише СРПСКО, а на другом ХРВАТСКО. Испред њега стоје три сељака; а Србин објашњава Хрватима: „Ама, видите ли, браћо, како ови наши баштовани повоздан крешу да би имали нека посла!“

У контексту разјашњавања хрватског питања занимљива је употреба посебних симбола као асоцијација на њега. Реч је о интерпункцијском знаку питања. Углавном се у карикатурама, независно од тога да ли су уз њега приказани Србин или Хрват, упитником јасно асоцирало на овај проблем (слика 49). Међутим, комичан је пример

¹²⁵ У питању је следећа изјава: „Ја верујем, кад су израсла та два стабла, хрватско и српско, да су њихови корени у земљи слепљени и сједињени. Тако исто њихове гране теже да се приближе и споје“.

у којем је његов приказ, самосталан и ван политичког контекста, по правилу, наводио на хрватски проблем. У оквиру обележавања свих железничких станица јединственим знацима, појаву знака питања као интернационалне ознаке за информације и обавештења на железничкој станици у Топчидеру, сељак ипак тумачи као још једно надлештво које ће решавати хрватско питање (слика 50). На крају, уз упитник је коришћен још један интерпункцијски знак, узвичник, којим се духовито на хрватско питање одговара српским чуђењем (слика 51).

Тема постизања споразума између Мачека и удружене опозиције, како је већ речено, је тема немалог броја карикатура. Карикатуре које је приказују пратиле су један устаљени шаблон. Поред хрватског и српског сељака су представници страна које су требале да постигну договор: Мачек, Станојевић, Пижон, Давидовић. Док су они приказани као безлични, потпуно без емоција и са неутралном мимиком и гестикулацијом, сељаци обично са напетом и надом и очигледном заинтересованом ишчекују резултат (слика 52).

У сличном духу је и карикатура „Два народа“ из 1937. године (слика 53) на којој два сељака коментаришу политичаре окупљене испред скупштинског здања у Београду. На Хрватово питање: „Кај ти мислиш, смо’ ми два или јен’ народ?“ Србин одговара: „А шта има ту да се мисли, мој Штефек. Ја и ти смо један народ, а они тамо, е, то ти је други народ!“ показујући на групу политичара окупљених испред Скупштине.

Слога Хрвата и Србина приказана је и кроз спортске успехе. Они седе за кафанским столом и, што је прилично неуобичајено, коментаришу тениски меч односно финални меч Еврозоне одигран између селекција Немачке и Југославије у јулу 1939. године у Загребу. Победа наше селекције за коју су играли Хрват Фрањо Пунчец и Србин Драгутин Митић они коментаришу: „Ето сложили се наш Пунчец и ваш Митић па нам нико не може ништа.“ Ефекат овакве изјаве додатно је појачан чињеницом да је побеђена селекција Немачке, која ће за мање од месец дана започети најкрвавији сукоб народа у 20. веку (слика 54).

Средином 1939. године у јеку разговора на релацији Цветковић-Мачек који су требали да резултирају решавањем односа круне са хрватском опозицијом појављују

се карикатуре на којима хрватски и српски сељак коментаришу Споразум и формирање Бановине Хрватске. Посебно је занимљива карикатура на којој је приказана клацкалица на чијем једном крају седи Цветковић, а на другом Мачек (слика 55). Занимљиво је да су они један другом окренути леђима. На клацкалици је реч *споразум* исписана ћириличним и латиничним писмом. Клацкалицу држе у рукама два сељака, Србин и Хрват. Док хрватски сељак и Мачек на глави носе хрватску капу, шкрлак, српски сељак носи шубару, а на Цветковићевој глави је шајкача. Ово нас упућује на закључак да је у овом случају шајкача симбол државе, односно круне, чији је представник у овим преговорима био Драгиша Цветковић, док шубара симболише српски народ.

Међутим, нису ова два лика заједно коментарисала само политичке проблеме, иако су им они представљали претежне теме. Тежак сељачки живот њихова је вечита тема. Календарско поклапање православног и католичког Ускрса 1936. године на симпатичан начин је искоришћено како би двојица сељака, Србин и Хрват, лакше поднели терет економских мера (слика 56). Они са тешком муком, обливени знојем, посрћу под теретом огромног јајета које носе на својим леђима. Да им није заједничког слављења празника, тешко би се изборили са јајетом на којем је исписана реч која их обојицу подједнако погађа: „Буџет“. Заједнички проблем политичких вођа очајнички покушавају да реше (слика 57). Пред нама је зграда на којој пише „Фабрика политичара а.д.“ у коју, гурајући се, улазе људи који желе да постану политичари. На другој страни излазе фигуре актуелних политичара, а Србин у очајању пита Хрвата Јурека шта да раде кад нове мустре које излазе нису ништа боље од старих. На крају, не можемо да не споменемо сјајан пример сублимације њихових проблема уз неизбежну чашицу-две. У питању је карикатура којом се најављује Нова 1936. година, за њих двојицу очигледно, иста као претходна. Правећи „план рада“ за наступајућу годину они сажимају своју заједничку муку: и даље ће плаћати порез, бирати посланике и покушавати да се споразумеју (слика 58).

У следећој категорији карикатура *са странцима као представницима балканских и/или европских народа* сељак се појављује као званични представник државе, дакле, југословенског народа. Ове карикатуре се појављују у контексту

ситуације са којом су се Југославија и Европа суочавале у периоду до почетка Другог светског рата. Стога не изненађују карикатуре на којима је тема наоружавање европских, али и суседних држава.

Тумачећи његово понашање можемо издвојити две подкатеорије карикатура. Прва су ситуације када његов лик самостално или заједно са Хрватом и Словенцем, стоји насупрот странцима, представницима великих сила. Као да је „са својима“ храбрији и јачи, дијалoшка форма ових карикатура указује на његово прилично осионо и дрско понашање, па их он изазива или им чак и прети.

На карикатури „Урокљиве очи“ (слика 59) Србин, Хрват и Словенац тумаче предратна збивања током 1940. године. Док безбрижно седе за кафанским столом и пију посматрају их представници великих сила: Италијан, Британац, Немац и Француз. Сељаци примећују да их они посматрају али имају спреман одговор. Дијалoшка форма тече на следећи начин: „Ови нас много гледају! Море, нека гледају! Имамо ми траву од урока!“

На следећој сцени (слика 60) је овакав однос још очигледнији. Карикатура из ратне 1940. године приказује сељака у народној ношњи са фудбалском лоптом како стоји насупрот енглеског и немачког војника у униформама. Алудирајући на победе фудбалске репрезентације Краљевине Југославије остварене у два пријатељска меча одиграна 1939. и 1940. године против њихових репрезентација само је позадина за прави коментар. Својим дрским кометаром: „Као што видите, момци, са мном, није лако!“ Југословен их засигурно подсећа и на претходне ратове и алудира на успехе српске војске.

Још две карикатуре из овог контекста су интересантне јер по први пут указују на однос према Аустрији. Она је визуализована као стара мршава госпођа. Док она на самој аустријско-југословенској граници припрема топ, Југословен/Србин је надмено подсећа да ће опет проћи као 1914. године (слика 61). Неколико месеци раније Аустрија је била приказана у виду алтернативног симбола, двоглавог орла. Балкански народи: Мађар, Румун, Бугарин, Србин, Хрват и Словенац посматрају и ругају се аустријском државном канцелару Шушнигу и орлу који стоји на трону у оквирима државних граница Аустрије. Балканци су свуда око њих и подсмевају се заправо

Шушниговој наредби о фарбању свих орлова на згради бечког двора, речима да он, упркос фарбању, никад неће полетети. Јасна је алузија на балкански страх од рестаурације Хабсбуршког царства (слика 62).

Међутим, у сценама у којима је заједно са ликовима који приказују остале балканске народе, појављује се у контексту наивног, уплашеног малог балканског народа чија судбина зависи од воље великих сила. Бојазан од предстојећих ратних дешавања исказана је у следећој сцени. Карикатура „Поступаоница Нове године 1937“ приказује малу девојчицу која идући ка играчкама прави прве неспретне кораке. На њеној хаљини исписано је „1937“ што значи да она заправо симболизује ту годину. Док иде ка играчкама међу којима је, поред пајаца, сликарског прибора, музичких инструмената, авиончића, и играчка топа, знатижељно је посматрају представници великих сила (Британац, Рус, Француз, Немац, Италијан) док са стране стоје и тројица Балканаца од којих је један Србин. Илуструјући народни обичај поступаонице, да, оно за шта се дете кад прохода прво ухвати, тиме ће се у животу бавити, карикатура има следећи коментар: „Коју ли ће играчку прво дохватити? Изгледа да се и њој топ највише допада!“ најављујући на тај начин потенцијални ток дешавања на европској политичкој сцени у 1937. години (слика 63). На њој су представници страних сила приказани као националне персонификације својих нација. Новина је Рус који је приказан у лику медведа.

Исто тако, на карикатури „Утакмица великих народа“ (слика 64) приказана је фудбалска утакмица између Италијана (у дресовима и са карактеристичним перушкама на капама) и Британаца (са шлемовима). Док они трче по терену, сељак из публике у којој седи са осталим балканским народима, бојажљиво изражава наду да лопта неће скренути у публику.

Можда је најупечатљивији приказ њиховог незавидног положаја дат на карикатури под индикативним називом „На ветрометини“ (слика 65). Пред оронулом кућом (на чијем крову пише „НЕУТРАЛНОСТ“) кријући се од плуска и снажног ветра стоје „мали Балканци“, уплашени и покисли са својим пртљагом. Сваки под својим кишобраном, Рус, Француз, Италијан, Немац, Британац позивају их и нуде им

заклон. Свој статус неутралаца Балканци бојажљиво потврђују речима: „Хвала, ми смо навикли на кишу!“

Иако се најчешће приказивао у ситуацијама у којима се потенцира ратна проблематика, са странцима се појављује и на карикатурама на којима коментарише „мирнодобска“ актуелна дешавања у земљи, на пример поменуте изборне малверзације или када у Кини види исписане кинеске знакове чије богатство би у нашој ситуацији оснивања странака, решило проблем њихових акронима (слика 66) или југословенско-бугарско пријатељство (слика 67).

6.1.3. Закључак периода 1935-1941. године

У контексту наших интересовања, за предратне године са сигурношћу можемо рећи да представљају златно доба карикатуре. Чак 457 карикатура које је *Јез* објавио у овом раздобљу чине га далеко најплодотворнијим у дугој историји постојања листа. Ово је период у којем се осећала снажна доминација социјалних мотива у карикатури. Инспирација је тражена у свакодневним ситуацијама па су цртани типични животни примери из скупштинског живота, са зборовима и предизборних скупова (ово су чести мотиви). О тешком животу сељака водиле су се расправе на њиви, а о пољопривредним проблемима за кафанским столом. Кроз читав период се паралелно провлаче и политичке теме верно осликавајући климу епохе. Додуше, врућа тема домаћег национално-политичког конфликта константно је била присутна, преплитала се и суптилно уплитала у остале догађаје током читавог посматраног периода. Актуализовање спољнополитичких крупних, углавном ратних тема је, пак, било карактеристично за преломне, кризне политичке ситуације: окупацију територија појединих земаља од стране фашистичких сила, наоружавање европских народа или ратне претње које су угрожавале статус малих неутралних земаља. Са тек покојом карикатуром у првих неколико година, ова тематика постаје експлоатисанија како се приближавамо почетку рата као и током првих ратних месеци.

Оваква проблематика обликовала је два лика сељака. Једног који је сељак у правом смислу речи, који је представник свог села и свих сељака. Њега су највише погађале и најдиректније угрожавале разне економске мере и политичке одлуке.

Уредбама, законима, порезима, наметима – израбљују га са свих страна и доводе у питање његову егзистенцију. Из константног сукоба са представницима власти, скупштинском и градском господом, државним и оним на нижем нивоу, локалним, политичарима сељак неретко извлачи дебљи крај.

Други лик је сељак који је „национално обојен“ па представља Србина или Југословена у зависности од контекста приказивања. Приказан је са Балканцима када, у контексту европског предратног прегруписавања снага, тумачи наоружавање великих сила. Са „својима“, браћом Хрватом и Словенцем, се најчешће окупља на домаћем терену поводом мноштва политичких актуелности у оквирима југословенске краљевине. Дијапазон тема које покрива је веома широк па се, од искључиво српских, којима се уоквирују актуелности са мањег србијанског подручја, брзо пребацује на националне релације, нарочито српско-хрватске несугласице.

Неколико је битних карактеристика које се тичу садржинског аспекта карикатура у овом периоду. Прва се односи на проблематизовање политичких тема у карикатури. Оне су толико често заступљене да, једноставније речено, можемо рећи да, када се сељак не бави социјалним проблемима онда се бави политичким. У оквиру њих задржаћемо се на нарочито на употреби политичара. Дакле, карикирају се реалне политичке фигуре. Имајући у виду једно од основних обележја карикатуре да извргне руглу и исмеје „жртву“ како би постигла свој циљ, било би оправдано очекивати да су у оптицају били противници режима. Међутим, поред опозиционих лидера бројни и чести су били прикази власти, што нас може изненадити нарочито у светлу сазнања о оштрој цензури коју је спроводио Стојадиновићев режим. У сваком случају, прикази политичара унели су додатну дозу узбудљивости јер толика продукција карикатура са политичким ликовима неће бити забележена ни у једном каснијем периоду наше анализе. Исмевање опозиционих лидера у *Језу* може нам бити сведочанство његове прорезимске оријентације. Само са таквих позиција могли би смо објаснити толику продукцију карикатура посвећених опозицији. Они су исмевани због својих изборних неуспеха, потеза које су „вукли“ и мера и одлука које су доносили док су имали власт. Графички прикази опозиционих лидера углавном се односе на њихов телесни изглед, али се не ради о намерном искривљавању њихових

физиономија нити преувеличавању црта лица. Фокус је на пренаглашавању телесних, физичких обележја па се они виши растом приказују као изузетно високи (попут Лазара Марковића) док се ниски приказују као здепасти. Некима је пренаглашена дебљина (Петар Живковић), док се старији приказују са препознатљивим асоцијативним елементима, дугом брадом или брковима и наочарима (Никола Узуновић, Љуба Давидовић).

Чињеница да су и власт, односно њени највиши представници били тема карикатуре допунско је сведочанство да је *Јеж* уживао њихове симпатије. А симпатије неизбежно носе и дозволу режима за објављивање таквих садржаја. Централни прес биро, као врховно цензорско тело, и сам Стојадиновић, изнад свега, очигледно су имали доста слуха за *Јежеву* сатиру. Нема места сумњи да је сам Стојадиновић, као особа која је веома улагала и полагала на маркетинг, као пропагандни маг и визионар, увидео како да на најкориснији начин употреби *Јеж* за потребе сопствене промоције. Очигледно је сматрао да је паметнији политички потез дозволити покоју критичку карикатуру на рачун власти и тиме освојити политичке поене него цензуром оштро резати и *Јеж* па се наћи на удару критике. Међутим, извесне границе у критици власти могуће је уочити. Наиме, поводом најконкретнијег питања које влада за свог мандата није успела да реши, хрватског питања, у карикатури се ниједном није указало на неангажованост и незаинтересованост српске стране, тачније, највишег врха, Владе, што историјске чињенице вишеструко потврђују. Увек се о хрватском питању говорило на неки неутралан начин, оно се постављало више реторички, па се најчешће дешавало да се сам народ пита у чему је заправо проблем, ниједног тренутка не прозивајући власт и не тражећи одговор на то питање од њих.

Сам Стојадиновић је успешно избегавао споразум са хрватском страном тако да том чињеницом можемо објаснити његово одсуство, односно избегавање приказивања реалне ситуације. Премијер је „пао“ управо на одсуству налажења решења за ово питање. Ни након преузимања премијерске позиције од стране Драгише Цветковића ситуација се није променила. Политички лидери су наставили да гостују у карикатурама.

Те прве године *Ошшаног јежа* биле су обележене карикатурама пре свега, Пјера Крижанића, Сабахудина Хоџића, Милоша Вушковића, Сергеја Мироновића, Милорада Ћирића, али и многих других. Сељак као јунак њихових приказа препознатљив је по свом уобичајеном народном оделу. Уз остале елементе, кошуљу, чакшире, јелек и опанке, обавезан део ношње у свакодневном животу, самим тим и у карикатури, су шубара и шајкача. Када се представља заједно са представницима других друштвених слојева социјалне разлике се уочавају најлакше путем елемената одеће, а од њих, управо на основу његове капе.

Сељак се готово подједнако учестало појављује као представник два уочена модела, тј. у лику сељака и лику Србина/Југословена. На глави готово сваког сељака била је шубара, те је уочљив снажан тренд доминације приказивања шубаре. Срећемо је у више од 80% материјала. Као што је речено, шајкача је ретко симболисала сељака. Од укупног узорка то је случај на само 6,38% карикатура. Заједно са шубаром у истој карикатури шајкача се појављује у нешто већем обиму, на 12,3% карикатура.

Међутим, иако је шајкача у веома малој мери обележје сељака, бележимо је у вези са другим актерима карикатуре. Она доминира на карикатурама чији су главни јунаци војници, старци-ветерани ратова, најчешће ратни војни инвалиди, понекад дечаци или момчићи и тек покоји сељак.

Занимљива је карикатура „Ослободиоци и ослобођени“ (слика 68) која приказује коментар два анђела на небу на вест о препирци нишких власти око тога ко је заслужан за подизање споменика нишким ослободиоцима. Крила и дугачке беле одоре јасно алудирају на њихов анђеоски статус. Њихов коментар¹²⁶ и шајкача коју носе на глави, међутим, јасно указују да се ради о погинулим војницима-ослободиоцима. Из овог приказа уочавамо да није неопходно приказивати комплетно одело/униформу, већ је за препознавање често довољан само један елемент.

Тежак положај ратних војних инвалида из претходних ратова, однос државе према њима били су честа инспирација карикатуриста. Уз њих су увек инвалидска

¹²⁶ „Да смо се ми нешто свађали кад смо се борили, данас Нишлије не би трљале главу око наших и њихових заслуга.“

помагала, и као константно подсећање на њихов ратни ангажман, шајкача (слика 69). Употреба шајкаче у контексту војне униформе ограничена је, дакле, на приказе војника, живих или преминулих, али и свих категорија које су у вези са униформом, као што су ратни инвалиди или ветерани рата. У таквом контексту она неизбежно има позитивну конотацију. Шајкача указује на њихову жртву коју су поднели за ослобођење земље.

Шајкача фигурира и као покривало за главу дечака или млађе мушке особе. На карикатурама је приказан дечак са шајкачом и старији човек са шубаром. Интересантно је да је шајкача на глави малог Југословена када је заједно са осталом децом са Балкана, као што је приказано на слици 70.

У контексту дешифровања употребе шајкаче споменућемо и лик сељака млекације. Иако ће се он прославити нешто касније, у овом периоду се бележи његово прво појављивање на неколико карикатура. Он је најчешће приказиван са шајкачом на глави, и по њој ће нам бити препознатљив све до 1958. године. Током обављања млекацијског посла, који се овде везује за „преварантску делатност“, на глави је најчешће имао шајкачу па можемо рећи да је она носила, у основи негативан тон. Међутим, млекација бива повремено приказан и са шубаром па ипак не можемо говорити о искључивој негативној асоцијативној употреби шајкаче.

Чињеницу да је шајкача такође имала националну конотацију, односно да је и њоме представљан српски сељак потврђује карикатура под називом „Баксуз-столица“ *Јез* из 1941. године¹²⁷. Три сељака, Хрват, Словенац и Србин посматрају столицу на којој пише ЈРЗ¹²⁸. Сломљене су јој ноге. Српски сељак носи шајкачу што је први пут да се он представља са шајкачом у контексту појављивања са остала два сељака (сл. 71).

Ситуације у којима се сељак појављивао са странцима, представницима балканских народа или европских сила значајне су нам из два разлога. Прво, оне су изградиле један веома интересантан лик сељака чије карактерне особине прате и, заправо се, прилагођавају контексту ситуације. Примећујемо да је, када се налази

¹²⁷ Репринт карикатуре је штампан у издању *Језа* од 24.2.1984. године.

¹²⁸ ЈРЗ је акроним за Југословенску радикалну заједницу, Стојадиновићеву странку, која је подржавала програм и политику Хитлерове Националсоцијалистичке партије.

насупротив представника великих сила, он веома поносан, осيون, дрзак и неустрашив јер тада наступа сам или заједно са Хрватом и Словенцем. Међутим, запажамо и да се, у контексту сусрета малих Балканаца са моћном Европом он, уплашен и немоћан крије иза политике неутралности. Као да се храброст са којом је наступао заједно са југословенском „браћом“ црпела из заједништва у оквирима званичне југословенске политике.

Други значајан разлог приказа са странцима лежи у томе да су њихови ликови представљани путем националних стереотипа. То су следећи широко распрострањени и препознатљиви јунаци: Џон Бул, као приказ велике Британије, Ујак Сем (САД), Маријана (Француска), Михел (Немачка). Италијан је представљен кроз лик са перушком, а медвед је послужио као приказ Русије.¹²⁹ Употреба националних карактера карактеристичан је начин приказивања припадника других нација који је нарочито током друге половине 19. и прве половине 20. века био присутан и омиљен у сатиричној штампи широм Европе (Demski, Baraniecka-Olszewska 2010). За нас је значајно да укажемо на јединственост ове појаве у предратној југословенској карикатури која је пратила и ишла у корак са жанровским трендовима што ће остати обележје искључиво предратног периода. Ни у једном каснијем периоду ни поменути, нити било који други национални стереотипи неће бити ликови у *Јежевој* карикатури.

На крају ћемо се осврнути на теме које *Јежев* сељак није коментарисао. Период Стојадиновићеве владе обележио је оштар сукоб поводом питања Конкордата. Демонстрације и сукоби са полицијом названи „Крвава литија“, смрт патријарха 1937. године ниједним јединим цртежом нису били обележени. Запажамо такође, и одсуство било каквих приказа на тему националних мањина, верских заједница или њихових поглавара. Међутим, најзанимљивије је приметити потпуно одсуство тематике комунистичког покрета из карикатуре. Наиме, имамо у виду да је, са једне стране, током овог периода постојала веома добро организована и разграната делатност КП. Насупрот томе, како је већ било споменуто, у оквирима

¹²⁹ Када се представљао у људском облику, Рус се приказивао и као крупан мушкарац који носи капу са петокраком или као сељак у народној ношњи, у препознатљивој кошуљи под називом *рубашка*.

Стојадиновићевог крутог цензорског режима систематски се радило на сузбијању комунистичких тенденција за шта се нису бирала средства: забрањивани су и гашени листови са комунистичким садржајима, дистрибуирани су пропагандни антикомунистички леци и брошуре. О озбиљности приступа овом „задатку“ сведочи понајвише установљавање специјалног тела (Југословенски антимарксистички комитет) од стране саме Владе, посвећеног критици покрета комунизма. Наравно, морамо напоменути и све оне жестоке нападе на опозицију које смо имали прилике да видимо у карикатурама.

Анализу периода завршавамо подсећањем да је у 1941. години *Јеж* изашао само у прва три месеца у укупно 13 бројева. Број 327 за 5. април био је спреман за дистрибуцију, али су бомбардовање Београда и почетак рата у Југославији прекинули даље излагање листа.

6.2. Анализа карикатура у периоду 1945-1950. године¹³⁰

У првим послератним годинама упадљиво је истицање четири лика. То су сељак који се обрачунава са претходним режимом, сељак-градитељ, сељак коментатор свакодневице и лик сељака млекације.

6.2.1. Сељак који се обрачунава са претходним режимом

У овој групи карикатура приказани су ликови са којима се након рата режим обрачунавао. Ту убрајамо сеоске газде-кулаке, шпекуланте, профашистички клер, усташке и четничке вође који су били у бекству. Треба напоменути да се са ова последња два лика сељак није директно налазио на карикатури, али је њихова појава (са шајкачом на глави) индикативна јер показује контекст употребе ове капе, па ће и о примерима тих карикатура бити говора.

Сељак је обрачун са монархијом започео већ у новембру 1945. године са приказом разлупаног трамваја препуног путника (слика 1). На трамвају пише „Краљевина“. У њему путују водеће политичке личности и страначки лидери из

¹³⁰ Карикатуре које илуструју овај период налазе се у ПРИЛОГУ 2 у одељку 1945-1950.

предратног времена. Они носе круну и пароле са позивом: „Има места, улази на која врата хоћеш“. Обраћају се маси народа коју срећу и позивају их да уђу. У маси се у првом плану виде Србин, Хрват и Словенац, у позадини су Албанац и Црногорац. Изнад њих пише Ре-пу-бли-ка! Они им одговарају: „Море јок, не качимо се ми у тај трамвај.“ Назив карикатуре „У старо гвожђе“ јасно указује на правац у којем се тај трамвај са називом „Краљевина“ упутио.

Обрачун са буржоазијом приказан је на насловној страни издања од 9.11.1946. године (слика 2). Пјерова карикатура „Математички доказ“ представља масу народа која поздравља излазак на изборе са паролама „Сви на изборе“. Универзалним паролама „Живела Народна република Србија“, „Живело братство“ и оним личнијим: „Живео вођа и учитељ наших народа маршал Југославије друг Тито“, „Херој Тито“. Са балкона их посматрају тројица „бивших“ који се жале како је заправо наступила неправда и терор јер су против њих малобројних извели толику масу људи.

Од свих омражених предратних ликова сељак се појединачно обрачунао само са Миланом Недићем на двопанелној карикатури из јануара 1946. године. На првом панелу је Милан Недић у униформи са шајкачом који показујући на вешала, каже „Србију изнад свега“, док на следећем панелу сељак, показујући на иста вешала, у име српског народа каже „Недића изнад свега“ (слика 3).

6.2.2. Сељак градитељ земље

У лику градитеља сељак узима веома активно учешће у свим акцијама посвећеним искључиво обнови и изградњи земље, државним мерама у привреди и пољопривреди (откуп пољопривредних производа, обвезнице зајма за изградњу, стварање задруга), мерама у едукацији становништва (описмењавање народа), индустријализацији земље. Прва у низу карикатура посвећених овој проблематици појавила се на насловној страни, рекли би смо, доста касно у односу на почетке обнављања земље, али отприлике у време почетка спровођења Првог петогодишњег плана. У јануару 1948. године излази карикатура под називом „Довиђења, до године!“ која приказује сељака и двоје ударника који се након обављеног посла

растају уз осмех и обећање: „Нека вам је децо, срећно ово ваше дело.“ Они обећавају: „А следећег лета, чича, направимо заједнички и задружни дом.“ (слика 4).¹³¹

Радне победе које се постижу на свим мирнодобским фронтима (обнова порушених села, прелаз реке преко новосаграђеног моста, описмењавање сељака којима су до руку дошле многе лепе књиге, као и сузбијање неписмености на јуриш организовањем течајева за неписмене) приказане су у једној групи карикатура под називом „Трагом радних офанзива“ (слика 5). Свака таква мера симболизује смернице нове државне политике.

У истом духу је и насловна страна приказана на слици 6 под називом „Сложна браћа нове дворе граде“ на којој су приказани припадници свих народа Југославије у својим народним ношњама како заједнички зидају. Један другоме додају цигле које на врху зида слаже један радник. Иза њега стоји табла која појашњава ко је на овом послу ангажован па пише: „Радове изводе народи Југославије“. На свакој цигли је написано „Обвезнице народног зајма“ што даје одговор помоћу којих средстава се ти радови изводе. Посебно је интересантно да допринос радовима својим учешћем дају и једна жена и мало дете.

Занимљива је карикатура на слици 7 која приказује агитовање за мере пољопривредне политике које су биле темељи обнове ове области привреде. У мањој мери кроз приказане ликове сељака, а више кроз следећу дијалогску форму: „Код овога сам бадава ишао да објашњавам значај нове уредбе о откупу житарица“ „Зашто?“ „Зато што је већ пре три дана склопио уговор“ она жели да посведочи о вољној предаји пољопривредних производа властима, иако је примена те мере у стварности наилазила на жесток отпор сељака. Недоумицу око „чудне“ откупне политике бивољих кожа од стране власти, иако у том крају нема бивола, сељак разрешава тако што своју краву Белку фарба у црно (слика 8).

¹³¹ Чак је и заглавље насловне стране са овом карикатуром било посвећено обнови и изградњи па нацртани јеж поносно показује парче папира на коме пише: „Срећна вам друга година петогодишњег плана.“ У заглављу се иначе огледао јеж у огледалу, *trade-mark* листа, дело Драгослава Стојановића који је, очигледно, под идеолошким утицајима, мењао своја обличја, па би поређење и анализа његових различитих приказа била изузетно занимљива.

Државна мера едукације сељака спроводила се кроз организацију аналфабетских течајева. Тематске карикатуре истичу рад на описмењавању народа као на слици 9 на којој видимо групу успешно описмењених сељака за које њихов учитељ има речи хвале: „Сви су данас завршили течај!“ Још је упечатљивија сцена која приказује сељаке, који у великој жељи да се описмене, покрећу своја комлетна домаћинства са кућама и стоком и крећу пут Београда јер учитељи неће на село (слика 10).

Сцену у којој два сељака журно трче један према другом са мотикама, друга двојица коментаришу мислећи да је у питању свађа око међе. Ипак, други појашњава да они међу уклањају, јер су ушли у задругу. Овај приказ још једне подстицајне државне мере објављен је на насловној страни у фебруару 1949. године. За нас је значајан јер не само да пропагира задружно удруживање већ приказом „свађе око међе“ асоцира на склоност ка парничењу која ће, као доминантна особина сељака, бити уочљивија већ током наредне деценије и која ће изнедрити лик сељака парничара. Овај лик је, дакле, своју клицу пустио на овој јединој забележеној карикатури из 1949. године (слика 11).

Приказујући представнике свих друштвених слојева: једног сељака, радника и припадника поштене интелигенције и девојку алудира се на њихово заједничко гледиште. Међу њима се одвија разговор док посматрају пунијег господина који пролази носећи мантил и кишобран (слика 12). Препознају га као предратног газду који је подизао куће и убирао ренту. Али они не маре за њега, јер ће они сада од својих пара које дају за зајам подизати фабрике па ће и они убирати ренту. Они нису ту да би критиковали њега као реликт некадашње буржоазије, већ да би оправдали мере које је власт предузимала (откуп, зајам и сл.).

Парола „Уписати зајам то је част сваког грађанина ФНРЈ“ налази се свуда где су уписна места на којима се уписује зајам. Пред њима се тиска маса народа. То је сцена карикатуре под називом „Стање у Југославији“ као коментар на вести извесних страних агенција да је у Југославији опасно стање. Уједно то је и једини коментар на натписе и вести које су нарочито у земљама источног блока пласиране о Југославији, нарочито у периоду погоршања односа са СССР-ом (слика 13).

Епоха брзе изградње земље и индустријализације слави се на карикатури са насловне стране *Језа* (слика 14). Из неколико фабричких димњака вије се густ црн дим, ударници и ударнице носе лопате, а у њиховој позадини се вијори мноштво црвених застава. У првом плану је снажни радник са чекићем који кује гвожђе. Ту су сељаци на њиви који косе и скупљају сено. Над свима њима надвила се црвена застава са звездом петокраком, српом и чекићем.

Јединство радника, сељака и поштене интелигенције, као јунака социјалистичког рада најочљивије је на примеру слике 15. Сељак у рукама држи косу, испред њега је прегршт воћки као симбол резултата његовог рада. Држећи перо и књигу представник интелигенције симболише законодавство. Испред њега су поређане књиге. Радник их је загрлио својим снажним рукама, а пред њим је наковањ. У позадини се из фабричких димњака вије густ дим, ту је и њива на којој је трактор. Изнад њих пише „Закон о ордену јунака социјалистичког рада“. Приказује се напредак на свим фронтима, улагања у пољопривреду, захутала индустријализација. Следе стихови: „Руке шире, у лице се љубе, за јуначко питају се здравље.“

6.2.3. Сељак коментатор свакодневице

Ово је лик чија се улога састојала у коментарисању послератног друштва и појава у њему. Прве две карикатуре о којима ће бити речи на први поглед би могле бити сврстане у претходну групу јер се односе на мере посвећене културном развоју села и, шире гледано, на обнову земље. Међутим, њихово суштинско својство је да заправо указују на негативне трендове који су се јављали у оквиру ове културне мере па је оправданије посматрати их са дозом критицизма. Ту се пре свега, мисли на пренамену простора: од основних школа прављени су задружни ресторани и кафане што је као занимљивост приказано у виду вести из појединих села. Први пример, да се у селу Малајница у једном одељењу основне школе сместио ресторан (слика 16) карикатура је прокоментарисала следећим монологом. Сеоском учитељу сељак се обраћа речима: „Да није школе не би знали где ћемо у кафану!“ док се у позадини већ скида табла „Школа“ и поставља нова на којој је исписано „Механа“. Сличан случај

је и пример из села Бресница одакле стиже вест да је уведено електрично осветљење, али само у кафану, а не у куће, школу и дом културе. То је инспирисало карикатуру на којој су у кафани за столом приказани сељаци који свог одборника питају зашто је то тако. Он одмахује руком и каже: „Ма ћути, ништа ти не фали ни овде“. Назив карикатуре је „Преко хлеба погаче“ чиме се указује да сељаци траже још и више од оног што су добили (слика 17). То су први знаци пропуста власти у политици вођеној на селу, којих ће касније бити више. У смислу овакве (зло)употребе школа, о ликовима ових карикатура, сељацима у кафани, можемо говорити као о клици лика љубитеља кафане који ће се оформити нешто касније. Имајући у виду „кафанске“ ликове сељака, у наведеним примерима их нећемо третирати као посебну категорију, пошто се они у овом периоду, попут сељака парничара, још не јављају са јасно уобличеним и дефинисаним особинама ликова који ће владати кафаном у наредним деценијама.

Година 1945. остала је забележена и по одржаним изборима. Снажан утицај на народ извршен је приликом припрема за прве послератне изборе када је народна апстиненција или гласање у кутију без листе могло да буде од користи једино претходном режиму. Представници југословенских народа (Србин са шубаром) позивани су на гласање (слика 18) и против повратка родољуба-краљевске војске (са војним шајкачама) на слици 19.¹³²

Улога у којој се сељак није често налазио била је улога тумача светских збивања. Једина карикатура са таквом његовом улогом односи се на почетак Хладног рата и претње атомском бомбом (слика 20). Јасно је да Русији прете САД, али сељаци због тога не брину, већ о томе говоре као о плашењу мечке решетом. Реч мечка је наглашена у односу на остале речи, проредом између слова. Она јасно симболизује Русију алудирајући на национални стереотип приказа ове земље о којем је већ било речи раније. Само што у овом случају она није приказана анималним симболом, медведом, као што је то чињено у претходном периоду и иначе у уобичајеним карикатуралним приказима Русије.

¹³²10.11.1945.

Током јула 1946. године сељак се појављује у неколико наврата коментаришући тадашња оштра скупштинска иступања др Драгољуба Јовановића, некадашњег сељачког лидера. Карикатура га приказује као противника актуелних потеза: давања права гласа омладини (слика 21) или Закона о земљорадничким задругама (слика 22). Његово потпуно разобличавање извршено је комичним приказом његовог ратног „ангажмана“: седећи на столици крај пећи, он штрика. У хаљини и са штиклама подсећа на неку стару госпођу. Око њега су тегле са направљеном зимницом. На сељаково питање што и он не иде у шуму кад иду деца да ратују он одговара да за децу није штета ако изгину, али за њега, као сељачког вођу, би било (слика 23). Пратећи коментар карикатуре односи се на децу која су учествовала у рату, док је он током окупације уживао заштиту.

6.2.4. Сељак млекација

Последњи лик који ћемо у овом сегменту издвојити приказује сељака у још једној улози по којој ће током наредних година постати препознатљив – он продаје разређено млеко. Као што је већ било напоменуто, лик млекације је опстао из предратног времена, са истим особинама: као непоштена особа која зарађује на превари јер купцима продаје разводњено млеко (слика 24). Иако је његово појављивање у овом петогодишту забележено само на једној карикатури, почетком 1948. године, чак и ту једину његову визуелну манифестацију у овом периоду, можемо сматрати значајном. Можда као својеврсну спону између две епохе. Појављујући се први пут у годинама пре рата и поново, још интензивније, током педесетих, у овом периоду се читаоци подсећају на његово постојање и, на изврстан начин им се најављује експанзија и нови живот млекације у наредним годинама. Као такав, он је значајан лик који показује изузетну отпорност и наставља да траје у свим режимима. Од тада ће постати чест лик карикатуре и тако ће бити до краја августа 1958. године када је карикатура забележила измирење *Јежевих* карикатуриста и овог јунака.¹³³

¹³³30.8.1958. и 20.9.1958.

6.2.5. Закључак периода 1945-1950. године

За разлику од претходно посматраног и анализираног периода за овај је карактеристичан неупоредиво мањи број карикатура којима је у фокусу интересовања лик сељака. Објављене су само 63 карикатуре. Првих пет послератних година *Јежева* карикатура је обележила доследним праћењем актуелних збивања на домаћем плану. Теме које су оне обрађивале у потпуности су биле у складу са револуционарним тренутком и духом времена. Као најважнији државни задаци постављали су се привредна и економска обнова и изградња земље и, у оквиру њих, индустријализација и обнова пољопривреде.

Значај који је придаван постављању нових темеља на заједничком задатку изградње младе државе био је толико велики да су готово све ове карикатуре биле објављиване на насловној страни листа. Њихови ствараоци су били реномирани карикатуристи који су свој реноме стекли током предратних година и оснивања *Јежа*: Петар Пјер Крижанић, Зуко Цумхур, Влада Савић, Иван Лучев, Милорад Ћирић, Сабахудин Хоџић. Упркос томе што се сваки од њих одликовао посебним црталачким својствима и јединственим изражајним стилем, евидентно је да је на крајњи изглед карикатуре пресудно утицао доминантни дух соцреалистичке епохе. Следећи основне постулате соцреалистичког естетизма карикатуре са насловнице *Јежа* у потпуности су биле ослоњене на стварност црпећи своје теме из изградње социјализма. Обогаћене садржајима из стварног живота шириле су оптимизам и веру сликајући јунаке који су градили бољу и срећнију будућност. У графичком смислу обиловале су колоритом и сложеношћу композиције. Одликовале су се богатством детаља, реалистичноћу ликова и снажном симболиком. Као по правилу, на насловним странама су се могла видети насмешена лица сељака и ударника који су раздрагано зидали задружне домове и обрађивали њиве. Свуда око њих су исписане ударничке првомајске пароле и вијоре се црвене партијске заставе док се из фабричких димњака диже црни дим. Полет и елан распеваног социјалистичког реализма доминирали су најчешће на карикатурама Цумхура, Лучева и Савића.

На новом социјалистичком путу којим се држава кретала значајан је био и раскид са претходним режимом, па је то била следећа честа тема карикатуре. Сељак

се заувек обрачунао са монархијом и својим најљућим непријатељима: црноберзијанцима, шпекулантима и реакционарима.

На свим овим карикатурама је главни лик сељак који се, исто као и у претходном периоду, црта у народном оделу. Он носи кошуљу, јелек, чакшире, опанке, а на глави има шубару, ређе шајкачу. Са таквом капом он представља и сељака и Југословена. Шубару, међутим, у овом периоду носе и богате сеоске газде, кулаци, шпекуланти. Ако не по капи, они се од сељака разликују најпре по својој конституцији јер их карикатура увек приказује као дебеле док су сељаци упадљиво мршави. И њихово одело се разликује од сељаковог, они су обучени у бунде које указују на богатство којим располажу. Физиономија лица је такође коришћена у циљу јаснијег и тачнијег описа њихове појаве. Лица су им намргођена, јер су незадовољни новим стањем у земљи које им не дозвољава пословање и начин живота на који су навикли.

Као друга врста сељачке капе која је била у употреби у карикатури споменута је шајкача. Осим што повремено фигурира као капа коју носе сеоски дечаци (слика 25), што је карактеристично било и за предратни период у овом периоду она није била толико коришћена.

Њено одсуство из карикатуре, као покривала за главу сељака, може се евентуално објаснити чињеницом да је у карикатури носе злочинци који су побегли из земље: Дража Михајловић, вођа Равногорског покрета и његови четници, као државни непријатељи број један са којима се режим по завршетку рата обрачунао. То је капа коју су они, као Југословенска војска у отаџбини, носили као саставни део униформе.¹³⁴ Илустративан пример у овом смислу употребљене шајкаче послужио је као коментар збивања у спољној политици која се тичу несарадње западних сила по питању ратних злочинаца. Одбеглим југословенским злочинцима су Италијани (Ватикан) и Американци пружали уточиште. Слика 26 даје графички приказ Драже и усташе испред којих стоји католички свештеник и заклиње их да наставе заједнички пут. Пред знаком долара они се заклињу тако што укрштају руке и испијају две чаше вина. То је више него јасна алузија на америчку финансијску помоћ злочинцима

¹³⁴ У том смислу, шајкачу носи и репатрирац јер је приказан у војној униформи.

којима су после рата пружили уточиште. С обзиром да у овој карикатури изостаје лик сељака њу користимо више као илустрацију употребе шајкаче у карикатури тог периода, него као коментар спољнополитичких дешавања. Доводећи се у директну везу са непријатељима државе, шајкача на тај начин, изазива негативне конотације.

У свим осталим, додуше, веома ретким случајевима када се шајкача стављала на главу сељака то је чињено у јасној намери да се њоме имплицира негативан тон. Два су примера која то врло сликовито дочаравају. На карикатури „Тежак рачунција“ (слика 27) нацртан је сељак у свом дворишту који комисији за вишкове неће да прикаже своје вишкове већ их шаље код првог комшије, не знајући да је он то већ урадио.¹³⁵ Више је него јасно да је овај „рачунција“ богати сеоски газда, који је непоштен јер покушава да превари државу. У његовом дворишту су наслагани препуни џакови, и свуда око њега су домаће животиње што указује на његово благостање. Он на глави носи шајкачу, док је његов комшија, са шубаром на глави оличење поштења. Имајући у виду и да су чланови комисије са шубарама на глави, сасвим је јасно да је шајкача носилац негативног тона, док је шубара вишеструко позитивна.

Још је уверљивија карикатура под називом „Дављеник се за сламку хвата“ на којој је приказана свечана колона народа како излази из задруге са заставама и носи пароле „Живела наша радна задруга“. Они раздрагано уз песму и хармонику славе испуњење плана сетве. Пред њих излази – дављеник из наслова – крупан човек са шајкачом на глави који тера црну мачку да им пређе пут (слика 28).

Ови примери јасно показују да ситуације у којима се са шајкачом приказују богати сеоски домаћини потенцирају њихово непоштење и прикривене лоше намере. Њима сметају ентузијазам радног народа и успеси који се постижу у обнови и изградњи земље.

За разлику од оваквих негативних јунака, лик сељака (са шубаром) је вишеструко позитиван, он је јунак социјалистичке обнове и изградње, који је на својим плећима понео терет, можда и тежи, од терета радничке класе. Он са радошћу

¹³⁵ Шајкача ће се појављивати као симбол сеоских богаташа који не пријављују „бројно стање стоке и воћака“

и полетом извршава све обавезе које се пред њега постављају - предаје своје пољопривредне производе задрузи, са задовољством узима обвезнице народног зајма за изградњу фабрика и бонове за индустријску робу, успешно похађа аналфабетске течајеве, обнавља и изграђује своје село учествујући у изградњи задружних домова и подизању мостова. У првом плану су његови лични квалитети: вредноћа, залагање, поштење. У складу са духом епохе он својим ситним, личним интересима претпоставља више, колективне. Дакле, све сцене које сељака приказују са шубаром на глави имају увек изразито позитиван тон.

Када се има у виду садржинска структура карикатура које је сељак коментарисао закључује се да је његова употреба била циљана и наменски осмишљена са искључивим циљем оправдања нове политике комунистичког режима. Он је имао улогу да својом појавом подржи и поспеши обнову и изградњу земље, да мобилише народне масе за остварење заједничких циљева. Коришћен као моћан манипулативни симбол који је, са једне стране, требало да, на селу, међу истомишљеницима потврди сигурност правца којим се кренуло, препуног неизбежних одрицања и да подигне, омасови и утврди степен пријемчивости према новим режимским мерама (нарочито у “сопственом дворишту“ у политици усмереној ка селу и пољопривреди). Са друге стране, ону супарничку групацију шпекуланата и сеоских газда да у још већој мери понизи и постави на стуб срама.

Ако се осврнемо на теме које је *Јежева* карикатура из овог периода обрађивала закључујемо да се ради углавном о актуелностима на домаћем плану. Спољнополитичке теме су, као по правилу, избегаване. Нарочито је упадљиво одсуство коментара на односе са СССР-ом. Изузетак је напред поменута карикатура која се односи на заоштравање односа великих сила и претње атомском бомбом из новембра 1945. Она се издваја и по томе што се Русија спомиње по први и једини пут, јер чак ни током сукоба са Информбироом нису биле забележене карикатуре на ову тему. Значајна је по још једној важној ствари чије смо постојање уочили у претходно анализираној епохи. Реч је о употреби националних стеротипа. Наиме, и у овом дијалогу карикатуре, се уочава да је, када се говори о Русији, као симбол за ову државу употребљена реч мечка, а током претходног периода смо на једном од

примера видели да је етнички стереотип за Русију персонификација медведа. Као супститут за приказ медведа је чак употребљен назив животиње, али у женском роду. Овде, дакле, изостаје употреба етничких стереотипа на начин како је то чињено у предратно време, али морамо констатовати да је ипак била присутна.

Закључујући дефинисање употребе сељака у карикатури током овог периода морамо се осврнути и на теме којима се *Јеж* није бавио. Заправо, није се њима бавио кроз лик сељака, али је кроз своје остале садржаје (хумореске, сатиричне приче, анегдоте, вицеве, карикатуре) и друге ликове, давао једну дубинску анализу свих актуелних догађаја тог доба. Освртао се, између осталог, на питање северозападних граница, тзв. Тршћанско питање, сукоб великих сила, ратних савезника који се распламсао у Хладни рат, коментарисао је у Европи популарну америчку „Маршалову“ помоћ и зајмове које Југославија није желела да прихвати. Карикирана су лица намрштених страних политичара (Франко, Де Гол, Маршал). Бавио се и тешком економском ситуацијом у земљи и тешкоћама у снабдевању, куповином на тачкице. Од пролећа 1949. године *Јежева* карикатура је кроз друге ликове одговарала на Резолуцију Информбироа.

6.3. Анализа карикатура у периоду 1951-1965. године¹³⁶

У оквирима овог периода уочено је постојање седам типичних ликова. Као нови ликови који се први пут појављују (осим млекације) они су се у ликовном и карактерном смислу у потпуности изградили као специфични и самосвојни. То су: сељак млекација, сељак накупац, сељак модернизатор, сељак парничар, љубитељ кафана, американизовани сељак, сељак коментатор - критичар свакодневице.

6.3.1. Сељак млекација

О овом лику смо до сада говорили у два наврата, заправо у оба претходно анализирана периода. Док је током периода 1935-1941. године доживео своје уобличавање те смо га детаљније упознали и анализирали, у интервалу 1945-1950.

¹³⁶ Карикатуре које илуструју овај период налазе се у ПРИЛОГУ 2 у одељку 1951-1965.

године био је само споменут јер се радило о јединственом примеру приказивања млекације. Дакле, његово поновно појављивање у овом периоду сматраћемо тематским, садржинским и карактерним надовезивањем на лик који је егзистирао у предратним годинама. Он се први пут појављује крајем 1952. године (слика 1). Видимо га како запрежним колима превози канте млека највероватније на путу до пијаце. Док киша пљушти, он је својим најновијим патентом, мини олуком којим је обрубисао кишобран и цеви спровео директно до канти, искористио прилику да кишом разређи млеко. У једној од карикатура са почетка периода сељак чак јури јежа кроз село кривећи га да је целом свету разгласио да сипа воду у млеко (слика 2). Он разводњава млеко у толикој мери да из њега искаче жаба (слика 3). Сељак чак ни не користи израз вода, већ само млеко (слика 4). У сјајној карикатури на слици 5 под називом „Дилема“ он се замишљено пита да ли да купи још једну краву или да копа још један бунар. На „Млекациско-филмски програм“ и пројекцију филма „Бунар“ сељаци улазе са кантама за млеко (слика 6). По разводњавању млека он је толико препознатљив па, када на збору бирача Милисав млекација (поред кога стоји канта за млеко) затражи реч, присутни га моле да не „разводњава дискусију“ (слика 7).

У борбу против „рђе млекације“ у стрипу карикатуристе Милорада Добрића кренуо је Љутица Богдан са својим побратимом. У епизоди „Љутица Богдан и Мићун водолија“ они се боре против непоштеног сељака Мићуна који разводњава млеко. (слика 8). Колико је то уносан посао сведоче и речи самог Мићуна који док пуни канте на једној од београдских чесми каже: „Е, ‘вала ти, водо београдска, на теби сам кућу саградио.“

„Како је ко поцрнео овог лета“ је приказ архивара, благајника, сликара, шофера и (поново) Милисава млекације, који уопште није поцрнео јер је он, наине, стално у води (слика 9). Управо овај пример показује да је, када се говори о различитим професијама, основна асоцијација на млекацију - шајкача као симбол сељака који се бави млекацијским послом. Шајкачом је он професионално профилисан.

Пример духовитог сељаковог коментара Суецке кризе да „нема ограничења за водене путеве“ послужио му је као оправдање за то што разводњава млеко. Иако се

њиме осврће на актуелне проблеме у глобалној политици, овој карикатури је, сматрали смо, место уз млекацију јер на много ближе начин дефинише њега као личност него свакодневну актуелност (слика 10).

И на крају, битно је уочити још једну улогу млекације. Он не само да се лично бави преварантским радњама, већ се труди да и друге томе научи. Једном приликом подучава дечака који продаје лимунаду, да је, сад кад се довољно замутила од прашине, продаје као бозу (слика 11). Сељак проширује своју делатност па са разводњавања млека прелази и на разводњавање вина. У обе активности му помаже свештеник (слика 12 и 13). Ово су прве ситуације у којима се у Жежевој карикатури, током овог периода, приказује свештеник.

6.3.2. Сељак накупац

Накупац се први пут појављује 27.11.1952. године (слика 14). Он је лик који суверено влада београдским пијацама. Успешно балансира између сељака од којих купује јефтине пољопривредне производе и купаца, којима их продаје за велике паре. Он толико зарађује од продаје скупих производа на пијаци па се, на сличан начин као и млекација, нађе се у дилеми да ли, када одлучи да зида кућу, да прода три краве или пет јаја (слика 15).

Њега можемо и просторно лоцирати - живи на периферији града, није директни произвођач и зарађује посредовањем између купаца и сељака произвођача. Назива се прекупац или накупац, данас је можда познатији под називом препродавац. Овај лик је најдуже опстао – чак 38 година. Последња забележена карикатура са овим јунаком датирана је на јун 1989. године.

6.3.3. Сељак модернизатор

Најједноставнији начин којим би се могло објаснити приказивање сељака као просте и невеште особе је кроз његов сусрет са новим техничким апаратима који су у процесу модернизације земље пристигли и на село. Занимљиво је да у том процесу он показује велику склоност и ажурност у прихватању новина, али не и претерану сналажљивост у руковању истима.

Карикатуристима није мањкало духа у сликању овог комичног лика. Модернизатор показује невероватан степен инвентивности па су комбинације његовог незнања, жеље и практичног „логичког“ делања урнебесне. Технички унапређујући своје домаћинство сељак Живота купује електрични шпорет. Карикатура га приказује како клечи испред управо купљеног шпорета. Шпорет није укључен у струју, али Живота то не зна, већ у рерну ставља цепанице и ложи ватру што је изазвало дим. Животина жена наивно коментарише да је „узалуд бацио толике паре.“ У складу са разочарањем сељака у модерне технологије, карикатура има примерен наслов „Шкарт роба“ (слика 16). Још је смешнија сцена у којој сељаци повезују сијалицу са лустера са шпоретом. Окупљена породица гледа у рерну свог ИГНИС шпорета мислећи да гледају телевизију (слика 17). Они праве храбре спојеве старог и новог, традиционалног и модерног, па сељак носи обрамицу кад иде по воду, али се при том вози на својој веспи. Тако опремљен Миле пролази поред стидљиве Милојке коју позове да се вечерас нађу „под бензинском пумпом“ (слика 18). Крајем ове деценије веспе су се увелико терале селом па „Сељачка посла“ приказују Милисава који натера веспу па сруши ТВ антену (слика 19).

Сељак, по навици, свој нови трактор довози код ветеринара. И не само то, он се са чуђењем пита какав је квар у питању, не схватајући да је на трактор стављен – колски точак (слика 20). У истом тону је сцена у којој сељак купи једноставну ствар као гумени душек, али, опет по навици, купи и џак са перјем да би га напунио (слика 21).

Беспоговорно прихватање и увођење модернизацијских трендова, а нарочито се то односи на увођење телевизије и радија у сеоска домаћинства, пореметиће мушко-женске односе на селу. Милојка поносно одбија позив на прело јер је Радојко позвао да гледају телевизију (слика 22). У следећој ситуацији она плете док два младића седе крај ње. Један пушта музику са радија, а други, на кога се она љути јер јој досађује, свира фрулицу (слика 23).

Врхунац сељачког схватања модернизације оличава такмичење двојице комшија, али не као некада у пољопривредној производњи, већ у томе који на крову има већу ТВ антену (слика 24). Овакви примери показују да је процес модернизације

сељак употребио као моћно средство за унапређивање и истицање сопственог статуса, коме нова превозна средства, и модерни уређаји и апарати, попут шпорета, телевизора, радија и веспе служе као нови статусни симболи.

6.3.4. Сељак парничар

У овом периоду појављује се и лик сељака који је спреман да и последњи динар да на тужбу против комшије. На бесконачне судске спорове одлучује се иако спор може да траје деценијама (слика 25). Када Милојица одлучи да тужи Радојицу зато што му је његов син разбио прозор карикатура га приказује као млађег човека који стоји испред лепе куће. Када коначно добије парницу, он је већ старац у позним годинама, а и кућа је оронула. И не само да остари чекајући пресуду већ га тврдоглавост и заслепљеност парничењем онемогућавају да увиди праве размере сопственог губитка, чак и када, из средских судова, излази го и бос. Карикатура га приказује као потпуно наог, али са пресудом у руци, како, ипак помало незадовољан исходом, каже: „Море, тераћу даље, макар потпуно оголео“ (слика 26). Сељак не бира ни место ни време да прети тужбом. Чак га ни ситуација, у којој се са комшијом Радисавом нађе на пустом острву после бродолома, не одвраћа од намере да му припрети тужбом због тога „што је померио врзину“ (слика 27). Дакле, сељачка тврдоглавост је у овом лику искарикирана до највиших граница. Поводи његових безразложних тужби и бесконачних спорова са првим комшијом леже најчешће у имовинско-правним питањима: увек је ту нека међа због које се може писати тужба.

Сељак је до те мере редован у средским судовима да је у својој околини постао препознатљив лик. Иде се дотле да, када неко жели да сазна „Из прве руке“ за правац до средског суда, онда се без оклевања обрати сељаку (слика 28).

Његова опсесија парничењем служила је да илуструје вести из разних крајева земље. Отварање Окружног суда у Смедереву аутор карикатуре је духовито представио дугачким редом испред зграде суда у којем сељак који стоји на зачељу каже да ће, док дође на ред – измислити зашто ће да тужи комшију. Карикатура на слици 29 је уједно и прва карикатура на којој се овај лик појављује. Или вест да се у Горњем Милановцу средња машинска школа пресељава у зграду суда која је

натерала многе сељаке из околних села да се успротиве јер, за време пресељавања суда неће моћи да се суде па ће изгубити драгоцену време. Надлежни су се стога нашли на великој муци како да ускладе правосудне интересе социјалистичког сељаштва с тамо некаквим машинским школама (слика 30).

У намери да преда тужбу Милисав не преза ни од судијских ауторитета. Када му у суду кажу да је боље да је седео кући, он заједљиво одговара: „Шта, па да се ти овде излежаваш?“ (слика 31).

6.3.5. Сељак љубитељ кафане

Кафана је друга омиљена локација сељака, у којој, поред среског суда, проводи доста времена. За лик који је кафана уобличио претерано би било рећи да је алкохоличар. Сељак у кафану одлази на разговор, да се види са светом, попије чашицу-две. Прво „појављивање“ овог лика датовано је на сам крај 1954. године. Он се заправо ни не појављује физички, али је у сцени у којој сељанка на сред улице гласно запомаже: „Куку, мој Радосав и данас свратио у читаоницу. Опет ће све паре да пропије“ из контекста сасвим јасно где се у том тренутку налазио њен „начитани“ муж (слика 32). Иначе, је у визији сељана, кафана поистовећена са библиотеком или читаоницом, тако да се од готово сваке сељакове посете кафани прави алузија на библиотеке и читање књига, на шта су нам још од 1948. године указивале пренамене школа у кафане. Дакле, он је чест посетилац библиотека, односно кафана у којима је понуда за шанком следећа: домаћи писци (љута, клека, дасковача), страни (рум, виски) и за децу (малина, лимунада) (слика 33). Када из среске библиотеке траже попис свих књига у општинским библиотекама из Сараораца се јављају да би врло радо извршили инвентарисање своје библиотеке али им недостаје један висококвалификовани угоститељски радник да тај посао обави. На слици 34 су пића у шанку разврстана на белетристику, стручну књигу, криминалне романе. Слика 35 приказ је групице веома пијаних сељака који седе крај казана са ракијом. Свуда околу су разбацане гајбе са шљивама, бурад и флаше, окреће се прасе. У позадини се на сеоском Дому културе види најава за предавање под називом „Кретање у космосу“

и за течај окретних игара. У складу са тим, а и са „она Хераклитом“¹³⁷ пијаним сељацима се стварно све окреће. Ово је једна од ретких ситуација у којима је сељак приказан као трештен пијан.

6.3.6. Сељак Американац

Од почетка 1958. године, карикатура прати американизацију југословенског социјалистичког друштва што је највидљивије у међусобној комуникацији сељака (слика 36). Стрип „Кобајаги дивљи запад“ чија је прва епизода објављена у априлу 1961. године (слика 37) два месеца касније постаје стрип „Страшни О’стоја“ и као такав ће трајати и током наредних деценија. Лик ће се толико одомаћити да ће постати заштитни знак свог творца Милоша Крњетина (Крњетин 2000). Радња стрипа се дешава у српском селу, О’стоја је обучен као каубој са дивљег запада, пије шљивовиски, своју драгу зове „мајлев“, поздравља се са „здрејвоу“. Стрип је духовитог садржаја, комуникација између сељака је потпуно англиканизована, енглеско спеловање је пребачено дословце на српску ћирилицу и комбинује се са српским речима па настају урнебесне комбинације израза попут: „Крсног ми холидеја“ (Крсне ми славе), „Дошао сам на једну гуд идеју“, и сл. Англизација српског језика која од тада постаје уобичајена појава у карикатури карактеристична је искључиво за комуникацију сељака. То су сви остали случајеви када се у карикатурама појављују други сељаци, независно од О’стоје.

6.3.7. Сељак критичар - коментатор свакодневице

Овај лик делује из перспективе посматрача целокупне друштвено-економске и културне ситуације у социјалистичкој Југославији. Коментар на нпр. бројне злоупотребе државних положаја и функција даје најчешће кроз сопствени пример покушавајући при том да, кад год се нађе у прилици, за себе извуче што већу корист. Милисав се показује као веома способан и сналажљив када државну позајмицу уместо за унапређење имања искористи да ожени сина (слика 38). Не либи се ни од

¹³⁷ Мисли се на Хераклитово учење да нема непромењивости и да је све у кретању.

сече државне шуме за своје потребе (слика 39). Категорија сељака-радника тзв. полутана, који су такође на посебан начин искоришћавали предности свог двоструког положаја приказана је у једној заиста сјајној карикатури (слика 40). Њен назив „На боловању“ намеће нам слику болесног сељака у кревету. И заиста, затичемо га у кревету, али не у његовој кући, већ на њиви, и није ни мало болестан, већ веома активан. Видимо га како баца семе по браздама. Још је комичније што тај кревет сељанка гура преко њиве попут рала, као да оре. Двојица који га издалека посматрају коментаришу да се плаши да га неко из фабрике не затекне ван кревета. У овим и њима сличним ситуацијама он је носилац негативних особина; приказан је као покварена и лења особа, нерадник.

У оквиру свакодневних дешавања он озбиљно прати актуелности: туристичке, економске, културне, спортске. Тренд путовања који је захватио Југославију почетком педесетих се, попут заразе, пренео и на њега па му се, иако га очигледно не разуме у потпуности, ипак препушта. Док се на препуном шалтеру ЈАТ-а људи тискају у намери да себи обезбеде карту за што даљу дестинацију, сељак се у свом стилу обраћа збуњеном службенику: „Дајдер ми две за Чачак!“ (слика 41). Сељаци коментаришу и економско-пољопривредне трендове што је сјајним примером који се односи на увоз италијанске пшенице, приказано на карикатури на којој двојицу сељака затичемо на њиви. Када Радисав пожели срећан рад Милисаву док баца семе по браздама, овај му узврати са: „Гразие, сињор Радисаве!“ (слика 42). Реџак пример сељака-промотера актуелних мера у пољопривредној политици је случај када он (са шајкачом) на својој њиви сеје квалитетно семе. Са стране га заинтересовано посматра човек (са шубаром) који се страшно изненади када га поново угледа како задовољан излази из народног одбора среза носећи пун џак новца у једној руци, док му је у другој руци награда за висок принос. Рекли би смо да је човек који посматра ову ситуацију некадашњи сеоски газда изненађен новим подстицајним државним мерама. Ову карикатуру могли би смо окарактерисати као својеврсно пропагандно средство на шта указује и својим насловом „Каква сетва-таква жетва“. Том закључку иде у прилог и чињеница да је објављена на насловној страни (слика 43).

Није заобиђена ни културна политика на, односно, према селу, тачније однос града према потребама села. То су ситуације у којима су сељаци приказани као наивни и искоришћени. Илустративан пример је следећа сцена: окупљени сељаци у препуној сали локалног дома културе чекају почетак концерта. Појављују се градски музичари и, из кола натоварених инструментима, дрско поручују да заправо и немају времена за приредбу, и да ће им узети само паре (слика 44). Небрига за село претвара сеоски Дом културе у место у коме се може научити једино псовање (слика 45). У таквим приликама помаже једино сналажљивост сељака. На карикатури (слика 46) сцена је негде на сеоском путу од села Мачковац до Београда. Док сељак по путу ређа новчанице од 1000 динара, другом сељаку објашњава да је то начин да и у њихово село дође неко да одржи приредбу у дому културе.

Пратећи актуелности на културном плану сељак се осврће и на најновије трендове у сликарству. Међу сеоским синовима, наиме, све је више оних који се баве наивним сликарством. И они обично сликају када у пољу има највише посла. Предузетнички дух сеоског сина сликара изражава се док на запрежна кола товари своје слике и креће на изложбу. Оцу који вилама набацује платна на кола, син каже: Доста ћале, остало ћу оставити за пролећни салон кад мало порасту цене (слика 47).

Сељак не заостаје ни у праћењу спортских актуелности. У том периоду је популарност фудбала попримила невероватне размере, а фудбалери су изградили митски статус мега звезда које зарађују баснословне суме новца. У том смислу се разговор између два сељака који седе у свом уобичајеном амбијенту, за кафанским столом, одвија на следећи начин (слика 48). На питање првог да ли му је син већ постао инжењер, други одговара: „Јок, вала он је много више догуро. Постао је фудбалер.“ Јасно нам је да сеоски очеви, а још више њихови синови, желе брзу зараду па их не занима факултетско образовање. То је још очигледније када двојица коментаришу који је посао исплатив. Показују оронуту кућу па кажу: „Милановића кућа пропала, син му постао професор“ (слика 49).

Слике егзотичног сеоског живота приказују се у рубрикама „Сеоска идила“ и „Са села и прела“. Сјајан коментар миграција на релацији село-град описан је сељаковом реченицом: „Цело село се преселило у солитер Б, стан 48“ (слика 50). Кад

чује за нови предлог закона „о порези“ пита се да ли ће и на њега моћи да кука (слика 51). Сељак и сељанка газећи грожђе у бурету играју популарну игру тог времена - твист (слика 52) док читаво сеоско домаћинство гледа серију „Светац“ испред TV-а, а баба гледа у икону свеца на зиду (слика 53). Као пољопривреднику који је сејао талијанку, сорту пшенице, Радисаву се обраћају и као стручњаку за италијанску фудбалску лигу са молбом да испуни тикете (слика 54).

Употреба сељака у маркетиншке сврхе забележена је поново у овом периоду. Оглас Комбината за производњу фискултурних реквизита „Спорт“ Београд искористио је сељака који од две девојке бира ону која има монтажну кућу Спорт. (слика 55). На сличан начин и у огласу за Робне куће Београд користе се сељаци као промотери (слика 56).

6.3.8. Закључак периода 1951-1965. године

Укупно је објављено 196 карикатура са сељаком као јунаком. Током ових деценију и по уочава се разноликост у интензитету појављивања сељака у карикатури. Квантитативним поређењем по петогодиштима закључује се да се у сваком петогодишту објављивао подједнаки број карикатура (60-77). У прве три године 1950-1952, међутим, сељак уопште није чест јунак карикатуре. Појављује се на свега две карикатуре (1950. и 1951.), или на само по једној карикатури (1952, исти тренд поновио се и 1959.), а по више пута (око 15 карикатура) током осталих година.

Из те релативне сразмерности у учесталости појављивања можемо закључити да наш главни јунак није доживео „кризу појављивања“ односно да интересовање за њега током ових четрнаест послератних година није показало тенденцију опадања. Када се има у виду споменути податак о изузетно малом броју карикатура, једној или две, на самом почетку периода, може се чак закључити да је тренд „сељачких“ карикатура имао тенденцију раста. Изузетак чини 1959. година за шта за сада не поседујемо објашњење.

Тематски посматрано, карикатуре објављиване у овом периоду битно су се разликовале од карикатура објављиваних у претходном (до 1950. године) и наредном периоду (после 1965). У односу на период пре 1965. године, суштински се померило

фокус са социјалистичке изградње земље на југословенску свакодневицу и мале животне теме. Наредни период, после 1965. године, био је обележен појављивањем неких потпуно нових тема које су акценат стављале на нарастајуће националне несугласице, сексуалну револуцију и, пред крај те декаде, појаву новокомпоноване музике.

Ове готово две *Јежеве* деценије биле су обележене карикатурама старијих али и једне нове младе генерације аутора. Уз Милорада Ћирића и Милорада Добрића, Милоша Крњетина, Ферија Павловића, Димитрија Живадиновића, Николу Рудића и Радета Ивановића, цртају Влада Катић, Иво Кушанић, Илија Поповски, Предраг Кораксић, Душко Јовановић, Драган Савић, Александар Поп-Митић, Александар Даскаловић и други.

Инспирацију су карикатуристи црпели из бурне, догађајно и ликовима богате домаће свакодневице па се коментарише залуђеност нације фудбалом, спортским прогнозама, тикетима лотоа и лутрије. Баснословни фудбалски хонорари и лагодан живот који им је тиме био омогућен, током овог периода су недоступни већини становништва па се у њима огледа пожељан животни модел, а систем вредности се урушава. Такав образац младим сеоским синовима представља узор, док је за њихове очеве, син фудбалер већи понос од оног који поседује факултетску диплому.

Према карикатури судили би смо да је ово био један изузетно духовит и занимљив период. Појављује се много већи број ликова који су заправо сви били актери тог доба. Они ће са већим или мањим интензитетом и успешношћу трајати све до последње године којом смо уоквирили ову студију. Њихова јединственост, карактерна обележја и специфичности додатно су надограђене урнебесно смешним ситуацијама у којима се појављују. Искристалисало се чак седам типских јунака карикатуре. Први је лик млекације. Као непоштени сељак који зарађује продајом разређеног млека он се сада појављује поново, као јунак који је имао своје заслужено место у карикатури и током предратног периода, тако да је сада стари јунак наставио свој живот. Млекација ће у *Јежевој* карикатури доминирати све до 1958. године када ће, чак званичним измирењем са карикатуристима, што је и самом карикатуром забележено, овај лик нестати са *Јежевих* страница. Њему сличан у карактерном

смислу, је сељак који скупо продаје своје производе на пијаци – популарно називан накупац. Са сигурношћу се може рећи да је ово терен на којем се он најбоље сналази, балансирајући између наивних купаца и државне контроле цена. Пијаца је у правом смислу његова арена у којој он господари ценама јаја, воћа, поврћа. Такав бескомпромисни пијачни јунак ће такође за дужи временски период опстати као јунак карикатуре – до средине 1989. године.

Следећи лик који се на извештан начин надовезује на млекацију, барем у хронолошком смислу, јер се његово појављивање бележи управо од 1958. године, јесте лик сељака који се суочава са бауком модернизације југословенског друштва. Пред њим су свакодневно недоумице и изазови коришћења техничких апарата. При том је веома занимљив његов двоструки однос према овој појави. Док са једне стране, он оберучке прихвата нови тренд, уводи га у своје село и своје домаћинство, са друге стране, модернизација за њега представља потпуну непознаницу. Тако је најчешће приказан као неук и невешт у руковању са новим, до тада невиђеним, техничким уређајима стране и домаће производње, па га такве прилике, чак и сусрет са електрификацијом села, доводе у низ неразрешивих комичних ситуација.

Међутим, иако му се функционисање модерне технике чини као непремостива препрека, он је врло вешто користи као статусни симбол па веспа, мерцедес, телевизор, чак и ТВ-антена, представљају еталон успеха у непрестаном процесу такмичења сељака са првим комшијама. Илустрација ове тежње сеоског становништва за увођењем техничких новина у своја домаћинства имала је свој пандан у стварности у виду праксе да се чак и у куће, у селима која још нису електрифицирана, уносе електрични апарати за домаћинство, радио и ТВ пријемници и чекају тренутак реализације својих практичних функција.¹³⁸ Уосталом и наша анализа ће показати да је овакав искарикиран процес опонашања градског начина живота имао карактеристике дугог трајања јер га срећемо и у овој и током наредних деценија. Коначно, поред промењених параметара успешности и изражавања

¹³⁸ На примере оваквих појава наилазила је Мирјана Прошић током теренских истраживања у југозападној Србији из средине седамдесетих година (Прошић 1980, 103).

друштвеног престижа, модернизација, видели смо, неповратно утиче и трајно мења обрасце понашања на селу и мушко-женске односе.

Лик који ће у карикатури опстати све до пред сам крај седамдесетих је сељак парничар који све своје време проводи у среском суду. Он је препознатљив по томе што и за најмању ситницу покреће судски спор, најчешће тужи свог првог комшију, а истрајава у својим процесима чак и по цену да изгуби све што поседује, чега често ни у тим ситуацијама није потпуно свестан.

Осврт на личне особине ових ликова које се лако ишчитавају из контекста у које су смештени, пружају нам могућност њиховог дефинисања у категоријама позитивног, односно, негативног. Уколико млекацији и накупцу припишемо особине непоштења, преваре и безобразлука; за сељака „модернизатора“ кажемо да је глуп, примитиван, заостао, али не конзервативан, а сељака који се суди окарактеришемо особинама попут тврдоглавости, ината, свађалаштва онда о карактерним цртама све тројице можемо рећи да су изузетно негативне. Самим тим се и појаве ова три лика могу окарактерисати као негативне. Даље, уколико се осврнемо на њихов физички изглед, односно графички приказ у карикатури они су увек на глави носили шајкачу за коју, следећи ту логику, можемо рећи да представља симбол који има негативну конотацију.

Плејаду негативних ликова употпуњује сељак који више времена проводи у сеоској кафани него на својој њиви. Током шездесетих сељак се још чешће приказује у кафани, правећи асоцијације са библиотеком и читаоницом. Заправо је овај проблем у тесној вези са односом града према селу и (не)бригом сеоских политичких делегата за културни развој села услед чега се домови културе и библиотеке чудовишно преображавају у кафане.

Од 1958. године сељак се, кроз лик Страшног О’Стоје, американизованог Шумадинца, кога је креирао Милош Крњетин, бави актуелним сеоским проблемима. У овом случају, као и са свим осталим неименованим ликовима који се у карикатури појављују ван овог стрипа, употреба сељака се показала погодном како би се дао коментар на американизацију југословенског друштва.

На крају треба подсетити да се понекад, поред истицања сељакових углавном, негативних особина указивало и на његову наивност, нарочито када су у питању односи града према селу, небрига чак и његовог политичког делегата, што се посебно наглашава када је тема културно-забавни живот на селу.

У намери да ових деценију и по уоквиримо закључком могли би смо истаћи неколико ствари. Прво, сељак постаје јунак карикатуре отприлике са почетком 1953. године и то остаје до краја периода. Његове карикатуре су и даље на насловницама мада у све већој мери попуњавају и простор на унутрашњим странама. Друго, и даље је увек у комплетној народној ношњи са шајкачом или шубаром. Ипак, док се током педесетих приказује у готово подједнакој мери са обе капе, током шездесетих уочљив је обрнути тренд, приметна је превага у корист шајкаче. Треће, суштински се мења представа о њему, јер од сељака градитеља и носиоца обнове земље (који носи шубару) он постаје негативац (са шајкачом) који се у таквом контексту интензивно приказује. Запажа се и да је шајкача на карикатурама све време ознака сељака, али да у ситуацији када су актери остали Југословени, сељак са шајкачом постаје заправо представник српског народа.

На крају се морамо осврнути и на теме којима сељак не посвећује пажњу. Насупрот ономе што смо из прикупљеног материјала могли да закључимо, почетком овог периода, тачније до 1955. године *Јез* се у свом сатиричном духу бавио великим спољно-политичким темама. На својим страницама отворено се обрачунавао са читавим источним блоком, оштро је писао о Хладном рату, све до Стаљинове смрти. Бег од совјетског утицаја широм је отворио врата Западу па су Југославију освојиле најпре америчке филмске иконе: Естер Вилијамс, Џуди Гарланд, Бет Дејвис о којима је *Јез* редовно извештавао. Уз њихове нежне и грациозне појаве од 1953. године се први пут у *Језу* пише и црта о домаћим политичарима: на карикатурама су Моше Пијаде, Мика Шпиљак, Киро Глигоров, Светозар Вукмановић Темпо, Милован Ђилас. Позната је карикатура из 1955. године на којој је Иван Лучев нацртао јежа који се жали Титу.

Свакодневне, мале, животне теме, видели смо, сељак је у знатној мери исцрпео. Међутим, остали садржаји *Језа*, па и сама карикатура врве од ликова

радника, чиновника, затим директора и секретарица. Теме из предузећа неисцрпан су извор инспирације и стиче се утисак да се говорило само о миту и проневерама друштвеног новца, злоупотребама службених аутомобила или борби за руководеће фотеље. Омиљени *Јежеви* ликови су келнери који не враћају кусур и фрајери са београдских игранки јер Југославија тих година плеше у ритму румбе, самбе, буги вугија. Млади плешу јер је више њих са дипломом, али без посла, а они који се и запосле најчешће то чине преко везе уместо преко конкурса.

6.4. Анализа карикатура у периоду 1966-1980. године¹³⁹

У овом периоду можемо уочити постојање осам доминантних ликова. То су сељак политички коментатор, *New Age* сељак, сељак коментатор свакодневице, сељак модернизатор, сељак парничар, сељак љубитељ кафане, сељак накупац и сељак народњак, певач новокомпоноване народне музике.

6.4.1. Сељак – политички коментатор

Требало је да прођу готово две и по деценије од последње карикатуре на којој се сељак појавио са неким домаћим политичарем да би се поново нашао у тој улози. Његово премијерно појављивање у послератном периоду датирамо на 14.10.1966. године. Том карикатуром оформио се лик сељака који је у карикатури почео да фигурира као коментатор политичке ситуације у земљи. Поменута карикатура из 1966. године (слика 1) сељака приказује у друштву Едварда Кардеља, односно, настала је као реакција на његову изјаву: „Често се у лепој посуди може скувати лоша супа“. Стога се радња одиграва у једној кухињи у којој је Кардељ приказан као кувар са куварском капом и кецељом који стоји за шпоретом и нешто кува у лонцу. Са тањирима у реду испред њега чекају да пробају супу: један радник који управо кашиком проба супу, иза њега су сељак, чиновник, Хрват и Словенац. Сви су они препознатљиви по својој карактеристичној одећи. Радник је у радним панталонама, сељак у народном оделу, чиновник-бирократа у мантилу и са шеширом, носи акт-

¹³⁹ Карикатуре које илуструју овај период налазе се у ПРИЛОГУ 2 у одељку 1966-1980.

ташну, Хрват и Словенац су као такви препознати на основу својих шешира. Они, као заправо, сублимација земље, као „држава у малом“ зависе од тога шта се кува у кухињама политичара. И сви чекају да кусају оно што им Кардељ кува у лонцу.

Након пар година појавиће се још једна „политичка“ карикатура (слика 2). На њој сељак одговара пред судом. Дозу озбиљности читавој ситуацији даје лик милиционера који стоји иза њега. Пред законом сељак наивно образлаже да је рекао: „’беш ти ову земљу“ у тренутку када му се мотика сломила о камен. Иако се ради заправо, о занимљивој игри речима и духовитом неспоразуму, ова нам је карикатура значајна јер је прва карикатура чији је текст усмерен „против“ државе.

Актуелне националне напетости између Србије и Хрватске на размеђи шездесетих и седамдесетих година следећа су тема коју је овај лик тумачио, али је сада наступао под „заставом“ Србије, односно као представник нације. Чињеницу да су забележене само две такве карикатуре, можемо посматрати као обрнуто сразмерну значају ове теме, која се такође први пут појављује у карикатури. Почетком 1971. године у фебруарском троброју објављена је прва карикатура која се бавила проблематиком националних односа (слика 3). Сцена је следећа: неколико сељака седе на ливади, окупљени су око јела и пића. Сви су у карактеристичним народним оделима из свог краја, тј. републике. Србин коментарише политичке неприлике у Хрватској и појаву „вашиста“ у Хрватској. Хрват одговара да су они „Бушисти“.

О чему се заправо радило? На Жежеве жестоке критике хрватских националистичких захтева, из супротног табора оглашавао се Вијесник у сриједу (ВУС). Ова карикатура (слика 4) је коментар на њихов ангажман и подршку хрватском национализму. У сваком случају она представља први пример употребе сељака у ове сврхе. Сличан њој је пример који се односи на хрватске захтеве за посебношћу писма, латинице, који су били један од темеља њихових националистичких тежњи. Два сељака Србин и Хрват, гледају телевизијски програм. Опустени кућни амбијент у којем се налазе допуњен је постављеном софром. Садржаји телевизијског програма тих година били су обележени доминацијом латинице, што је тема Србиновог коментара. Хрват се чак у карикатури зове Јожа.

6.4.2. *New Age* сељак

Сексуалне слободе као и разне друге младалачке манифестације бунта попут конзумације дрога, које су у овом периоду имале глобалну раширеност и представљале чак и начин живота, изградиле су лик сељака који у подједнакој мери коментарише, али и ужива у овим пороцима.

Сексуална револуција на „сеоски начин“ има своју просторну специфичност. Одиграва се у кукурузима. На њиви. Наиме, то је најчешће место у које се сеоска младеж „завлачи“ не би ли себи обезбедили мало интимности. У том смислу је неколико примера карикатура. На првој (слика 5) на новинарско питање: „Како код вас сексуална револуција?“ сељак одговара: „Добро, док не посечемо кукурузе.“ Други пример приказује двоје младих у кукурузима док девојка знатижељно пита, очигледно градског момка, где они то раде у граду кад немају кукурузе (слика 6).

Током наредних година експлицитније представљање секса постаје саставни део појединих *Jejevix* рубрика. Двојица карикатуриста, Илија Поповски и Милорад Добрић, одважили су се да се, у форми посебног стрипа под називом „Тајна старог реферата“, посвете „политичком, сексуалном и осталом васпитању“.¹⁴⁰ У наставцима почиње да излази стрип, у једном виду колажа или неке врсте фото стрипа. Уз фотографије на којима су приказане наге девојке појављују се и графички прикази сељака. Занимљиво је да је, уз сељака, понекад приказивана и сељанка у народном оделу. Колаж је имао и свој пратећи текст. Најчешће је био праћен причом која се дешава негде на селу и врло јасно алудира на секс.¹⁴¹ За наше истраживање изузетно је значајна следећа чињеница. Да је управо у том периоду и у том контексту први пут почела да се користи шајкача самостално без осталих елемената народног одела. Наиме, у оваквим колажима је прилично честа сцена сељака који се припрема за сексуални однос. У таквим ситуацијама, он је наравно, потпуно наг, али је важно да са главе, ни у тим ситуацијама не скида шајкачу (слике 7, 8, 9). На слици 10 се појављује чак и поп који се од голих женских груди брани крстом и кандилом. У

¹⁴⁰ Излазио је и стрип такође са сексуалном конотацијом Милорада Добрића „Отмица у Беобургу“.

¹⁴¹ Додатна занимљивост се састојала у томе да се у причи могло наћи много алузија на друштвено-економску ситуацију у земљи. Комуницирало се помоћу добро познатих фраза, попут „извршење дугосексуалног плана“ или „ликвидација сексуалног дефицита“.

„Недељном коментару“ из марта 1979. године (слика 11) изашла је пародична карикатура на рачун савета у домаћим илустрованим листовима о сексу. Потпуно наги сељак Мијајло, и овог пута са шајкачом, спопада голишаву Живадинку.

Следећи лик кога је изнедрила епоха „деце цвећа“ је лик сељака који долази у разне врсте контаката са опојним дрогама. Он се појављује као посматрач и коментатор употребе марихуане, али и као њихов активни конзумент. Њену практичну примену и сам увиђа, па у својој основној делатности, пољопривреди, прави преоријентацију на узгајање најрентабилније културе-марихуане (слика 12).

Прво спомињање дроге у карикатури је духовита илустрација сељака-конзументата који се потпуно омамљени дејством дроге суоче са новинарским, сасвим сувишним питањем: „Да ли се у вашем крају употребљава дрога?“ (слика 13).

6.4.3. Сељак коментатор свакодневице

Седамдесете године донеле су обиље карикатура са свакодневним обичним темама. Као тумач, коментатор и критичар свакодневних дешавања на друштвеном, економском, али и више-мање личнијем плану (нарочито кроз карикатуре са мотивом села), он заправо даје, у овом периоду, једну много отворенију слику своје окружујуће реалности. Згодан пример је ниједном до тада приказан однос на релацији Партија, тј. Друштво-Црква што је тема карикатуре објављене у двоброју почетком 1971. године (слика 14). Састављена из три панела она слика следећу сцену. Маси окупљеног народа се са бине вичући обраћа члан партије (иза њега су срп и чекић) изразима који су део корпуса уобичајене партијске терминологије. Речи попут - локализам, партикуларизам, аутархија, естатизам, зацртано, адекватно - код њих изазивају недоумицу и чуђење што је приказано на уобичајени начин, употребом знакова интерпункције (знаци питања и узвика) који искрсавају изнад њихових глава. На следећем панелу док он виче народ бежи. Последњи панел приказује политичара који запањено гледа како су се они окупили испред цркве око свештеника.

Економска криза у којој се, почетком седамдесетих нашла земља била је следећа тема која је закупила пажњу сељака. Ова област била је исцрпљена темама о све већој скупоћи, несташицама основних животних намирница, приказима беде и

сиромаштва сељака. Баласт свакодневних несташа основних животних намирница попут меса, млека, брашна црнохуморно је прокоментарисан наивним детињим одговором које, после очевог објашњења да свиња даје месо, одговара питањем: „Шта је то месо?“ (слика 15).

Пародична сцена приказује сиромашног, поцепаног сељака који је на њиви упрегао изгладнелог мршаваг вола преко чијих леђа је исписана реч ПОЉОПРИВРЕДА. Тапшући га по леђима, градски функционер, бирократа на њега таквог гледа као на особу од које се очекује да ће поправити национални доходак (слика 16). Исти лик, економско израбљени сељак „који је читав живот радио као коњ“ ће се почетком 1976. појавити у виду чудовишног бића у телу коња, али са човечјом главом коме ће „уместо плате дати зуб“. Ефектан приказ у колору на великом формату дао је аутор Радомир Стевић Рас (слика 17). Међутим, да и у таквим тешким временима сељаку не мањка духа сведочи његова интерпретација мера предузетих у циљу преображаја пољопривреде. Њихово спровођење кроз тзв. зелени план сељак тумачи на свој начин: као питање да нађу голмана и уиграју халф линију (слика 18).

Проблематизујући питање велике незапослености у земљи као последице економске кризе наилазимо на неколико интересантних примера карикатура. Разлог њихове занимљивости заправо лежи у томе што у њима сељак нема тај проблем. Он има посао. Сцена на слици 19 је следећа: приказан је један од уобичајених састанака. Окупљеним друговима обраћа се један који им указује на проблем велике незапослености речима да у њиховом колективу има много оних који другима заузимају радна места, а имају имања на селу. Уз аплауз и покличе: „Тако је!“ присутни другови се слажу. Али кад им он предложи да све такве врате на село и да запосле незапослене, добија једногласан одговор: „Нећемо на село!“. Још ефектнији је приказ другог састанка заказаног негде на селу на који је требало да дођу земљорадници. Зачуђен мноштвом празних столица, друг који је имао намеру да поздрави земљораднике, на питање где су, од јединог присутног добија одговор у форми противпитања: „Зар нису код вас у граду?“ (слика 20). У читаву ову причу

сјајно се уклапа и Жика гастарбајтер који носи потврду о боловању уз коментар да је он заправо на привременом раду – у свом предузећу (слика 21).

Да је сељак особа која никада неће остати без посла постало нам је јасно још почетком осме деценије када је на њиви као рентабилну делатност узгајао марихуану. На самом њеном крају сељак се преоријентисао на предузетништво. „Припрема грађевинског земљишта“ (слика 22) назив је карикатуре на којој, вршећи пренамену земљишта сељак седа у багер и уклања обор са свињама. У позадини се види неколико новоизграђених солитера. Сељак крчи своју околину не би ли обезбедио довољно грађевинског земљишта за изградњу солитера. Да су извори брзе зараде неисцрпни показује нам сељак кога је и примамљивост тикета лутрије, лотоа и прогнозе натерала да одбаци мотику и уплати добитни тикет (слика 23). Још је врцавији његов одговор на питање како доћи до стана – „Возом, натраг до села!“ (слика 24).

И на крају, у категорији занимања која обезбеђују добру зараду неизбежни су привремени и повремени одласци на рад у иностранство. Духовити коментар на гастарбајтере даје сељак када каже да су му некад прве комшије биле иза брда, а сад су на раду у иностранству (слика 25).

Већ уочена појава незаинтересованости за проблеме села од стране града, следећа је тема на коју се морамо осврнути. Присутна и у овом периоду представљала је једну од тема које су се најдиректније бавиле положајем села и сељака. Карикира се познати лик особе која би требало да је најагилнија у борби за остварење сеоских интереса – сељачки посланик. Иако пореклом из „њихових редова“ он се врло брзо „одмеће“ и заборавља на своју дужност, па се дешава да му сељак често чак не зна ни име (слика 26). Слична је „још једна из живота“, ситуација која приказује сеоског посланика као ловца са пушком у разговору са својим домаћинима. Очигледно задовољан ловачким „учинком“, он се срдачно поздравља са њима. Врцавост и довитљивост сељачког менталитета добија свој израз кроз коментар да „посланика не би видели да није улетео зец у село“ (слика 27).

Сеоски кандидат је особа од које се очекује да води бригу о селу. Међутим, он се тамо ретко појављује. Тачније, толико ретко долази, да када коначно и дође

сељаци га дочекају са паролама „Живели иноватори! Живела Прва петолетка!“ што правдају речима: „Последњи пут кад сте долазили било вам је лепо па смо вам приредили исти дочек“ (слика 28). У политичке сврхе ангажован је и поп који проклиње домаћина ако не гласа за друга Станоја (слика 29). Овде се такође уочава појава лика свештеника.

Показује се као наивчина у односима са градским функционерима који немају слуха за проблеме села па уводе контролу рађања на селу на коме и даље нема струје (слика 30). Културно-забавни живот на селу доведен је до фарсе са опијањима, коцкањем, голотињом, забавом попут кидања ланаца зубима (слика 31), а из града им поручују да амбуланту не могу да им обезбеде, али могу диско клуб, мини голф и тенис (слика 32).

Не само да је небрига за село уочљива, већ и сам сељак постаје „непостојећа“ категорија – нема га чак ни на ознакама за тоалет (један је за даме, а други за господу) а он се, поцупкујући пред вратима, у очајању, пита: „А за нас?“ (слика 33). Сличан пример је симпатичан коментар да су на селу од младих остали само - млади сир и кајмак (слика 34).

Међутим, неретко нам карикатура, сматрамо више него било када раније, указује на особине сељака попут лењости, примитивизма и ината. На слици 35 сељаци у кафани коментаришу новинску вест да више нећемо увозити пасуљ па се питају да ли ће морати сами да га производе. Сељак је завидан кад каже да ће платити и три зајма за ауто пут само да прође крај његове, а не Милисављеве авлије (слика 36).

Док са једне стране карикатура актуализује градски проблем неправилног паркирања у Београду, она приказује сељаке који, крај откопаног гроба, забијају глогов колац у мртваца, приказујући их као примитивне особе које и даље верују у вампире (слика 37).

Тумачећи актуелна збивања у сфери културе сељак се бави понајвише фестивалима, па се осврће на БЕМУС (слика 38). Коментаришући помаму за фестивалима и потребу друштва за успостављањем било какве традиције сељаци предлажу рецепт за успех: организовање фестивала било чега чему претходи његово

проглашавање традиционалним. Конкретизујући ову идеју у стрипу „Пут ка успеху“ говоре о породици у којој зет прескаче таштин прозор, Сима јури пасторку, Живадинку ухватили на камару са свекром. За такво инцестуозно понашање кажу да је фамилијарно, нешто као традиција. А други каже „Па што се не пазу од јавност и од тога праву фестивал?“ (слика 39). Актуелности прати и Страшни О’стоја који духовито коментарише одлазак редитеља Александра Петровића са филмом „Три“ у Холивуд на доделу Оскара (слика 40).

Док су се у претходним деценијама његова спортска интересовања кретала у оквирима углавном фудбалских тема, сада се осврће на светске спортске актуелности па прати Олимпијске игре у Монреалу у које умеће шале са сексуалном конотацијом (слика 41).

6.4.4. Сељак модернизатор

Сељак и у овој деценији наставља да буде верни следбеник трендова, односно наставља да траје добро познат лик сељака модернизатора. Купујући Ford carpi de luxe и ТВ у боји (слика 42) или мерцедес (слика 43), али и даље носећи обрамицу (слика 44) он заправо задржава и испољава карактеристике које је имао и током претходног периода. И даље купује најновије уређаје, али не зна чему који служи. На слици 45 видимо га са женом на повратку из продавнице како, на натовареним запрежним колима возе нови фрижидер, транзистор, шпорет и веш машину. Знају како се зове сваки уређај који су купили: Цастор де лухе, Сону ал транзистор, Сиенс кухлс хрэнк и Игнис „али не питаше које кува, које пере, које хлади, а које свира“. Али је и бескрајно шармантан када се, сасвим неочекивано, покаже као технички стручњак. У сцени у којој са женом и дететом купује телевизор у радњи, зналачки пита продавца да ли су му добре електронске цеви ПФ 86, ЕЦК 83 и електронски кондензатор Ц 895 (слика 46).

Следећи тренд промовисања банкарске штедње међу становништвом сељак се, иако скептичан у такав вид чувања новца, ипак одлучује да банкарском службенику преда своју чарапу. Комичну сцену у којој службеник банке иза пулта

истреса новац из сељакове дугачке пругасте чарапе сељак испраћа питањем: „Ма, јел ми ти баш јамчиш да је то сигурније место од моје чарапе?“ (слика 47).

6.4.5. Сељак парничар

Настављају успешно да трају рубрике које доносе теме са села. То су „Недељни коментар“ и „Село весело“. Један од „Недељних коментара“ датован на април 1977. године (слика 48) подсећа нас на добро познати лик сељака парничара. Иако се овај лик појављује у знатно мањој мери него раније, он наставља да траје. Прича тече на следећи начин: дубоко испод земље двојица археолога трагају за некадашњим шумадијским морем. Када се нађу на домаку циља, на своје велико запрепашћење, тамо затичу групу сељака која парцелише „морску утрину“ и прети тужбама свима који померају међе. Парничење се показује као веома исплатив посао па се сељак у кафани хвали како му је прошла година била ко ниједна јер је имао 57 парница, а само три изгубио (слика 49).

Можда би се у оквиру овог лика који се највише забавља уређењем комшијских односа, могла сместити карикатура на којој сељак комшији, који му је ушао у њиву, љутито виче: „Немо’ се правиш Израел“. На себи својствен начин парничар је дао коментар на Израелску кризу, односно блискоисточни конфликт у којем је Израел упао и окупирао део египатске територије. Ово је уједно једина карикатура која у овом периоду третира спољнополитичке теме (слика 50).

6.4.6. Сељак љубитељ кафане

И ово је један од ликова који настављају свој живот и током овог периода. Ситуације које га приказују идентичне су претходнима: кад дође у праву библиотеку сељак се изненади кад свуда око себе угледа „стварно књиге“, а нигде бифеа (слика 51).

6.4.7. Сељак накупац

Скупоћи свега и свачега током седамдесетих, на свој уобичајени начин, доприноси и лик сељака, пијачног продавца. Бездушан је кад од купца, мислећи да

фолира како нема више ништа, тражи чак и гаће (слика 52). Примедбом да су телевизори појевтинирили, беспоговорно објашњава да не може и он на пијаци да буде јефтин (слика 53). Његови производи су толико скупи да му муштерија режисер каже како са парама које он тражи за килограм, овај може да сними филм за пулски фестивал (слика 54). Такви коментари сналажљивог сељака нимало не забрињавају јер, док са Радисавом коментарише скупоћу својих производа, оправдање налази у поремећајима на светском тржишту (слика 55).

Добро знаног пијачног јунака видимо понекад и у воћњаку где, док сељак залива воћку да порасте, он залива цене по којима ће продавати (слика 56). Духовита двопанелна илустрација у којој први панел у форми „Некад...“ црта сељака који безглаво бежећи селу најављује невољу повиком: „Турци!“ у форми „...сад“ бива замењена повиком: „Накупци!“ (слика 57).

6.4.8. Сељак народњак, певач новокомпоноване народне музике

Друга половина седамдесетих година доноси помаму за новокомпонованом народном музиком. Током 1977. године почињу да се појављују прве карикатуре које приказују незапамћено интересовање сељака за овај нови вид обезбеђивања добре зараде.¹⁴² Иако је забележен релативно мали број карикатура (6) са овим ликом, оне су изузетно значајне јер је реч о лику (и теми) чија се појава бележи први пут.

Из тог периода остао је запамћен пословично познат одговор на питање који је опробани рецепт за певача народњака? Наравно, продајом сеоских имања. Продаја кућа и читавих имања на селу не би ли снимили плоче новокомпоноване музике, показало се као веома исплатив бизнис, али и као последица разочарења у зелени план (слика 58). Мерило успешности индивидуалних пољопривредних произвођача, сетићемо се, током педесетих је била величина ТВ антене на крову. У овој деценији критеријуми су нешто другачији: они нису цењени ако нису снимили бар једну плочу (слика 59). Следи је слика 60 са духовитим приказом сељака који звиждуће на њиви,

¹⁴² Отприлике у исто време и састав „Рокери с Мораву“ постаје активан (1978. године). Карактеристични по одевању у народно одело, на атрактиван начин певају о сељаку и сеоском животу уз Мораву

а ничу грамофонске плоче. Опчињеност сељака новокомпонованом музиком је толика да се она примењује као подстицајно средство. Вест да су у једном граду увели праксу да ако донесеш једну прочитану књигу уђеш на приредбу цабе, карикатура је приказала кроз нестрпљивог сељака који се за наступ Шабана Шаулића припремао читањем озбиљне литературе (слика 61). Већ је било речи о сеоском делегату као реткој звери која се може видети у селу. Али и он ће се у селу коначно чути, али само зато што је снимио плочу (слика 62). Најупечатљивији је ипак, фрулаш из друмске кафане као главни лик стрипа „Дискохернија“. У епизоди „Чаробна фрула“ народ због његове опојне музике потпуно губи разум: мушкарци у кафани разбијају чаше, бацају столице, пузе по поду или висе са лустера, док полуголе жене играју по столовима (слика 63).

6.4.9. Закључак периода 1966-1980. године

У овом раздобљу биле су објављене 204 карикатуре са сељачком тематиком. Готово подједнак број карикатура је изашао у сваком посматраном петогодишту: 1966-1970 (69 карикатура), од 1971-1975 нешто мањи број (56) и 1976-1980 (79).

Теме којима се сељак бави су у потпуности у складу са свакодневним догађањима. Из карикатуре у потпуности нестају крупне политичке теме осим поменуте посвећене хрватском национализму, а ни спољнополитичких коментара нема. Она се свим својим жаром усмерава ка малим, животним темама са посла, са њиве, из спорта, са села, из града, са пијаце или из кафане, из брачног кревета. Пред сам крај седамдесетих тематика се проширује новокомпонованом народном музиком. У оквиру „старих“ тема са којима смо се до сада сусретали (скупа продаја на пијаци, модернизација, сеоски судски спорови, сеоски кафански живот) сељак се и даље појављује, али у знатно мањој мери него раније. Ликови који су кроз ове теме живели остају непромењени па није потребно детаљније се задржавати на њима.

Појављивање три нова актуелна лика: сељака националисте, New Age сељака и сељака народњака представља основну специфичност ове деценије. Њих прате стари јунаци модернизатор, парничар, накупац и љубитељ кафане. Свакодневицу коментарише лик сељака коментатора свакодневице.

За изглед оваквог сељака у *Језу* су се бринули и даље Илија Поповски, Милорад Добрић, Милош Крњетин, Димитрије Живадиновић. Поред њих, морамо споменути Миодрага Секерезовића, Радета Ивановића, Александра Класа, Фери Павловића, Миодрага Стојановића, Драгана Руменчића. Придружују им се Миодраг Величковић, Зоран Петровић, Делчо Михајлов, Владимир Миликић, Миленко Косановић, Младен Башић, Драгослав Кањевац. За „Село весело“ цртају Живадиновић и Секерезовић, а читаоци шаљу вицeve о селу.

Увођење тематике секса и све експлицитније приказивање голотиње у *Језу* у потпуности је „оголило“ и сељака. Његова полугола појава, увек спремна за акцију, код читалаца најпре изазива смех. Још је смешније када се уочи чињеница да он ни у тим најинтимнијим ситуацијама, са главе не скида капу. Као да му није важно што је у потпуности показао своју голотињу све док му је капа на глави. Оваквим својеврсним постављањем шајкаче на пиједестал народне ношње, по први пут се јасно указује на значај ове капе.

Током овог периода сељак се најчешће визуализовао кроз шајкачу. Шубара је врло ретко присутна у карикатури. Тек понекад се јавља као капа старијих мушкараца и то чешће у периоду од 1971-75. године. Од укупног броја карикатура сељак који носи шубару се појављује само на десетак карикатура, дакле у мање од 1% карикатура, па можемо говорити о апсолутној доминацији шајкаче као покривала за главу српског сељака. За разлику од претходног периода у којем је шубара била ознака Србина међу осталим Југословенима, у овом је ту улогу преузела шајкача. Она током ове деценије постаје неприкосновена. Ову апсолутну доминацију шајкаче можемо протумачити на два начина. Са једне стране, *Јез* је био лист који је својом дугом издавачком традицијом био везан за Београд и Србију и који је, свакако, највише публике имао на територији матичне републике. Усмереност ка, првенствено, домаћој публици захтевала је употребу средстава којима би се његови садржаји на најбољи и најпријемчивији начин приближили широком аудиторијуму. У таква средства, односно симболе, свакако можемо уврстити употребу шумадијског села, сељака и шајкаче као јасних и препознатљивих асоцијација. Помоћу њих је обезбеђивана директна препознатљивост у оквирима шире (српске) масе.

Са друге стране, употреба шајкаче може се тумачити као одговор на националне напетости у земљи, које су постојале током читавог овог периода, иако су се отвореније испољиле у виду језичко-националног, српско-хрватског сукоба тек почетком седамдесетих. Овај сукоб *Јеж* је иначе помно пратио у свим својим садржајима. Тих година он је важио за предводника српске штампе која је на сатиричан начин извештавала о овом проблему, насупрот водећем хрватском сатиричном листу *Вијесник у сриједу*. Про-српско профилисање и оријентисаност показивао је употребом српске националне капе.¹⁴³

Међу ретким приказима политичке употребе сељака у карикатури, наведен је пример из 1966. године када је објављена карикатура са, у то време, политичким бројем два у држави, Едвардом Кардељем, политичарем чија опција у том политичком тренутку, уклањањем Ранковића, добија на значају. Ово остаје једини забележени пример заједничког приказа сељака и политичара. Чињеница да тај сељак на глави носи шајкачу, а уз приказ Хрвата и Словенца сасвим је логично претпоставити да он истовремено представља и Србина, још је значајнија. Очигледна намера карикатуре је приказ (готово) свих Југословена (представници радног народа запосленог у производном и државном сектору, сеоске популације, Хрвата и Словенца). Донекле слична ситуација из 1975. године, када се као илустрација вица о Американцу, Енглезу и Југословену на глави последњег нашла шајкача, супротан је пример овом који је управо изнет.¹⁴⁴ У вицу Југословен носи шајкачу.

Тих неколико анализираних карикатура које се односе на политичке теме можемо сматрати сасвим довољним разлогом за формирање лика сељака политичког

¹⁴³ У контексту употребе шајкаче на крају можемо изнети још једно интересантно запажање. Она се није ограничила само на ситуације приказивања сељака. У појединим карикатурама које су заправо коментар на неку вест или ситуацију, главни јунак-коментатор је јеж (заштитини знак листа) који на глави носи шајкачу. Популарни састав „Рокери с Мораву“ који на самом крају седамдесетих осваја симпатије публице духовитим текстовима својих песама, као део свог сценског костима користи шумадијску народну ношњу. Чланови бенда, нарочито њихов фронтмен су у осталим садржајима Јежа попут анегдота, увек цртани са шајкачом. Духовита илустрација наступа браће Бајић, у то време познатих интерпретатора изворне и народне музике 1979. године на БЕМУС-у. Андрија и Тома Бајић, за чије песме се говорило да миришу на село, били су нацртани како са шајкачама вире из великог опанка.

¹⁴⁴ Занимљив је и текст вица у коме западњаци кажу да су они бизнисМЕНИ (Американец), центлМЕНИ (Енглез) док се Југословен хвали тиме да је неписМЕН. (16-22.4.1971.-3575).

коментатора, јер је то, како је примећено, његово прво појављивање у таквој улози. Међутим, оне нам никако не могу послужити као мерило заступљености политичких тема у *Језу*, а свакако нису реалан одраз југословенске стварности. Напротив, тих се година *Јез* могао похвалити изузетном продукцијом садржаја политичког карактера. Током осме деценије се обилато писало и цртало о политичкој и друштвеној кризи, дугачке и озбиљне текстове пишу Бранко Ћопић, Хајнрих Бел, Матија Бећковић, Ефраим Кишон. Како је запазио Радивоје Бојичић, садашњи уредник *Језа*, седамдесетих је овај лист био перјаница борбе против хрватског пролећа и разбијања Југославије. Освртао се такође, на све дубљу економску кризу у коју се тонуло, инфлацију, девалвацију, обуставе рада и радничке личне дохотке. Дневна преокупација анегдотама о предузећима, оснивањима ОУР-а, СОУР-а, конкурсима и распродајом диплома није заобишла карикатуру. У годинама великих несташица струје и меса, млека, бензина, Југословени су се борили за бодове за стан, радни учинак, стручну спрему. Док вртоглаво расту цене хлеба, масти, кафе, шећера, излози београдских радњи су празни. У моди је била борба за заштиту човекове средине, ван терена се причало о судијским фудбалским аферама, а најави отворенијих сексуалних погледа на свет дошла је у виду објављивања прве Вукове еротске песме. Цртали су се страни политичари, као Линдон Џонсон и Де Гол чије ће карикатуре обележити 1968. годину, а од домаћих се појавио стрип о македонском руководиоцу Кири Глигорову. *Јез* је цртао о рату (за њега тада пише Бранко Ћопић), војсци, спорту. Тема *Језевих* садржаја постају хумор националних мањина и хумор несврстаних. Критиковала се и поплава шунда у социјалистичкој култури.

Наведеним садржајима сељак се није детаљније бавио. Појавило се неколико карикатура са ликом свештеника, али генерално, тема цркве није била присутна. Сељак се држи свог познатог терена, креће се у оквирима уобичајених тема којима се бавио и током ранијих периода.

6.5. Анализа карикатура у периоду 1981-1990. године¹⁴⁵

И у последњој деценији која је тема наше студије бележимо појаву нових ликова. Оба су представници националне категорије. Један је лик Србина исељеника са Косова. Други је лик Србина у Југославији. Свакодневну ситуацију тумачи и даље лик сељака коментатора свакодневице. Од старих ликова на пијацама и даље продаје накупац.

6.5.1. Сељак коментатор свакодневице

У оквиру свакодневних актуелности пред овим ликом се нашло обиље тема из радничког и сеоског живота: заокупљен је ситуацијом у предузећима, корупцијом и свађама на састанцима. Стварање и умножавање радничких организација и самоуправних јединица у виду ОУР-а, СОУР-а приказано је примером сељакове краве на којој за сваки од четири ООУР-а постоји посебно виме (слика 1). Удар бирократије који подједнако угрожава и радника и сељака приказује карикатура на којој их иза ћошка чека бирократа. Сваки од њих „опремљен“ је својим препознатљивим алаткама: сељак носи срп, радник носи чекић, а бирократа са наоштrenom оловком чека да их нападне (слика 2).

Коментарише и свакодневне градске ситуације попут гужви у средствима јавног транспорта. Погађају га још већа скупоћа, нарочито стална поскупљења меса, рестрикције струје. Комична ситуација деда Милојичиног доласка у Београд изгледала је овако: старац се веома изненади (слика 3) када види да су, услед вишедневних рестрикција воде, градски паркови пуни неких што врше нужду.

Приметно је да су нешто бројније карикатура које се односе на сеоске теме. Ово је нарочито карактеристично за првих пет година периода, с обзиром да ће касније преовладати политичке теме. Оне се најчешће тичу улагања у пољопривреду, пољопривредних радова, а као нова дисциплина на селу појављује се сеоски туризам. Међутим, сељаков интерес за село досегао је најнижи ниво. Заправо, пољопривредна питања се свде на продају плацева за викендице (слика 4), а унапређивање

¹⁴⁵ Карикатуре које илуструју овај период налазе се у ПРИЛОГУ 2 у одељку 1981-1990.

домаћинства на пренамену објеката па се чардаци претварају у дискотеке, млекаре у снек барове, а штале у кафане (слика 5). У том смислу село се представља као нешто на шта треба упозорити возаче. На саобраћајном знаку испод кога пише „Село“ приказано је двоје стараца у народној ношњи (слика 6).

Димитрије Живадиновић наставља да приказује сеоске теме: црта о сиди, дрогама, Београђанима. Видимо двоје сељака који читају писмо и сазнају да им је син добио СИДУ. Родитељи се наивно надају да је из добре куће (слика 7). Или када човек каже пријатељу да му се није син сасвим одродио од пољопривреде јер у Београду гаји индијску конопљу (слика 8). На трећој старац оће „за Б’оград“ јер кажу тамо „има мало стари Београђани“ (слика 9).

Током друге половине периода кроз сеоске теме преплићу се свакодневне актуелности праћене уобичајеном политичко-економском реториком. Навешћемо неколико симпатичних ситуација са њиве. Када се, видевши коров, сељак зачуђено пита: „Посејао сам жито, а никао коров ово мора да је нешто политички“ (слика 10). Сјајан је и када коментарише потребу за наводњавањем усева уместо политичким разводњавањем (слика 11). Свој тежак положај сељак пословично коментарише: „Кога ти хлебом, тај тебе пакетом мера.“ (слика 12). У издању од 11.10.1985. године на насловној страни је карикатура на којој сељак усваја бирократски начин изражавања па смрт деда Милојице саопштава „онако около па издалека“: „Што се тиче деда Милојице ситуација је сложена и бременита али ћемо предузети кораке за превазилажење присутне ситуације и шире“ (слика 13). У истом стилу је приказ на слици 14 када деда објашњава унуку да се, када се нешто тотално забрља, каже: „План је извршен, али не у потпуности“.

6.5.2. Сељак накупац и остали стари ликови

Ови добро нам познати ликови настављају да трају и током овог периода. Додуше, у много мањем обиму бележимо њихове приказе, али су свакако вредни спомена. Злогласни накупац ни у овој деценији не посустаје. Видимо га како са истим жаром на пијаци продаје скупе производе (слика 15), правдајући се да су цене високе јер зида нову кућу па му треба за доприносе за стамбену изградњу (слика 16).

Пред контролором цена приказује ниже, док купцима нуди по вишим ценама (слика 17). Весели, распевани сељаци на пијаци певају: „Суве шљиве и ораси, ми смо драга – богаташи!“ (слика 18) када их продају за 500 дин. Накупац се вешто прилагођава потрошачким захтевима па на пијаци продаје - на чекове (слика 19).

У оквиру старих ликова народњака, парничара и New Age сељака имамо тек покоји пример. На слици 20 сељаци духовито коментаришу сушу која није наудила само оном сељаку који је снимио три плоче. У новим сексуалним авантурама Страшног О’ Стоје (слика 21) сељанке се скидају до „тхе рестрикције“ (у преводу са енглеског: до голе коже).

После спорова са комшијама којима су биле обележене претходне деценије, парничар се средином 1987. године одлучи да тужи - државу. Занимљиво нам је што је у случају против њега држава узела осам адвоката, алудирајући на збир од осам републичких и покрајинских јединица (слика 22).

Појављује се тек понека карикатура чија је тема дрога. Слика 23 приказује двоје хипика у народним ношњама који вичу на Миладина „да пушћа противградне ракетле“ да им град не убије конопљу.

6.5.3. Србин исељеник са Косова

Овим ликом започињу политичке теме. Исељавање са Косова се, као и у реалном животу, и у карикатури показало као комплексан проблем. Било је представљено кроз три доминантне подтеме. Прва је насилно исељавање народа са Косова и Метохије у оквиру које је приказан тежак положај народа који са основном имовином одлази или тешки услови живота оних који остају (премлаћивање, тровање). Друга тема се односи на особине српског народа пародирајући њихову склоност ка поткупљивости шиптарским новцем и својевољну продају имовине. У трећу категорију тема можемо сврстати оне сцене које обрађују проблеме исељавања на опуштенији и духовитији начин. Њих је свакако неупоредиво мање, али су значајне за анализу теме због нешто другачијег становишта које су заузимале.

Основна карактеристика овог лика је да он заправо није сељак, јер не фигурира као сељак у класичној форми на коју смо до сада наилазили, већ као особа

која се црта у шумадијској народној ношњи која сада има конотацију националне одеће. Он сада постаје Србин.

Прва карикатура која проблематизује исељавање са Косова објављена је у издању од 10.2.1984. године (слика 24). На насловној страни је карикатура под називом „Велики транспорт“ на којој колоне Срба и Црногораца одлазе са Косова. Одлазе камионима, воде животиње, носе кофере. У позадини се виде путокази ка Србији и Црној гори (правци у којима се они крећу) и ка Косову (одакле долазе). На раскрсници саобраћај регулише Шиптар.

Подједнако ефектан је и једноставнији графички приказ исељеничког проблема. Приказано је неколико шајкача које у форми јата, као птице селице, одлећу са Косова. Овај први самостални приказ шајкаче, без особе која је носи, датирамо на април 1986. године (слика 25).

Тренд ударних исељеничких тема на насловној страни наставио се током читаве 1986. године. У првом августовском броју на насловној страни је карикатура која приказује модификовану форму југословенског грба (слика 26). У његовом централном делу, на месту где се у оригиналу налазе бакље, симболи југословенских република, сада су прикази Србина и Црногорца са завежљајима преко рамена и коферима у рукама. При врху грба, изнад класја, где иначе стоји петокрака, сада су исписане године „1981-1986“, а доле, на месту датума 29.11.1943. пише „5 година“, као обележавање петогодишњице од „почетка“ егзодуса. Видимо да су, сви кључни елементи југословенског државног грба (датум оснивања Југославије, звезда петокрака и републичко јединство оличено у заједничком пламену) уклоњени, и замењени актуелним.

Из октобра исте године имамо приказ једног малог Србина који са муком гура камен узбрдо (слика 27). На камену је исписана реч: Косово. Камен са предње стране кочи предимензионирани Шиптар коме на појасу пише „ИРЕДЕНТА“. Вишеслојна симболика овог цртежа алудира на тежину косовског проблема који се, приказом камена и алузијом на Сизифово гурање камена узбрдо, показује као узалудан посао, нарочито када постоје препреке. Употреба митолошких елемената очигледно се показала као ефектна па у карикатури „Косовски Прометеј“ видимо албанског

двоглавог орла како кљуца Србина окованог ланцима за стену. Он подноси исте патње и мучења попут истоименог грчког јунака (слика 28).

Пред сам крај 1986. године карикатуре са тематиком исељавања са Косова постају све учесталије. Од децембра 1986. године појављују се у готово сваком броју *Јежа*. Сваком од њих се сада знатно директније и оштрије говори о ситуацији на Косову. На задњој корици *Јежа* приказана су петорица Срба у ниском старту, спремни за трку (слика 29). Из пиштоља знак за почетак трке даје један Шиптар. Срби имају јасан путоказ у ком правцу треба да трче: нацртана је зграда Скупштине СФРЈ. У супротном смеру путоказ показује Косово. Трку посматра публика у којој је гомила Шиптара са вилама и моткама, који им машу белим марамима у знак поздрава. “Игре могу да почну!” коментар је карикатуре.

Већ у следећем броју је карикатура која нам приказује саобраћајни знак троугластог облика који иначе упозорава на опасност. У њему су нацртана двојица исељеника са коферима и завежљајима. Форма препознатљивог саобраћајног знака који упозорава на животиње на путу, у овој верзији упозорава на исељенике на путу (слика 30).

Врло речита је карикатура под називом „Гроги“. Адекватност наслова сасвим одговара приказу бокс меча између Србина и Шиптара. Шиптар носи рукавице, преко груди му је нацртан орао са албанског грба испод кога је исписано: иредента. Србин иако је у мечу, није у спортском дресу, он је у народној ношњи, поред њега је завежљај. Док је Шиптар наслоњен на конопце и чека наставак меча, ошамућеном Србину, који седи на поду, судија одбројава: „1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986...“ На ову карикатуру из 30. јануара 1987. године подсетили смо у марту 1989. године када је била поново објављена (слика 31).

Демографски дисбаланс у покрајини је духовито приказан на слици 32: док колона народа са шајкачама и завежљајима одлази са Косова, прелећу их роде носећи завежљаје са бебама у супротом правцу. Приказ напора који су улагани у спречавању одласка Срба видимо на слици 33 из јуна 1987. године на којој Србин са шајкачом стоји испред врата канцеларије Комисије за заустављање исељавања Срба и Црногораца. Међутим, на отирачу (за брисање ципела) пише: „БРИШИ!“.

Са још неколико једноставнијих приказа исељавања сусрели смо се током 1987. године. На слици 34 видимо приказ СФР Југославије као фудбалског терена. Голови су постављени у Словенији и Македонији. Са Косова слободан ударац изводи Шиптар који уместо лопте шутира Србина са шајкачом. Сличан пример је када се Србима из лампе јавља дух Арсенија Чарнојевића, алудирајући на сеобу Срба 1690. године (слика 35). Следећа црта Србина са завежљајем коме се два Шиптара подругљиво обраћају, асоцирајући на познату пословицу: „Јанко, Јанко... опет касниш?“ Карикатура носи назив „Повратак Срба на Косово“ (слика 36). Пророчка карикатура Александра Класа под називом „Косово 2000“ из априла 1988. године када је на споменику крајпуташу Србин са шајкачом и завежљајем (слика 37). Решење косовског проблема исти аутор је духовито представио као гурање Србина у рупу коју иза њега копа Радна група која ради на његовом проблему (слика 38).

На овај проблем из угла словеначке штампе гледало се, односно цртало, на следећи начин: Србину који куца на Жикина врата како би га позвао на протестни митинг, отвара Шиптар који каже да је Жика синоћ одселио. Слика 39 је објављена у рубрици „Преносимо из стране штампе“ у којој је *Јеж* доносио карикатуре из љубљанске *Павлихе*.

Последња година наше анализе, 1990. доноси неколико црнохуморних коментара. Речима: „Овако лакше препознајемо Србе“ Шиптари коментаришу групу премлаћених са штакама и гипсовима (слике 40 и 41). Срећемо се и са спрдањима на рачун америчке помоћи Шиптарима. Шиптар говори Србину како он може да купи америчког сенатора, а не српску кућу (слика 42) јер је њихов план да, кад иселе и последњег Србина, ту населе америчке сенаторе (слика 43).

После свега реченог, изгледа да нам је јасан правац којим се Србин упутио: видимо га како са својим завежљајем на станици купује повратну карту до Србије (слика 44). Ипак, карикатура објављена на задњој корици *Јежа* крајем 1988. године указује на бесциљност тог пута. Суморан приказ незнања исељеног народа најбоље оличавају Србин и Црногорац који на сплаву са коферима и југословенском заставом плове незнано куда (слика 45).

Исељеник се, међутим, приказује и као добар трговац па карикатуре са мучним приказима исељеничких колона од 1987. године прате оне чија је тема продаја имања. У сцени на слици 46 видимо сељака који седи испред оронуте куће и машта о палати „Албанија“ у Београду. На табли пише: „На продају кућа и имање.“ Исте године у карикатури су исмеване српске особине попут поткупљивости шиптарским парама па слика 76 приказује Србина који трчи и скупља новчанице које Шиптар баца из цака. Док трчи за зарадом, Србин пролази крај путоказа за Косово, односно одлази са њега. Јунаке следеће карикатуре, у пародичном приказу уносне трговине, видимо како продају имовину па, док Србин продаје кућу на Косову, Шиптар продаје – покрајину (слика 48).

Парадоксална карикатура уочи митинга братства и јединства на Ушћу 19.11.1988. године послала је директну политичку поруку и позив народу на окупљање. Србин гусли парафразирујући „Клетву кнеза Лазара“:

„Ко не дође на збор за Косово
а од српске је крви и колена,
од руке му ништа не родило
ни у вази пшеница белица
у форуму кисела водица
рђам капо` до краја мандата!“

Парадокс ове карикатуре лежи у томе да док гусли, на кући му стоји табла „На продају“ (слика 49).

Последњи блок карикатура које можемо издвојити односи се, поред теме исељавања, уопште на косовски проблем. Током 1987. и 1988. године пар карикатура приказује „однос снага“ између Србије и њених покрајина. На првој је измучени Србин са шајкачом као деда који љуља своје унуке у крилу. Један унук носи војвођански шешир, а други шиптарско кече. Они га вуку за бркове. Следе стихови: “Узо деда своје унуке, мето их у крило, па о слози причао им, што је некад било“ (слика 50). Још једна ранија карикатура је у истом стилу. На треседу седе Србијанац,

Војвођанин и Шиптар. Разилажење њихових политичких погледа тема је духовите сцене у којој у истом правцу гледају представници покрајина, а у супротном Србин (слика 51). Ипак, врхунац покрајинских сепаратистичких аспирација видимо у сцени излога продавнице која продаје народна одела. Заједно су изложене ношње Војводине и Косова са шумедијском ношњом која је на снижењу (слика 52). У истом духу је и неколико следећих примера који се односе на уставне промене. Гледајући грб са четири оцила (изнад кога је звезда петокрака) унук пита деду да ли та четири С значе „Само Србији скраћен Суверенитет“ (слика 53). Из 1988. године је још једна пародија на Устав која црта Србина са капом дворске луде. На крацима његове капе пише: „Устав АП Војводине“, „Устав АП Косово“, „Устав СР Србије“ (слика 54).

Духовити дијалог двојице сељака Крњетин приказује кроз следећу сцену: док седе на пањевима један каже: „Сањао сам ноћас цара Лазу јуначко кољено, па се нешто мислим дал је то националистички штогод.“ Други каже да са тим нема проблем јер снови искључиво нејаког Уроша (слика 55).

Једном пољопривредно-исељеничком шалом приказује се разговор двојице сељака. На питање зашто му је парцела под кукурузом на Косову тако запуштена, следи духовит одговор другог сељака да је, док је одабрао пестициде, коров натерао кукурузе да се иселе (слика 56).

6.5.4. Србин у Југославији

Упоредо са косовским проблемом на страницама *Јежа* егзистирао је и југословенски проблем. По први пут наилазимо на карикатуре које проблематизују тематику Југословенства. Шаблон приказа је идентичан: приказује се разједињеност, до тада, братских народа и њихови самостални путеви и политике које почињу да воде. Слично претходном, и овај лик у народном оделу фигурира као национална категорија, односно Србин.

Неколико наредних карикатура представљају варијације на ову тему. „Бранково“ коло је карикатура на којој, у оквирима државних граница земље, сви југословенски народи играју сваки своје коло (слика 57). Сјајан приказ осморице Југословена објављен је у мају 1987. године. На слици 58 видимо званичан

државнички аутомобил на којем са стране вијоре заставице СФРЈ, са регистарским таблицама YU87. За воланом седи осам возача из сваке југословенске републике и покрајине. Сваки са својом капом на глави. Интересантно је да иако су у једним колима, сваки има свој волан, односно вози у свом правцу. Месец дана касније аутор црта карикатуру у сличном духу на којој су представници свих народа сваки у својој петокраки (слика 59).

Насловна страна из септембра 1987. године доноси карикатуру врло сличног приказа југословенске разједињености. Пред нама је слика 60 са савременом технолошком визијом самосталних праваца југословенских народа. На њој сви они стоје испред једног компјутера на чијем монитору је нацртана мапа Југославије. Сваки од њих има свој посебан цојстик, играјући свако „своју“ игру.

Јез је 27. јануара 1989. године објавио изложбу карикатура „Савремене антисрпске карикатуре“ аутора из љубљанске *Павлихе*. Приказује се група Срба који скрећу са пута Титовог устава (који носи ознаку АВНОЈ-1974) и одлазе Слободановим путем, певајући: „Друже Тито, ми ти се кунемо, да са твога пута не скренемо!“¹⁴⁶ (слика 61).

Овај период можемо закључити још једном занимљивом констатацијом. На основу свих приказаних карикатура у овој групи сасвим је јасно да је шајкача у потпуности стекла карактеристике националног обележја, капе коју носи само Србин. Самим тим, можемо је посматрати као самосталан симбол који говори сам за себе и који се сасвим оправдано и легитимно употребљава. Као таква она је у карикатури легитимни супститут за особу на чијој глави се иначе налази. Илустроваћемо ову тврдњу са следећих неколико карикатура, које су, иако примећене у малом броју, изузетно ефектне. Такав је приказ шајкаче на штапу која, попут беле заставице која указује на предају, извирује из једне стене. Упркос томе, на њу, као да се не ради о предаји, лети камење, мотке и ножеви (слика 62).

¹⁴⁶ У оквиру актуелних српско-словеначких и српско-хрватских сукоба и поремећених односа у фебруару 1990. године коментарише их Милош Крњетин у стрипу о Страшном О стоји који поново почиње да излази. У њему се зли чаробник преображава у Јанеза из Љубљане који је донео ЗЕЛО КРАСНО ДЕМОКРАТИЈО ИЗ СЛОВЕНИЈО.

Две и по године касније она се користи у потпуно другачијем контексту. На слици 63 видимо графички приказ човека како испред огледала ставља шајкачу на главу и са стране одлаже титовку. Карикатура је сведок сукоба различитих идеологија, на делу је раскид са СКЈ и промовисање шајкаче као новог обележја. Уочљива је појава карикатура четника са шубарама и шајкачама и спомињање Драже Михајловића (слика 64).

Последња карикатура коју ћемо обрадити приказује Фрању Туђмана како поткива Србина потковицом у облику усташког симбола У. Бежећи од поткивања, са већ спремним завежљајем у руци он коментарише да је боље да се сели „јер ће овај да му поткује опанке“. Приказани Србин носи шајкачу, опанке и јелек са исцртаним грбом са четири оцила на леђима. (слика 65).

6.5.5. Закључак периода 1981-1990. године

У последњој деценији посматраног периода карикатуре са сељаком постају незнатно бројније, па је објављено 155 карикатура, од тога нешто више у првој половини деценије.

Током прве три године свакодневица је искључива тема. Актуализују се текући проблеми: скупоћа, рестрикције струје и воде, небрига за село, док се у свом селу сељак, уместо на производњу, фокусира на парцелизацију земљишта и продају плацева за градњу викендица, односно поново се усмерава на најпрофитабилнију делатност. Црта се о боловањима, СИЗ-овима, ОУР-има, СОУР-има. Старе теме попут народњака, суда, пијаце, секса, наркоманије, сељачке глупости цртају се у много мањој мери. Нова проблематика која заокупља карикатуристе почев од 1984. године односиће се на политичка збивања на Косову, а кроз неколико карикатура потенцираће се и криза југословенског федерализма.

У овом периоду за *Јез* цртају већ реномирани аутори. Легенде попут Милоша Крњетина, Милорада Добрића, Илије Поповског и Драгољуба Живадиновића допуњавају Александар Клас, Миодраг Секерезовић и Милан Поп Новаков. Од новије генерације карикатуриста споменућемо Божидара Раденковића, Младена

Ђуровића, Градимира Оничина, Ивана Шрајбера, Стојана Петковића, Слободана Обрадовића, Бору Марковића, Миодрага Стојановића, Мира Стефановића.

Управо ће овај последњи карикатуриста бити творац прве карикатуре са темом Косова у издању од 10.2.1984. године. Иако масовно исељавање бележимо и током седамдесетих година до овог тренутка није постојао никакав посебан осврт на ту проблематику. Од тада ће исељавање постати редовна тема. У почетку неодређене и емотивно необојене карикатуре током 1986. године постаће директније и знатно оштрије. Од тада ће са *Јежевих* страница читаоце запљускивати снажни, емоцијама набијени цртежи на којима се приказује одлазак исељеника са коферима и завежљајима. Протерани народ је на њима представљен као жртва, одлази погурено, јер мора да напушта своја огњишта. Они одлазе појединачно или групно (у колонама). Завежљаји и кофери које носе симболизују трајни одлазак. Онима који остају прете, пребијају их, трују, па и њих истерују. Значајно је место у листу које је намењено овим карикатурама. Оне повремено заузимају насловну или чак, последњу страницу *Јежа* и тада су штампане у колору. Штампа у таквом формату додатно је подвлачила актуелност ове проблематике. Такође, приметно је да је знатан број „косовских“ карикатура без пратећег текста, понекад и без наслова. За преношење поруке ликовно решење се показало сасвим довољним.

Следећи изузетно важан закључак је да се на свим карикатурама народ који одлази приказује обучен у народна одела, са сељачким обележјима шајкачом и опанцима. Чињеница да се са Косова исељавало целокупно градско и сеоско становништво била је потпуно занемарена и потиснута графичким приказом особа у народним оделима. Тако обучени они су били представници народа, свих Срба, читаве нације, а не само и искључиво села. На исти начин је приказиван лик који је фигурирао као Србин на карикатурама са представницима осталих народа у Југославији. Све оне су приказивале кризу на федералном нивоу. Дакле народно одело, а посебно шајкача постају кључни симболи којима се изражава национална, а не више социјална припадност.

Упада у очи и чињеница да су на овим карикатурама као исељеници приказани искључиво мушкарци. Она се повремено додатно наглашава

инсистирањем да су на карикатурама често старији мушкарци, старци, са брковима, као парадигма несрећног, беспомоћног народа који се исељава.

Најзначајније је, ипак, указати да се Срби приказују увек са шајкачом на глави. Дакле, не само да ова капа у потпуности преузима примат над шубаром, већ постаје симбол и када се особа приказује у градској одећи, а нарочито долази до изражаја када до те мере постаје самодовољна да се приказује као самосталан симбол. Један број карикатура приказује само шајкачу без особе која је носи. Капа сада по први пут постаје супститут за особу, личност. Показује се да она својом појавом јасно симболише читав српски народ. Имајући у виду све приказане карикатуре морамо напоменути да се друга врста капе, шубара, тек понекад појављивала.

У контексту употребе шајкаче споменимо још и индикативну фотографију објављену у двоброју 2-9.5.1986. године (слика 66), дакле у периоду када се „косовске“ карикатуре знатно интензивније цртају. Рубрика *Фото Јез* објављује две фотографије популарних певача тог периода, фронтмена групе „Бијело дугме“ Жељка Бебека и Младена Војичића Тифе који на главама носе српску шајкачу и шиптарско кече. Наиме, на једној Бебек носи кече, а Тифа шајкачу, а на другој је обратно. Загрљени су под називом „Јединствена браћа“.

Косовска тема је, како смо видели, имала извесне варијације. Оне су биле приказане у виду коментара на продају имања, поткупљивост Срба шиптарским новцем, лакомост на њихове паре. На политичком плану, косовски проблем уједно је представљао и један крак несрећених односа између Србије као матичне републике и покрајина које су уставним променама 1974. године добиле практично републичка овлашћења. Сличан статус у којем се налазила северна покрајина тематски је покривен са извесним, готово занемарљивим, бројем карикатура које су инсистирале на приказима положаја Војводине. Упоредо са косовским проблемом указује се и на постојање југословенског проблема. Веома је важно уочити да је ово такође прва ситуација да се о овој теми јавно говори. Проблем је приказан увек на исти начин: кроз разједињеност осам припадника југословенских народа. Они су увек заједно, али се ка истом циљу крећу паралелно сваки на свој начин.

У овој деценији се, нарочито од 1984. године, карикатуром снажно потенцира политичка ситуација у земљи. Свакако, као никада до тада. Заправо, можда на извешан начин можемо о овом последњем петогодишњем периоду говорити поредећи га са првим периодом анализе (1935-1941), али само када говоримо о присутности политичких тема. То су једина два периода која се одликују таквом продукцијом политичких карикатура. Садржински се делимично разликују. Предратни ликови су били и стварни политичари, док се карикатура у осамдесетим годинама ипак усредсређује на догађаје и процесе, занемарујући личности.

6.6. Резиме

У овом поглављу извршена је анализа карикатура по временским периодима. Издвојено је пет периода: 1935-1941, 1945-1950, 1951-1965, 1966-1980 и последњи 1981-1990. године. Критеријум за овакву периодизацију заснивао се на уочавању извесних сличности карактеристичних за сваки период појединачно. У оквиру сваког од периода затим су дефинисани и издвојени карактеристични ликови сељака као и улоге у којима су се они појављивали у карикатури. Затим је указано на основне особине сваког од њих уз опис карактеристичних ситуација у којима су приказивани, са посебним освртом на капу коју су носили. Даље је пажња усмерена ка утврђивању фреквентности појављивања шубаре или шајкаче, као основног предмета нашег истраживања.

Та анализа указала је на првом месту на постојање више типова ликова. Закључено је најпре да су се појаве појединих ликова могле уочити као доминантне за одређени период (млекација), али да су се њихови прикази са мањим или већим интензитетом појављивали и током више посматраних периода. Такође су се појаве појединих ликова могле везати искључиво за један тачно одређени период. Само један лик је уочен као лик чије се „трајање“ протезало кроз све периоде (коментатор).

На основу анализе основних улога које су сељаку додељиване током свих наведених периода уочена је њихова снажна условљеност друштвено-политичким околностима. Коначно, анализа употребе шајкаче/шубаре јасно је показала да је карактер значења који је овој капи приписиван, односно њена позитивна или

негативна конотација представљао променљиву категорију, која је директно зависила од преовлађујућих идеолошких стремљења.

VII АНАЛИЗА ДИНАМИЧКО-СТРУКТУРАЛНИХ АСПЕКТА КАРИКАТУРА

Намера овог поглавља је да обједини досадашње резултате применом динамичко-структуралне анализе¹⁴⁷. То ћемо учинити тако што ћемо резултате анализе карикатура о улози сељака и ликовима сељака поставити у оквире неколико различитих, али упоредивих категорија – времена, простора, актера, активности и артефаката – и тумачити их у складу са комплетним претходно изнетим материјалом. Прва категорија се односи на временски аспект и гради хронолошке оквире за резимирање смењивања ликова и улога сељака током читавог посматраног периода. Друга се тиче просторних оквира у којој уочавамо најшире интернационалне оквире, потом нешто уже југословенске, затим српске, и идући ка најужим, уочавамо косовске и на крају, најуже градске, односно, сеоске оквире. Актери карикатуре су, поред сељака, сви они ликови који су се појављивали са њим у карикатури. Обрађујући активности усмерићемо се на оне активности које је сељак обављао и у којима је приказиван у карикатурама. На крају, у артефакте убрајамо све оне предмете које је карикатура приказивала уз сељака, а који поседују симболичку вредност.

7.1. Временски аспект

Када ликове сељака које смо уочили и издвојили у досадашњој анализи поставимо у једну историјску раван и сагледамо их дијахронијски уочавамо постојање извесне динамике у карактеру њиховог појављивања. Другим речима, уочавамо „кретање“ сељака кроз различите категорије, односно, његово смењивање од представника искључиво сопственог друштвеног слоја до представника народа у националном дискурсу.

¹⁴⁷ Овај приступ је Весна Вучинић применила приликом анализе јавне прославе Божића у Котору, Грбљу, Херцег-Новом и Луштици (Вучинић В. 2008, *Божић у Боки которској*). Та анализа посебно је препознатљива у последњем поглављу (стр 275-316).

Сељак се, као централни лик наше анализе, појављивао у карикатури од првог броја *Ошшианог јежа* и пратимо га до краја посматраног периода. У предратном периоду највише се бавио друштвено-политичким темама. У оквиру улоге представника свог слоја, сељаштва, он је указивао на тежак положај и експлоатисаност ширих народних маса. Као политички посматрач бавио се подједнако домаћом и спољном политиком. У овом периоду он је то радио са највећим степеном слободe, јер ни у једном каснијем тренутку није правио толико широке осврте на унутрашње-политичке и спољнополитичке прилике. У домаћој политици разоткривао је међупартијске односе, критиковао бирократију, корупцију, национални проблем.

Током периода 1935-1941. сељак се представљао и у дискурсу националне категорије, као Србин и Југословен. Унутрашње-политичка ситуација коју је у највећој мери обележавало и оптерећивало нерешавање хрватског питања често га је постављала у ситуације заједничког приказивања са Хрватом и Словенцем у којима је он био представник српске стране. Фигурирао је као сељак, али и Србин. Ређе, са странцима, као представник Југославије.

Обиље карикатура са ликовима политичких лидера и уопште политичким актуелностима, како смо истакли, обележје је једино овог доба. Упркос понеком примеру забране објављивања дела садржаја или комплетног броја на које смо прегледом архивске грађе наишли, овај период можемо оценити као време у којем се, и поред строге контроле и цензуре оличене у раду Централног прес бироа и Агенције Авала, ипак толерисала извесна количина критике система. Са једне стране, имајући у виду оно што је „изашло“ на светлост дана, нарочито визуелна решења са освртима на режим, можда би смо могли претпоставити да је у циљу остваривања својих интереса привидне демократичности и слободe штампе, режим допуштао, односно, толерисао испаде на сопствени рачун. Да то нису биле случајности или пропусти показују нам оштрина и озбиљност којом је ЦПБ-ова цензура секла све пред собом на шта свакако морамо додати Стојадиновићеву визију и свест о снази пропаганде.

Са друге стране, извесно је да је карикатура након завођења диктатуре 1929. године знатно изгубила на својој оштрини. Замах, који је, до тада, имала у критици

режима, није био истог интензитета као у ранијим периодима. Наш генерални утисак, имајући у виду корпус материјала којим располажемо и из кога смо уочили на који начин је карикатура приказивала власт и све у вези са влашћу, је да је на делу био један умерени приступ друштвено-политичким темама. Сматрамо да у овом периоду карикатура није дала свој максимум, у складу са својом „бунтовном“ природом и препознатљивим обележјима жанра – провокативношћу, иронијом и изругивањем, јасном и оштром критиком. Можда би смо, међутим, сасвим оправдано, и у овој умерености *Јежеве* карикатуре могли видети борбу за опстанак. Као да је у циљу обостраних интереса – опстанка – функционисао извесни прећутни пакт између карикатуриста и режима којим је, првима било дозвољено да повремено „прозову“ и власт, чиме су други побољшавали свој политички рејтинг.

Ови ликови су у наредном периоду (1945-1950) били замењени појавом два нова јунака: сељака градитеља земље и сељака критичара претходног режима. У складу са захтевима тадашње актуелне државне-партијске политике која је строги надзор спроводила кроз рад Агитпроп апарата, карикатуре су приказивале полет и ентузијазам градитеља уједно критикујући некадашњи режим. Партији је ова форма изражавања, кроз ширење и популарисање њених ставова, представљала основно оруђе агитације и пропаганде. Кроз хумор приказати напоре на изградњи социјалистичког друштва, а бичем сатире неуморно шибати буржоазију села и града, био је главни задатак карикатуре. Сељак који је градио боље сутра у неразрушивом јединству са радничком класом био је препознатљив лик, из свачије свакодневице, и због тога погодан за манипулацију. Идеологизација сељака се можда највише осећала у овом периоду и на овом лику. То увиђамо из препорука агитпроповаца да се више пажње обрати на село као тему карикатуре, при том директно указујући на њен садржај. Цртати рад задруга, социјалистички преображај села, преломе у психологији сељака – остало је ипак далеко изван домашаја *Јежа*. Имајући у виду дугогодишње критичке извештаје о питањима и садржајима наших карикатура, на које смо наилазили у документима Агитпропа, пре би смо могли закључити да су и *јежевци*, са своје стране, на известан начин манипулисали са ликом сељака настојећи да га цртају на „свој начин“.

Ово је био период у коме лик сељака није фигурирао као национално „обојени“ лик већ, пре свега, као представник свог друштвеног слоја који активно и подједнако са осталим категоријама (радништво и интелигенција) учествује и доприноси радовима на обнови земље. Носећи такву конотацију на њега смо, у већем или мањем интензитету, наилазили све до почетка осамдесетих година. Најпре смо се у „новом добу“ које је уследило након изградње земље, односно, у периоду после 1950. године, сусрели са новим ликовима. Они се по први пут појављују и у ликовном и карактерном смислу у потпуности су се изградили као специфични и самосвојни. Млекација, накупац, модернизатор, сељак парничар, љубитељ кафана, американизовани сељак тек сада започињу свој живот. Сви ови ликови су такође носили обележје анационалности представљајући искључиво свој „слој“ и свој сеоски амбијент. Усмеравање на свакодневицу и теме које окупирају малог човека условило је велику пријемчивост ових ликова који представљају директан одраз југословенске стварности. Знатно опуштеније теме дозвољавају да се у карикатури исмева сељачка опсесија судницама или кафанама или склоност ка пијачним преварама. Сами карикатуристи су својом заинтересованошћу да их цртају дали потврду личних симпатија овим ликовима. Ови комични ликови „трају“ све до осамдесетих година као очигледно веома популарни и широко прихваћени од читалачког аудиторијума. Сељак је ипак, пратећи трендове из светске и југословенске свакодневице, попримио и неке нове улоге па је откривао и све више се занимао за дрогу и секс, или је постао певач новокомпоноване народне музике. Током свих ових деценија видели смо га као искључиво *сељака* у бројним улогама којима је реферирао на стварност, готово уопште се не бавећи политиком. Када је почео да коментарише политичку ситуацију и да се, по први пут од завршетка рата, бави политичким коментарима, видели смо га у сукобима са хрватским националистима у улози Србина који се конфронтира Хрвату. Овде уочавамо изванредан наставак праксе приказивања двојице сељака као представника националних категорија, само што сада, за разлику од периода пре рата, њих двојица не наступају као „браћа“.

И коначно, у последњој посматраној деценији (1981-1990) можемо говорити као о времену у коме се сељак поново доминантно приказивао у дискурсу националне категорије. Потпуно нови, не више тако смешни и забавни јунаци улазе у карикатуру овог периода. Иако су наставили да се појављују поједини ликови које смо окарактерисали као комичне, они су убрзо посустали пред појавом новог лика – исељеника са Косова. Из броја у број, али тек од 1986. године овај лик је, као директан производ тадашње српске политике национализма која је узимала маха, вршио своју пропагандну и мобилишућу улогу. Упоредо са њим, кризу југословенства приказивали су ликови свих осталих „Југословена“ са својим националним обележјима.

7.2. Просторни аспект

Овај аспект је у карикатурама био обрађен у неколико различитих просторних оквира. Крећући се од ширих ка ужим оквирима полазимо најпре од најширих географских оквира, попут интернационалне сцене, потом идући преко југословенске, ка нивоу у ужим српским оквирима, затим Косову, и на крају најужим, градским, односно, сеоским оквирима.

Најшири просторни угао гледања, *интернационални, европски или светски*, представљао је специфичност једино периода од 1935-1941. године. Ту смо наилазили на карикатуре у којима је сељак на пустом острву, негде у Африци, или Кини, затим на карикатури са приказом мапе Европе и припадницима суседних народа. Оваква просторна дефинисаност је карактеристична искључиво за предратни период.¹⁴⁸

Када се ова најшира просторна перспектива постави у контекстуалне тематске оквире долазимо до закључка да је њено појављивање у предратном периоду било искључиво у вези са спољнополитичким темама. Најочљивије су: најава рата, наоружавање европских сила, снажење фашизма и окупација територија појединих

¹⁴⁸ Изузетак је једна карикатура из поратног периода која приказује одбегле четнике и усташе у Ватикану, али пошто се на њој не појављује сељак, већ је она послужила у сврхе илустровања употребе шајкаче, нећемо је узимати у обзир.

земаља. Закључујемо да се доминација ове тематике у овом периоду у карикатури може објаснити снажном присутношћу југословенске државне политике на европској сцени. Услед свог повољног геостратешког положаја представљала је мету и фашистичке Немачке, и савезничких земаља.

Контекст ових карикатура јасно је указивао на јединство и слогу југословенских народа, уз приметан степен дрскости, осиноности и храбрости у ставу према странцима. На тај начин се наметала импресија храбрости која, као да се црпела из југословенског заједништва. Потенцирање заједништва било је свакако битан саставни елемент тадашње званичне југословенске политике, и на спољном и на унутрашњем плану.

За разлику од ових, прикази балканског „заједништва“ одражавали су потпуно супротне емоције. Неспремност малих Балканаца да се одупру великим силама, њихова несигурност у заједнички европски наступ, мада, понајвише, спољнополитичко опредељење државног врха за удаљавање од савеза са балканским земљама, рефлектовало се у карикатури.

За нашу тему је значајно да укажемо на још једну специфичност приказа у оквиру интернационалне сцене. Она се односи на употребу националних стереотипа која је, са једне стране у предратној југословенској карикатури пратила и ишла у корак са жанровским трендовима, и која ће, са друге стране, остати обележје искључиво овог периода. Ни у једном каснијем периоду ни поменути, нити било који други национални стереотипи неће бити ликови у *Јежевој* карикатури.

Међутим, уочавамо и одсуство спољнополитичких тема у карикатурама из осталих периода. Разлоге њиховог неприказивања најочитије проналазимо у поратном периоду. Подсетићемо се, на основу контекста времена и ситуација, првенствено из исказа саговорника и архивске грађе, о постојању својеврсних забрана бављења спољнополитичким темама у овом периоду. У осталим периодима након 1950. године, изостанак ове теме теже образлажемо. Управо у годинама када је спољнополитичко деловање Југославије било најинтензивније (успостављање јачих веза са западним земљама, али и обнављање сарадње са СССР-ом и земљама лагера, као и ангажман око покрета несврстаних), карикатура га не спомиње. То

можемо објаснити евентуалним снажним усмерењем карикатуре на мале, свакодневне теме којима је било закупљено југословенско друштво. Са друге стране, постоји и вероватноћа да је та преоптерећеност малим темама представљала конструкт и да је производ покушаја власти да се њима скрене пажња са озбиљне спољнополитичке тематике (кредитирање западних земаља које је изазивало све веће задуживање земље).

Даље ћемо се осврнути на *југословенске* просторне оквири. Иако се у њих сељак заправо постављао у карикатурама које су биле објављиване током свих анализираних периода, јер је заправо током свих тих периода „поприште“ дешавања била Југославија (краљевина или република), ми ћемо се позабавити само оним приказима у којима је прецизно наведено да се одигравају у југословенским оквири. Такви су прикази који су се одигравали на државним границама са појединим околним земљама па се дијалогска форма актера одигравала на аустријско-југословенској (слике 61 и 62) и бугарско-југословенској граници (слика 67). Оне су карактеристичне за период 1935-1941. Једна карикатура из поратног периода својим насловом указује на стање у Југославији. И из последњег периода (1981-1990) имамо једну на којој је приказ мапе земље са уцртаним главима на којој Шиптар изводи слободан ударац шутирајући Србина са Косова и другу на којој сви југословени играју компјутерску игрицу са мапом Југославије.

Закључујемо да се сва четири спомињања Југославије одигравају, заправо у неким кризним периодима. За предратни период карактеристични су гранични обрачуни са суседним државама или склапање пријатељстава у циљу савезништва. Карикатура из поратног периода је из јула 1948. године и илуструје лажно извештавање страних агенција о опсадном стању у земљи. Карикатура приказује опседање уписних места за зајам (слика 13, период 1945-1951). И док претпоследња наведена карикатура духовито скицира косовски проблем, последња се односи на југословенски федерални колапс (слика 61, период 1981-1990). Закључак који можемо извести је да, иако везана за кризне периоде, употреба Југославије није била претерано експлоатисана. Најинтензивнији прикази су обележје првог и последњег периода када се југословенство налазило на највећим искушењима. У оба случаја се

радило о угрожености земље, али од стране различитих „уљеза“. У предратном периоду потенцијална опасност „вребала“ је од спољних чинилаца, док је фактор раздора у периоду 1980-1990. преваходно био унутрашњег карактера.

Уже *српске* оквире не треба посебно истицати, јер се карикатуре из комплетног материјала у највећој мери односе на српске оквире.

Косово као оквир дешавања заступљено је у групи карикатура из последњег периода, тачније 1986-1990. године. Само тада се јасно указује да се радња одиграва у овој покрајини. Ситуације у селу, у граду, на путу, јасно сугеришу да се ради о Косову. Ове карикатуре су се јавиле као реакција на процес исељавања. Међутим, уочићемо да иако су масовна исељавања „јавна тајна“ још од седамдесетих година, преовлађујућа тема карикатуре постају тек током 1986. године. Али чак ни тада нема осврта на процес исељавања током претходне деценије. Поглед карикатуре уназад досеже „само“ до 1981. године што учачамо из два њена елемента њеног садржаја („1981-1986“, „5 година“) као својеврсних симболичких видова обележавања (пето)годишњице (слика 26). Објашњење избора прве наведене године највероватније треба потражити у чињеници да су се тада одиграле прве масовне демонстрације становништва на Косову након Титове смрти. Даљи след догађаја: антиалбанска кампања и подршка Србима на Косову од стране српске интелектуалне елите, промене у политичком врху Србије, резултирао је једном експлозијом национализма управо 1986. године када се објављује и Меморандум САНУ, а Милошевић постаје први човек СКС.

Имајући у виду праксу диригованости штампе „одозго“ можемо извести закључак о изразитој идеологизацији карикатура које су тематски обрађивале исељавање са Косова. Хронологија нам сасвим иде на руку. Током прве половине осамдесетих то је била тема о којој се тек почело говорити. Све до 1986. године чињенице о исељавању су се избегавале и прећуткивале са намером одржавања каквог-таквог социјалног мира и илузије о државном јединству. Од 1986. године се провала српског национализма, институционализована на X Конгресу избором Милошевића за вођу српских комуниста, поткрепљена интелектуалним постаје редовна тема у штампи, чему потврду дају и карикатуре.

У јавном градском простору, Београду, сељак се најчешће налазио на улици, на пијаци, али смо га у неколико наврата видели и испред Скупштине када је коментарисао рад посланика (1935-1941). У неким неодређеним урбаним просторима налазили смо га када је посећивао пијацу, предузеће или фабрику где је запослен, и где је долазио на радничке састанке (1951-1965, 1966-1980, 1981-1990). У или испред суда смо га налазили када је тужио првог комшију, али и када се он, због неспоразума, нашао приведен у суд (1966-1980). У ери промовисања штедне сретали смо га у банци, у неком граду, у коју је донео уштеђевину (1966-1980). На неком неодређеном приградском путу, на раскрсницама, се кретао са колонама иселјеника са Косова (1981-1990). Закључујемо дакле, да се у урбаном градском простору, било да је реч о Београду или неком другом граду, налазио у карикатурама из свих издвојених периода.

Најужи оквири постављали су га у његово *село*. Налазили смо га у јавном сеоском простору, на неком сеоском тргу када је присуствовао сеоским зборовима или у сеоском дому културе. Приказан је и за столом када се налазио у кафани, а понекад смо га проналазили и у правој библиотеци. На појединим карикатурама је био испред сеоске цркве. Понекад се налазио на сеоском путу негде између свог села и града. Када је био „на своме“, онда је у сопственом дворишту или у кући, када смо га виђали у брачном кревету. Често је био на њиви, а у доба сексуалне револуције омиљени су му постали кукурузи. Прикази побројаних ситуација различитих сеоских јавних и приватних простора нису посебно карактеристични за неке одређене, већ се као илустрација свакодневице појављују током читавог периода.

Сумирајући ову анализу можемо закључити да се градски, сеоски и шири српски, простори дешавања појављују у свим уоченим периодима. Југословенски оквири заступљени су, како смо навели, у периодима који су били обележени потенцијално опасним процесима и појавама по опстанак државе. Таква су два: од 1935-1941 и 1981-1990. године. Интернационални ниво приказа бележимо само у периоду 1935-1941. јер се тада сељак у највећој мери бавио спољнополитичким темама. Ових тема није било у карикатурама из осталих периода. Слично претходном, и косовски простор заступљен је искључиво у једном периоду, оном

када је дошло до ескалације сукоба (1981-1990). Њега у исто време можемо означити као простор који је у највећој мери идеологизован.

7.3. Аспект актера

Централно место сваке карикатуре представљају њени ликови. Иако је о ликовима на одређени начин било речи у делу који је обрађивао временску одредницу ми ћемо овде изнети извесну систематизацију имајући у виду пре свега, интензитет појављивања до сада уочених ликова. Можемо ли говорити о актерима карикатуре који се константно појављују током читавог посматраног периода? Постоје ли они који се појављују у више периода? Који од њих су карактеристика искључиво појединих периода?

Закључујемо да је једини лик коме можемо приписати *сталност и редовност појављивања у свим епохама*, лик сељака коментатора свакодневице. Његову појаву уочавамо све време иако током првог периода он није био јасно издвојен као посебан лик, већ је пре егзистирао у оквирима лика *сељака само као сељака*. Он је кроз тумачење положаја сопственог слоја, економске кризе, политичке кризе, ситуације у култури или спорту заправо тумачио свакодневицу и своју окружујућу реалност. На тај начин је овај лик увек давао коментар на свакодневна дешавања.

Извесни ликови трајали су *током више периода*. Осврнућемо се најпре на ликове накупца, парничара, модернизатора или љубитеља кафана који показују тенденцију изузетно дугог трајања у карикатури и својим појавама су обележили неколико периода (1950-1990). Тако се на пример, накупчево трајање распростирало кроз готово четири деценије, бележимо га у карикатури од педесетих година до краја осамдесетих. За парничара, модернизатора и љубитеља кафана можемо извести сличан закључак о прилично дугом трајању, али су се они, како је време одмицало, све мање експлоатисали, уступајући место неким другим ликовима. За разлику од њих, млекација је постојао у једном релативно кратком периоду током пете деценије, али ју је, бројношћу карикатура које су се са њим као јунаком појавиле, снажно обележио. Морамо споменути да су ови ликови, заправо неке „најаве“ њихове експанзије од педесетих година, постојале и током периода који претходе 1950.

години, али да се ту заправо ради о изузецима. Они су само представљали парадигму сељака и приказивали његове особине које су служиле за исмевање и забаву. Пословична склоност ка преварантским трговачким махинацијама која је највише долазила до изражаја у ликовима млекације и накупца, као и сељакова склоност ка кафани и судници, али и поама за куповином све доступнијих техничких апарата коју је тако доследно спроводио сељак модернизатор, постале су редовна тематика карикатуре која се таквим приказима, спрдала са сељаком. У исказима наших саговорника пронашли смо потврду омиљености овог лика међу цртачима који су „зезајући тај сељаклук“ забављали публику. Млекација и накупац нису представљали инспирацију за карикатуристе зато што су били слика класичних сељака. Напротив, Бојичић их описује као покварене, ситне преваранте: „они нису били сељаци, мало су ово, мало оно, воле да увале. То су ови периферијски, они имају посебну лукавост.“

Обележје ових ликова је да су се појавили почетком педесетих година у периоду након лика сељака градитеља земље, о којем ће у наставку бити речи. У тренутку када је престала потреба за ликовима који учествују у легитимацији власти, појавила се друга потреба – за ликовима који ће уносити разоноду у нимало лак свакодневни живот. Несташице, југословенска политичка превирања између Истока и Запада, живот на тачкице и бонове из прве половине педесетих захтевали су ангажман неке врсте „сигурносних вентила“. У таквој ситуацији, тачније од 1952. године сељак је, кроз све ликове у којима смо га сретали, постао редовнији јунак карикатуре. Кроз њега се могло и смејати својим проблемима. Међутим, чак и тај цртани лик није коментарисао све наведене и друге осетљиве појаве свакодневног живота. Карикатуристи су се њиме бавили сликајући *само* његов препознатљив менталитет.

У овом релативно стабилном периоду развоја земље спомињали смо и лик сељака, који је у лику Страшног О’Стоје скицирао американизацију југословенског друштва. И његова функција била је да нимало ружичастој друштвено-политичкој ситуацији да за нијансу ведрији (и смешнији) тон. Слични њему били су и ликови обичних сељака који су се у карикатурама међусобно споразумевали неким урнебесним варијантама шумадијског енглеског језика. Они су се појавили у периоду

када се амерички утицај на све сфере развоја југословенског друштва највише осећао. Прве године пете деценије биле су презасићене бројним садржајима које су амерички Информациони сервиси САД у Београду, Загребу и Новом Саду (преко читаонице, филмотеке, организације изложби, издавачке делатности) али и британски и француски културни центри нудили Југословенима (Докнић 2013, 281-293). Прегледом архивске грађе наишли смо на бројне примере као показатеље до које мере је ова појава изазивала забринутост у партијском врху па се током свих тих година врло ревносно пратио њихов рад и вршио преглед стране штампе која је долазила у земљу.

И на крају, позабавићемо се ликовима чије је *појављивање карактеристично искључиво за одређене периоде*. Ту првенствено убрајамо ликове које смо сретали у поратном периоду, пре свега, ликове сељака који се обрачунавао са класним непријатељем и сељака-градитеља. Њихово појављивање представљало је спецификум само овог периода. Из ког разлога? Једноставно, то су ликови који су били производ конкретног друштвено-историјског тренутка. За њима нити је постојала потреба у неком другом времену нити су се они појављивали касније. Везујемо их само за тај јединствени непоновљиви моменат у којем је било потребно оправдати бескомпромисни пројекат захуктале обнове ратом разрушене земље. Њене двојачке обнове, како у смислу стварања нових класа и чишћења прежитака предратне буржоазије, у којој се истиче улога lika сељака који се обрачунава са претходним режимом. Тако и њене обнове у правом смислу речи, односно привредне и економске изградње социјалистичке Југославије снагама сељака градитеља.

Као истински хероји послератне карикатуре ови ликови су, својим графичким приказима, давали безрезервну подршку и легитимитет свим партијско-државним акцијама (у економској, привредној, образовној или политичкој сфери). Ликом сељака се наменски манипулисало у сеоској средини где је својим истомишљеницима требало да потврди сигурност правца којим се кренуло, препуног неизбежних одрицања и да подигне, омасови и утврди степен пријемчивости према новим режимским мерама (нарочито у „ сопственом дворишту“ у политици усмереној ка селу и пољопривреди). Са друге стране, супарничку групацију шпекуланата и

сеоских газда успешно је из броја у број, огољавао и понижавао. У тренутку када је престала потреба за таквим ангажманом ови ликови су у потпуности нестали из карикатуре.

Како смо закључили на основу анализе партијских докумената, тзв. позитивна карикатура у којој су ови ликови били главни јунаци, представљала је пожељну форму карикатуре у годинама непосредно након рата. Она је кроз сатиру и хумор разглашавала успехе, подизала елан и ширила ентузијазам. Уједно је *Јеж* имао задатак да „бичем сатире“ „удара по штетним појавама“ разоткривајући сву наказност претходног режима. Према нашем мишљењу, а на основу увида у прикупљени материјал, оваквих афирмативних карикатура је било сасвим довољно у овом периоду да се не би смо у потпуности могли сложити са оценом партијских критичара о „постојању извесних тенденција против позитивне карикатуре“ (О питањима садржаја *Јежа*). Што се обојености *Јежа* тиче, он је, за сада закључујемо, вољно или невољно, био „на линији“.

Критике агитпроповаца, међутим, биле су усмерене углавном ка неадекватној експлоатисаности села у карикатурама. Замерало се што се карикатура бави неким ирелевантним сеоским причама, а занемарује кључне процесе који су се на селу одигравали. Кроз хумор је требало приказати социјалистички преображај пољопривреде, класну борбу на селу, промене и прелом у психологији људи, величати рад задруга. У том смислу Агитпроп је препоручивао боравак сарадника *Јежа* на селу. Упркос одласку на село, како смо сазнали од саговорника, тај задатак није испуњен. Недостатак оваквих карикатура представљао је кост у грлу *Јежа* и повод за поновне партијске критике.

Иако смо се спорадично сусретали са појавом лика *New Age* сељака и током осме деценије, он као јунак се искристалисао крајем шездесетих па ћемо га посматрати као лика искључиво везаног за период од 1966-1980. године. Лик сељака који ужива у конзумацији секса и дрога представљао је производ тадашње доминације хипи покрета у свету. Стога се сељак све чешће приказивао у ситуацијама које су имале сексуалну конотацију или у ситуацијама када је уживао опијате. Подсетићемо се да је и у ситуацијама у којима се приказивао потпуно наг он

на глави ипак носио шајкачу на чију симболику ћемо се детаљније осврнути у делу посвећеном артефактима. Поред њега, уобичајила се и појава сељака народњака који снима плоче са новокомпонованом народном музиком. Он је такође представљао својеврсни коментар на овај тренд који је захватио југословенско друштво.

Све већа слобода штампе која је још једна од карактеристика шездесетих година као и попуштање стега од стране државе у сфери медијске контроле омогућили су у карикатури појаву лика који се критички освртао на српско-хрватску ситуацију. Упоредо са Матицом Хрватске која је полемисала са Матицом Српском и *Јеж* је на својим страницама водио прави мали новински рат са колегама из загребачког *Вјесника у сриједу*. Националистички испади са обе стране постајали су уобичајена појава и како су сами *јежевици* сведочили, *Јеж* је у то време био лист који је најгласније иступио против хрватских националистичких стремљења. Иако је то наилазило на одобравање од стране читалачке јавности, *Јеж* је тих година био критикован због сумњи да је орган српског или било ког национализма.

И на крају, бурна дешавања из последње анализиране деценије, односно периода од 1981-1990. при чему се мисли највише на проблем исељавања са Косова као и кризу југословенског федерализма, добила су свој пандан у ликовима у карикатури. То су били лик исељеника са Косова и лик Србина у приказу југословенске кризе. Најпре примећујемо да су оба ова јунака била специфичност искључиво овог периода. Потом закључујемо и да је за оба лика карактеристично да они нису били представници сељаштва као друштвеног слоја, већ Срба као народа. Приказ мушкарца са шајкачом на глави, симболисао је све исељенике који су и из села и из градова напуштали Косово.

Кроз овај лик је и југословенска криза добила свој појавни облик у карикатури. У оквирима ове теме уз Србина су приказивани и остали ликови, представници осталих југословенских република и покрајина, сваки у свом народном оделу.

Овакву појаву смо током анализе карикатура имали прилике да уочимо два пута, на почетку, анализирајући карикатуре из предратног периода (1935-1941) и сада, на крају, у последњем петогодишту анализираног периода (1985-1990). Једино

је за оба ова временска периода карактеристична масовнија појава лика Србина, односно Југословена. Иако се лик сељака као Србина појављује и током периода 1951-1965. године, као и током 1966-1980. мада тек на неколико карикатура и то када се налази у ситуацијама када су актери остали Југословени, ова спорадична појављивања пре тумачимо као изузетак него као правило.

Није само сељак био лик карикатуре. У прегледаном корпусу карикатура су пронађени репрезенти различитих друштвених слојева и група који су биле видљиви у арени југословенског друштва. Стога морамо споменути и *епизодне ликове који се поред сељака јављају*. За предратни период специфични су прикази сељака са другим сељацима (Словенцем и Хрватом) или сељанком, грађанима, чиновницима, порезницима, посланицима, војницима, бирократама, а често и политичарима. Занимљиво је цртање стварних ликова са актуелне политичке сцене. Бележимо га у периоду пре рата када су јунаци карикатуре прилично често били припадници највиших државних структура, како из владајућег табора тако и из опозиције. Основна специфичност овог периода у смислу приказивања политичара још више се уочава када, након прегледа целокупног материјала уочимо да толика продукција карикатура са политичарима ни у једном тренутку касније, дакле током 45 година, није била дозвољена. Комунистичка идеологија ни једног тренутка није дозвољавала чак ни минимални степен шале на сопствени рачун. Из сведочанстава *Јежеваца* видели смо да је свако карикирање актуелних властодржаца изазивало бројне непријатности ауторима, укључујући јавне прозивке и осуде, искључење из Партије, забрану рада, професионално и приватно шиканирање. Изузетак је карикатура из 1966. године са Едвардом Кардељем о којој смо говорили (Слика 1, период 1966-1980). Говорећи о овоме треба имати у виду оно што су наши саговорници истицали о посебном привилегованом положају појединих карикатуриста који су смели да цртају „дружеске“ карикатуре политичара (Моша Пијаде, Тито).

Вратимо се приказивању политичара у предратном периоду. За њега везујемо сложен и веома организован апарат предцензуре и цензуре спровођене у оквиру Централног Пресбириа, под директном контролом премијера Стојадиновића, чији смо механизам рада детаљно изложили. Имајући све речено у виду, поновићемо да

такве карикатуре ни у ком случају нису представљале пропуст, већ пре свега плански механизам учвршћивања власти. Власт је намерно пропуштала извесне критике својих позиција. Таквим делимичним, али врло пажљиво спроведеним филтрацијама садржаја који су се објављивали, демонстрирала је степен своје демократичности и отворености.

Још једна специфичност предратног периода, када говоримо о јунацима карикатуре јесте појава представника страних држава, приказаних кроз њихове националне стереотипе. Представници великих европских сила појављивали су се у виду Маријане, Џон Була, Ујка Сема, Немца Михела или руског медведа. Иако се Југославија и током наредних деценија налазила у релацијама са страним државама ниједном њихови представници нису у карикатури били приказани на овакав начин.

Странци су били приказани и у виду представника балканских народа (Румуна, Бугара, Мађара, Грка) који, најчешће приказани као „уплашени и покисли“ као на једној од карикатура, ишчекују исход преговора великих сила.

Крај Другог светског рата мења ликове, теме и генерални тон карикатуре. Поратни период изнедрио је ликове радника-ударника и представника поштене интелигенције који се појављују са сељаком у карикатурама. Да се подсетимо, реч је о сценама у којима се велича обнова земље заједничким снагама радног народа села и града. Ови ликови су, попут сељака градитеља, остали везани искључиво за овај краткотрајни период. Иако се лик радника повремено појављивао и током каснијих деценија то није био онај радник који својим снажним мишицама кује бољу и срећнију будућност, већ обичан фабрички радник, често и сам пореклом са села.

Насупрот њима стајали су реликти старог режима: краљевска породица, градска буржоазија, предратна политичка елита, сеоске газде-кулаци, шпекуланти.

Још неки ликови заслужују да их споменемо. У деценијама након рата по први пут видећемо лик свештеника није обавезно био приказиван у негативном контексту, како би смо очекивали након Ћиласових инструкција о „раскринкавању живота попова“ са почетка педесетих година.¹⁴⁹ У периоду експанзије косовских карикатура

¹⁴⁹ Записник са састанка у Управи агитације и пропаганде ЦК КПЈ по питању унутрашње-политичке рубрике одржан 20.8.1951. године. „Друг Ђидо“ је у наставку указао и на који начин то треба учинити:

то су наравно ликови Шиптара и Војвођанина који деле заједничке тежње за отцепљењем од Србије. Појава лика Шиптара посебно је интересантна. Занимљиво је осврнути се на његов однос као доминантног лика овог периода, према Србину. На појединим карикатурама јасно је указано на разлику у снази два актера контрастирајући величину Шиптара насупрот умањеном приказу Србина. Утиску потлачености додатно доприносе мимика и физиономија (оштре црте лица, шпицац нос) као и приметна ароганција којом се први обраћа другоме. Међутим, када се желела илустровати тешка позиција српског народа на Косову, појављују се ликови Сизифа и Прометеја (оба у лику Србина). Употребом митолошких елемената додатно је акцензован положај српских исељеника.

Последња година анализе забележила је појаву једног актуелног политичара у карикатури. Приказ Фрање Туђмана који поткива Србина на провокативан начин је најавио предстојећи ратни сукоб.

7.4. Аспект активности

Имајући у виду активности, периоди које смо у претходном поглављу издвојили, међу собом показују извешан број сличности. Тако је *за све периоде* заједничка сељакова активност да коментарише догађаје из његове свакодневице. Ту, међутим, има извесних разлика па је током предратног периода он веома активно коментарисао сопствени положај, односно експлоатацију сељачког слоја, затим политичку ситуацију у земљи и свету, светске и домаће спортске актуелности, или културне догађаје. Реч је заправо, о свој оној свакодневној проблематици која га је заокупљала.

Говорећи о *заједничким карактеристикама појединих периода* уочавамо да су за три послератна периода (1951-1990) карактеристичне активности продаја скуних производа на пијаци и сељакова склоност парницењу. Запажа се и да се током

„Материјали се могу добити преко УДБ-е. Новинари добри комунисти, уредници листова треба да остваре сталну везу са УДБ-ом. Треба оценити шта се од тог може изнети у штампи да би било значајно за масе.“

времена интензитет објављивања карикатура са овим ликовима смањивао, те да су се оне најинтензивније појављивале током година од 1951-1965. Иако ће се ове активности приказивати све до 1989. године то ће тада бити чињено у знатно мањој мери. Исто тако, иако је о овим активностима било помена и у предратном периоду (скупа продаја), и током поратних година (парничење) оне су тада, како је и речено, представљале само клицу оваквих будућих активности и њихових носилаца. Парничење и скупа продаја ипак су првенствено особеност периода од 1951-1990.

За нешто краћи период (1951-1980) је заједничка активност модернизације сеоског домаћинства. Током „златног доба“ он ће бесомучно куповати техничке апарате најчешће како би се показао као први у селу који их је увео у своје домаћинство. Читава лепеза уређаја биће му на располагању највише у годинама југословенског просперитета и растућег стандарда.

Специфичност активности које су се појавиле у периоду 1966-1980. године састојала се у приказивању сељака који је уживао дроге, водио љубав и снимао плоче народне музике. Иако смо на приказе сељака који обавља ове радње повремено, мада веома ретко наилазили и током осамдесетих година то је био врло занемарљив број.

У првим послератним годинама 1945-1951. сељак се сретао на одређеном броју веома специфичних активности. Њихова специфичност се састојала у томе да су све оне биле заправо, снажно условљене ситуацијом у земљи и духом социјалистичке обнове и изградње. Као такве оне су се појављивале само у том периоду и ниједном другом. Сељака смо тада, најчешће сретали на радовима на изградњи мостова, задружних домова, на њиви или приликом косидбе. Појављивао се и у акцијама описмењавања села када се налазио у школској учионици. У његове активности убрајамо и добровољну предају рода и уписивање обвезница зајма. Приказивање побројаних активности у којима је сељак учествовао, у том периоду је било од непроцењивог значаја за мобилност маса али и, како смо навели, у циљу оправдања и одржања мера државне политике. У приказивању обављања ових активности он ће се појавити само тада и никада касније.

И у последњем периоду анализе 1981-1990. године издвојити активности које су, по свом карактеру, биле јединствене. Само у овом периоду сељак, односно особа

у народном оделу, се приказивала као исељеник из јужне покрајине. Нарочито је друга половина деценије снажно била обележена приказима његовог исељавања. Ова радња се приказивала кроз најразличитије ситуације (у колони, на бокс мечу, на путу, на трци, окивањем за стену, продајом имања, гуслањем народних песама) али увек са јасном асоцијацијом на проблем који је до ње довео.

7.5. Аспект артефаката

Обрађујући артефакте имаћемо у виду на првом месту, *одећу у којој је сељак приказиван*, са акцентом на *капу* коју је носио. Сељак се увек приказивао у народном оделу. У целокупном материјалу сељак је приказиван у свом уобичајеном народном оделу. Целину са осталим елементима: кошуљом, чакширама, јелеком и опанцима, као обавезан део ношње у свакодневном животу, самим тим и у карикатури, чиниле су шубара и шајкача.

Уколико имамо у виду читаво одело можемо закључити да се оно појављивало током читавог периода обухваћеног анализом. Изузетак чине седамдесете године и ситуације у којима се сељак приказује током својих сексуалних активности. Тада је, по природи ствари, био наг, али, како смо и приметили, увек са шајкачом на глави. Тиме је указано на значај ове капе која се, до тада ни у једном тренутку није приказивала одвојено од његове главе. Сељак ју је увек носио.

У претходним периодима ситуација је нешто другачија. Предратни период обележила је шубара коју је у највећем броју случајева сељак носио. Са таквом капом он се појављивао као Србин (са Хрватом и Словенцем) и као Југословен (са странцима) и наравно, као сељак. Шајкача се, међутим, тада у већој мери везивала за војну униформу па је доминирала на карикатурама чији су главни јунаци војници, старци-ветерани ратова, најчешће ратни војни инвалиди. Шајкачу су носили понекад дечаци или момчићи и тек покоји сељак. Као таквој придавала јој се вредност позитивног симбола.

Наш најважнији закључак је да је, током овог периода, капа шубара доминирала у приказима не само сељака, већ пре свега, Србина. Дакле, шубари као етничкој и националној одећи, можемо приписати одредницу симболизовања нације.

И током следећег периода од 1945-1950. године сељак је наставио да носи шубару на глави. Међутим, шубара је била и обележје богатих сеоских газда, црноберзијанаца и шпекуланата. Шајкача се, за разлику од претходног периода, веома ретко користила, готово никако. Осим што се поново доводила у везу са униформом, али овог пута са непријатељима државе, одбеглом четничком војском па је произведена у негативан симбол. Са таквом конотацијом приписивана је и другој категорији непријатеља, оног са атрибутом „класни“, па је служила као знак распознавања припадника сеоске буржоазије, кулака и свих оних сељака који су се противили социјалистичкој изградњи земље.

Током „златног доба“ односно периода од 1951-1980. године сељак се такође приказивао у комплетној народној ношњи, са шајкачом или шубаром на глави. Уочавамо, најпре, да се, након поратних година „изгнанства“, шајкача, током педесетих година, постепено враћа у карикатурални приказ сељака, те да се он у тој деценији приказивао у готово подједнакој мери са обе капе. Већ ће шездесете донети обрнути тренд па уочавамо да се сељак тада најчешће визуализовао кроз шајкачу. У то време она је на карикатурама све време била ознака сељака, али у ситуацијама када су актери остали Југословени, сељак са шајкачом постао је заправо представник српског народа. На тај начин шајкача је „постајала“ етничка одећа.

Шубара је врло ретко била присутна у карикатури. Тек понекад се јавља као капа старијих мушкараца и то чешће у периоду од 1971-75. године. Од укупног броја карикатура сељак који је носио шубару се појављује само на десетак карикатура, дакле у мање од 1% карикатура, па можемо говорити о апсолутној доминацији шајкаче као покривала за главу српског сељака. За разлику од претходног периода у којем је шубара била ознака Србина међу осталим Југословенима, у овом је ту улогу преузела шајкача. Ову апсолутну доминацију шајкаче можемо протумачити имајући у виду структуру *Јежевог* читалачког аудиторијума. Са једне стране, *Јеж* је био лист који је својом дугом издавачком традицијом био везан за Београд и Србију и који је, свакако, највише публике имао на територији матичне републике. Усмереност ка, првенствено, домаћој публици захтевала је употребу средстава којима би се његови садржаји на најбољи и најпријемчивији начин приближили широком аудиторијуму.

У таква средства, односно симболе, свакако можемо уврстити употребу шумадијског села, сељака и шајкаче као јасних и препознатљивих асоцијација. Помоћу њих је обезбеђивана директна препознатљивост у оквирима шире (српске) масе.

Шајкача је, према нашем саговорнику Бојичићу, била обележје осим непосредних пољопривредних произвођача, и накупаца и сеоских ђилкоша и свих оних који су имали било какве везе са руралном мишљу и понашањем. Она је била „симбол гецованског имица“. Међутим, што је још важније, служила је за спрдњу, за разлику од других капа, црногорске која је, како Бојичић истиче, служила за понос или хрватских варијанти капе као и словеначке капе, којима се нису подсмевали.¹⁵⁰ „Шајкача је представљала нешто попут предугачког носа, преклепавих ушију, исколачених очију. У *Језу* је шајкача представљала симбол свега што је гецованско, црно испод ноктију, полупијано, крвавих очију, необријано и оно чему клип из дупета вири.“

Следећи период 1981-1990. године, који је донео напетости у виду косовске и југословенске кризе, у потпуности је изменио сељакову појаву у карикатури. Нарочито је то карактеристично за другу половину осамдесетих година за коју, због начина на који је шајкача употребљавана, можемо закључити да је она надрасла и прерасла сељака, свог дотадашњег носиоца и да је постала симболички толико моћан елемент да је заправо, започела да се приказује независно од сељакове појаве. Овде имамо у виду неколико карикатура у којима је шајкача приказана самостално, „без главе“ која је носи, али са јасном асоцијацијом на свог носиоца.

Основна карактеристика приказа шајкаче током овог периода је да њен носилац више није сељак, већ искључиво Србин. На тај начин приказ шајкаче симболише читаву нацију. Овај закључак још више добија на значају чињеницом коју смо претходно истакли говорећи о шубари. У односу на предратни период када је капа шубара представљала симбол нације у овом периоду ту улогу преузима шајкача.

¹⁵⁰ Било би занимљиво утврдити какав третман су „имале“ капе у ова два водећа сатирична листа. Однос према поменути типовама капа би требало обрадити у једном посебном истраживању које би, поред *Керемтуха* и *Павлихе*, а под претпоставком да би се дошло до занимљивих резултата нарочито у мешовитој средини, могло да обухвати и сарајевски *Чичак*.

Дакле, одиграла се својеврсна трансформација и смена суштинских симбола који су служили као персонификација српског народа.

Сагледавањем те трансформације у контексту ретрадициоанализације српског друштва чију периодизацију на пет периода и њихове основне карактеристике износи Наумовић (Наумовић 2009) изводе се општији закључци. Прва фаза која се одиграла од касних седамдесетих до 1987. године коју назива „нечујна фаза“ била је обележена конструисањем, односно поновним измишљањем неотрадиционалистичких приповести о славној прошлости оличених у наративима на једном ширем интелектуалном фронту на којем су уметници, књижевници, теоретичари разматрали узроке кризе српског бића, тражећи их у политичком систему који је тих година био на издисају.

Визуализацију њихове реторике можемо пратити у домену карикатуре у којем бележимо појаву првих политичких приказа, најпре повремено, тек понеким приказом српско-хрватских односа, потом током 1984., а нарочито од 1986. године кроз потпуну експанзију карикатура са исељеницима. На свим тим приказима доминирао је сељак са шајкачом коју од тог тренутка можемо посматрати као стратешки традиционални симбол у смислу како га одређује Наумовић (Наумовић 2009, 77).

Током следеће фазе, од 1987-1990. године, тзв. „фазе мобилизације и хомогенизације“ ове исконструисане неотрадиционалистичке приповести кроз инструментализацију постају оруђе за осв(т)ајање на власти Милошевићевог апарата. Односно, политичка добит његове опције и решавање акутних политичких проблема заснивало се на манипулацији традиционалним симболима. Формулишући ово у виду питања, Наумовић даје и одговор: „Све јавне дебате и полемике о идентитету нације су усредсређене на традицију, у којој учесници виде било кључне вредности које изражавају језгро идентитета нације, било збирку остатака који спречавају стицање жељеног „савременог“, „цивилизованог“ и „европског идентитета“/.../Тако је један важан вид расуђивања о инструментализацији традиционалних симбола повезан са очекиваном важношћу традиције у решавању (или у неким случајевима ненамерним

подстицањем) дилема око идентитета које муче припаднике српског нарпода.“ (Наумовић 2009, 162).

Идеологизација карикатуре постаје током ове фазе још очигледнија, што се огледа у бројности карикатура са приказима исељеника, али пре свега, као њиховом главном одликом, у симболизацији нације шајкачом. Тако шајкача као елемент националне традиције и као део сељачке традиције постаје снажан комуникатор идентитета. Имплицирање једнакости Српства и шајкаче у овом периоду последица је актуелног политичког тренутка у којем је „говорити о српском национализму значило бити националиста“ да парафразирамо изјаву Драгише Павловића.

До сада је било речи о оделу сељака. Дистинкцију у односу на његове елементе одеће праве делови *одеће осталих актера карикатуре*. Ту говоримо, такође о капама. Овај артефакт је најмањи заједнички садржалац за све уочене периоде. Носе је Хрват и Словенац (1935-1950, 1966-1980) и Шиптар (1981-1990). Цилиндар носи скупштински посланик (1935-1941) или шешир који носи грађанин (1935-1941), а касније бирократа (1951-1965).

Униформа као обележје војника или милиционера појављује се веома ретко (1966-1980). Индикативне су појаве војне униформе у два различита периода. Док се током предратног периода од 1935-1941. године у њој приказује српски војник, наилазимо и на приказ униформисаног Немца Михела. Његова униформа носи обележје, свастику, па његову фигуру разумемо као представника немачког народа, али и носиоца фашистичке идеологије. У периоду 1966-1980. године у униформи ће бити приказан један милиционер на занимљивом и јединственом примеру карикатуре у којој сељак одговара пред судом.

Застава се често појављује као симболички предмет. Природа застава се мењала по периодима. Тако су предратне скупове и зборове пратиле заставе са страначким обележјима које носе страначке присталице. У поратном периоду то су биле искључиво црвене заставе са звездом петокраком, српом и чекићем као ознака интернационалног социјалистичког покрета. Застава са националним обележјима, југословенска тробојка са петокраком, најчешће ће се појављивати у периоду косовске и југословенске кризе од 1985. па до 1990. године.

Поред застава, елементи попут *српа, чекића, наковња, фабричких димњака, трактора и комбајна, хармонике, лопате и мотике* симболички су везани искључиво за поратни период и аутоматски асоцирају на социјалистичку изградњу земље, радне акције и напоре које су на том задатку заједнички удруживали радници и сељаци. Поред њих се појављују, и исту функцију имају, и *транспаренти* са првомајским паролама, док *обвезнице* народног зајма препознајемо као још један елемент народне жртве у име виших циљева.

Знатно опуштенији период у југословенском друштву који је наступио 1951-1980. године обележен је био, како смо навели, карикатурама са ликовима млекације, накупца, модернизатора, парничара који су, сваки на свој начин, комичним ситуацијама у којима су се налазили, уносили разоноду у свакодневицу. Најкарактеристичнија обележја сваког од њих: *канта с млеком* или *обрамица* (коју носи млекација), *ТВ антена, шпорет, веспа, веш машина* и *радио* (које купује модернизатор) или *тужба* (коју носи сељак у суд) постају главни асоцијативни симболи овог доба. Од 1966. године придружиће им се и *ТВ у боји, мерцедес* и *фрижидер* и даље јасно указујући на технолошке новитете и темпо модернизације села, али и целе државе. На ликове који су снимали плоче новокомпоноване народне музике од краја седамдесетих година подсећају *ЛП плоча* и *микрофон* који се појављују чак и на њиви.

Најтуробнији период од 1981-1990. године у карикатури је обележила појава визуелних приказа *завезљаја, кофера, камиона, путоказа за Србију и Београд*, који су сви врло јасно и без икакве недоумице асоцирали на текућу кризу. На југословенску кризу која се у исто време одвијала у друштву и карикатури, указивала је честа употреба државних симбола попут *југословенске заставе* или *југословенског грба*, затим *српског грба са оцилима*, или *мапе са границама Југославије* чиме се константно указује на кризу која је трајала.

VIII O KARIKATURI U SVETLU SAVREMENIH TEORIJA

На самом крају, остало је да покажемо на који начин се, различити теоријски правци о којима смо говорили у уводном поглављу, могу применити на анализу карикатуре. Чињеница да је посматрани узорак преобиман, као и да се период који је обухваћен анализом протеже на неколико деценија, определила нас је да се не ограничимо на примену само једног теоријског приступа, пошто се као „немогућа мисија“ показала намера да једном теоријом обухватимо тематски и садржински различите карикатуре, у распону од готово пола века. Одлучили смо се ипак, да примењивост појединих праваца, о којима смо говорили у уводним редовима, прикажемо на конкретним примерима три одабране карикатуре.

Када у виду имамо *теорије о Другоме* и питање њихове примене на наш материјал закључено је да се оне могу најбоље применити на карикатуре у којима се, поред сељака, појављују други ликови, пре свега странци. То су карикатуре из предратног периода као једине у којима срећемо националне персонификације појединих народа. „Поступаоница нове 1937 године“ (ПРИЛОГ 2, период 1935-1941, слика 63) је карактеристичан пример. Џон Бул, као приказ Велике Британије, Француска Маријана или Немац Михел као један од етничких стереотипа Немачке, препознатљиви су конвенционални национални симболи ових држава. Ови стереотипи порекло имају у националним само-карактеризацијама; Џон Бул се појављује 1712. године, Маријанино порекло такође датирамо на 18. век, док се Михел јавља 1843. године. Мушкарци и жене у стереотипној одећи и са државним симболима представљају етничког Другог.

Посебно нам је Михелова појава занимљива. Као дежмекасти дебељко, у панталонама, папучама, пругастим чарапама до колена, са ноћном капицом са гомбицом на глави и лулом у устима, оличавао је лик ћифте, малограђанина.¹⁵¹ У

¹⁵¹ Он се у замљама немачког говорног подручја није усталио као типична фигура, попут на пример Џон Була у Британији. У Немачкој штампи је био приказиван на поменути начин, али и као мало беспомоћно дете или као лик који је кажњен (Peterseil, W. 1994. *Nationale Geschichtsbilder und Steretypen in der Karikatur*, Wien).

нашим карикатурама га срећемо у униформи са ознаком свастике (слике 19 и 60). Једини метафорички приказ имамо у виду медведа који је послужио као приказ Русије. У људском обличју, Рус се приказивао и као крупан мушкарац који носи капу са петокраком (слика 65) или као сељак у народном оделу, у препознатљивој дугачкој кошуљи под називом *рубашка*. На карикатури „Аустрија се оружја“ (слика 61) у лику старије жене у народном оделу имамо, за то време, уобичајени приказ Аустрије. Италијан је представљен кроз лик војника са шеширом широког обода у који је затакнуто црно перје тетреба. Он је припадник италијанских војних одреда под називом Берсаљери.

Употреба националних карактера карактеристичан је начин приказивања припадника других нација који је нарочито током друге половине 19. и прве половине 20. века био присутан и омиљен у сатиричној штампи широм Европе (Demski, Baraniecka-Olszewska 2010). За нас је значајно да укажемо на јединственост ове појаве у предратној југословенској карикатури која је ишла у корак са жанровским трендовима што ће остати обележје искључиво предратног периода. Ни у једном каснијем периоду ни поменути, нити било који други национални стереотипи неће бити ликови у *Јежевој* карикатури.

Из перспективе словенског народа, конструкти Других нису прикази Немца, Руса или Британца, већ су „извори знања о Словенима и њиховој политичкој ситуацији, пошто оно што група људи замишља о Другима генерално представља одраз тога како виде себе“ (Језерник 2010, 73). Стереотипи Другог грађени су на основу тренутних актуелних историјских и друштвено-политичких околности. Деценија пред рат, а нарочито године непосредно пре, обележене су активним ангажманом европских моћника на плану спречавања могућег рата, конфронтацијама са Немачком и наоружавањем фашистичких држава. У овако структурираном контексту увек се манипулисало и рачунало на потенцијални савезнички аранжман са не само Југославијом, већ и осталим балканским земљама. Као мала земља на значајној геополитичкој раскрсници, Југославија је увек зависила од аранжмана између великих сила.

Гледано из угла карикатуре, управо у правцу тумачења односа према моћном Другом, могу кретати даљи истраживачки подухвати. Како је тај однос представљен у карикатури, у каквим композиционим оквирима и у каквом мизансцену? У каквом се међусобном односу у просторном смислу они налазе (опозициони парови центар-периферија, напред-назад, већи-мањи) и у каквим улогама (активни/пасивни)? Употребом којих елемената и симбола су визуализоване специфичне националне одлике и особине Другог? Све ово могу бити смернице будућих истраживачких подухвата и питања на која за сада, чекамо занимљиве одговоре.

На исти начин се и у другој половини осамдесетих година конструишу карикатуре у којима се Србин конфронтира са новим Другим, у овом случају Шиптаром са којим је током вишедеценијског коегзистирања на територији Косова, улазио у међусобне конфронтирање и сукобе, што све даје валидну основу за претпоставку да о ова два лика говоримо као о могућим националним персонификацијама. У том смислу било би интересно, у оквирима студије постављене на другачијим основама, испитати и историјски евалуирати графички приказ ова два стереотипа. Примарни циљ је свакако, потврђивање тезе о сељаку Србину са шајкачом као националној самоперсонификацији.

Следећа теорија којом смо се у уводном поглављу бавили била је *концептуална метафоричка теорија (СМТ)*. Њену примењивост примећујемо нарочито на карикатурама које припадају „косовском циклусу“. Узмимо на пример карикатуру „Велики транспорт“¹⁵² на којој је, подсетићемо се, приказан народ који у колонама пешачи, носећи кофере у рукама, неки воде животиње или возе камион. Налазе се на раскрсници Косова (у једном правцу) и Србије и Црне Горе (у другом). Њихово кретање усмерава саобраћајац Шиптар који их шаље у правцу Србије.

Најпре ћемо уочити постојање посебне визуелне метафоре која се константно понавља у овој и осталим карикатурама из овог корпуса. То су кофер и завежљај. Њих можемо схватити као метафорички визуелни приказ иселљавања. Имајући у виду да се метафоре изводе из познатих домена основног људског искуства (Lakoff and Johnson 1980) метафору кофера сасвим логично повезујемо са путовањем, одласком,

¹⁵² ПРИЛОГ 2, период 1981-1990, слика 24.

на дужи или краћи период. Да ли ћемо метафору кофера повезати са иселјавањем народа и трајним одласком зависи од тога да ли нам је позната или непозната. Препознатљивост је релативна и зависи од „индивидуалног говорника, у специфичном окружењу, у одређеној култури, у датом историјском тренутку“ (Polio 1996). На тај начин је визуелна метафора кофера читљива једино у контексту косовске кризе, односно у периоду када се српски народ, напуштајући своје домове, масовно иселјавао са Косова. Ни у једном другом тренутку метафора кофера не би изазвала такву асоцијацију.

Теоретичари даље сматрају да, константно понављање ове метафоре, као и метафоре завежљаја са готово идентичном конотацијом,¹⁵³ може изазвати охрабривање несвесног или барем полусвесног прихватања овог метафоричког концепта као нормалног, природног виђења ситуације, у овом случају, иселјавања.¹⁵⁴

У домену даље примене ове теорије усредредићемо се на уочавање метафоричког концепта. Ел Рефе (2003) указује да у карикатурама један основни метафорички концепт може бити приказан кроз неколико вербалних и визуелних знакова, који се сви фокусирају на различите аспекте исте метафоре (стр. 85). У „Великом транспорту“ централни метафорички концепт је иселјавање са Косова.

Контекст ове карикатуре приказан је на две равни: вербалној (кроз текст) и визуелној (кроз графичке елементе). На вербалном нивоу, поруку читамо путем наслова „Велики транспорт“ и кроз путоказе на којима пише „Црна Гора“, „Србија“ и

¹⁵³ Можда би смо могли закључити да приказ кофера делује мало мање емотивно јер на неки начин изазива алузију на постојање реда (више се ствари спаковало, организованије и уређеније) и темпорални моменат (имало се довољно времена за паковање). Исто тако, може изгледати да се постојањем кофера имплицира извесно материјално богатство које се могло спаковати. Емоција која је присутна је јака, саучествујућа у патњи. За разлику од тога, завежљај алудира на извесну журбу и брзину паковања ствари при чему се, у недостатку времена, пакује само најнеопходније. У вези са тим је заправо и величина завежљаја која указује на малу количину понетих предмета материјалне природе. И не само малу количину спакованих ствари већ пре свега на немаштину и беду, јер знатно више указује на немање, непоседовање. Због свега тога приказ завежљаја изазива још снажнији емотивни доживљај. Док кофер указује да је спаковано *много*, завежљај нам имплицира да је спаковано *све*.

¹⁵⁴ У смислу давања одговора на ово питање било би интересантно ове карикатуре показати испитаницима и утврдити колико њихова тумачења тих карикатура, реакције које оне код њих изазивају и ставови које услед тога формирају одговарају овим тврђењима. Да ли они заиста, услед превеликог континуираног излагања утицају ове метафоре, на овај проблем почињу да гледају са извесном дозом објективизма.

„Косово“. Оба елемента указују на централну метафору: први указује на масовност овог процеса кретања и одласка, док други сугерише пожељни правац тог кретања. Елементи приказани на визуелном нивоу (колоне људи који одлазе, кофери које носе, шајкаче на главама, саобраћајац) недвосмислено говоре о величини и значају овог проблема, јер нам јасно имплицирају да процес исељавања има огромне размере. У централном делу карикатуре је саобраћајац који покретима руку усмерава овај специфичан „саобраћај“. Имајући у виду да се колоне људи крећу споро, пешачећи, не изазивајући проблеме, његова појава донекле се може сматрати сувишном. Ипак, чињеница да је присутан, додатно наглашава суштину проблема исељавања – обавити га брзо, без компромиса, застоја или одлагања. Он се ту налази како би осигурао брзину и сигурност обављања ове радње. И на крају, кече на његовој глави јасно указује на његову националну припадност и појашњава позицију Другога. Организујући њихов одлазак и показујући им правац кретања он им, као Шиптар, заправо помаже да – оду. Тиме имплицира своју „активну“ улогу у исељавању.

Ово је једна снажна карикатура. Сваки од побројаних визуелних елемената би читаоцима који су, макар и делимично, упознати са контекстом, пренео поруку сажетије и ефектније од вербалних елемената.

Тврдњу да визуелни прикази, за разлику од вербалних, знатно ефектније ангажују емоције и ставове, потврђује Халово тумачење да „визуелни начин често ангажује осећања, ставове и емоције и мобилише страхове и напетост у посматрачу на дубљем нивоу него када се ради о здраворазумским стварима“ (Hall 1997, 26). Слажемо се да визуелне метафоре из описаног примера, као и прикази шајкаче која одлеће са Косова или Прометеја са шајкачом кога кљуца албански орао, могу утицати на став публике према исељеницима, као и онима који их терају, на много ирационалнијем и емотивнијем нивоу него да је иста идеја исказана речима.

На крају, примена *критичке анализе дискурса (CDA)* погодна је за дешифровање карикатуре са насловне стране *Језа* од 24. јула 1948. године.¹⁵⁵ Карикатура је објављена на великом формату, преко читаве стране. На карикатури разликујемо вербални и визуелни ниво значења. На вербалној равни појављује се

¹⁵⁵ ПРИЛОГ 2, период 1945-1951, слика 14.

текст не као наслов него у виду пратећег текста у оквиру слике. Текст гласи: „Поздрављамо V конгрес радним победама“. Пети конгрес одржан је месец дана раније, у јуну те године. Био је сазван са намером раскида са идејом стаљинизма и оцењен је као највиши домет који је у југословенском друштву достигла идеологија комунизма (Докнић 2013, 83) У лексичкој структури реченице запазићемо да се истицање две речи: *пети конгрес* и *радне победе*, схвата као дата информација, у смислу да прималац већ поседује довољно претходног знања о исходу Петог Конгреса као недавно одржаног догађаја у животу младе државе, у тренутку њеног опредељења којим правцем даље треба кренути. Исто тако се претпоставља да поседује потребне информације које се односе на радне успехе који се већ неколико претходних година постижу у сферама обнове и развоја индустрије и пољопривреде. Овим бираним изразима аутор је претпоставио да је прималац поруке већ успоставио менталне моделе на основу којих препознаје приказе.

Текст је исписан у доњем десном углу карикатуре на неком делу машине, најсличнијем зупчанику. Он се појављује као део карикатуре па га тумачимо у складу са схватањима о међусобном хијерархијском односу текста и слике према којем се, њиховом интегрисаношћу слика претвара у још моћнији, контролисанији и кодификован јавни језик (Kress and Van Leeuwen 2006). У овом случају, посматрајући текст као целину сугерисано је на идеју да су они једно другом потврда успеха. Са једне стране, Конгрес као догађај који се својом изузетном политичком тежином јер се тиче једног преломног политичког момента, по важности изједначава са радним победама. Са друге стране, радне победе, својим оствареним резултатима и доказаним успесима дају потврду и подршку одлукама Конгреса.

На још једно, прилично субјективно тумачење (из *Јежеве* редакцијске перспективе) можемо указати. Имајући у виду критике усмерене ка употреби сатире и хумора у *Јежу* са којима смо се сусретали у готово свим партијским извештајима, као и чињеницу да је управо на Петом Конгресу друг Ђилас опоменуо да „хумор и сатира могу да наведу на преувеличавање слабости“ што може довести „на рушење и оног позитивног заједно са негативним“ могли би смо о овој карикатури говорити као о *Јежевој* потврди исправности партијског правца. Овде би смо на делу онда

имали ауторову сопствену (и/или редакцијску) интерпретацију актуелности у врло субјективан коментар.

Говорећи о форми слике, можемо закључити да гледалац добија једну ширу слику окружења. Он има приступ свим главним елементима које је аутор сматрао битним. Окружење је у потпуности производ ауторске имагинације па на карикатури видимо њиву, пластове сена крај којих ниче зупчаник, која је пуна запослених људи, док су у позадини фабрички објекти. Имајући у виду садржај слике он имплицира одређена значења. Прво, све приказане људске фигуре су ангазоване на неком послу као предани, вредни трудбеници. У првом плану, у средишту слике је фигура радника-ковача док кује. Као централна фигура, он нас директно уводи у сцену у којој, око њега, у позадини видимо приказе мањих сцена на којима су људи који такође обављају важне послове. Он је радник ковач, који у својој униформи, са опасаном кецељом, удара тешким чекићем по наковњу. Прикази сељака, мушкараца и жена који напорно раде на њиви налазе се са његове леве стране. Жене скупљају сено, док мушкарац оштри косу. Сељаци су у народним оделима, сељак на глави носи шубару. На десној су две фигуре које копају. Они су приказ омладинаца учесника радних акција, а иза њих видимо и групу ударника и ударница који са лопатама на раменима одлазе на нове радне задатке. Ови ликови су у обичним градским оделима, жене у хаљинама, мушкарци у блузама и панталонама. Две фигуре приказане су како везују џакове пуне приноса, и због асоцијације на њиву и због тога што жена носи мараму претпоставка је да су сељаци.

Горњи део слике заузимају прикази индустријских објеката. Доминира фабрика из чијих се димњака вијори густ црн дим. Дим моментално асоцира на захукталост којом фабрике раде и производе. Други објекат, претпостављамо задружни дом или неки сличан, приказан је у изградњи, јер се на њему виде радници током зидарских радова. У позадини су приказана два телеграфска стуба који такође асоцирају на домете поратног развоја. Одабир зупчаника на којем је исписан текст карикатуре такође није случајан. Он са једне стране, јасно указује на процес рада и фабричке производње, јер је он саставни елемент машина. У исто време, он, својим окретањем узрокованим контактом са другим зупчаником чије окретање такође

изазива, може изазвати асоцијацију на нешто што се налази у непрекидном кретању, па на процес изградње земље и њене индустријализације можемо гледати као на незаустављив процес напретка.

Над читавим приказом, у горњој трећини слике моћно доминира мноштво мотива црвене боје. Ту је најпре развијена велика застава са српом и чекићем. Истурена испред ње је огромна звезда петокрака са српом и чекићем у средини која се, својим доњим крацима, ослања на фабрику и задружни дом, и као да их симболично спаја. Још неколико застава се вијори иза групе ударника. Ово мноштво црвених застава можемо схватити као елемент чијим се понављањем додатно наглашава идеолошко окриље под којим се одвија социјалистички развој.

Даље анализирајући карикатуру, обратићемо пажњу на распоред ликова. Централни лик приказа је радник – ковач око кога су са свих страна распоређени остали ликови. Он, иако се налази у првом плану, ипак изгледа предимензиониран у односу на све њих. Избор карикатуристе да овај лик представи као централни лик може код посматрача имплицирати став о снази и моћи радничке класе. Овакве закључке доносимо на основу менталних модела који се активирају, а који су под утицајем наших (као прималаца поруке) претходно стечених знања.

IX ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

О идеологији

Ово истраживање показало је, на првом месту, да је током целокупног периода југословенска штампа била предмет интересовања владајућих структура. И премијер Стојадиновић и Комунистичка партија одмах су увидели њену снагу користећи је, сваки у свом времену управљања државом, за агитацију и пропагирање сопствене идеологије у смислу њеног ширења и популарисања. У исто време, сваки кроз свој контролни орган, пратили су и контролисали штампане садржаје. Оштра цензура Стојадиновићевог режима била је оличена у два тела: Централном прес бироу и Агенцији Авала. Као основне полуге механизма идеолошке пропаганде оне су надзирале и координисале рад целокупне штампе на територији Југославије, пласирањем информација које су одговарале тадашњем режиму. У послератном периоду је ту функцију у потпуности преузео Агитпроп. Из центара ових надзорно-идеолошких структура усмеравана је целокупна југословенска штампа. Они су давали директиве о чему ће се писати, на који начин ће се информације пласирати, где ће се објављивати, и када.

Грађа која нам је била доступна о предратном периоду и функционисању ЦПБ-а била је знатно мањег обима у односу на време после Другог светског рата. Ипак, и на основу прегледаног могао се извести закључак о строгој контроли штампе од стране власти. ЦПБ је у свим већим градовима имао своје цензоре који су према унапред датим упутствима вршили цензуру. Власт је наравно, била најосетљивија и најстроже санкционисала сваки вид антирежимске и антидржавне тенденције. Казне су се сводиле најчешће на забрањивање појединих бројева или заплону одређених издања. Међутим, много делотворнији ефекат имао је систем предцензуре који је вршио директну идеолошку индоктринацију штампе пласирајући само идеолошки профилтриране садржаје.

Увид у функционисање Агитпропа био је омогућен на основу знатно детаљнијих и садржајнијих података. Писање штампе у послератним деценијама било је обележено или унапред задатим смерницама писања или *post festum*

реаговањем власти која је сав бес искаљивала на ауторима који су трпели суд друштвене јавности. Партијски функционери Агитпропа су креирали медијску политику. Осим што су у потпуности контролисали садржаје у штампи, они су имали и унутрашњи надзор над ресурсима у смислу постављања својих људи на кључне положаје у редакцијама. Неретко је и Агитпроп деловао у својству „члана“ редакције директним предцензорским ангажманом. Систематичност којом је овај апарат приступао питањима штампе (теме о којима ће се писати, форма вести, језик вести, личност новинара, идеолошко и политичко уздизање редакције и сл.) сведочи о потпуној инструментализацији штампе у циљу идеолошке индоктринације маса и учвршћивања комунистичке догме.

Чињеница је да је штампа пратила и рефлектовала идеолошке заокрете власти (почетком педесетих година). Иако је прокламована демократизација друштва у стварности је она и даље била диригована и под надзором државног, односно (једно)партијског и политичког монопола СКЈ. Она је заправо функционисала прелазећи из једног у други дириговани модел: из до тада копираног, совјетског у југословенски.

Сви ови поменути трендови и промене рефлектовали су се и на забавној штампи уопште, самим тим и на *Језу*. Његово писање морало је бити у служби официјелне идеологије. Писати о истим темама као и озбиљна штампа, о великом делу социјалистичке изградње земље, али проткати хумором, како би се приближило масама, или ударити бичем сатире по класном непријатељу, био је императив времена Агитпропа.

Притисак партијског идеолошког органа Агитпропа, након његовог нестанка, касније се наставио кроз бројна радна тела, комитете, савете, комисије и поткомисије. Тај надзор јесте додуше у једном каснијем периоду, током шездесетих и седамдесетих година, незнатно ослабио, у складу са општом либерализацијом друштва, али је и даље, притајено деловао па су се у објављиваним садржајима, ипак осећале државне директиве. Заправо су релативна економска стабилност и привид богатијег друштва замаскирали репресију која суштински није ослабила. Деловала је много суптилније кроз цензорски рад горенаведених тела, али врло често заправо

кроз механизам аутоцензуре који је, претпоставићемо са великом вероватноћом, „харао“ и међу карикатуристима. Не нацртати све што мислиш, значило је сачувати главу на раменима.

Током педесетих и шездесетих штампа је извештавала о свакодневици. Почело је извештавање о политичким, економским и друштвеним реформама у земљи, како је време одмицало, све отвореније. Али пре свега доминирају мале, животне теме из предузећа, са њиве, из спорта, са села, из града, са пијаце или из кафане, из брачног кревета. Карикирање свакодневног живота у *Језу* се можда током шездесетих година 20. века довело до највишег нивоа. То потврђују бројни ликови сељака на које смо указали, чије су комичне појаве у комбинацијама са њиховим смешно преувеличаним типичним карактерним особинама забављале читалачку публику. Жељни разоноде и релаксације читаоци су у овим годинама гутали забавне садржаје. Из овог периода немамо забележене строге идеолошке смернице какве су долазиле из Агитпропа, али имамо оштру критику сензационалистичких, петпарачких и трачерских садржаја, пристиглих као нуспродукт југословенског отварања ка западу и уживања у благодетима масовне културе. Овај период развоја штампе одигравао се по комбинованом моделу либерално-дириговане штампе у којем је степен либерализације, свакако већи него раније и мањи него касније, био и даље редигован државним маказама. Потпуна либерализација штампе у оквирима југословенског (до 1971) односно републичког (1971-1990) модела „слободне“ штампе тек је следила, широм отварајући врата шунд литератури, националистичким темама и порнографизацији штампе.

Партија је и даље све држала под контролом. Нарочито све неподобне садржаје, идеолошке, моралне и политичке природе које је означавала термином *шунд*. Иако присутан и током педесетих, шездесете године су биле доба процвата шунд литературе. Партија је на њега посебно обраћала пажњу јер је као лако штиво, сматран погодним да пренесе идеје које би биле противне југословенском друштвеном уређењу. У исто време, овај период карактерише либерални тренд тадашњег српског руководства које је започело процес либерализације друштвеног и политичког живота. У том духу је Централни комитет, односно Никезић, говорећи о

слободи медија почетком седамдесетих најавио уступање „цензорских маказа“ редакцијама. Либералне тежње да реформаторство супротставе догматском и да морално-подобно надвладају стручним биле су осујећене из самог партијског врха, а уместо очекиване слободе, у медијима се одиграо највећи послератни прогон новинара. Обрачун који је наступио након слома либерала завршио се сменама стотина челних људи у медијским кућама широм земље.

Конзервативне снаге у земљи су превладале, а на шунд удариле доношењем законске мере Пореза на шунд 1972. године. Овај порез је директно проистекао из жеље Партије да има контролу над оним што се објављује, па га оцењујемо више као идеолошку него економску меру. Према тврдњама неких историчара, медији су упркос свему, у овој фази били већ потпуно ван контроле. Законски акти који су се односили на злоупотребу слободе штампе доказ су величине немоћи државе да санкционише активност медија по питању извештавања о непожељним темама. Слободно и отворено се износило национално питање, односно све израженија појава шовинизма и национализма у свим републикама.

Током осамдесетих година је штампа, и озбиљна и забавна, дотакла само дно. Поједини историчари је квалификују као порнографску. Донела је и провалу национализама кроз још један снажан талас партијске идеологизације. Иако увек оруђе, сада је била у служби моћне и незауостављиве машинерије пропагирања српског национализма. *Јежева* карикатура је потврда.

Дакле можемо са потпуном сигурношћу закључити да је по свом карактеру готово полувековна, предратна и послератна историја југословенске/српске штампе била партијска, идеологизована, индоктринирана. Уоквирена, било деловањем ЦПБ-а било Агитпропа, она је надзирана и усмеравана. Партија је својим дозираним утицајем, понекад директним јачим, некад слабијим, прикривеним, ипак увек чврсто имала контролу.

Где се у таквом дискурсу налазио јунак наших карикатура? Основни закључак је да је сама тематика карикатура које смо обрађивали, села и сељака, била инструктирана „одозго“. Од првих партијских докумената из којих смо ишчитавали директиве партијских руководстава штампи по питању тема којима ће се бавити било

је сасвим јасно да је село заузимало приоритетно место. Писати о селу као центру социјалистичког преображаја, о сеоским темама и људима, о њиховој борби против шпекуланата, оголити сеоску буржоазију, затим истицати рад задруга које вишкове дају држави, уводе механизацију у село, у којима заједнички раде припадници различитих националности - све је то спадало у домен препоручених тема. Овај тренд је био актуелан током првих поратних година изградње и учвршћивања социјалистичких тековина форсирањем савеза радног народа на селу и у граду. Тих година је необразованим масама требало објаснити непопуларне мере комунистичке политике на селу. Како га другачије приволети на колективизацију, принудни откуп или упис зајма него личним примером, цртежом питким и полетним, јасном и онима који још нису завршили аналфабетски течај.

На неки сличан податак оваквог диригованог манипулисања појавом сељака нисмо наишли прегледом архивске грађе из периода предратне Југославије, али с обзиром на структуру становништва (1931. године било је 81,20% пољопривредног становништва) употребу сељака у карикатури најлогичније нам објашњавају управо ове цифре. То се самим тим рефлектовало у карикатури тог периода. Он је заправо био директан одраз стварности, друштва, читавог народа. Тако схваћен био је лако препознатљив лик са којим се већина могла идентификовати. Отуд толика његова масовност у карикатури. Видели смо да ни у једном другом периоду није била забележена толика продукција карикатура са њим као јунаком.

Касније, током шездесетих и делимично седамдестих година сељак није био „директно и директивно“ идеологизован, мада се у то време бележи појава првих спорадичних, готово наивних, карикатура са национално обојеним ликовима. Ова је пракса у осамдесетим годинама 20. века потпуно мутирала попримајући разорне националистичке тенденције.

Дискусија о ономе шта се смело и морало цртати није потпуна уколико не споменемо и другу страну медаље. Из партијско-идеолошких препорука имплицирана је и супротна тенденција – чиме се не бавити. Тако у Стојадиновићево време ниједном сликом није забележен оштар сукоб који је избио поводом питања Конкордата, демонстрација и сукоба са полицијом који су названи Крвава литија,

затим смрт патријарха 1937. године. Изузетно репресивним методама режим се обрачунавао са комунистима, који током овог периода показују изузетно добро организовану и разгранату делатност, а чије је потпуно одсуство из карикатуре такође обележје ових година. Можда у тим најоштријим сукобима у којима је власт наступала изузетно насилно уочавамо заправо прави притисак и снагу цензуре, јер се на такве теме у карикатури није могло наићи. Мада, изгледа нам вероватно и да је режим овим неприказивањем некога или нечега у карикатурама заправо истицао његову неважност и безначајност у политичком животу. Такав је случај био у карикатурама *Самоуправе* које нису приказивале Димитрија Љотића вођу „Збора“. Понекад се и ћутањем о некоме може послати одређена порука читаоцима. Верску толеранцију режим је показивао одсуством било каквих приказа на тему националних мањина, верских заједница или њихових поглавара.

Послератни период обухватио је широк распон „непоменика“ од високих политичара, војске, УДБ-е, партије, преко сукоба са СССР-ом, југословенским политичким превирањима између Истока и Запада, Хладним ратом, економском ситуацијом у земљи, тешкоћама у снабдевању до живота на тачкице и бонове из прве половине педесетих година. У таквој ситуацији осетљивих свакодневних тема, од 1952. године наш сељак, у свим својим ликовима, постао је редовнији јунак карикатуре. Био је попут неке врсте „сигурносног вентила“; кроз њега се могло и смејати својим проблемима. Шездесетих се, са либерализацијом штампе, у осталим садржајима, али не кроз сељака, бавио великим спољно-политичким темама, много отвореније се обрачунавао са источним блоком, писао о Хладном рату све до Стаљинове смрти. Од 1955. се, уз америчке филмске диве први пут пише и црта о домаћим политичарима. Сељак се не бави митом и проневерама друштвеног новца, злоупотребама службених аутомобила или борбом за руководеће фотеље. Сељак се не бави келнерима у београдским кафанама. Седамдесетих година настављају да „владају“ комични ликови јер је лакше смејати се него живети све дубљу економску кризу у коју се тонуло, инфлацију, девалвацију, штрајкове, велике несташице свега и свачега.

О карикатури

У уводном поглављу је речено да је један од циљева ове студије указивање на теоријско-методолошки потенцијал карикатуре као извора истраживања. У четвртом поглављу покушали смо да укажемо на потенцијале карикатуре за дубинске, суштинске друштвене анализе. Говорили смо како карикатура трансформише друштвене актуелности у визуелне знаке и кодове. Изражавање језиком „визуелне стенографије“ посредством знакова и симбола чини је читљивом и лако схватљивом. На тај начин, она је увек друштвени коментар и саопштава (не)изговорено, изазивајући извесну реакцију. Сматрамо да смо указивањем на историјски развој карикатуре у Србији/Југославији и дуго трајање овог феномена више од век и по, показали до које мере је карикатура погодан предмет за размишљање о појавама и процесима у друштвеној стварности.

Посебан жанр карикатуре представља политичка карикатура која се највише и појављује у нашем материјалу. Њен значај огледа се у томе што је она јединствена белешка догађаја, ставова и наратива присутних у одређеном моменту политичке историје. Рекли би смо да је и прилично омиљена међу читалачким аудиторijумом јер слика оно што они желе да виде: (пре)наглашава, извргава руглу и исмева актуелне друштвено-политичке теме.

Карикатура је, пре свега, средство које представља рефлексију ауторовог доживљаја реалности. Међутим, у „преламању“ стварности коју карикатуриста живи и потом је визуелно, кроз графички приказ, представља читаоцима са намером да им пренесе своје виђење стварности, може доћи до извесног „губљења у преводу“. С једне стране, он се труди да читаоцу омогући моменталну препознатљивост ликова или ситуација што се сматра заправо, највећом снагом карикатуре. Говоримо, дакле о ситуационој поруци карикатуре коју и аутор и публика читају „овде и сада“. Тумачити ту поруку у времену у коме је настала заправо је снажно контекстуализовано и условљено познавањем „шире слике“. У том смислу сматрам да је „начитаност“ публике у периодима у којима је *Јеж* излазио била на изузетно високом нивоу, што поткрепљују подаци о његовим тиражима као популарног

недељника. Самим тим је и степен разумевања на осовини аутор карикатуре-читалац био висок.

Међутим, понекад се, упркос претходном знању, перцепција поруке од стране читалаца, знатно разликује од онога што је аутор хтео да каже. Или, чак остаје потпуно нејасна. То наравно, не значи да је карикатура неуспела. Овде бих напоменула да сам и сама, листајући странице *Јежа*, наишла на известан (мањи) број карикатура које нисам успела да „дешифрујем“. Упркос релативно добром познавању друштвено-политичког контекста остао ми је нејасан смисао приказаног као и порука коју је карикатуриста желео да пренесе. Верујем да се са таквим проблемом у неком тренутку сусрела већина обожавалаца карикатуре. Можда би у том тумачењу било корисно ослонити се и на упоредно праћење осталих наратива у самом листу - сатиричних прича, анегдота, шаловитих приказа и шала.

Насупрот томе, имамо феномен универзалне „читљивости“ карикатуре, односно чињеницу да се њена порука на исти начин тумачи и након 50 или 100 година од објављивања. У нашем материјалу сматрам да је такав случај нарочито са карикатурама на којима имамо приказ Другога. Оне су идеалан пример на основу којег можемо да видимо како карикатура гради својеврстан метајезик са својим читаоцима. Ми је тумачимо посредством менталних слика као искуственог ефекта који „оживљава“ када нам се слика нађе пред очима. Те менталне слике су мапиране на нашим когнитивним мапама и помоћу њих је организован наш свакодневни живот. Оне су део колективног сећања и комуникације и на тај начин граде оквире за препознавање значења карикатура у одређеном друштву.

Карикатурама у нашем материјалу посебну перспективу дао је антрополошки приступ који је био примењен. Уочавањем и издвајањем важних динамичко-структуралних компоненти карикатура истакли смо значај овог формалног аналитичког оквира. Садржај карикатура, односно њене основне компоненте разложили смо имајући у виду време, место, учеснике, предмете и активности. На тај начин смо добили својеврсни „пресек“ који нам је омогућио да утврдимо ситуације у којима се ове категорије јављају као јединствене или се пак, понављају, уз утврђивање динамике њиховог појављивања.

Такође је значајно сагледавање феномена које смо издвојили као кључне: друштво, идеологију и одевање, да би их посматрали кроз визуру карикатуре. Управо је карикатура, као нестандартни истраживачки извор, по први пут употребљена да се кроз њу у фокус антрополошке анализе поставе поменуте динамичко-структуралне категорије. Јасно је да нам је антрополошки приступ понудио једну посебну перспективу. При том је он снажну подршку добио на пољу интердисциплинарности што нам је омогућило доношење закључака за какве би смо остали ускраћени да смо се кретали у оквирима искључиво једне дисциплине. Помоћ је пристигла из лингвистике у чијим оквирима смо користили когнитивне теорије које тежиште метафоре померају из области вербалног ка визуелном и когнитивном. Тиме је метафора, до тада препозната претежно као вербални феномен, свој сликовни израз, односно визуализацију добила кроз карикатуру. Међутим, све предности визуелног над вербалним произилазе искључиво из чињенице да су карикатуре, као визуелни метафорички концепти, што смо уосталом приказали кроз одговарајућа теоријска мишљења, снажно контекстуализоване и морају се посматрати искључиво у односу на релевантан друштвено-политички контекст. Њиме нас је снабдела историјска наука, у оквиру које смо се поред историје друштва, ослонили и на историју културе и историју штампе.

Са свим поменутих својствима карикатура постаје моћан инструмент у рукама било које власти. Рекли смо да је политичка елита на власти увек била заинтересована да преузме контролу над штампом, самим тим и да овлада, запоседне и одржава контролу над карикатуром. Имајући то на уму, покушали смо да овом студијом одговоримо на питање инструментализације карикатуре. Нисмо утврдили где је линија иза које престаје ауторска слобода и почиње утицај идеолошких фактора. Остаће нам нејасно до које мере је *Јежева* карикатура, користећи се визуелном и текстуалном метафором, преносила став самог аутора, редакције и уредништва листа као једног јединственог фронта. Делом је тако и због природе теме, односно недостатка саговорника. Међутим, ову тему свакако можемо проблематизовати кроз нека будућа истраживања која би се првенствено односила на савремено доба и савремене ауторе карикатуре и анализу њиховог опуса.

Сматрам да смо свим што је у овој студији речено о карикатури показали да је њен потпуни изостанак из фокуса готово свих друштвено оријентисаних дисциплина на домаћем терену у потпуности неоправдан и недопустив. Уочили смо да она, као једноставна, кратка и забавна форма, има способност да комплексне друштвене и политичке феномене представи на једноставан и пријемчив начин. Са друге стране, као „врућ коментар“ на актуелне теме, за нас представља један од прецизнијих и детаљнијих, а свакако најзанимљивијих примарних извора, чиме се инсистирање на потреби њеног коришћења још више увећава.

О одевању

Следећи постављени циљ ове студије односио се на проблематизовање феномена шумадијске одеће у ширим културолошким оквирима, нарочито кроз савремене теорије културног и етничког идентитета. У том циљу најпре смо приказ одеће сељака у карикатури апстраховали на њен најмањи заједнички садржалац, капу, издвајајући њена два облика у којима се појављивала, шубару и шајкачу.

Први закључак је да шумадијску одећу можемо посматрати као етничку одећу. На основу изложеног историјата шумадијског одевног обрасца закључили смо да је она још на прелазу из 19. у 20. век комуницирала етницитет. Тада је то чинила путем комплета односно, целокупне одевне конструкције. Карикатуре су показале да је одећа ту функцију наставила да врши све до краја прошлог века, али у појединим моментима кроз само неки појединачни елемент, у нашем случају капу. У том смислу, капа је, у оба облика која смо сретали, имала дистинктивну улогу, јер је функционисала као ознака идентитета и маркер различитости између суседних група. Таквом својом улогом наглашавала је и истицала хомогеност једне групе у односу на другу: Србина у односу на Словенца, Хрвата и Шиптара, као и, у једном мањем броју карикатура, представнике страних држава. Капа је представљала нацију и као национална одећа, закључујемо, у свим тим ситуацијама била „Србин“.

Два хронолошка периода, први и последњи, су најиндикативнија за објашњење поменуте тврдње. Карикатура из предратног периода, како смо видели, имплицирала је југословенско заједништво три народа. Имајући у виду историјски

тренутак, надлазећу ратну опасност, закључујемо да је таквом својом интегративном функцијом деловала као мобилизатор акције и емоције у циљу идентификације са групом путем одеће. Три сељака, сваки у свом народном оделу, насупротив странцима, слали су поруку о јединству Југославије пред светским силама. На унутрашњеполитичком плану, у ситуацији сукоба око хрватског статуса, на исти начин су симболизовали јединствен народни фронт наспрам разједињеног политичког.

Други историјски моменат, косовска исељеничка криза са краја века, на идентичан начин је употребом етничке одеће, заробљавала осећај носталгичне „замишљене” заједнице. Показали смо да је у том периоду нарочито, рурално одело говорило о унутрашњој димензији националног репрезентовања. Специфичан тренутак употребе националне одеће као део стратегије употребе традиције у другој половини осамдесетих година, допринео је процесу обнављања нације у смислу снажења осећаја припадности њених чланова према заједници. Више него у предратном периоду, у периоду од 1984-1990 карикатура је постала полигон за идеолошке манипулације националним симболима. Овде се нарочито мисли на употребу шајкаче. Свака карикатура на тему исељавања са Косова приказивала је Србина са шајкачом на глави. Више то није био, као током претходних периода, сељак, већ са српском националном капом постаје представник читавог народа. Не само да се он представља капом већ она до те мере постаје инструментализована да се у појединим приказима појављује самостално, без особе која је носи. Постаје симбол за себе, потпуно самосталан, национални субјект.

То су дакле, два периода која можемо издвојити као периоде у којима је етничко маркирање једна од основних компоненти карикатуре. У међуинтервалу, односно периодима који су се налазили између поменутих, нисмо наилазили на овакве случајеве. Капа није имала интегративну функцију већ више идентификациону. Она је стајала као репрезент одређене друштвене групе, сељака. Капа је у овим случајевима, сељак.

Међутим, тон који је капа конотирала зависио је од друштвено-политички установљених образаца. Капа је имала партијско-идеолошку квалификацију. Док је

шубара у свим ситуацијама (и кроз приказ сељака и кроз приказ Србина) конотирала позитиван тон, са шајкачом је нешто другачија ситуација. Од изразито позитивног значења у предратном периоду са асоцијацијом на српску војску, непосредно након рата била је произведена у негативан симбол. Постала је ознака државних непријатеља, четничке војске, а са таквом конотацијом приписивана је и другој категорији непријатеља, оном са атрибутом „класни“, па је служила као знак распознавања припадника сеоске буржоазије, кулака и свих оних сељака који су се противили социјалистичкој изградњи земље. Педесете године постепено враћају у карикатурални приказ шајкачу, те се она јавља у готово подједнакој мери са шубаром. Током шездесетих и седамдесетих шајкача превладава. То је сада био обичан сељак, неук за руковање техничким апаратима, али довољно препреден за ситне пијачне преваре и бескрајне судске спорове. Са таквим својим особинама он је засмејавао публику кроз све оне године слатког живота. Стиче се утисак да је његова употреба у овом периоду такође била инструирана јер је својом комичном појавом маскирао реалност препуну националистичких испада, економских потешкоћа. Са Гецом се спрдало и њему се ругало, а његова капа је представљала нешто попут предугачког носа, преклепавих ушију, исколачених очију. Била је симбол гецованског, црног испод ноктију, полупијаног и необријаног.

Тек понекад током ове две деценије шајкача је била ознака Србина, заправо једино у приказу са осталим југословенским народима. Осамдесете су међутим, донеле потпуну доминацију шајкаче која до средине деценије приказује сељака, док током читаве друге половине ове деценије она фигурира као ознака Србина. На основу неколико случајева у којима је приказана самостално закључујемо да је капа надрасла и прерасла сељака, свог дотадашњег носиоца и да је постала симболички толико моћан елемент да је заправо, започела да се приказује „без главе“ која је носи, али са јасном асоцијацијом на свог носиоца.

Коначно изводимо два најважнија закључка о капи. Уколико је посматрамо у вези са нашим главним јунаком, сељаком, закључујемо да је његово основно обележје у предратном периоду била шубара као и да је ту улогу касније преузела шајкача. Други закључак је да је капа имала улогу нуклеуса етничког одела. Ту улогу

је шубара понела на почетку периода, да би је на крају периода препустила шајкачи. Дакле, на оба плана, и плану социјалне и плану националне категорије одиграла се значајна промена субјекта, шубару је заменила шајкача.

*

Карикатуре које су у овом раду издвојене, описане и анализиране, њих 284, представљају компаративни материјал који може представљати основу за поновне интерпретације, даља читања и нова промишљања од стране сваког читаоца ове студије. Назначимо неке потенцијалне правце проучавања карикатуре. Наставак и допуна ове студије може се уобличити кроз посебне студије случаја. Тако би, на пример, косовски „циклус“ карикатура могао бити обрађен темељном анализом садржаја како „озбиљне“ тако и „хумористичке“ штампе која је излазила у том периоду. Исто тако и карикатурални прикази тематски усмерени на политичку кризу 1971 – 72. године могу бити, ради темељности, сагледани из више углова, односно синхроним праћењем и анализама истог материјала у водећим београдским, загребачким и љубљанским хумористичким листовима.

Уколико се запитамо до које мере су графичке метафоре и генерализације које је карикатура приказивала имале заправо право одјека међу читалачким аудиторијумом, истраживања се свакако морају усмерити у правцу испитивања карактера публике. У циљу утврђивања њене способности да интерпретира предочени визуелни материјал и да у исто време „купи“ карикатуру морамо имати у виду њен шири социо-историјски контекст (образовну структуру, професионалну оријентацију, културне утицаје, економску моћ, наслеђене традиције). Поновићемо чињеницу да, заправо, читаоци не интерпретирају поруку на исти начин и да не постоји једно универзално значење карикатуре већ их је онолико колико је и читалаца који их тумаче у различитим временима. Читаочева способност дакле, да препозна особе, објекте, ситуације условљена је његовим познавањем релевантних чињеница попут новинских вести, историјских података, културолошких прилика и навика и сличног.

У сваком случају истраживачки потенцијал карикатуре као мултимодалног жанра је неисцрпан и она заслужује да јој се у будућим истраживачким подухватима,

првенствено колеге антрополози темељније посвете, подстичући уједно подједнако важну интердисциплинарну сарадњу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

AJ – Архив Југославије (Београд), Фонд Идеолошка комисија Централног комитета Савеза комуниста Југославије (507)

AJ – Архив Југославије (Београд), Фонд Председништво Министарског савета Централни пресбиро (38)

Објављени извори

Аврамовски, Живко (прир.) 1986. *Британци о Краљевини Југославији, Годишњи извештаји Британског посланства у Београду*, II- III. Загреб.

Рад на просвећивању народа, Наша просветна политика, Издање Главног одбора Југословенске радикалне заједнице, Секција за пропаганду, Београд. 1938.

Централни прес-биро, Извештај о раду за 1940. годину.

Петрановић, Бранко и Момчило Зечевић. 1987. *Југословенски федерализам – идеје и стварност. Тематска збирка докумената 1-2*. Београд: Просвета.

Правни акти

Закон о потврди и изменама Закона о штампи, Службени лист, бр. 56, 12. јул 1946.

Закон о штампи и другим видовима информација. У *Службени лист* 45/1960, Београд, 1960.

Устав СФРЈ из 1963. године У *Службени лист* 14/1963. Београд, 1963.

Устав СФРЈ из 1974. године. У *Службени лист* 09/1974. Београд, 1974.

Дневна и периодична штампа

НИН, *Осам браће једне гаће*, бр. 2551, 18. новембар 1999.

ВРЕМЕ, *Претседник владе посетио је изложбу Ошишаног јежа*, 27. децембар 1937.

ВРЕМЕ, *Човек с моста*, бр.1006, 15. април 2010.

РЕПУБЛИКА, 26. јануар 1954.

ЈЕЖ, 27.октобар-2. новембар 1972. број 1737.

ПОЛИТИКА, Давидов, Динко. *Старе српске илустроване новине* (објављено као фелџон), 22-26. мај 1992.

БОРБА, *О шунду – према слободном уверењу*. 12. јул 1972.

ЛИТЕРАТУРА

Aldburgham, Alison. 1961. *Punch History of Manners and Modes*. London: Hutchinson.

Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Аранђеловић-Лазивић, Јелена. 1980. Социјално-класне одлике и промене у народним ношњама Србије у XIX веку. *Етнолошке свеске* 2: 74-82.

Ashbee, C. 1928. *Caricature*. London: Chapman and Hall.

Ashfaq, Ayesha and Adnan Bin Hussein. 2013. Political Cartoonists versus Readers: Role of political cartoonists in Building Public Opinion and Readers' Expectations towards Print Media Cartoons in Pakistan. *Mediterranean Journal of Social Sciences* 4 (3): 265-272.

Бајагић, Душан. 2005. „Лист ‚Политика‘ о Атлантском пакту (кванитативна анализа)“. У *Велике силе и мале државе у хладном рату 1945–1955 (случај Југославије)*, ур. Љубодраг Димић, 206–233. Београд: Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју Југославије - Архив Србије и Црне Горе - Институт за новију историју Србије.

Barthes, Roland. 1977. „The Rhetoric of the Image“. In: *Image-Music-Text*, ed. Stepen Heath, 23-51. London: Fontana Press.

Butler, Judith and Gayatri Chakravorty Spivak. 2011. *Who sings the Nation-State?*. Chicago: Chicago University Press.

Benoit, W. L., Klyukovski, A., McHale, J., & Airne, Д. 2001. A fantasy theme analysis of political cartoons on the Clinton-Lewinsky-Starr affair. *Critical Studies in Media Communication*, 18(4): 377-394. <http://dx.doi.org/10.1080/07393180128097>

Bergen, Benjamin. 2004. To Awaken a Sleeping Giant, Cognition and Culture in September 11 Political Cartoons. In *Language, Culture, and Mind*, eds. Michel Achard and Suzanne Kemmer, 23-35. Stanford: CSLI Publications.

Berger, Arthur. 1981. An Equilibrium of Idiocies: Cartoons As Instant Communication. *Public Communication Review* 1:42-46.

Бешлин, Миливој. 2008. Отварање националног питања у Србији крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века. *Нација као проблем или решење. Историјски ревизионизам у Србији*: 49-62. Нови Сад: Футура публикације.

Bilal, Hafiz A., Umema Razaqat, Nadia Hassan, Hafsa Mansoor and Qandeel Zahra. 2012. Editorials of Pakistani English Print Media: Application of CDA. *International Journal of Linguistics* 4(3):744-754.

Биланчић, Душан. 1986. *Југославија послје Тита, 1980-1985*. Загреб: Глобус.

Бисерко, Соња (ур.) 2006. *Ковање антијугословенске завере*, књ. 1. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

Бјеладиновић, Јасна. 1976. *Каталог Народне ношње Југославије*. Београд: Етнографски музеј у Београду.

Бјеладиновић, Јасна. 1980. Улога фолклорних група у очувању народне ношње у савременим условима. *Етнолошке свеске* 2: 111-112.

Бјеладиновић-Јергић, Јасна. 2000. *Основне одлике народне ношње Шумадије у XIX и првим деценијама XX века*, Топола.

Бјеладиновић, Јасна, 2011а. *Народне ношње Срба у XIX и XX веку*. Београд: Етнографски музеј.

Бјеладиновић, Јасна, 2011б. *Народне ношње у XIX и XX веку, Србија и суседне земље*. Београд: Етнографски музеј.

Бјелица, Михајло (ур.) 1992. *Два века српског новинарства*. Београд: Институт за новинарство.

Богетић, Драган. 2010. Југославија и светско тржиште капитала. Америчка финансијска подршка југословенским развојним програмима крајем 50-их година. *Токови историје* 3: 89-102. Београд: Институт за новију историју.

Бојичић, Радивоје (прир.) 2010. *Петар Крижанић Пјер*. Београд: Службени гласник.

Buzinkay, Geza. 2010. „Rival Stereotypes: Austrian and Hungarian Cartoons of Each Other“. In *Images of the Other in Ethnic Caricatures*, ed. Dagnoslav Demski and Kamila Baraniecka-Olszewska, 252-271. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

Буњац, Владимир. 1996. „Професија новинар: проклетство“. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 248-249. Београд: Институт за новинарство.

Burton, Graeme. 1990. *More Than Meets the Eye. An Introduction to Media Studies*. London: Hodder Arnold.

Buchowski, Krzysztof. 2010. „Poles and Lithuanians: Respective Images in Caricatures From the First Half of the Twentieth Century“. In *Images of the Other in Ethnic Caricatures*, ed. Dagnoslav Demski and Kamila Baraniecka-Olszewska, 298-315. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

Weiner Annette B. and Jane Schneider (eds.) 1989. *Cloth and Human Experience*. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.

Walker, Rhonda. 2003. Political Cartoons: Now You See Them! *Canadian Parliamentary Review* 26(1): 16-21.

Walkley, Christina. 1985. *The Way to Wear 'Em: 150 years of Punch on fashion*. London: Peter Owen.

Van Dijk, Teun. 1987. „Episodic Models in Discourse Processing“. In *Comprehending Oral and Written Language*, ed. R.T.Horowitz and S.J. Samuels, 161-96. New York: Academic Press.

Van Dijk, Teun. 1993a. Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse Society* 4: 249-283.

Van Dijk, Teun. 1993b. „Discourse, Power and Access“. In *Studies in Critical Discourse Analysis*, ed. Toim C.R. Caldes, 84-104. London: Routledge.

Van Dijk, Teun. 1995. „Discourse Analysis as Ideology Analysis“. In *Language and Pace*, eds. Christina Schäffner, Anita Wenden, 17-33. Aldershot: Dartmouth Publishing.

Van Dijk, Teun. 1998. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.

Van Dijk, Teun. 2001. „Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity“. In *Methods of Critical Discourse Analysis*, ed. Ruth Wodak and Michael Meyer, 95–120. London: Sage.

Васић, Павле, 1951. Живот Димитрија Аврамовића у Београду, у: *Зборник Матице српске*. Серија друштвених наука 2, Нови Сад, 112-116.

Васић, Павле. 1962. Преображај ношње у Србији током XIX века. *Етнолошки преглед* 4:104-119.

Васић, Чедомир и Душан Бабац. 2001. *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*. Каталог изложбе. Београд: Историјски музеј Србије/Галерија САНУ.

- Welters, Linda. 1999. „Ethnicity in Greek Dress“. In *Dress and Ethnicity: Change Across Space and Time*, ed. Joanne B. Eicher, 53-77. Oxford, Washington: Berg.
- Werner, Walter. 2004. On Political Cartoons and Social Studies Textbooks: Visual Analogies, Intertextuality and Cultural Memory. *Canadian Social Studies* 38 (2).
- Williams, Raymond. 1973. *The Country and the City*. New York: Oxford University Press.
- Влаховић, Митар. 1953. „О најстаријој капи код Југословена с обзиром на збирку капа Етнографског музеја у Београду“. У *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-1951*. Београд: Научна књига Издавачко предузеће Народне Републике Србије.
- Влаховић, Петар. 2002. Србија, земља, народ, живот, обичаји. Београд: ИШ „Стручна књига“ д.п.
- Wodak Ruth and Michael Meyer. 2009. „Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology“. In *Methods for Critical Discourse Analysis*, eds. Ruth Wodak, Michael Meyer, 1-33. Sage (2nd revised edition), London.
- Вујаклија, Милан. 1991. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Вучинић, Весна. 2008. *Божих у Боки Которској*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду-Чигоја штампа.
- Gerndt, Helge. 2007. Gedanken über “innere Bilder” anhand von Cartoons, *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde. Gedenkschrifte für Ingolf Bauer:225-234*.
- Gibbs, Raymond W. 1994. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gombrich, Ernst H. 1971. „The cartoonist’s armoury“. In *Meditations on a Hobby horse and Other Essays on the Theory of Art*. 2nd ed., 127-142. London/New York: Phaidon.
- Gordon, J. 1990. *International Political Cartoons As Rhetoric*. Unpublished doctoral dissertation. Ohio State University.
- Dahlqvist, Nils. *A Case for Constructivism-Investigating the Danish Cartoon Controversy*, Internet.
- Danjoux, Ilan. 2007. Reconsidering the Decline of the Editorial Cartoon. *PS: Political Science and Politics* 40: 245-248.
- Delporte, Christian. 1995. Images of French-French war: caricature at a time of Dreyfus affair. *French cultural studies* 6 (2): 221–248.
- Demski, Dagnoslaw. 2010. „Old Steretypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in Polish Caricatures, 1862-1939“. In *Images of the Other in Ethnic Caricatures*, ed. Dagnoslaw Demski and Kamila Baraniecka-Olszewska, 150-183. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

Demski, Dagnoslav and Kamila Baraniecka-Olszewska (ed.) 2010. *Images of the Other in Ethnic Caricatures*. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

Dennis, Everette E. 1974. The Regeneration of Political Cartooning. *Journalism Quarterly* 51: 664-69.

DeSousa, Michael A. and Martin J. Medhurst. 1982. Political Cartoons and American Culture: Significant Symbols of Campaign 1980. *Studies in Visual Communication* 8: 84-97.

Димић, Љубодраг. 1994. *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, I - III*, Београд: Стубови културе.

Димић, Љубодраг. 1988. Агитпроп култура: агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952. Београд: ИРО Рад.

Dines-Levy, Gail. 1990. *Towards a Sociology of Cartoons: A Framework for Sociological Investigation with Special Reference to Playboy sex Cartoons*. PhD Thesis. University of Salford.

Докнић, Бранка. 2013. *Културна политика Југославије 1945-1963*. Београд: Службени гласник.

Драшкић, Мирослав. 1972. *Народне ношње северозападне Босне II*. Зеница: Музеј града Зенице.

Дробњаковић, Боривоје. 1928. Ношња у Космају. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 3: 45-58.

Dulibić, Frano. 2009. *Povijest karikature u Hrvatskoj do 1940. godine*. Zagreb, Leykam international.

Ђорђевић, Јелена. 1993. „Симболи“. У *Енциклопедија политичке културе*, Београд: Савремена администрација: 1039-1040.

Ђорђевић, Тихомир. 1922. *Из Србије кнеза Милоша*, књига 1. Београд.

Ђукић, Славољуб, 1992. „Прогон новинара“. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 420-422. Београд: Институт за новинарство.

Everette, Dennis. 1974. The Regeneration of political cartooning. *Journalism Quarterly* 51: 664-669.

Edwards, J. L. 1997. *Political cartoons in the 1988 presidential campaign: Image, metaphor, and narrative*. Routledge.

Eicher, Joanne, B. 1995. *Dress and Ethnicity*. Oxford, Washington: Berg.

Eicher, Joanne, B. and Barbara Sumberg. 1999. „World Fashion and Ethnic and National Dress“. In *Dress and Ethnicity: Change Across Space and Time*, ed. Joanne Eicher, 295-306. Oxford, Washington: Berg.

El Refaie, Elisabeth. 2003. Understanding visual metaphor: the example of newspaper cartoons. *Visual Communication* 2 (1): 75-95.

El Refaie, Elisabeth. 2009. „Metaphor in political cartoons: Exploring audience responses“. In *Multimodal Metaphor*, eds. Charles Forceville and Eduardo Urios-Aparisi, 75-95. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

El Refaie, Elisabeth and Kathrin Hörschelmann. 2010. Young people's readings of a political cartoon and the concept of multimodal literacy. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 31(2): 195–207.

Енциклопедија политичке културе, 1993. Београд: Савремена администрација.

Ердељановић, Јован. 1951. Етнолошка грађа о Шумадинцима, (Из пишевих бележака с пута средио П. Ж. Петровић), *Српски етнографски зборник* 64, Расправе и грађа 2, Београд.

Живковић, Томислав. 1980. Међусобни утицаји града и села у одевању на примеру Смедеревске паланке и околине. *Етнолошке свеске* 2: 88-92.

Zbikowski, Lawrence M. 2002. *Conceptualizing Music: Cognitive Structure, Theory, and Analysis*. Oxford: Oxford University Press.

Изложба штампе и радија 1955. 1992. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 269-271. Београд: Институт за новинарство.

Исић, Михајло. 2008. *Сељанка у Србији у првој половини 20. века*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Yan, Shu-chuan. 2011. Politics and Petticoats: Fashioning the Nation in *Punch Magazine* 1840s-1880s. *Fashion Theory* 15 (3): 345-372.

Јанц, Загорка. 1968. *Стара српска карикатура и сатира*, Каталог изложбе. Београд: Музеј примењене уметности.

Јанц, Загорка. 1991. Драгослав Стојановић београдски карикатуриста и сликар 1890-1945. *Годишњак града Београда* LXXVIII: 137-144.

Јањетовић, Зоран. 2007. Комунизам на кашичицу: идеолошки садржаји у Политикином забавнику 1952-1991. *Токови историје* 4: 97-117.

Janjetović, Zoran. 2010. Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji. *Studia lexicographica*. God. 4, br. 1(6):33-59.

Jezernik, Božidar. 2010. „The Politics of Pelsajnar“. In *Images of the Other in Ethnic Caricatures*, ed. Dagnoslav Demski and Kamila Baraniecka-Olszewska, 64-80. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

Yefimov, Boris. 1970. *I want to tell*. Moscow.

Јовановић Стоимировић, Милан. 2000. *Дневник 1936-1941*. Нови Сад: Матица српска.

Јовановић, Милка и Сребрица Кнежевић. 1958. Јарменовци. *Српски етнографски зборник*, 73, Београд.

Јовановић, Милка. 1973. Народна ношња у Србији у 19. веку према делима путописаца. *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности* 22: 211-220.

Јовановић, Милка. 1979. Народна ношња у Србији у XIX веку. *Српски етнографски зборник* 92 (38): 41-127.

Kaiser, Susan. 1996. *The Social Psychology of Dress: Symbolic Appearances in Context*. New York: Fairchild.

Kaiser, Susan. 2012. *Fashion and Cultural Studies*. Oxford: Berg.

Cala, Alina. 2005. *Image of a Jew in Polish Folk Culture*, Warsaw.

Can, B. 2011. Political Cartoons in 1946 Turkish Elections. *Online Journal of Communication and Media Technologies* 1(3): 96-109.

Karagoz , K., Melike Akkaraca Kose. 2011. Cartoons in World Politics: A comparative study of design in intercultural communication? 9th International Symposium for Communication in the Millennium, San Diego State University, San Diago, USA

Карић, Владимир, 1877. *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд.

Kardelj, Edvard. 1977. *Sećanja*. Beograd: NIRO Radnička štampa.

Caswell, Lucy S. 2004. Drawing swords: War in American Editorial Cartoons. *American Journalism* 21(2).

Kežić, Marjan. 2013. Писани медији из времена социјалистичке Југославије у контексту историјских извора (1945-1976). *Токови историје* 1/2013: 231-258. Београд.

Carroll, Noël. 1996. „A Note on Film Metaphor“. In Noël Carroll, *Theorizing the Moving Image*, 212-223. Cambridge: Cambridge University Press.

Кисић, Милица, Бранка Булатовић. 1996. *Српска штампа 1768-1995. Историјско-библиографски преглед*. Београд.

Коларић, Миодраг. 1953. Литографија у обновљеној Србији. *Графичка ревија*, Београд.

Connors, Joan L. 2005. Visual Representations of the 2004 Presidential Campaign: political cartoons and Popular Culture References. *American Behavioral Scientist* 49(3): 487-497.

Косовски чвор: дрешити или сећи? Извештај независне комисије. 1990. Београд: Chronos.

Костић, Цветко. 1955. *Сељаци-индустријски радници*. Београд: Рад.

Краут, Вања. 1985. *Историја српске графике од XV до XX века*, Горњи Милановац-Београд.

Kroeber, Alfred L. 1948. *Anthropology, Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory*. New York.

Kress, Gunther and Theo van Leeuwen. 2006. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.

Kris, Ernst and Ernst H. Gombrich. 1962. "The Principles of Caricature". In *Psychoanalytic Explorations in Art*, ed. E. Kris. New York: International University Press.

Крњетин, Милош. 2000. *О' Стоја и друге приче*. Београд: Графипроф-Ошишани јеж.

Coupe, W. A. 1969. Observations on a theory of political caricature. *Comparative Studies in Society and History* 11: 79-95.

Лакићевић, Драган, Никола Рудић. 1990. *Јежева читанка 1935-1990*, Београд: Јеж.

Lakoff, George and Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.

Lakoff, George. 1993. „The Contemporary Theory of Metaphor“. In *Metaphor and Thought*, ed. A. Ortony, 202-51, 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.

Lipovetsky, Gilles. 1994. *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Љубоја, Гордана. 2001. *Етнички хумор код Срба у 20. веку*. Београд: Етнографски музеј у Београду.

Mazid, Bahaa-eddin. M. 2008. Cowboy and misanthrope: a critical (discourse) analysis of Bush and bin Laden cartoons. *Discourse & Communication* 2(4): 433-457.

Манојловић, Љубиша. 1992. „На леђима `Режа`“. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 441-444. Београд: Институт за новинарство.

Марјано, Алек. 1982. *Једна смешна историја, српска хумористичко-сатирична штампа*. Београд.

Марковић, Предраг. 1996. *Београд између истока и запада 1948-1965*. Београд: Службени лист СРЈ

Марковић, Предраг. 2012. *Трајност и промена*. Београд: Службени гласник.

Medhurst, Martin. J. and Michael A. DeSousa. 1981. Political, Cartoon as Rhetorical Form: A Taxonomy of Graphic Discourse. *Communication Monographs* 48: 197-236.

Милићевић, Милан Ђ. 1876. *Кнежевина Србија*, Београд.

Милићевић, Милан Ђ. 1894. Живот Срба сељака. Српски етнографски зборник, књ. 1, Београд.

Minix, Dean. (2004). Political cartoons, a research note. *Southwestern Journal of International Studies* 1: 75-81.

Мирковић, Мијо. 1968. *Економска историја Југославије*. Загреб.

Младеновић, Божица. 2007. Војска Краљевине Србије у Балканским ратовима у огледалу немачке штампе. *Баштина* 22: 161-172.

Moyle Richard L. 2004. Drawing Conclusions: An imagological survey of Britain and the British and Germany and the Germans in German and British cartoons and caricatures, 1945-2000. online publication of: Electronic Library of Osnabrück Universität. Dostupno na: http://repositoriy.m.yni-osnabrueck.de/bitstream/yrn:nbn:de:gbv:700-2005020415/2/E-Diss389_thesis.pdf

Morris, R. 1993. Visual Rhetoric in Political Cartoons: A Structuralist Approach, *Metaphor and Symbolic Activity* 8(3): 195-210.

Müller, Marion and Esra Özcan. 2007. The Political Iconography of Myhammad Cartoons: Understanding Cylytral Conflict and Political Action. *Journal: PS: Political Science and Politics*: 287-291.

Naghy, Corina. 2010. Directing Ideologies through Media Cartoons. MA Dissertation. Universitat Complutense de Madrid.

Наумовић, Слободан. 1995а. Српско село и сељак: између националног и страначког симбола. *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. XLIV: 114-128.

Наумовић, Слободан. 1995б. Устај сељо, устај роде: Символика сељаштва и политичка комуникација у новијој историји Србије. *Годишњак за друштвену историју*, година II, 1:39-63.

Наумовић, Слободан. 2009. *Употреба традиције у политичком и јавном животу Србије на крају двадесетог и почетком двадесет првог века*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију ИП „Филип Вишњић“ а.д.

Nash, Manning. 1989. *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*. Chicago: University of Chicago.

Никезић, Марко. 2003. *Српска крхка вертикала*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

Николић, Видосава. 1957. Народна ношња у Шумадијској Колубари, *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности*, 2-3 (1953-1954).

Николић, Десанка. 1962. Прилог проучавању капе и ознаке у народноослободилачкој борби. *Зборник радова* књ. LXXV (Етнографски институт књ. 4): 65-86. Београд: Научно дело.

Новаковић, Слободан. 1985. *Цртачи смеха*. Београд.

Новаковић, Слободан. 1992. Новинска карикатура. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 60-62. Београд: Институт за новинарство.

Огњановић, Томислав. 2008. *Чаршија, утрина или Србија*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Pavlović, Vladan. 2011. „Newspaper Cartoons related to the current Serbian Political Scene from the Perspective of the Conceptual Blending Theory“. In *International Conference to Mark the 80th Anniversary of the English Department - English Language and Literature Studies: Image, Identity, Reality*, ELLSSIR Proceedings, eds. Nenad Tomović, Jelena Vujić, Vol 1: 223-235. Belgrade: Faculty of Philology.

Перовић, Латинка. 2000. *Људи, догађаји и књиге*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

Perrot, Philippe. 1994. *Fashioning the Bourgeoisie: A History of Clothing in the Nineteenth Century*, trans. R. Bienvenu. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Петрановић, Бранко. 1981. *Историја Југославије 1918-1988*. Београд: Полит.

Петрановић, Бранко. 1988. *Историја Југославије 1918-1988 I*, Београд.

Peterseil, Walter. 1994. *Nationale Geschichtsbilder und Stereotypen in der Karikatur*. Dissertation. Wien.

Petrov, Petar. 2010. „Caricatures as a Source in the Study of Mental Images: A Bulgarian Example“. In *Images of the Other in Ethnic Caricatures*, ed. Dagnoslav Demski and Kamila Baraniecka-Olszewska, 90-91. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

Петровић, Петар Ж. 1927. Шумадија и Шумадинци. *Књижевни север*. Књ. 3. Суботица.

Петровић, Петар Ж. 1948. Гружа. *Српски етнографски зборник*. Књ. 58. Београд.

Петровић, Петар Ж. 1949. Шумадијска Колубара. *Српски етнографски зборник*. Књ. 59. Београд.

Петровић, Петар Ж. 1960. Архивска грађа о народној ношњи у Шумадији у 19. веку. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 22-23: 225-234.

Пешић, Богдан. 1992. Погрешан човек у погрешно време. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 405-407. Београд: Институт за новинарство.

Pieper, Gail W. and Marie Clear. 1995. *Imagery of conflict in MacNelly's editorial cartoons and the comic strip Shoe*. Comic Art Section, Popular Culture Association, Philadelphia, PA.

Polio, H.R. 1996. „Boundaries in Humor and Metaphor“. In *Metaphor: Implications and Applications*, eds. J.S. Mio and A.N. Katz, 231-53. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Поповић, Душан. 1931. *О хајдуцима*. Београд: Народна штампарија.

Поповић, Сретен. 1950. Путовање по новој Србији. *Српски књижевни зборник*, коло 45, књига 310-311: 205-206.

Прошић, Мирјана. 1980. Савремени начин одевања-индикатор унифицирања културе? *Етнологије свеске* 2: 100-107.

Прошић-Дворнић, Мирјана. 1989. *Народна ношња Шумадије*. Загреб: Културно-просвјетни сабор Хрватске.

Прошић-Дворнић, Мирјана. 2006. *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*. Београд: Стубови културе.

Радисавчевић, Марија. 2013. *Пјер Крижанић, хроничар једног времена*. Каталог изложбе. Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског; Чачак: Уметничка галерија „Надежда Петровић“.

Радојевић, Мира. 1994. *Удружена опозиција 1935-1939*. Београд: Институт за савремену историју.

Речник српскога језика. 2007. Нови Сад: Матица српска

Речник српскохрватског књижевног језика. 1975. Књига девет. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.

Ribeiro, Aileen. 1998. Re-Fashioning Art: some visual approaches to the study of the history of dress, *Fashion Theory* 2 (4): 323.

Ристовић, Милан. 2011. *Црни Петар и балкански разбојници*. Београд: Чигоја.

Roach-Higgins, Mary Ellen; Joanne B. Eicher, and Kim K. P. Johnson (ed.) 1995. *Dress and Identity*. New York: Fairchild.

Рошуљ, Жарко. 2014. *Час описа часописа VI, Жанрови у српској шаљивој периодици (1830-1918)*. Нови Сад-Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност.

Sani, Iro, Mardziah H. Abdullah, Afida Mohamad Ali and Faiz S. Abdullah. 2012a. Linguistic analysis on the construction of satire in Nigerian political cartoons: The example of newspaper cartoons. *Journal of Media and Communication Studies* 4 (3): 52-59.

Sani, Iro, Mardziah H. Abdullah, Afida Mohamad Ali and Faiz S. Abdullah. 2012b. Political Cartoons as a Vehicle of Setting Social Agenda: The Newspaper Example. *Asian Social Science* 8 (6): 156-164.

Seymour-Ure, C. 2001. What Future for the British Political Cartoon? *Journalism Studies* 2 (3): 333–355. Dostupno na <http://dx.doi.org/10.1080/14616700120062202>

Симић, Бојан. 2007. *Пропаганда Милана Стојадиновића*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Књига прва. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Speedling, J. 2004. *Metaphorical Representations of Character and Issues in Political Cartoon on the 2004 Presidential Debates*. (Unpublished master's thesis, Johns Hopkins University).

Станков, Љиљана. 2008. Ђачко одевање у Србији од средине 19. века. *Шумадијски анали* 4: 229-230.

Steakley, James D. 1983. Iconography of a scandal: political cartoons and the Eulenberg affair. *Studies in Visual Communication* 9 (2): 20-51.

Стефановић Караџић, Вук. 1985. *Историјски списи*. Београд.

Стојадиновић, Милан. 1970. *Ни рат ни пакт*. Ријека.

Стојков, Тодор. 1985. *Влада Милана Стојадиновића (1935-1937)*. Београд: Институт за савремену историју.

Streicher, Lawrence. 1967. On a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History* 9(4): 427–45.

Тадић, Верослава. 1992. Календар ружних догађаја. У *Два века српског новинарства*, ур. Михајло Бјелица, 253-254. Београд: Институт за новинарство.

Taiwo, Rotimi. 2007. Language, Ideology and Power Relations in Nigerian Newspaper Headlines. *Nebula* 4 (1): 218-245.

Taylor, Lou. 2002. *The Study of Dress History*. Manchester and New York: Manchester University Press.

Taylor, Lou. 2004. *Establishing Dress History (Studies in Design)*. Manchester: Manchester University Press.

Thomas, Julia. 2004. *Pictorial Victorians: The Inscription of Values in Word and Image*. Athens, OH: Ohio University Press.

Townsend, Keith J., Paula McDonald and Lin Esders. 2008. How Political, satirical cartoons illustrate Australia's WorkChoices debate. *Australian Review of Public Affairs* 9(1): 1–26.

Treanor, Michael and Michael Mateas. 2009. *Newsgames: procedural rhetoric meets political cartoons*. Dostupno na <http://www.wingchunsantacruz.com/gamesandart/research/newsgames-DiGRA2009.pdf>

Tripalo, Mika. 1990. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus.

Триповић, Ђоко. 1983. Изборна кампања владе Б. Јевтића 1935. године. *Историјски гласник* 1-2: 63-79.

Turner, Graeme. 2011. *What's Become of Cultural Studies?* London: SAGE.

Turner, Mark. 1998. „Figure“. In *Figurative Language and Thought*, eds. Albert N. Katz, Christina Cacciari, Raymond W. Gibbs and Mark Turner, 44-87. New York: Oxford University Press.

Ћатић, Радмила. 1937. Мушка народна ношња у Мачви. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 12: 99-110.

Fairclough, N. 1989. *Language and Power*. London: Longman

Филиповић, Миленко. 1961. Утицај власти на народну ношњу. *Рад војвођанских музеја* 10: 59-69.

Флере, Сергеј. 2012. Да ли је Титова држава била тоталитарна? *Политичке перспективе* 2: 7-21.

- Forceville, Charles. 1994. Pictorial Metaphor in Advertisements, *Metaphor and Symbolic Activity* 9 (1): 1-29.
- Forceville, Charles. 1995. IBM is a Tuning Fork: Degrees of Freedom in the Interpretation of Pictorial Metaphors, *Poetics* 23: 189-218.
- Forceville, Charles. 1996. *Pictorial Metaphor in Advertising*. London: Routledge.
- Forceville, Charles. 2006. "Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: agendas for research". In *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*, eds. Gitte Kristiansen, Michel Achard, René Dirven and Francisco Ruiz de Mendoza, 379-402. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Hall, Stuart. 1997. The Spectacle of the Other, In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, ed. S. Hall, 223-79. London: Sage.
- Hansen, Lene. 2011. The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-Structualist Perspective. *Security Dialogue* 42 (4-5): 357-369.
- Harrison, R. 1981. *The Cartoon: Communication to the quick*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hasseler, Terri A. 2002. "Mr. Punch's Crinoline Anxiety: The Indian Rebellion and the Rhetoric of Dress". In *Comedy, Fantasy and Colonialism*, ed. G. Harper, 117-139. London and New York: Continuum.
- Hafiz Ahmad Bilal, Umema Razaqat, Nadia Hassan, Hafsa Mansoor, Qandeel Zahra. 2012. Editorials of Pakistani English Print Media: Application of CDA. *International Journal of Linguistics* 4(3):744-754.
- Hervik, Peter, Elisabeth Eide and Risto Kunelius. 2008. „A Long and Messy Event“. In *Transnational Media Events: The Mohammed Cartoons and the Imagined Clash of Civilizations*, ed. Elisabeth Eide, Risto Kunelius, A. Phillips, 29-38. Nordicom: Göteborg universitet.
- Hess, Stephen and Milton Kaplan. 1968. *The Ungentlemanly Art: A History of American Political Cartoon*. Macmillan.
- Cienki, Alan and Cornelia Müller (eds.) 2008. *Metaphor and Gesture*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Џвијић, Јован. 1965. *Из друштвених наука* (изб. текстова Костић, Ц.). Београд: Вук Караџић.

Šarić, Tatjana. 2010. „Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945-1952.“ *Zavod za hrvatsku povijest* 1 (42): 387-424. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest.

Шта хоће Југословенска радикална заједница, Издање Главног одбора ЈРЗ, Секција за пропаганду, Београд, 1938.

Цвјетићанин, Тијана. 2010. Чији „Рођак са села?“ Идеолошко читање једног медијског текста. *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII(1): 57-68.

Шушњић, Ђуро. 1993. „Идеологија“. У *Енциклопедија политичке културе*, Београд: Савремена администрација: 373-382.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

ПРИЛОГ 1

Прилог 1а

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка са упутствима о начину цензурисања стране и домаће штампе 1935-1941. Фонд ЦПБ, АЈ 91-218.

Прилог 1б

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

Прилог 1в

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

Прилог 1г

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

Прилог 1д

Записник са састанка у Агитпропу са редакцијом „Јежа“ одржаног 30.12. 1950. Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

Прилог 1ђ

Питања наше карикатуре. Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

ПРИЛОГ 2

СПИСАК КАРИКАТУРА

1935-1941

1. Без наслова, 26.6.1937.
2. Без наслова, 12.10.1935.
3. Одужење нашег сељака, 30.11.1935.
4. Пред спомеником Вука Караџића, 13.11.1937.
5. Заиста сасвим неизвесно, 10.7.1937.
6. Без наслова, 8.6.1935.
7. Semper idem, 17.7.1937.
8. Обећање министра финансија г. Летице, 27.7.1935.
9. Ипак има разлике, 23.3.1940.
10. Тајни избори, 2.11.1939.
11. Без наслова, 20.1.1940.
12. Југославија јача од Енглеске, 20.5.1939.
13. Трка око Србије, 27.5.1939.
14. Народно мудровање, 24.8.1940.
15. У привилегованом положају, 28.9.1935.
16. После експлозије Хинденбурга, 15.5.1937.
17. Не дао Бог!, 26.6.1937.
18. Народно умовање, 18.5.1940.
19. Изборни рекорди код нас и на страни, 4.4.1936.
20. Невероватно али истинито – чак и у Африци, 18.11.1939.
21. Сељачка дрскост, 21.9.1935.
22. Крстивоје из Кумодража читао је у новинама да краве дају много више млека кад слушају музику..., 11.9.1937.
23. Краве кад слушају радио дају више млека, 12.6.1937.
24. Велика продаја рестлова, 10.8.1935.
25. Борбашки поздрав при састанку и при растанку с народом, 24.8.1935.
26. Како се г. Хођера снашао, 31.8.1935.
27. Како је мали Ђокица разумео..., 19.10.1935.
28. Постројена латиница и разбијена ћирилица или зашто г. Мачек не зна с ким би требало да преговара, 27.6.1936.
29. У политичкој школи, 1.11.1936.
30. Варошанин у шетњи, 25.9.1937.
31. Како је Радисав из Муртенице разумео изјаву г. Хођере да г. Мачеку с дана у дан расте цена, 5.6.1937.
32. Његова бановина, 18.11.1938.

33. Муке једног сељака у Београду, 6.2.1937.
34. Налик гајде на клавир, 7.11.1936.
35. Одлична роба за зборове, 28.3.1936.
36. Не допада им се лепак, 20.6.1936.
37. На крају пута, 20.5.1939.
38. Једна математичка истина, 4.7.1936.
39. Без наслова, 1.8.1936.
40. Спасевајте нас од наших спасилаца!, 23.11.1935.
41. Ко ме ће се приволети царству, 21.9.1935.
42. Обећање-радовање?, 13.6.1936.
43. Полако се кува демократија, 23.5.1936.
44. Дobar знак, Ускрс 1936.
45. Како мали Ђокица замишља „да и Срби траже своју јеидницу“, 23.3.1940.
46. „Хрватско питање“ на сигурном путу, 31.8.1935.
47. Србин и Хрват слушају и чуде се, 27.3.1937.
48. Презапослени баштовани, 21.12.1935.
49. Актуелно питање, 27.2.1937.
50. Забуна са новим знацима на станици, 13.6.1936.
51. Хрватско питање и српско чуђење, 9.11.1935.
52. Неспоразум, 5.12.1936.
53. Два народа, 5.6.1937.
54. Југославија – Немачка 3:2, 5.8.1939.
55. Народни споразум, 22.4.1939.
56. Заједнички Ускрс, Ускрс 1936.
57. Политичка демпинг-роба, 28.3.1936.
58. Програм рада за Нову годину, 11.1.1936.
59. Урокљиве очи, 11.5.1940.
60. 1939: Југославија-Енглеска 2:1, 1941: Југославија-Немачка 2:1, 20.4.1940.
61. Аустрија се оружа, 14.11.1936.
62. Рестаурација хабсбуршког орла, 4.7.1936.
63. Поступаоница нове године 1937, 20.2.1937.
64. Утакмица великих народа, 17.10.1936.
65. На ветрометини, 11.5.1940.
66. Наш човек у Кини, 13.8.1938.
67. Југословенско-бугарско пријатељство, 15.6.1935.
68. Ослободиоци и ослобођени, 3.7.1937.
69. Поправљена грешка, 1.2.1936.
70. Дobar пример, 18.11.1939.
71. Баксуз-столица, 24.2.1984.

1945-1950

1. У старо гвожђе, новембар 1945
2. Математички доказ, 9.11.1946
3. Некад и сад, 12.1.1946.
4. Довиђења, до године, 3.1.1948.
5. Трагом радних офанзива, 8.11.1947.
6. Сложна браћа нове дворе граде, 3.7.1948.
7. Узалуд, 12.6.1948.
8. Без наслова, 10.8.1946.
9. Како где, 20.11.1948.
10. Кад неће Мухамед брегу – онда ће брег Мухамеду, 16.3.1946.
11. Друго време, други обичаји, 26.2.1949.
12. Богатији од милионара, 26.6.1948.
13. Стање у Југославији, 10.6.1948.
14. Без наслова, 24.7.1948.
15. Из народне ризнице, Јуначке песме, 4.12.1948.
16. Сналажљивост, 30.10.1948.
17. Преко хлеба погаче, 19.2.1949.
18. Ко апстинира или гласа у кутију без листе, гласа за..., 10.11.1945.
19. Ко апстинира или гласа у кутију без листе, гласа за..., 10.11.1945.
20. Плаше мечку решетом, 17.11.1945.
21. Без наслова, 20.7.1946.
22. У правој боји, 20.7.1946.
23. Драгољуб за време окупације, 20.7.1946.
24. Без наслова, 17.1.1948.
25. Где год нађеш згодно место, ту дрво посади..., 27.11.1948.
26. У четничко-усташкој врховној команди, 24.7.1948.
27. Тежак рачунција, 31.7.1948.
28. Дављеник се за сламку хвата, 21.5.1945.

1951-1965

1. Јесењи патент београдског млекације, 22.11.1952.
2. Без наслова, 17.1.1953.
3. Без речи, 22.5.1954.
4. Млекација на мору, 15.6.1957.
5. Дилема, 22.5.1954.
6. Млекациско-филмски програм, 28.8.1954.
7. Навика – друга природа, 6.4.1957.
8. Љутица Богдан и Мићун водолија, 17.1.1953.
9. Како је ко поцрнео овог лета, 17.9.1955.
10. Светски коментар, 18.8.1956.

11. Вашарска тактика, 26.9.1953.
12. Свети Пантелија крститељ, 25.4.1953.
13. Још једна шала на нашу стару тему, 4.7.1953.
14. Правило службе, 10.11.1951.
15. У дилеми, 27.11.1954.
16. Шкарт роба, 21.9.1957.
17. Без наслова, 27.9.1958.
18. Иде Миле на плавем точкићу..., 26.4.1958.
19. Сељачка посла, 9.9.1960.
20. Проширење специјалности, 1.8.1953.
21. Без наслова, 21.7.1961.
22. Старомодан, 23.1.1959.
23. Без наслова, 9.9.1960.
24. Такмичење пољопривредника, 23.9.1960.
25. Конац дело краси, 12.5.1956.
26. Без наслова, 3.7.1964.
27. Без наслова, 4.10.1958.
28. Из прве руке, 15.6.1957.
29. Пред отварање окружног суда у Смедереву, 25.2.1956.
30. Без наслова, 3.11.1961.
31. Без наслова, 10.7.1964.
32. Извикано место, 4.12.1954.
33. У библиотеци, 22.9.1961.
34. Без наслова, 10.11.1961.
35. Без наслова, 21.9.1962.
36. Без наслова, 8.2.1958.
37. Кобајаги дивљи запад, 28.4.1961.
38. За унапређење пољопривреде, 11.6.1955.
39. Рашчишћена ситуација, 27.11.1954.
40. На боловању, 7.12.1962.
41. Парајлије, 8.8.1953.
42. У ери италијанске пшенице, 26.10.1958.
43. Каква сетва-таква жетва, 27.7.1957.
44. Без наслова, 7.8.1964.
45. Без наслова, 14.4.1961.
46. Без наслова, 13.1.1961.
47. наивно сликарство, 10.11.1961.
48. Без наслова, 23.12.1960.
49. Без наслова, 17.7.1964.
50. Са села и прела, 12.2.1965.
51. Без наслова, 3.4.1964.
52. Без наслова, 28.9.1962.
53. Без речи, 29.4.1965.
54. Италијанска лига, 20.1.1961.

55. Без наслова, 27.3.1964.

56. Без наслова, 20.9.1963.

1966-1980

1. Без наслова, 14.10.1966.
2. Без наслова, 17.10.1969.
3. Без наслова, 29.1-4.2.1971.
4. Без наслова, 5.3-11.3.1971.
5. Без наслова, 12.9.1969.
6. Без наслова, 5.9.1979.
7. Тајна старог реферата, април-мај 1971.
8. Тајна старог реферата, април-мај 1971.
9. Без наслова, 15.8.1980.
10. Тајна старог реферата, 7.5-13.5.1971.
11. Недељни коментар, 16.3.1979.
12. Без наслова, 10-16.9.1971.
13. Без наслова, 13.2.1970.
14. Без наслова, 26.2-4.3.1971.
15. Без наслова, 21.7-27.7.1972.
16. Без наслова, април 1971.
17. Без наслова, 23.1.1976.
18. Без наслова, 17.5.1974.
19. Без наслова, 12.11.1976.
20. Без наслова, 29.6.1979.
21. Без наслова, 25.1.1980.
22. Припрема грађевинског земљишта, 2.11.1979.
23. Без речи, 25.5.1979.
24. Један од начина, 8.4.1966.
25. Без наслова, 12.11.1976.
26. Без наслова, 2-8.3.1973.
27. Без наслова, 15-21.12.1972.
28. Без наслова, 7.3.1969.
29. Без наслова, 13.1.1961.
30. Без наслова, 16.5.1969.
31. Без наслова, 30.5.1968.
32. Без наслова, 21.9.1973.
33. Без наслова, 15-21.12.1972.
34. Без наслова, 25.7.1980.
35. Без наслова, 18.5.1973.
36. Без наслова, 20.8.1976.
37. Без наслова, 28.7-3.8.1972.
38. Без наслова, 22-28.10.1971.

39. Без наслова, 30.3-5.4.1972.
40. Остоја, 21.4.1967.
41. Олимпијска шареница, 23.7.1976.
42. Без наслова, 28.11.1975.
43. Без наслова, 27.5.1977.
44. Без наслова, 25.2.1977.
45. Без наслова, 30.5.1968.
46. Без наслова, 31.1.1969.
47. Без наслова, 21-27.4.1972.
48. Без наслова, 29.4.1977.
49. Без наслова, 17.6.1977.
50. Без наслова, 23.6.1967.
51. Без наслова, 29.9.1967.
52. Без наслова, 21-27.7.1972.
53. Без наслова, 22.8.1975.
54. Без наслова, 29.7.1977.
55. Без наслова, 8.6.1973.
56. Без наслова, 17.6.1977.
57. Без наслова, 1.7.1977.
58. Без наслова, 19.1.1979.
59. Без наслова, 16.6.1978.
60. Без наслова, 14.3.1980.
61. Без наслова, 27.6.1980.
62. Без наслова, 8.9.1978.
63. Дискохернија, 26.8.1977.

1981-1990

1. Без наслова, 19.8.1983.
2. Без наслова, 27.5.1983.
3. Без наслова, 31.7.1987.
4. Без наслова, 25.9.1981.
5. Без наслова, 9.10.1981.
6. Без наслова, 13.11.1981.
7. Без наслова, 23.9.1983.
8. Без наслова, 23.9.1983.
9. Без наслова, 23.9.1983.
10. Без наслова, 10.6.1988.
11. Без наслова, 30.9.1988.
12. Без наслова, 2.10.1987.
13. Без наслова, 11.10.1985.
14. Без наслова, 14.2.1986.
15. Без наслова, 25.12.1981.
16. Без наслова, 5.10.1984.

17. Без наслова, 18.12.1981.
18. Без наслова, 4.10.1985.
19. Без наслова, 16-23.6.1989.
20. Без наслова, 2.11.1984.
21. Страшни О'Стоја, 14.8.1981.
22. Без наслова, 26.6.1987.
23. Без наслова, 6.4.1984.
24. Велики транспорт, 10.2.1984.
25. Без наслова, 4.4.1986.
26. Без наслова, 1.8.1986.
27. Без наслова, 24.10.1986.
28. Косовски Прометеј, 22.5.1987.
29. Без наслова, 12.12.1986.
30. Без наслова, 19.12.1986.
31. Гроги, 30.1.1987.
32. Без наслова, 15.5.1987.
33. Без наслова, 5.6.1987.
34. Без наслова, 27.3.1987.
35. Без наслова, 17.7.1987.
36. Без наслова, 4.12.1987.
37. Без наслова, 8.4.1988.
38. Без наслова, 23.12.1988.
39. Без наслова, 16.3.1990.
40. Без наслова, 6.4.1990.
41. Жртва тровања на Косову, 6.4.1990.
42. Без наслова, 5.10.1990.
43. Без наслова, 5.10.1990.
44. Без наслова, 5.10.1990.
45. Без наслова, 7.10.1988.
46. Без наслова, 30.1.1987.
47. Без наслова, 30.10.1987.
48. Без наслова, 3.2.1989.
49. Без наслова, 7.10.1988.
50. Без наслова, 9.10.1987.
51. Без наслова, 30.1.1987.
52. Без наслова, 2.9.1988.
53. Без наслова, 9.1.1987.
54. Без наслова, 22.4.1988.
55. Косовски божури, 19.8.1988.
56. Без наслова, 2.10.1987.
57. „Бранково“ коло, 27.9.1985.
58. Без наслова, 15.5.1987.
59. Без наслова, 26.6.1987.
60. Без наслова, 25.9.1987.
61. Без наслова, 27.1.1989.
62. Без наслова, 16.1.1987.

63. Без наслова, 15.6.1990.
64. Без наслова, 7.9.1990.
65. Без наслова, 5.10.1990.
66. Јединствена браћа, 2-9.5.1986.

ПРИЛОГ 1

PREDSTAVNIŠTVO MINISTARSKOG SAVETA

CENTRALNI PRESBIRO

Pod.C.P.Br.1606.

17. m a r t a 1930. god.

BEOGRAD.

DRŽAVNOM ODVJETNIŠTVU

Japfel
BEOGRAD.

U saglasnosti sa g. Ministrom Pravde, Centralni Presbiro Predstavništva Ministarskog Saveta dostavlja sledeća uputstva za vršenje cenzure:

U pitanjima spoljne politike gospod cenzori i nadalje će se upravljati prema uputstvima koja će primiti od slučaja do slučaja. kod cenzurisanja pisanja naše štampe o našim unutrašnjim prilikama gospoda cenzori mogu da budu neročito liberalni prema diskusijama i predlozima o privrednim pitanjima, zatim o svim komunalnim pitanjima i najzad, u izvesnoj meri, i prema iznošenju nedostataka ili zloupotreba upravnih vlasti.

Slobodna diskusija i inicijativa u svim privrednim pitanjima treba da se dozvoli-ako je ona stvarna i dobronamerna, pe na one pokazivale i izvesan kritični smer. Cenzura treba da pezi samo na to, da tendencija tih kritika i te diskusije ne bude defetističke i da nema značaj antidržavne ili antirežijske tendencije.

Pe svim komunalnim pitanjima treba dozvoliti diskusiju i kritiku u svim našim krajevima, pezaći pri tome samo na to, da n ne pretera u ispedima ličnim i da ne postane defetistička.

U novinama mogu se propustati napisi u kojima se iznose nedostaci ili zloupotrebe upravnih vlasti i upravnih organa, ali samo onda ako se iznese stvarni podaci, konkretne optužbe i ako su ti napisi potpisani, tako da se zna ko uzima odgovornost za

Прилог 1а

Председништво Министарског савета Централни Пресби́ро (38). Преписка са упутствима о начину цензурисања стране и домаће штампе 1935-1941. Фонд ЦПБ, АЈ 91-218.

takve članke.

Kod ocene svih tih diskusija, inicijativa i kritike treba paziti na to, da li imaju ozbiljnu intenciju poboljšanja naših prilika, ili pak imaju tendenciju širenja nepoverenja u državi, u narodno jedinstvo ili u dobre intencije današnjeg režima.

Sef

Centralnog Presbira,
Marijanović v.r.

Da je ovaj prepis vjeren svome originalu tvrdi

Otpравништво државног тужништва:

Jevbary

Прилог 1а

Председништво Министарског савета Централни Пресбирос (38). Преписка са упутствима о начину цензурисања стране и домаће штампе 1935-1941. Фонд ЦПБ, АЈ 91-218.

ДРЖАВНО ТУЖИОШТВО ЗА ГРАД БЕОГРАД

Кис.3142/38

РЕШЕЊЕ

На основу чл.19 тач.5 закона о штампи у в.чл.5 и 6 закона заштити јавне безбедности и поретка у држави, забрањује се лист "Ошљивани јез" од 30.IV.1938 год. с тим да се на основу чл.24 закона о штампи уопште сви бројеви забрањеног листа.

РЕШЕЊЕ У ПРЕПИСУ ДОСТАВИТИ:

1. Претседништву Мин.савета-За Централни пресбиро,
2. Мин.унутрашњих послова; Одељењу јавне безбедности,
3. Вишем државном тужиоштву,
4. Пошти Београд 2,
5. Главној пошти, Београд
6. Управи града Београда, Одељењу опште полиције,
7. Уреднику Мати Главачићу, Капетан Мишина бр.28

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

Како се на средини на првој страни као и на 2,3,4 и 6 страни истог листа појединачно у појединачним писаним износима таква тарџева, којима се ствара расположење да се државне власти омогућају у вршењу свога задатка и уопште у своме делу, то је на основу горњег прописа забрана оправдана и на закону основана.

30.IV.1938
Београд.

Државни тужилац

Прилог 1б

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

ДРЖАВНО ТУЖИЛСТВО ЗА ГРАД БЕОГРАД

Кис.Бр.302/39.г.

ПРЕДСЕДНИШТВУ МИНИСТАРСКОГ САВЕТА

-За Центр. пресбиро-

Част ми је у прилогу под././ доставити своје
решење Кис.Бр.302/39.г. од 11.ИИ.39.г. по забрани листа "Ошшани Јез"
бр. 215 од 11.ИИ.39.г.

Забрани примерак доставиће се накнадно.

У Београду 11.ИИ.39.г.

Државни тужилац,

B. Z. K...

718
13-И 39 г
БЕОГРАД

Прилог 1 в

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

Бис 1705/39.г.

РЕШЕЊЕ

На основу чл.19.т.7. закона о штампи у вези чл.5 и 6. закона о заштити јавне безбедности и поретка у друштва, забрањује се продаја и рестурање листи "Општина Јек" бр.219 од 11 марта 1939 године, с тим да се на основу чл.24 закона о штампи уопште сви примерци узабрањеног броја.

РЕШЕЊЕ У ПРИЛОЖИ ДИСТАВИТИ

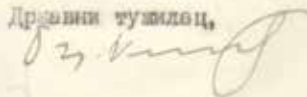
- 1/ Прет.Мин.савета- за центр. пресбиро
- 2/ Мин.Унутраш. дела- одељ.за јав. безбедност.
- 3/ Вишем Државном тужилаштву.
- 4/ Пошти Београд бр.2.
- 5/ Одељењу опште полиције У.Г.Б.
- 6/ Главној Пошти Београд.
- 7/ Мин.Цркаде Београд.
- 8/ Уреднику листи "Наша Главна Новина" Капетан Милина 29.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Како се шаркиатуром на страни 1 у почетку, као и на страни 5 на врху и такође и садржином натписа "Језева Пошта" на страни 7, иде ни то и у циљу, да се створи расположење да се омаловажавају уопште државне власти у својој општој функцији а тиме се и ометају државне власти у вршењу свога дужности и задатка, те горња забрана је оправдана и на наведеним законским прописима основана.

У Београду 11 марта 1939.г.

Државни тужилац,

Прилог 1г

Председништво Министарског савета Централни Пресбиро (38). Преписка о цензури и мишљењу лектора и дописника ЦПБ-а, фасцикла 82, архивска јединица 207.

6.

З А П И С Н И К

sa sastanka u Agitpropu sa redakcijom
"Ješa", održanog 30.XII.1950 godine

Sastanku prisustvuju drugovi iz Agitpropa: Zdenka Šegvić, Bora Drenovac, Grozdana Belić, Olga Biljanović; drugovi iz redakcijskog kolegijuma "Ješa": Duško Blagojević, Vjeko Erpić i Bogdan Pešić i 7 drugova iz redakcije "Ješa".

Drug Bora Drenovac je izneo osnovne slabosti u radu redakcije i sačinjavu lista. Njegovo izlaganje prilaženo je ovom zapisniku (stenogram).

Nakon ovoga se razvila diskusija koja je podvukla sledeće stvari:

- Broj saradnika je mali i kvalitet nije na visini. Postoji neki krug ljudi koji pišu za "Ješu". Kod drugova u redakciji postoji mišljenje da se njihov posao, kao humorista, potcenjuje. Zaključeno je da redakcija treba da dolazi u što tačnji odnos sa ljudima iz našeg kulturnog i društvenog života, da u tom smislu počne da priređuje neke večeri, na kojima bi se diskutovalo o samom listu, dobijao materijal, širio krug saradnika i sl. Pored toga svaki član redakcija treba da se izbori za ostvarenje takvog kontakta.

- Redakcija "Ješa" zbog nepraćenja partijske linije slabo politički stoji. Potrebno joj je stalno političko i kulturno uzdisanje.

- Redakcija u zajednici sa redakcijskim kolegijumom ne radi kolektivno. Više kolegij liči na neku vrst censure. Uбудuće odgovornost mora biti kolektivna i teški kontakt između njih.

- Što se tiče problematika ona mora biti vrlo široka i to doneta kroz sve forme: satire, humoreske, parodije i dr. Pored toga treba donositi "Vice radi vice", "Mala šale" i sl. U svemu ovome mora se voditi računa o tome da se pronadje pravilna mera u kritici i da se posodi akcent na šta treba najviše udariti. Treba se voditi računa o kriteriju i kulturnom nivou sa koga se nešto kritikuje. Kritikovati treba objektivne slabosti, a ne našu okudicu koja vlada.

- Treba ići protiv anonimnosti u konkretnim slučajevima.

Прилог 1д

Записник са састанка у Агитпропу са редакцијом „Јежа“ одржаног 30.12. 1950. Фонд ЦК СКЈ
Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

2

Otvrt na slabosti "Ježa", koje je izneo
Ivan Bora Drenovac na sastanku u Upravi
za propag. i agit. CKKPJ, 30.XII.1950 g.

Mi imamo i te kako posla sa raznim neprijateljima u
ingradnji, i satira, kao oblik literature i umetnosti, koja je
idejno oštro oružje, veoma je potrebna. U našim savremenim
društvenim uslovima ona je potrebna ne samo kad je uperena prema
neprijateljima, nego takođe kada je njena oštrica okrenuta
prema našim sopstvenim nedostacima, ali satira koja bi znala da
nađe pravilnu idejnu meru i da podvrgne kritici samo ono što
je naša sopstvena slabost, naše greške, ne trpajući pod isti
udar i naše pozitivne osobine. Naša komadija i satira ne može
biti uperena samo prema neprijateljima nego mora takođe, po-
stepeno, ukoliko i sam naš život teže i eliminiše se neprijate-
lji u klasičnom smislu, reakcija i ostaci buržoazije, i ukoliko
se javljaju unutrašnji problemi u vezi sa izgrađjenom i napretkom
- mora uzimati sve više i te motive, ali ne identifikujući te
supte sa čitavim našim društvenim sistemom, sa čitavim našim
životom.

"Jež" i naša štampa treba da nastave da ga je satiru u
svim njenim oblicima, ali sadetak je naših redakcija da nadju onu
pravilnu meru sa koje da prići tretiranju tih pitanja. Tu vrlo
važnu ulogu igra idejni nivo redakcija i samih karikaturista, satir-
ričara, ljudi koji pišu te stvari.

U tom pogledu ima kod nas, a naročito kod redakcije
"Ježa" vrlo krupnih slabosti, ne samo opšte prirode, koje su se
ispoljile u vezi sa članovima i crtešima od pre mesec-dva dana
(Čopuš, Đumhur), nego idejnih slabosti i u tom smislu da često
puta redakcija "Ježa", čini mi se, ne prati dovoljno partisku
liniju po konkretnim pitanjima, ne udubljuje se u značaj poje-
dinih momenata iz našeg kulturnog i javnog života, nepravilno
ih ocenjujući i dajući, a često puta i zapostavlja baš nasađne
i štetne pojave u društvenom životu.

Mislim, na primer, na pitanje diskusije koja je bila
u umetnosti. Pogledajmo na kojim se pitanjima sadržao "Jež". Mi
samo imali vrlo jalovih diskusija koje nisu imale nikakvog
principijelnog značaja, koje su vođene sa pozicija ličnih obra-
čuna u "Književnim novinama" i u drugoj našoj štampi. "Jež" i
naša štampa nisu našli povoda da se zaustave na takvim pitanjima,
na tim motivima, da podvrgnu kritici besprincipijelnu, jalovu
diskusiju, nego se u čitavoj diskusiji zadržali, našli povoda
da se zadrže na desetom umetničkom filmu, i to kada je diskusija
prvi put postavljena na principijalnu osnovu, i napadnute su
baš te pozicije sa kojih je ta diskusija vođena. Ne samo "Jež"
nego je "Politika" napravila grešku sa jednim potpuno besprinci-
pijelnim člankom, napadajući čitavu diskusiju i uzimajući u
zaštitu onu kampanju sa Đukićem, koji su pokušavali na sve načine
da se odbrane. I "Jež" je doneo nekoliko karikatura.

Redakcija "Ježa" morala bi imati svestranijeg uvida
i posmatrati sa više političkog kriterijuma, ne povodeći se za
malogradjanom stihijom koja vuče na to da čitav naš privredni
život, društveni život posmatramo kroz to koliko jedan malogradja-
nin dobija. Što malogradjanin dobija više krompira on je odušev-
ljen, a ako ne dobija, on uglavnom kaže: "Ja ne vidim nikakvog
uspeha ni poboljšanja, vidim da smo niži u pogledu na predratni
nivo.". Drugo je birokratska stihija, koja se postavlja kao

Прилог 1д

Записник са састанка у Агитпропу са редакцијом „Јежа“ одржаног 30.12. 1950. Фонд ЦК СКЈ
Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

PITANJA NAŠE KARIKATURE

Kao likovno-umetnička disciplina, karikatura mora sadržavati sve elemente socijalističkog realizma, kao više forme umetničkog realizma, koji umetnika nasuđava sposobnošću da vidi pokretačke snage društvenog života, borbu klasa, ulogu narodnih masa u istoriji, značaj političke borbe - i koji određuje mesto umetnika u svetskoj borbi socijalizma protiv kapitalizma.

U punoj mери odnosi se i na karikaturu poznata Lenjinova misao koja glasi: "Umetnost pripada narodu". Ona treba da ulazi svojim dubokim korenima u centar širokih narodnih masa. Ona treba da bude razumljiva i draga tim masama. Ona treba da objedinjuje osećanja, misli i volju tih masa i da ih podiže..." Šta više, karikatura zbog svoje sličnosti sa žurnalistikom, ima daleko veće mogućnosti nego i jedna druga grana likovnih umetnosti, za ispunjavanje zahteva koje marksističko-lenjinistička estetika postavlja pred čitavu umetnost. Pravilno shvaćena, ona ima sve uslove neposrednog i moćnog agitacionog propagandnog sredstva u borbi za novo, a protiv starog. Ona ima sve elemente snažne poluge za podizanje društveno-političke svesti najširih narodnih slojeva.

Ako se danas stvaralačka delatnost ceni prema njenoj društvenoj korisnosti, onda su naši karikaturisti u borbi za bolji i srećniji život svoga naroda doprineli relativno više nego ostali umetnici. Oni su više nego drugi uspeali da ispune osnovni zahtev marksističko-lenjinističke estetike, zahtev idejnosti i partijskosti u umetnosti. Pored svega toga, naša karikatura je, naročito u pogledu njenih likovno-umetničkih kvaliteta, još daleko od toga da bi njome mogli biti zadovoljni.

Osnovna greška naše savremene karikature jeste u tome što ona vrlo često napušta svoje specijalno mesto koje ima u likovnoj umetnosti, svoju posebnu ulogu koju ima u društveno-političkom životu naroda.

Ona vrlo često zadire u tuđe, susedne pozicije. S jedne strane u domen ilustracije - s druge u dekorativnu umetnost. I jedno i drugo odstupanje predstavlja degradaciju karikature kao samostalne likovno-umetničke discipline i usmanjuje njen značaj kao ideološke forme.

U prvome slučaju ona poprima drugostepenu ulogu pratioca duhovitog teksta, umesto da najkraći mogući tekst služi njoj samo kao neophodni komentar, kao nadopuna nužna radi veće jasnoće smisla. U tome slučaju težište duhovite sadržine je u samome tekstu, koji u mnogo prilika može da ide i bez ikakvog grafičkog komentara - umesto da bude obratno, tj. da sam karikaturni crtež nosi suštinu smisla onoga što treba saopštiti.

U drugome slučaju, karikatura se pretvara u ornament - u želu za ukras, prijatnu za oko - i ima isključivo dekorativan značaj, kao i sve formalističke tvorevine drugih grana umetnosti. U ovome slučaju stvarni motiv za karikaturu služi samo kao povod da se iz njega napravi estetski interesantno aklopljena kompozicija crno-belih fleka ili linija. I u ovom slučaju težište smisla je samo u tekstu.

Прилог 1е

Питања наше карикатуре. Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

Bilo da se drži sopstvenog terena, ili da skreće u ilustraciju ili ornamental, naša karikatura danas pati od izvesnih nedostataka, na čiju se likvidaciju biti nužno dosta vremena i planski organizovanog upornog rada.

Is želje za postizanjem "ličnog stila" na spekulativan način stvorenog, kao i zbog nedovoljnog vladanja veštinom crtanja, priličan broj naših karikaturista, talentovanih i naprednih, zapao je u žrtvi šablon, dalek od života, od naše stvarnosti. Iako je dužnost umetnika da u svakoj životnoj formi otkriva ono što je za dati problem specifično, karakteristično je za našu karikaturu pojava nekoliko tipiziranih, gotovih formi, pokreta, proporcija, izrasa - koji se jednom za svagda utvrđeni - ponavljaju u stotinama različitih situacija. Na jedan te isti način crtana ruka ili cipela, pantalone ili šešir, kod seljaka ili intelektualca, muškarca ili žene, Jugoslovena ili Amerikanca - obične su pojave. Na takav način crtana karikatura daleko je od realistički shvaćenog umetničkog dela, rođjenog iz stvarnog oduševljenja sa osnovnu misao koja se kroz njega izražava. Kao takva, ona pretstavlja mehaničku tvorevinu, često islišan i nekoristan privjesak uz tekst.

Psihološki momenat je jedan od najvažnijih momenata karikature. Tome elementu nije dato odgovarajuće mesto u našoj karikaturi, koja pati od vrlo siromašne skale psihološkog niansiranja. I tu je počeo da se ustaljava šablon nekoliko isprobanih izrasa, umesto da se stalnim kontaktom sa životom traži niansa specifična za prikazivanu situaciju.

Jedan od nedostataka naše karikature jeste i nedovoljno razvijeno osećanje za meru. Preteranost, groteskno i neodgovorno deformisanje ili disproporcioniranje ljudskih likova, preko svih granica realnog, dovodi često do toga da karikatura gubi svoj osnovni smisao i pretvara se u nešto što nema nikakve veze sa razumnom stvarnošću. Eno takva, ona ponekad može da služi za razvedro - ali ostaje redovno bez ikakvog idejno vaspitnog efekta.

Jedna od negativnih odlika naše karikature jeste njena "skicovitost" ili, bolje rečeno, površnost, koja se ne može opravdati tempom rada u humorističnim listovima. Rad "a la prima" u karikaturi, na sa kakvom virtuoznošću bio izveden, ne ostavlja utisak poštene studionosti i može samo da smeta čitkosti karikature. To je rad ljudi bez potrebne radne discipline i znanja - i rešenosti na napore, koji se svaki put ponova moraju ulagati na drugi način.

Negativna je i njena česta nečitkost i nerazumljivost, koja u mnogo slučajeva izaziva veliko upinjanje da bi se karikatura, naročito ona u stripu, mogla dešifrovati. Takva karikatura je redovno promašen pokušaj, jer široke mase trudenika retko mogu da je shvate.

Svi nedostaci naše karikature, kao i kod ostalih likovnih umetnosti, proizlaze pretežno iz dva osnovna uzroka:

iz nedovoljnog znanja gramatike likovnih umetnosti, na prvom mestu iz nepotpune ortografske spretnosti, i

iz nedostatka dovoljno visoke društveno-političke svesti. Posledica nedovoljne svesti jeste i činjenica da se karikatura često pretvara isključivo u sredstvo za razvedro, pri čemu ona potpuno gubi svoj mobilizatorski smisao, svoj agitaciono-propagandni značaj.

Oba ova uzroka moguće je postepeno otkloniti samo strpljivim, dobro organizovanim, planskim radom na stručnom i ideološko-političkom usidzavanju. Bez takvog rada neće biti dela socijalistič-

Прилог 1е

Питања наше карикатуре. Фонд ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII) II/2-б-(1-84). Материјал Идеолошке комисије ЦК СКЈ (КПЈ) 1947-1955, к-4.

kog realizma u našoj umetnosti, pa - naravno - ni u karikaturi.

Kao i za svu našu umetnost u procesu njene reorientacije, u borbi protiv balasta sastatog iz prošlosti, proleas kulturnog nasledja je jedan od najaktuelnijih. Od koga poći, na koga se ugledati? S obzirom na jasno postavljene zadatke koji su pred našom umetnošću, očigledno je da klasična realistična karikatura može najviše koristiti iznalaženju najpravilnijeg puta ka postavljenom cilju. Naravno da i njena najpozitivnija iskustva treba kritički odabrati i pravilno prilagoditi našim uslovima.

I sovjetska savremena karikatura može dobrim delom poslužiti kao uzor dobre, realističke karikature u kojoj je do vidnog izraza došlo pravilno i političko i umetničko gledanje na stvarnost - pravilno shvaćena uloga umetnosti i umetnika u socijalističkom društvu. Jefimova i Kukrinikeje naši karikaturisti bi trebalo da imaju često pred očima.

Branko Dotra

17.V.1949 godine

ПРИЛОГ 2

1935-1941

1. Без наслова, Ошишани јек, 26.6.1937.

2. Без наслова, Ошишани јек, 12.10.1935.

3. Одужење нашег сељака, Ошишани јеж, 30.11.1935.

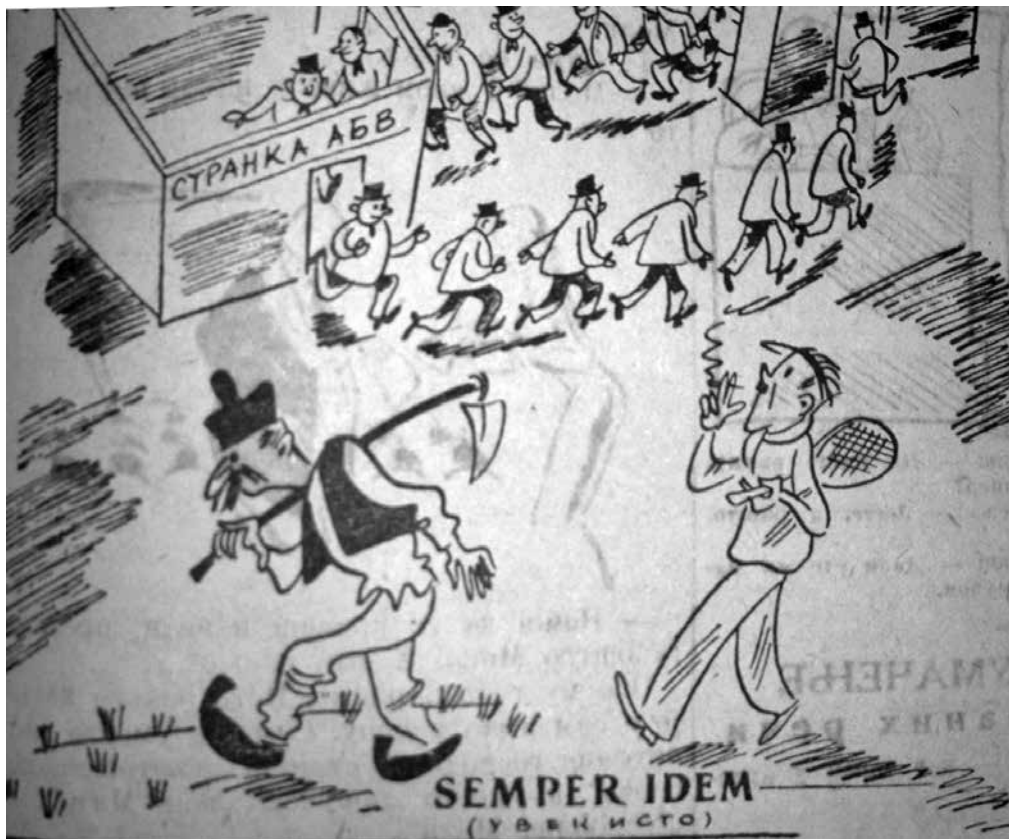
4. Пред спомеником Вука Караџића, Ошишани јеж, 13.11.1937.

5. Заиста сасвим неизвесно, Ошишани јеж, 10.7.1937.

6. Без наслова, Ошишани јеж, 8.6.1935.

7. Semper idem, Ошишани јеж, 17.7.1937.

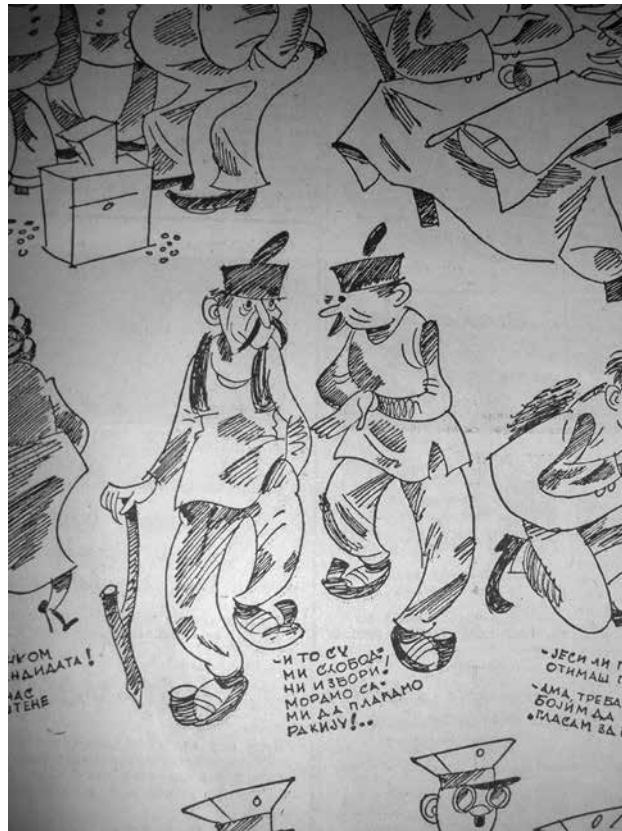
8. Обећање министра финансија г. летице, Ошишани јеж, 27.7.1935.

9. Ипак има разлике, Ошишани јеж, 23.3.1940.

10. Тајни избори, Ошишани јеж, 2.11.1939.

11. Без наслова, Ошишани јеж, 20.1.1940.

12. Југославија јача од Енглеске, Ошишани јеж, 20.5.1939

13. Трка око Србије, Ошишани јеж, 27.5.1939.

14. Народно мудровање, Ошишани јеж, 24.8.1940..

15. У привилегованом положају, Ошишани јеж, 28.9.1935.

16. После експлозије Хинденбурга, Ошишани јеж, 15.5.1937.

НЕ ДАО БОГ!

У савезној држави Канзасу изгласан је закон који предвиђа оштре казне за оне посланичке кандидате који приликом изборне борбе обећају народу услуге које после не изврше.

— Јес' чуо, Радисаве, шта пише у новинама да се там негде у белем свету кажњавају посланици кад не изврше оно што су обећали?

— Па они ће, бре, све посланике да по'апсе!

се!

Народно умовање

— Шта му то дође цивилизација?
— То ће сигурно бити ово бомбардовање цивила.

18. Народно умовање, Ошишани јеж, 18.5.1940.

ИЗБОРНИ РЕКОРДИ КОД НАС И НА СТРАНИ

Михел: — Колосално! код нас у Папенхајму од 7300 уписа-
них гласача, гласало је 7184!..
Геца: — Није то ништа: Прошле године код нас у срезу
од 5540 уписаних гласача гласало је 6000.

19. Изборни рекорди код нас и на страни, Ошишани јеж, 4.4.1936.

20. Невероватно али истинито – чак и у Африци, Ошишани јеж, 18.11.1939.

21. Сељачка дрскост, Ошишани јеж, 21.9.1935.

22. Крстивоје из Кумодража читао је у новинама да краве дају много више млека кад слушају музику..., Ошишани јеж, 11.9.1937.

23. Краве кад слушају радио дају више млека, Ошишани јеж, 12.6.1937.

24. Велика продаја рестола, Ошишани јеж, 10.8.1935.

25. Борбашки поздрав при састанку и при растанку с народом, Ошишани јеж, 24.8.1935.

26. Како се г. Хођера снашао, Ошишани јеж, 31.8.1935.

27. Како је мали Ђокица разумео..., Ошишани јеж, 19.10.1935.

28. Постројена латиница и разбијена ћирилица или зашто г. Мачек не зна с ким би требало да преговара, Ошишани јеж, 27.6.1936.

29. У политичкој школи, Ошишани јеж, 1.11.1936.

30. Варошанин у шетњи, Ошишани јеж, 25.9.1937.

31. Како је Радисав из Муртенице разумео изјаву г. Хођере да г. Мачеку с дана у дан расте цена, Ошишани јеж, 5.6.1937.

32. Његова бановина, Ошишани јеж, 18.11.1938.

33. Муке једног сељака у Београду, Ошишани јеж, 6.2.1937.

34. Налик гајде на клавир, Ошишани јеж, 7.11.1936.

35. Одлична роба за зборове, Ошишани јеж, 28.3.1936.

36. Не допада им се лепак, Ошишани јеж, 20.6.1936.

37. На крају пута, Ошишани јеж, 20.5.1939.

38. Једна математичка истина, Ошишани јеж, 4.7.1936.

39. Без наслова, Ошишани јеж, 1.8.1936.

40. Спасавајте нас од наших спасилаца!, Ошишани јеж, 23.11.1935.

41. Коме ће се приволети царству, Ошишани јеж, 21.9.1935.

Обећање — радовање?

„Обећање нове владе да ће донети нове законе примљено је са симпатијама у француском народу“...

— Гле, богати, зар су Французи толико наивни да верују обећањима нових влада...

43. Полако се кува демократија, Ошишани јеж, 23.5.1936.

44. Дobar знак, Ошишани јеж, Ускрс 1936.

45. Како мали Ђокица замишља „да и Срби траже своју јединицу“, Ошишани јеж, 23.3.1940.

46. „Хрватско питање“ на сигурном путу, Ошишани јеж, 31.8.1935.

47. Србин и Хрват слушају и чуде се, Ошишани јеж, 27.3.1937.

48. Презапослени баштовани, Ошишани јеж, 21.12.1935.

Актуелно питање

Хрватско питање је особина нашег живота.

— Кад би бар неко могао да нам растумачи из чега се састоји та осовина...

49. Актуелно питање, Ошишани јеж, 27.2.1937.

50. Забува са новим знацима на станици, 13.6.1936.

51. Хрватско питање и српско чуђење, Ошишани јек, 9.11.1935.

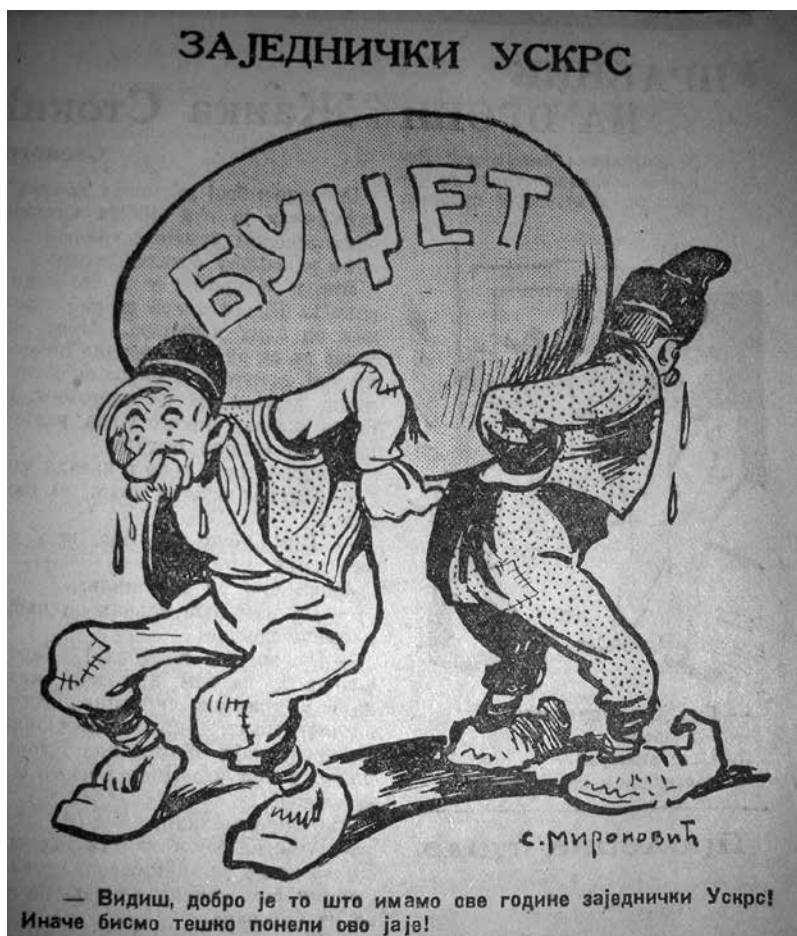
53. Два народа, Ошишани јеж, 5.6.1937.

54. Југославија – Немачка 3:2, Ошишани јеж, 5.8.1939.

55. Народни споразум, Ошишани јеж, 22.4.1939.

56. Заједнички Ускрс, Ошишани јеж, Ускрс 1936.

57. Политичка демпинг-роба, Ошишани јеж, 28.3.1936.

58. Програм рада за Нову годину, Ошишани јеж, 11.1.1936.

59. Урокљиве очи, Ошишани јеж, 11.5.1940.

60. 1939: Југославија-Енглеска 2:1, 1941: Југославија-Немачка 2:1, Ошишани јеж, 20.4.1940.

61. Аустрија се оружа, Ошишани јеж, 14.11.1936.

62. Рестаурација хабзбуршког орла, Ошишани јеж, 4.7.1936.

63. Поступаоница нове године 1937, Ошишани јеж, 20.2.1937.

64. Утакмица великих народа, Ошишани јеж, 17.10.1936.

На ветрометини

65. На ветрометини, Ошишани јеж, 11.5.1940.

НАШ ЧОВЕК У КИНИ

66. Наш човек у Кини, Ошишани јеж, 13.8.1938.

67. Југословенско-бугарско пријатељство, Ошишани јеж, 15.6.1935.

68. Ослободиоци и ослобођени, Ошишани јеж, 3.7.1937.

Поправљена грешка

Уредба о изменама инвалидског закона пред-
виђа и ослобођење сиромашних личних инвалида
I, II, III, IV и V групе од кулука у новцу и раду.

— Море, ћути, друже, видиш да људи мисле и на нас.
Отсад више нећемо морати да идемо на кулуц.

69. Поправљена грешка, Ошишани јеж, 1.2.1936.

70. Дobar пример, Ошишани јеж, 18.11.1939.

71. Баксуз-столица, Ошишани јеж, 24.2.1984.

1945-1950

1. У старо гвожђе, Јеж, новембар 1945

2. Математички доказ, Јеж, 9.11.1946

НЕКАД И САД

Милан Недић: »Србију изнад свега!«

Српски народ: »Недића изнад Србије!«

3. Некад и сад, Јез, 12.1.1946.

ДОЋЕЊА, ДО ГОДИНЕ!

- Па, деце нека вам је срећно ово ваше дело . . .
- А следег лета, чича, направићемо заједнички и задружни дом!

4. Довиђења, до године, Јеж, 3.1.1948.

5. Трагом радних офанзива, Јеж, 8.11.1947.

6. Сложна браћа нове дворе граде, Јеж, 3.7.1948.

УЗАЛУД

- Код овога сам бадава ишао да објашњавам значај нове уредбе о откупу житарица...
— Зашто?
— Зато што је већ пре три дана склопио уговор.

7. Узалуд, Јеж, 12.6.1948.

И тако је у селима Подунавског среза прочитано наређење о обавезној предаји бивољих кожа, иако бивола нигде у близини нема...

— Можда ће овако ова моја Белка да личи на бивола!

... а на збору у селу Крњеву прочитан је распис о ценама јела: потаж, буљон, дропс-ролни итд.

— О, пост му његов! Да ли ово ја једем потаж или буљон!

У селу Ландову пак сазван је збор да се прочита распис о ценама за станове са паркетом и купатилом.

9. Како где, Јеж, 20.11.1948.

10. Кад неће Мухамед брегу – онда ће брег Мухамеду, Јеж, 16.3.1946.

Друго време, други обичаји

11. Друго време, други обичаји, Јеж, 26.2.1949.

Богатији од милионара

— То ти је чувени милионар који је својим парама подизао куће и вукао ренту.

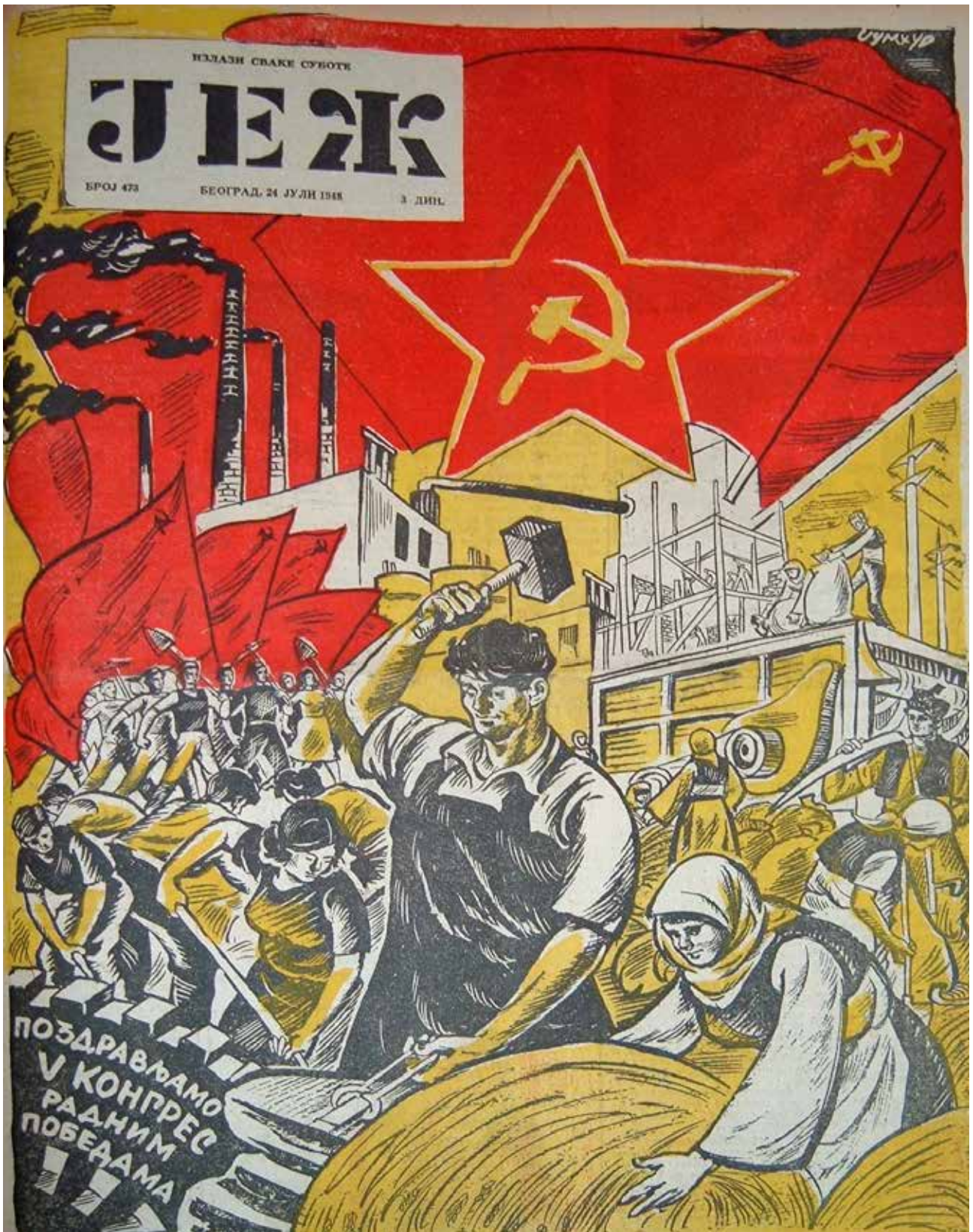
— Није то ништа. Парама које ми дајемо за зајам по дижу се фабрике од којих ћемо ми вући ренту.

СИТУАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Извесне стране агенције јавиле су да је у Југославији опсадно стање!

13. Стање у Југославији, Јеж, 10.6.1948.

14. Без наслова, Јеж, 24.7.1948.

ИЗ НАРОДНЕ РИЗНИЦЕ

ЈУНАЧКЕ ПЕСМЕ

Јужич

ЗАКОН О ОРДЕНУ
ЈУНАКА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ РАДА

Руке шире, у лица се љубе,
За јуначко питају се здравље.

15. Из народне ризнице, Јуначке песме, Јеж, 4.12.1948.

Сналажљивост

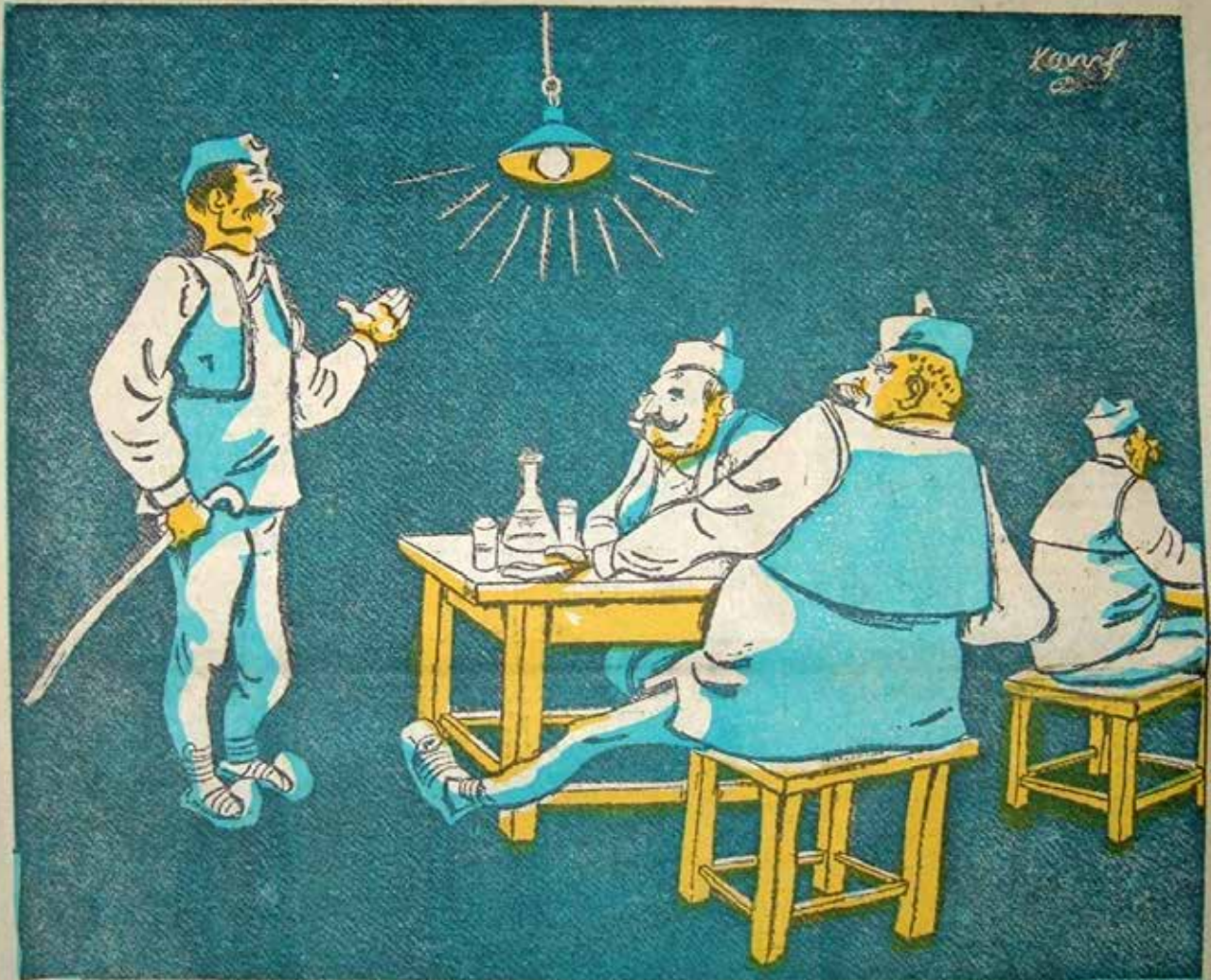
МНО у селу Малајници —
срез Крајински у једном о-
дељењу основне школе сме-
стио је задружни ресторан.

— Вала, учо, да не би школе
не би знали где ћемо кафану!

ПРЕКО ХЛЕБА ПОГАЧЕ

У селу Бресница постоји електрично осветљење, али се њиме користи само кафана. Док у школу, дом културе и куће — није уведено.

— Ама, одборнице, зашто нам не уведете мало светлости и у дом културе?
— Седи ту па ћути. Ништа ти не фали ни овде!

17. Преко хлеба погаче, Јеж, 19.2.1949.

18. Ко апстинира или гласа у кутију без листе, гласа за..., Јеж, 10.11.1945.

19. Ко апстинира или гласа у кутију без листе, гласа за..., Јеж, 10.11.1945.

20. Плаше мечку решетом, Јеж, 17.11.1945.

21. Без наслова, Јеж, 20.7.1946.

22. У правој боји, Јеж, 20.7.1946.

23. Драгољуб за време окупације, Јеж, 20.7.1946.

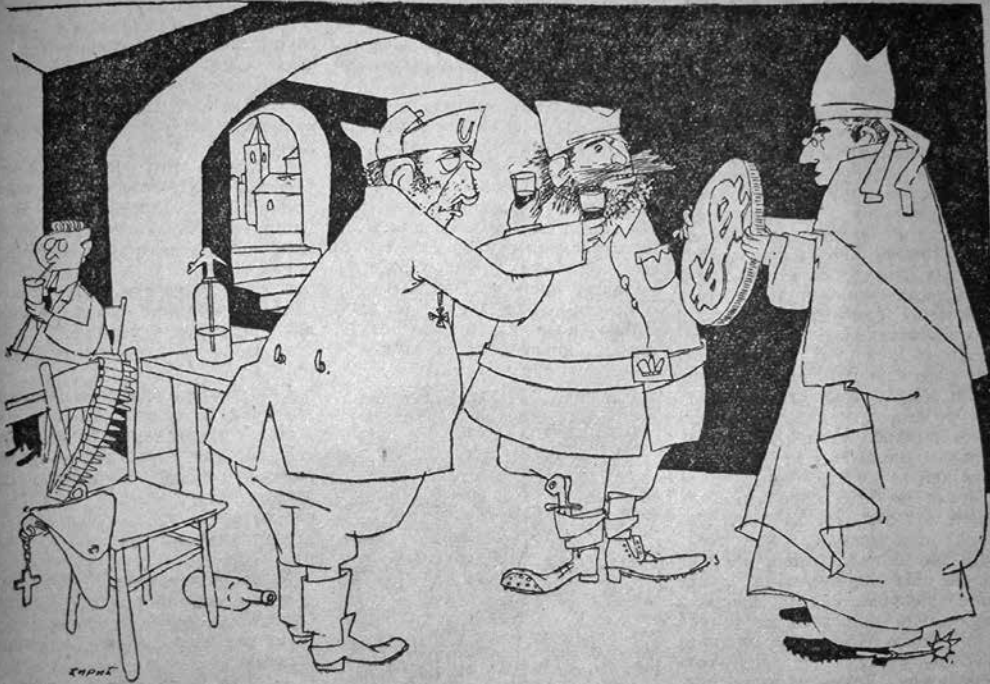

24. Без наслова, Јеж, 17.1.1948.

25. Где год нађеш згодно место, ту дрво посади..., Јеж, 27.11.1948.

У четничко-ушашкој врховној команди

— Закуните се да ћете у овом знаку продужи ти заједнички пут.

26. У четничко-ушашкој врховној команди, Јек,
24.7.1948.

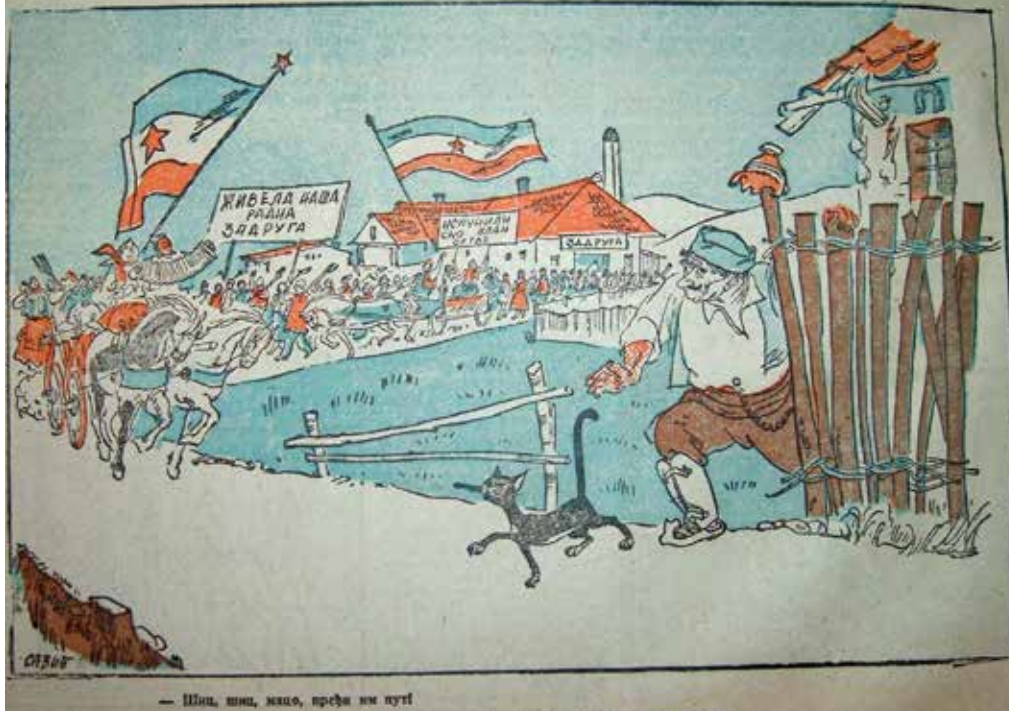
Тежак рачунџија

— Немејте јеш код мене, тежио ће се израчунаги. Боље прво код конџије — он има мање.
— Море, конџија, израчунао сам ја то једи док се контрахирао.

27. Тежак рачунџија, Јек, 31.7.1948.

Дављеник се и за сламку хвата

28. Дављеник се за сламку хвата, Јеж, 21.5.1945.

1951-1965

1. Јесењи патент београдског млекације, Јеж, 22.11.1952.

2. Без наслова, Јеж, 17.1.1953.

3. Без речи, Јеж, 22.5.1954.

4. Млекација на мору, Јеж, 15.6.1957.

5. Дилема, Јеж, 22.5.1954.

6. Млекациско-филмски програм, Јеж, 28.8.1954.

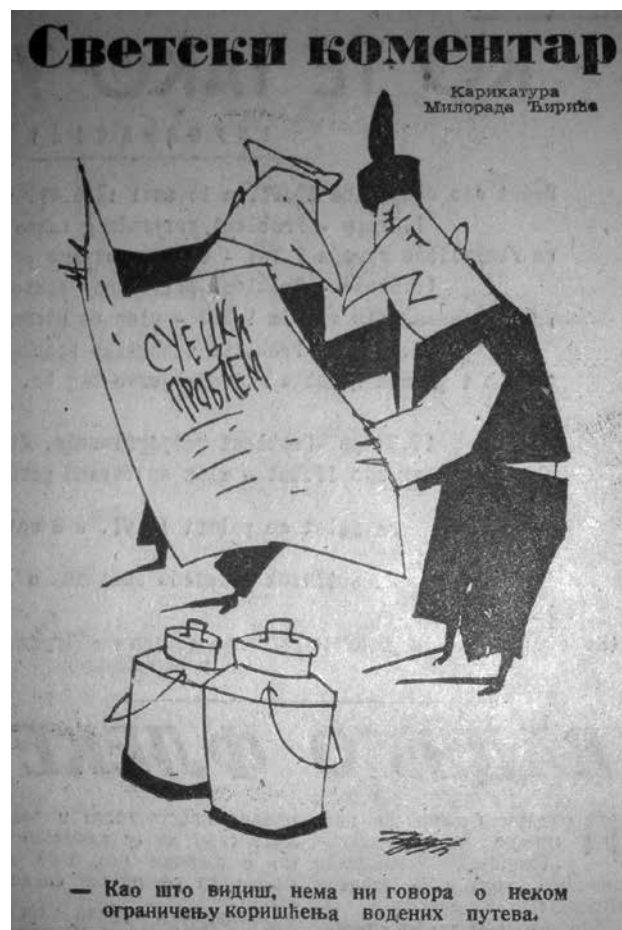
7. Навика – друга природа, Јеж, 6.4.1957.

8. Љутица Богдан и Мићун водолија, Јеж, 17.1.1953.

9. Како је ко поцрнео овог лета, Јеж, 17.9.1955.

10. Светски коментар, Јеж, 18.8.1956.

11. Вашарска тактика, Јеж, 26.9.1953.

12. Свети Пантелија крститељ, Јеж, 25.4.1953.

13. Још једна шала на нашу стару тему, Јеж, 4.7.1953.

14. Правило службе, Јеж, 10.11.1951.

У дилеми

Карикатура Милорада Добраша

— Хтео бих да зидам кћу,
па не знам да ли да продам
три краве или пет јаја?

15. У дилеми, Јеж, 27.11.1954.

16. Шкарт роба, Јеж, 21.9.1957.

17. Без наслова, Јеж, 27.9.1958.

18. Иде Миле на плаве м точкићу..., Јеж, 26.4.1958.

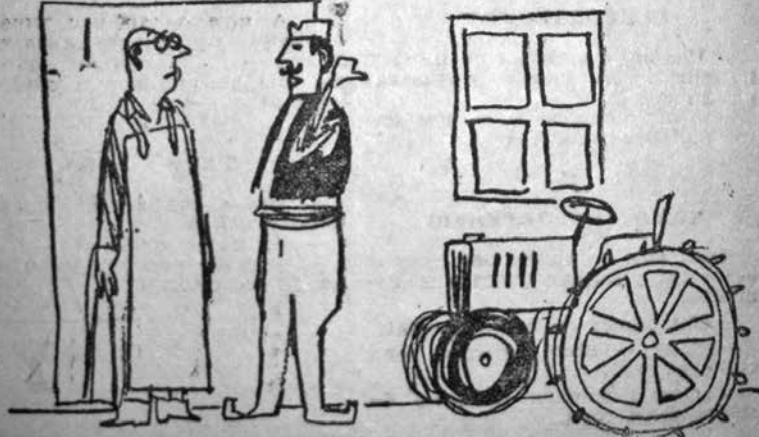
19. Сељачка посла, Јеж, 9.9.1960.

ПРОШИРЕЊЕ СПЕЦИЈАЛНОСТИ

Карикатура Д. Живадиновића

Д. Ж.

ВЕТЕРИНАР

— Ево, докторе, дотерао сам га — да видите шта му фали!

20. Проширење специјалности, Јеж, 1.8.1953.

Карикатура Николе Рудића

— Купио сам гумени душек!
— А шта је у цаку?
— Перје за душек!

21. Без наслова, Јеж, 21.7.1961.

22. Старомодан, Јеж, 23.1.1959.

23. Без наслова, Јеж, 9.9.1960.

24. Такмичење пољопривредника, Јеж, 23.9.1960.

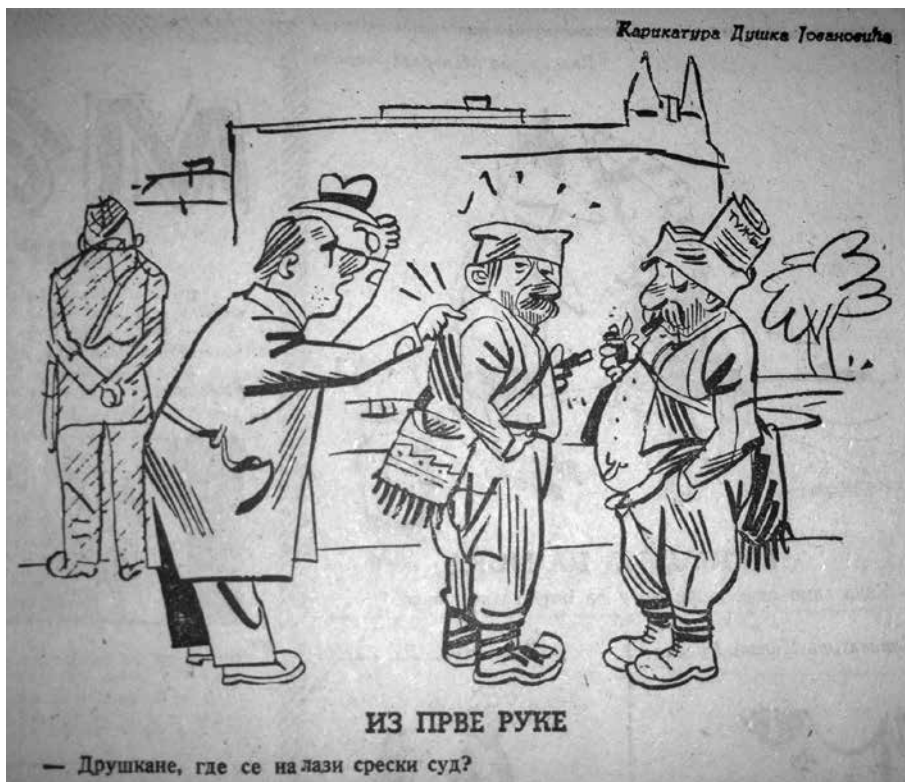
25. Конац дело краси, Јеж, 12.5.1956.

26. Без наслова, Јеж, 3.7.1964.

27. Без наслова, Јеж, 4.10.1958.

28. Из прве руке, Јеж, 15.6.1957.

29. Пред отварање окружног суда у Смедереву, Јеж, 25.2.1956.

30. Без наслова, Јеж, 3.11.1961.

31. Без наслова, Јеж, 10.7.1964.

32. Извикано место, Јеж, 4.12.1954.

33. У библиотеци, Јеж, 22.9.1961.

34. Без наслова, Јеж, 10.11.1961.

35. Без наслова, Јеж, 21.9.1962.

36. Без наслова, Јеж, 8.2.1958.

37. Кобајаги дивљи запад, Јеж, 28.4.1961.

38. За унапређење пољопривреде, Јеж, 11.6.1955.

39. Рашчишћена ситуација, Јеж, 27.11.1954.

40. На боловању, Јеж, 7.12.1962.

41. Парајлије, Јеж, 8.8.1953.

42. У ери италијанске пшенице, Јеж, 26.10.1958.

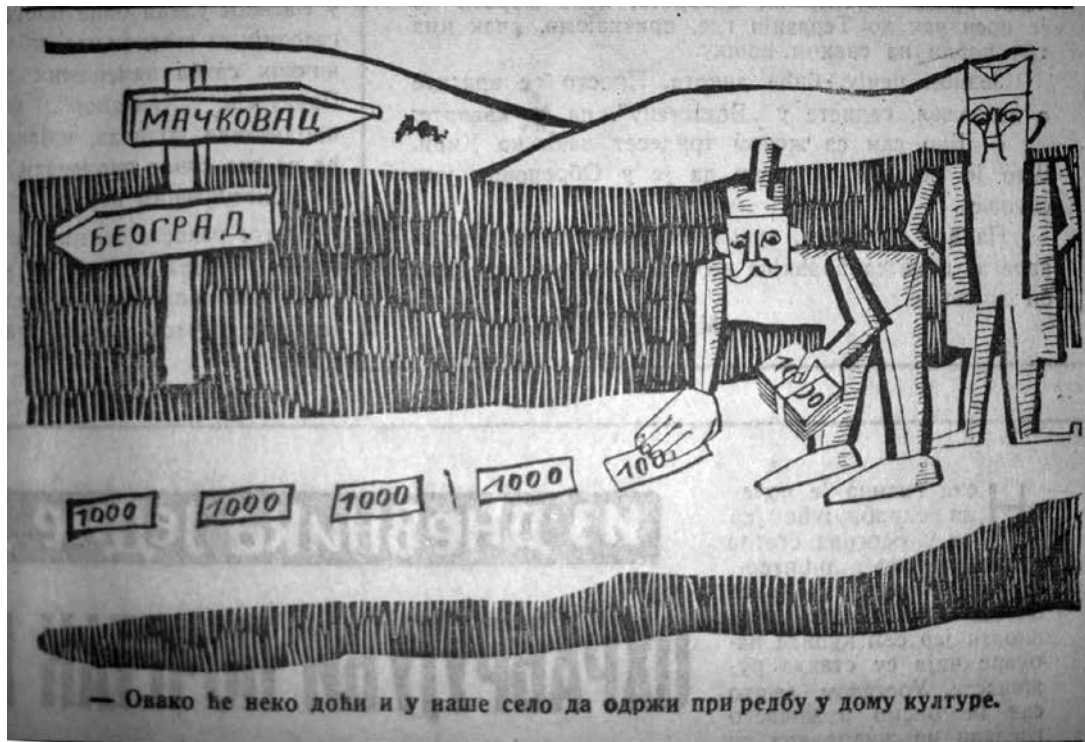
43. Каква сетва-таква жетва, Јеж, 27.7.1957.

44. Без наслова, Јеж, 7.8.1964.

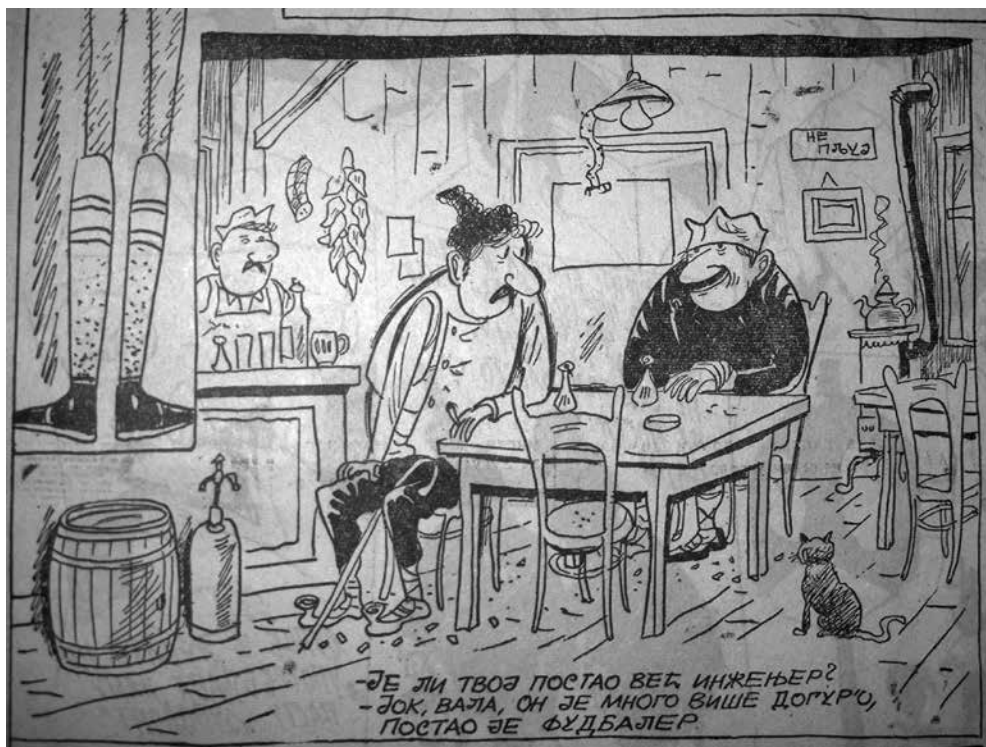
45. Без наслова, Јеж, 14.4.1961.

46. Без наслова, Јеж, 13.1.1961.

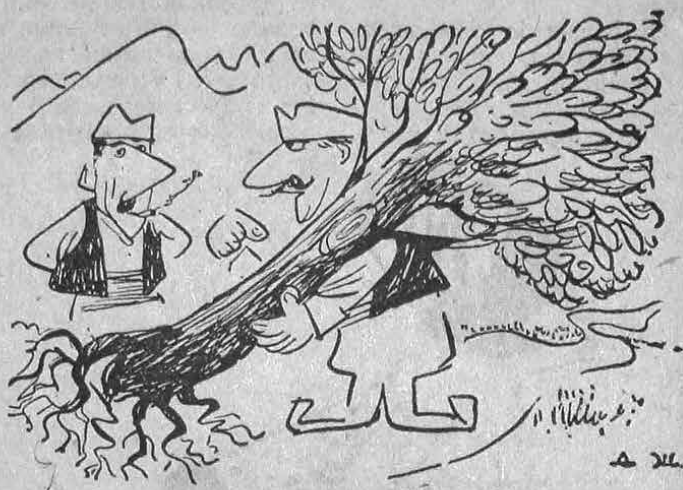
47. Наивно сликарство, Јеж, 10.11.1961.

48. Без наслова, Јеж, 23.12.1960.

— Ево како ти је, Милановића кућа пропала,
син му постао професор!

— А ово носим у суд да виде су чим Милојица
прави ладовину моме винограду!

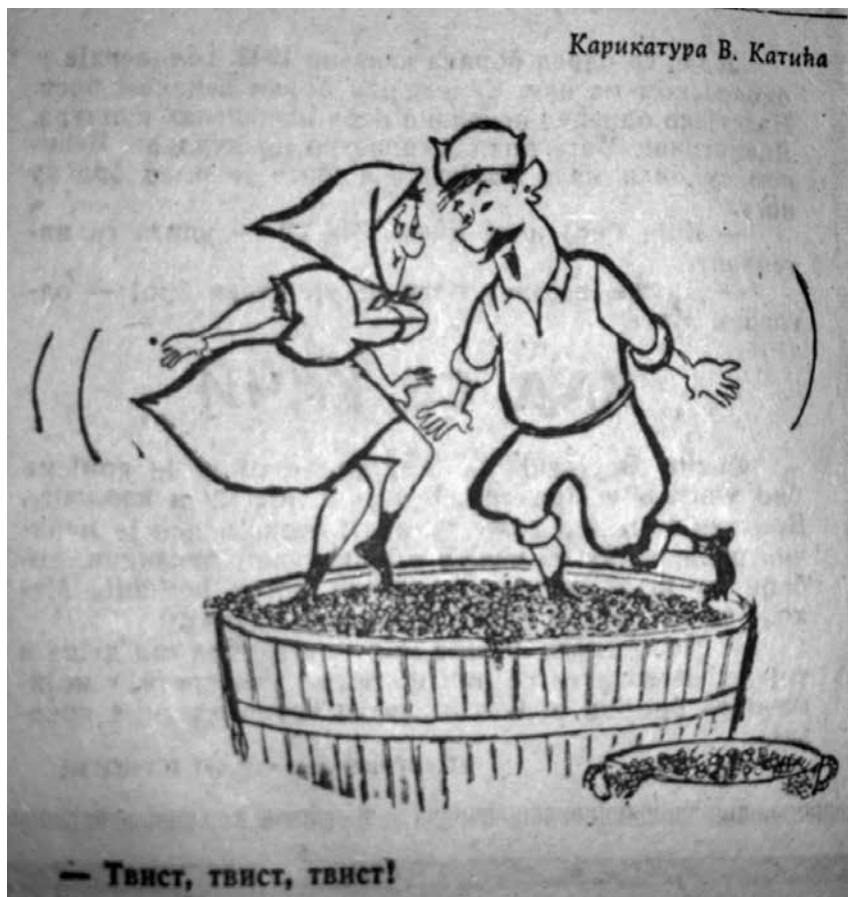
— Моја Радованка ти је руководилац у Београду,
командује „средина напред“!

50. Са села и прела, Јеж, 12.2.1965.

51. Без наслова, Јеж, 3.4.1964.

52. Без наслова, Јеж, 28.9.1962.

53. Без речи, Јеж, 29.4.1965.

ТИКЕТЛИЈЕ ГДЕ СТЕ, ДА СТЕ

I

По идеји И. Ђосића

Карикатуре Милоша Крњетина

ИТАЛИЈАНСКА ЛИГА

— Радисаве, испуни ми тикете, сејао си „талијанку“,
па знаш!

II

54. Италијанска лига, Јеж, 20.1.1961.

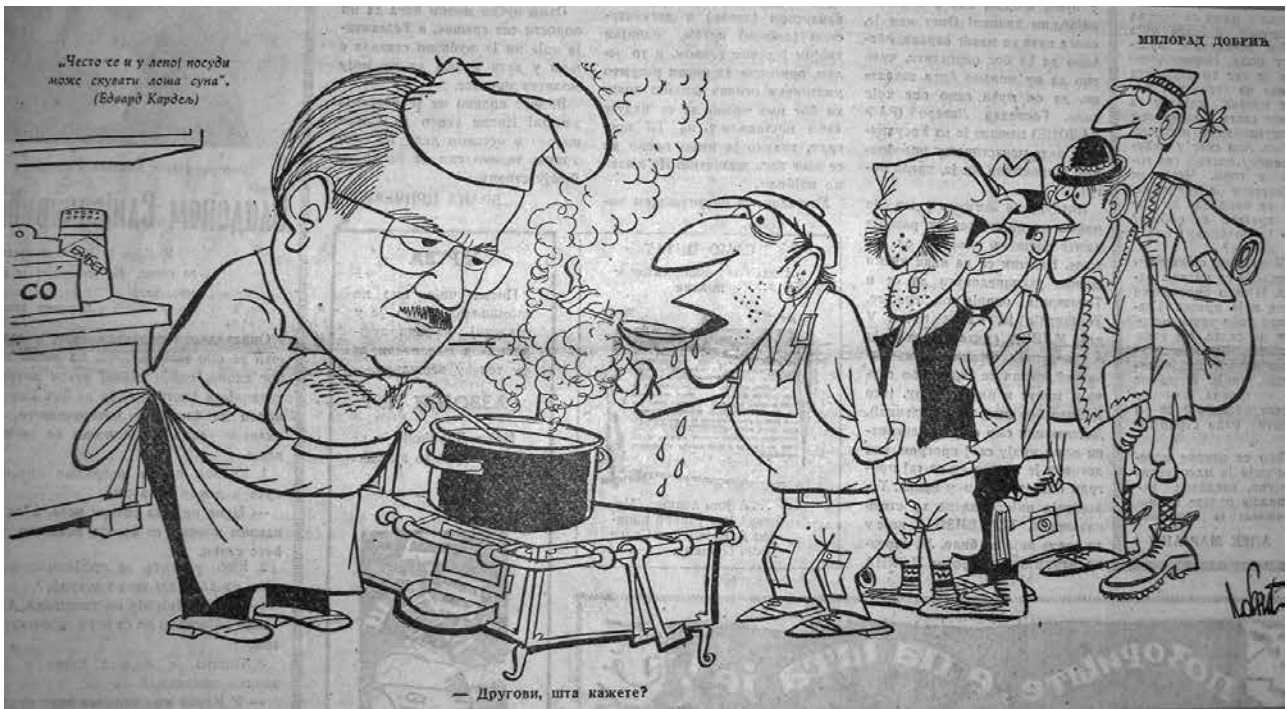

55. Без наслова, Јеж, 27.3.1964.

56. Без наслова, Јеж, 20.9.1963.

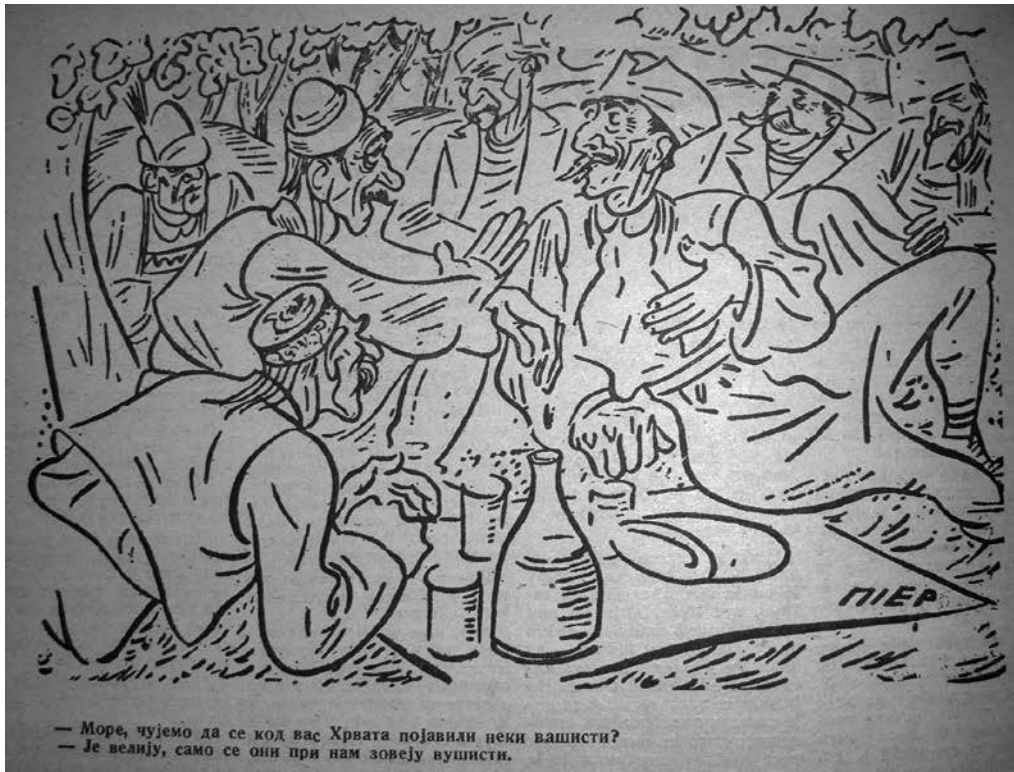
1966-1980

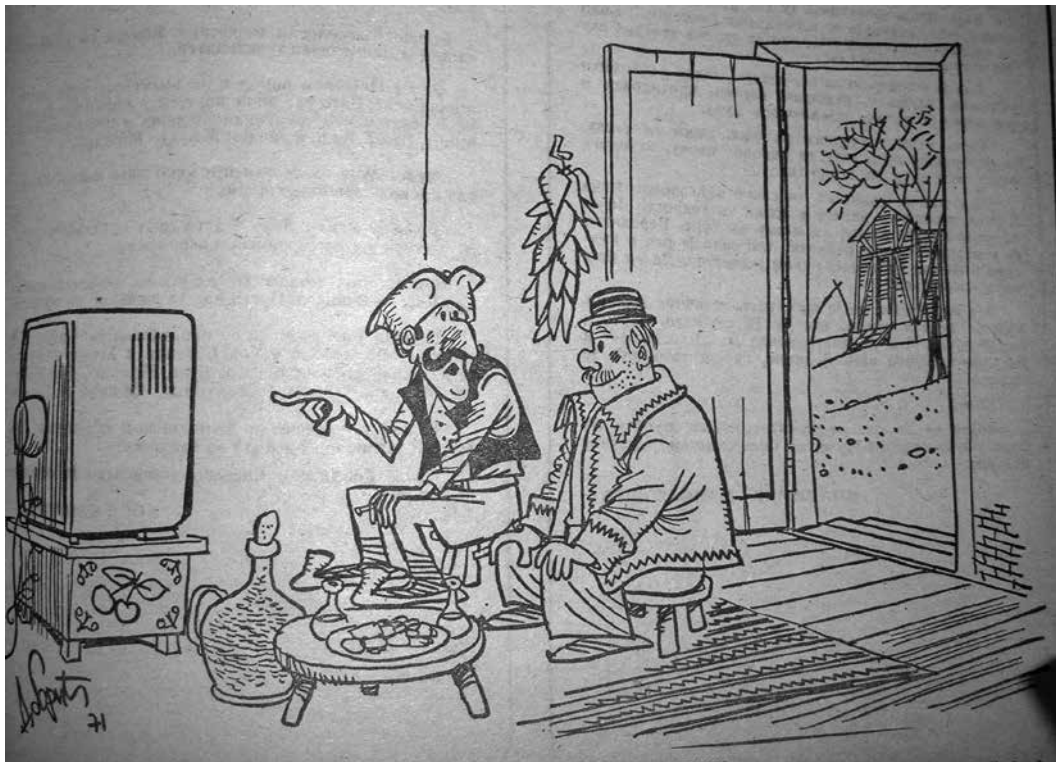
1. Без наслова, Јеж, 14.10.1966.

2. Без наслова, Јеж, 17.10.1969.

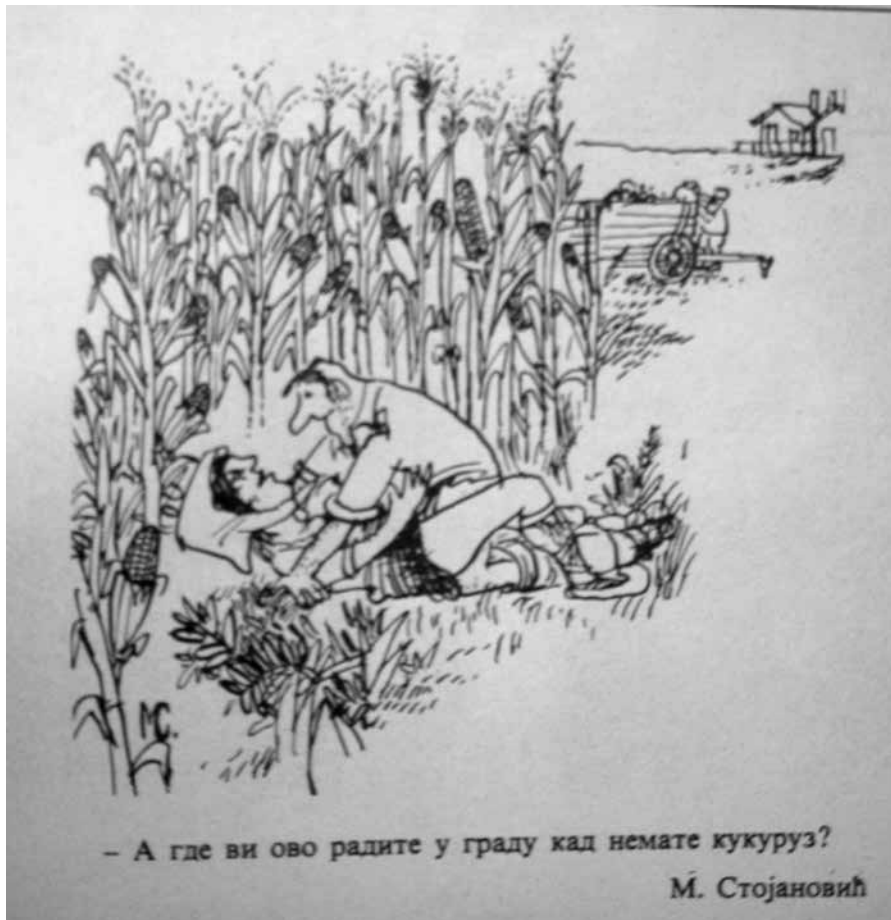
3. Без наслова, Јеж, 29.1-4.2.1971.

4. Без наслова, Јеж, 5.3-11.3.1971.

5. Без наслова, Јеж, 12.9.1969.

6. Без наслова, Јеж, 5.9.1979.

9. Без наслова, Јеж, 15.8.1980.

10. Тајна старог реферата, Јеж, 7.5-13.5.1971.

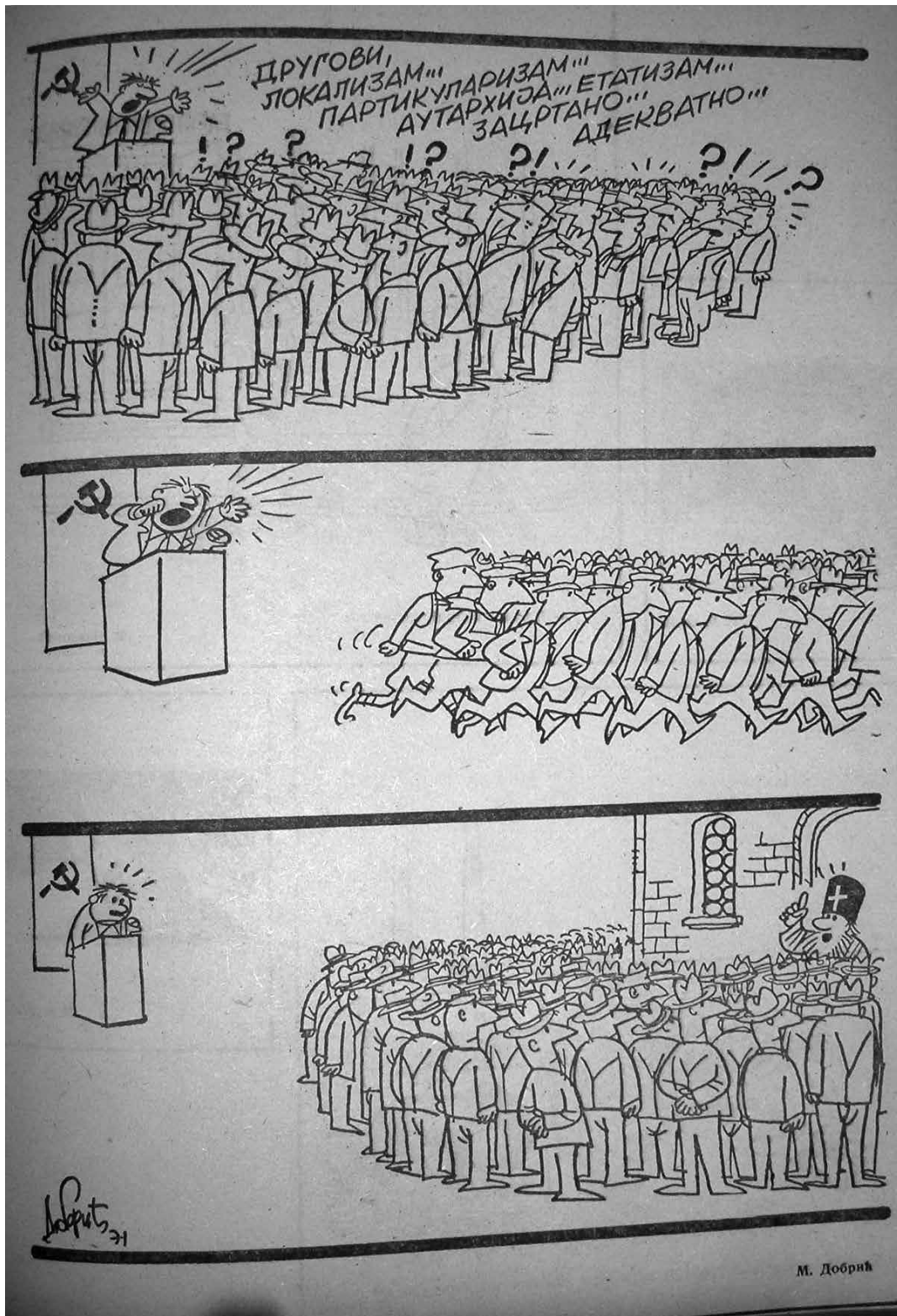
11. Недељни коментар, Јеж, 16.3.1979.

12. Без наслова, Јеж, 10-16.9.1971.

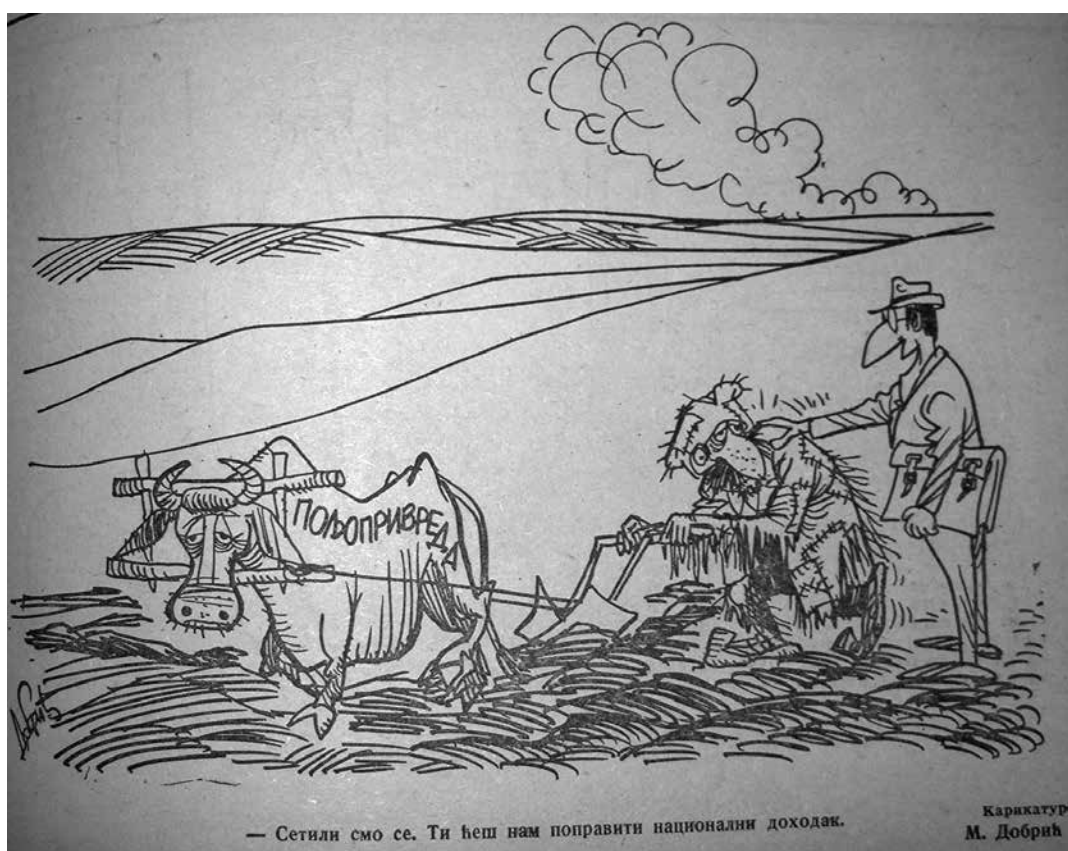
13. Без наслова, Јеж, 13.2.1970.

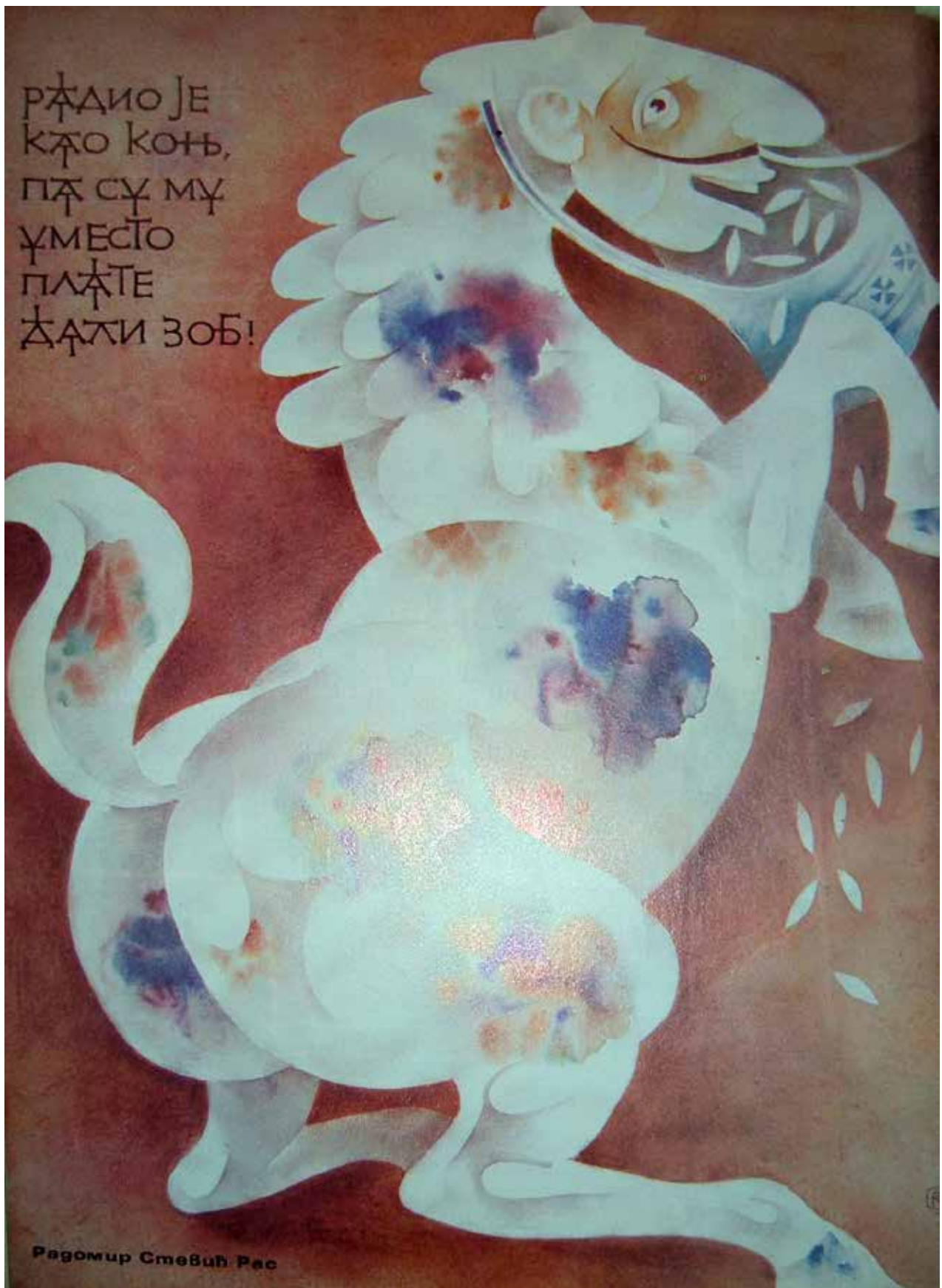
14. Без наслова, Јеж, 26.2-4.3.1971.

15. Без наслова, Јеж, 21.7-27.7.1972.

16. Без наслова, Јеж, април 1971.

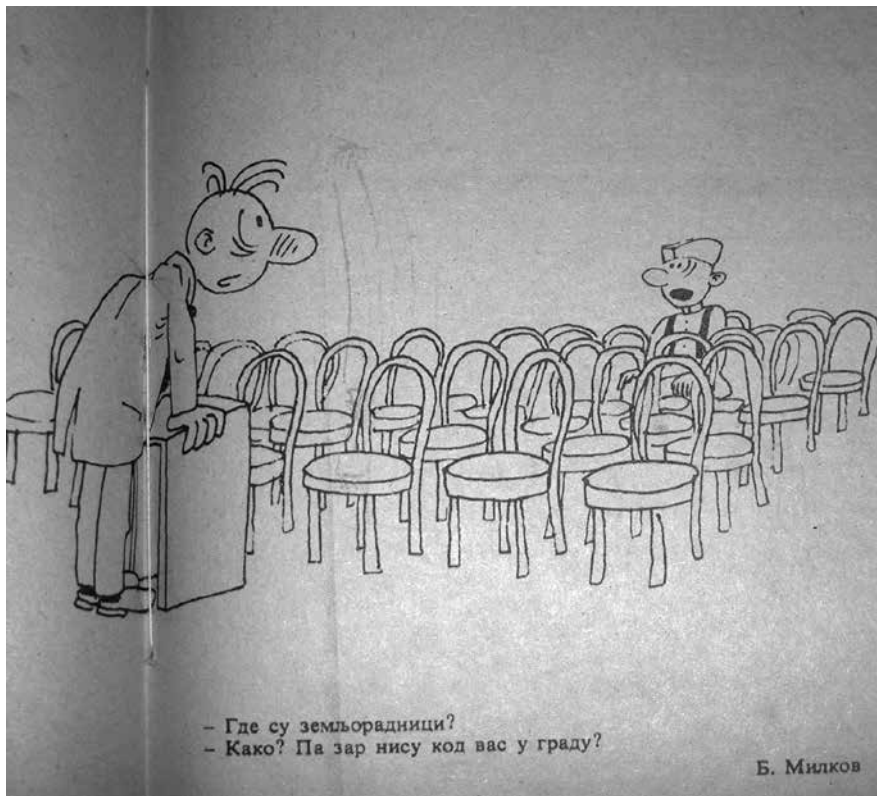
17. Без наслова, Јеж, 23.1.1976.

18. Без наслова, Јеж, 17.5.1974.

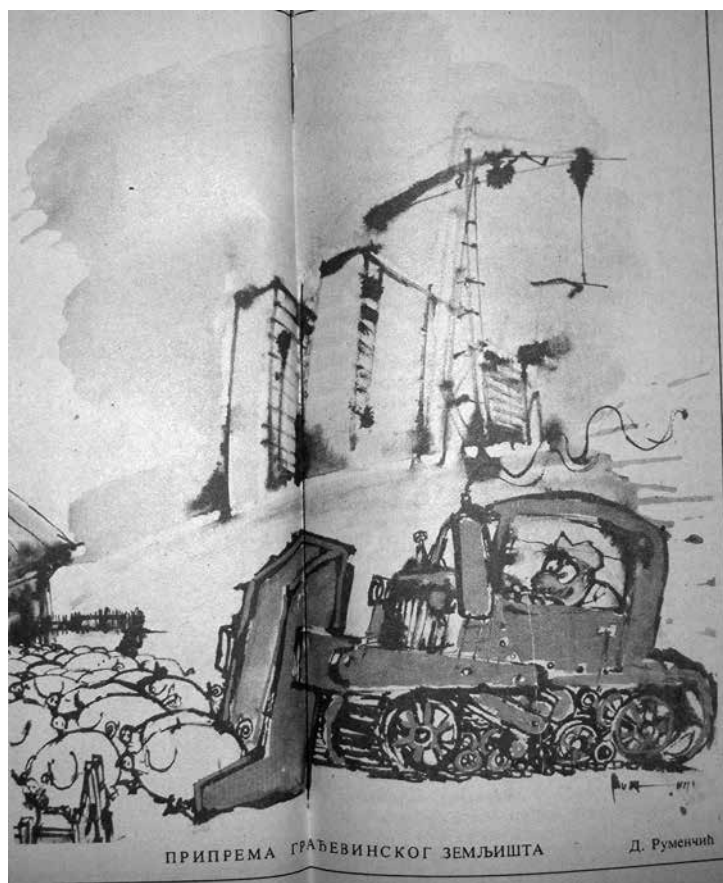
19. Без наслова, Јеж, 12.11.1976.

20. Без наслова, Јеж, 29.6.1979.

21. Без наслова, Јеж, 25.1.1980.

22. Припрема грађевинског земљишта, Јеж, 2.11.1979.

23. Без речи, Јеж, 25.5.1979.

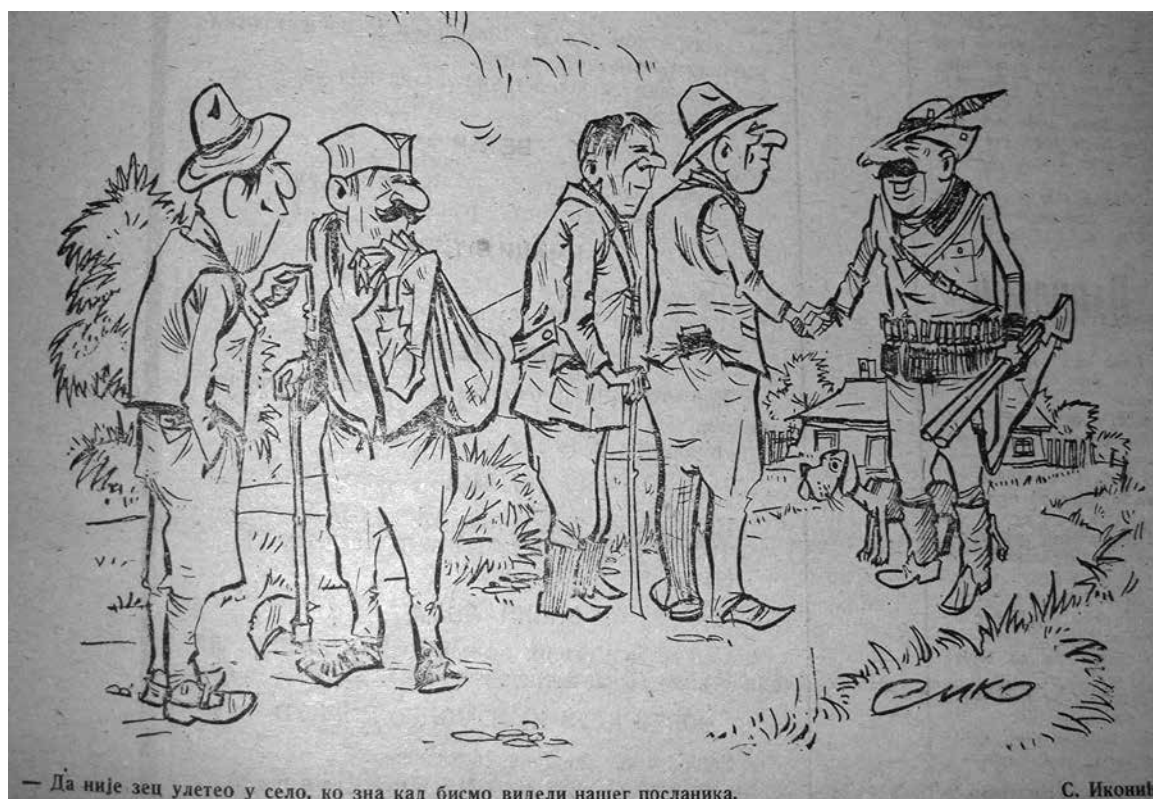
24. Један од начина, Јеж, 8.4.1966.

25. Без наслова, Јеж, 12.11.1976.

26. Без наслова, Јеж, 2-8.3.1973.

27. Без наслова, Јеж, 15-21.12.1972.

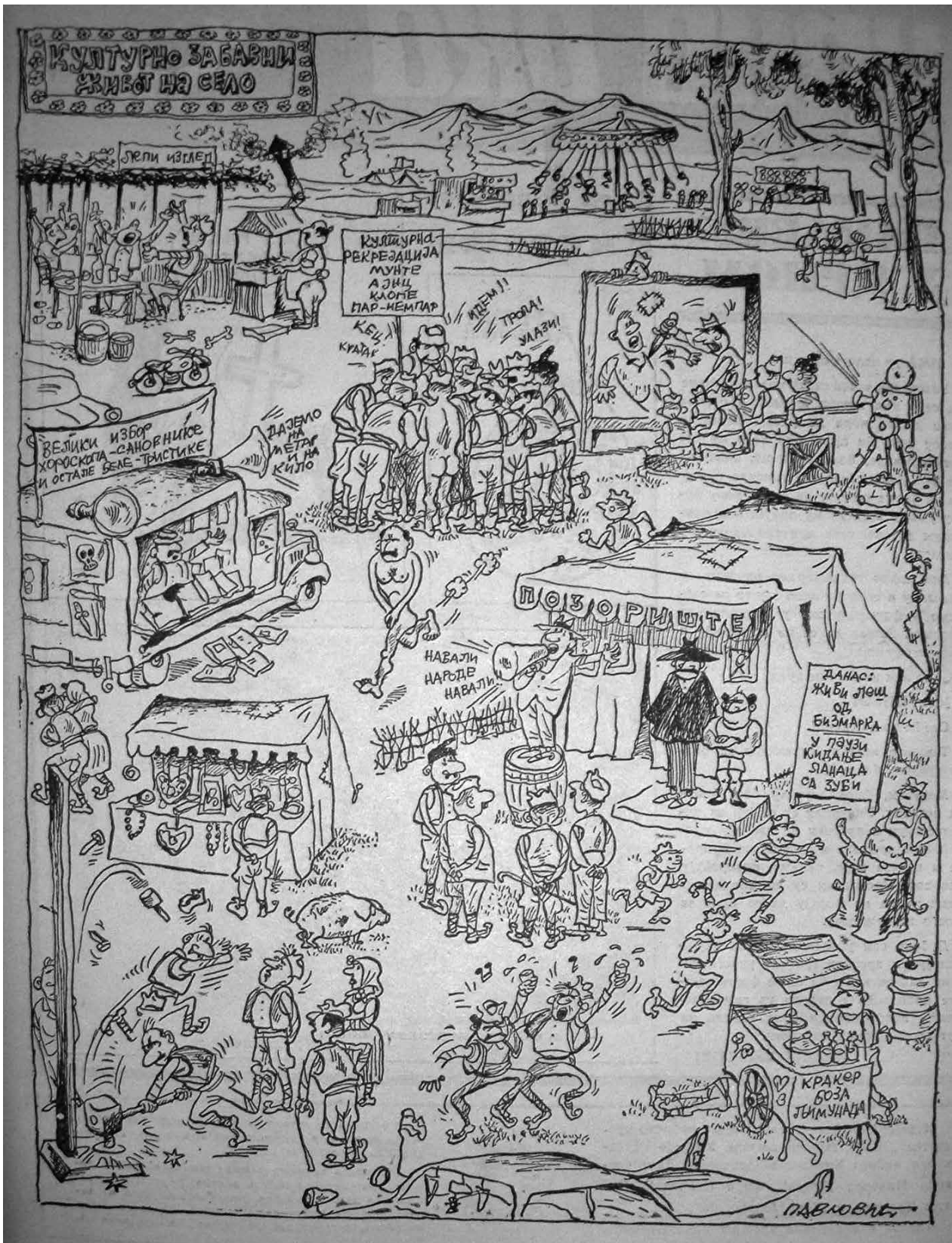
28. Без наслова, Јеж, 7.3.1969.

29. Без наслова, Јеж, 13.1.1961.

30. Без наслова, Јеж, 16.5.1969.

31. Без наслова, Јеж, 30.5.1968.

Фери ПАВЛОВИЋ

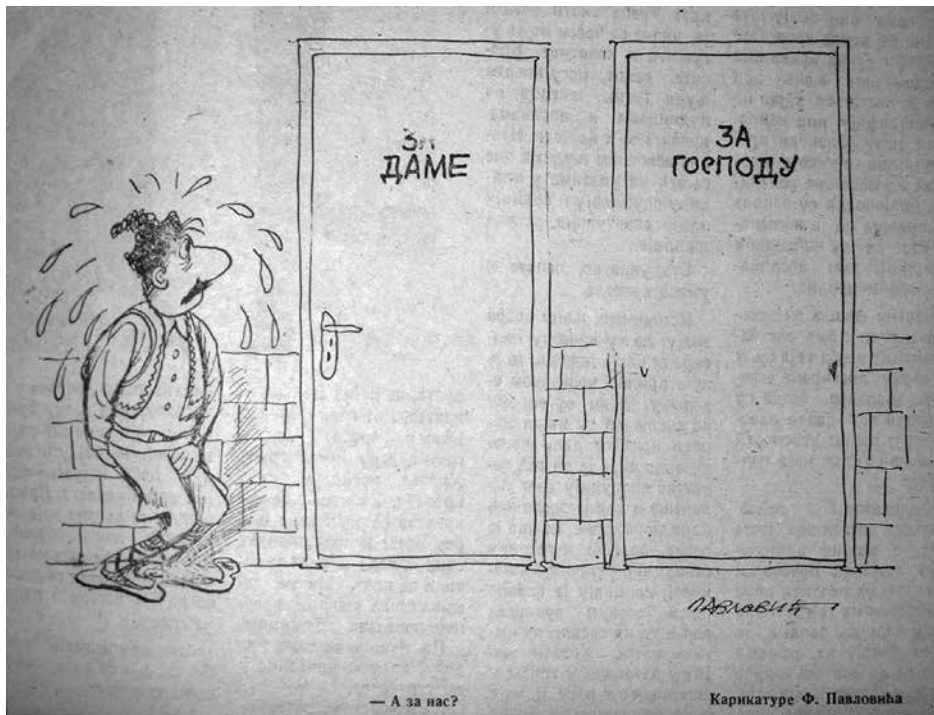

— Амбуланту не можемо обезбедити, али можете да бирате мини гол, тенис или диско клуб.

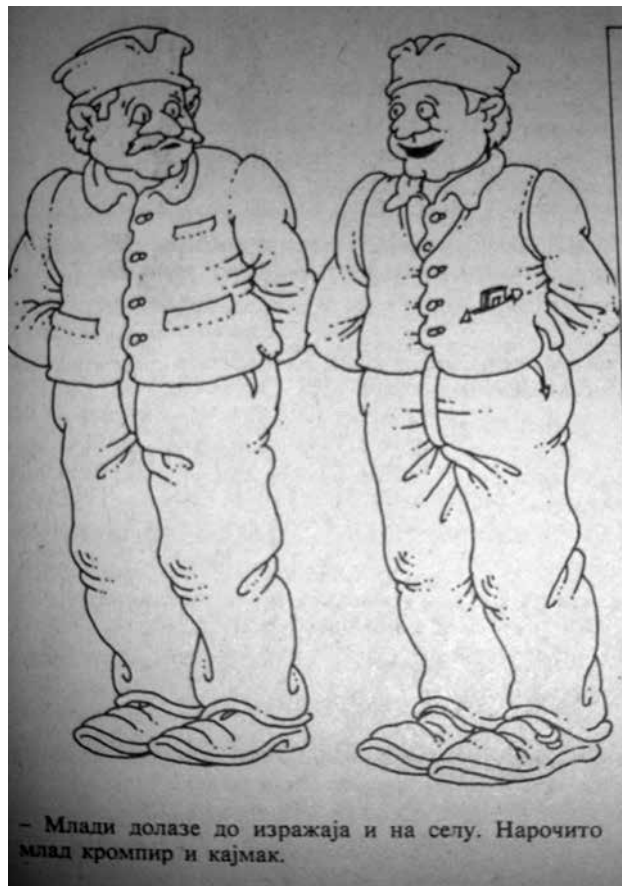

— Шта је Милисаве, преценила ти се грбача?!
— Да, рекреирао сам данас кукуруз!

33. Без наслова, Јеж, 15-21.12.1972

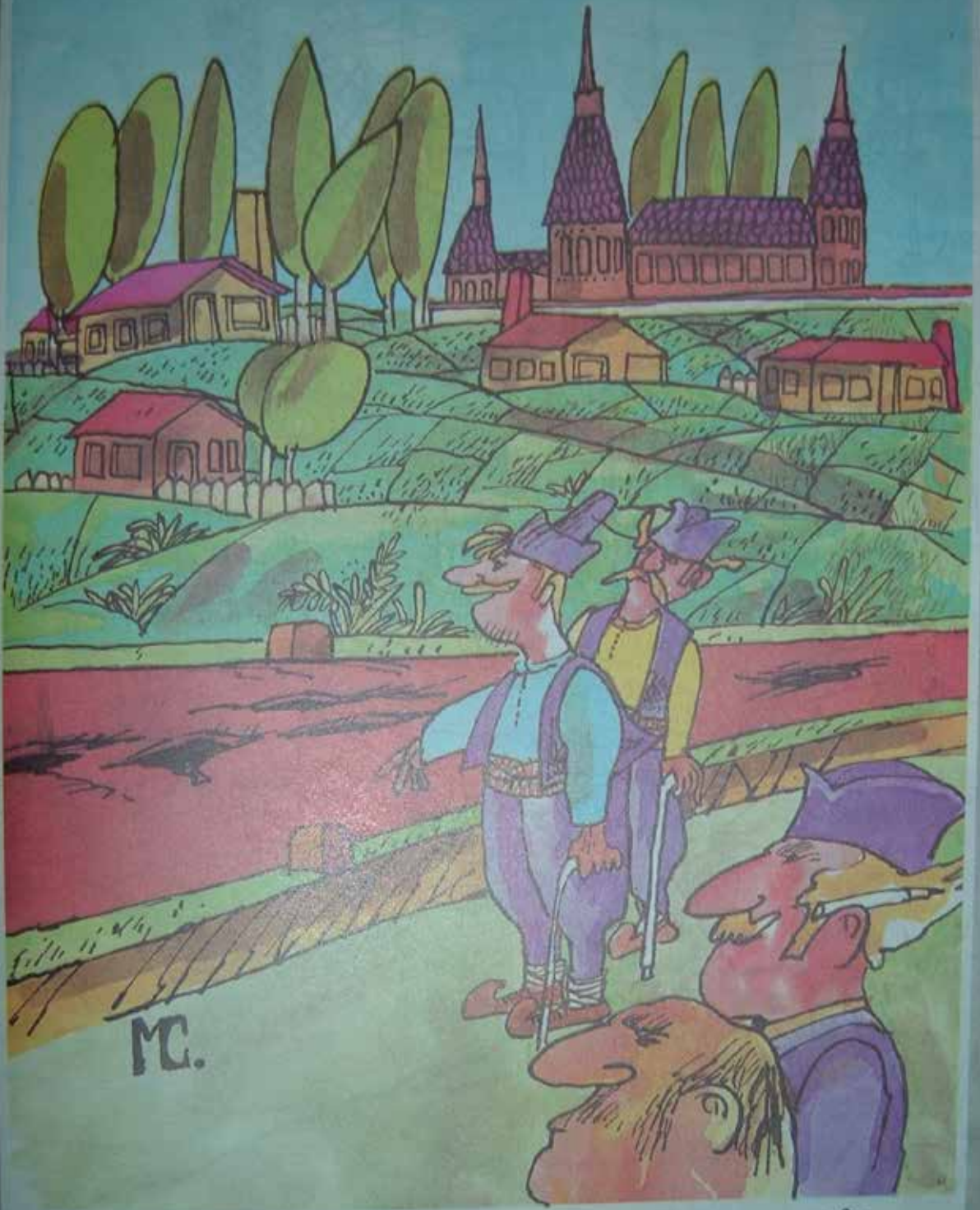
34. Без наслова, Јеж, 25.7.1980.

— Не можете да добијете нашу бању! Зашто онда не одете рецимо у Карлсбад, Виши, Бадштат?

— Мораћемо изгледа сами да га производимо!

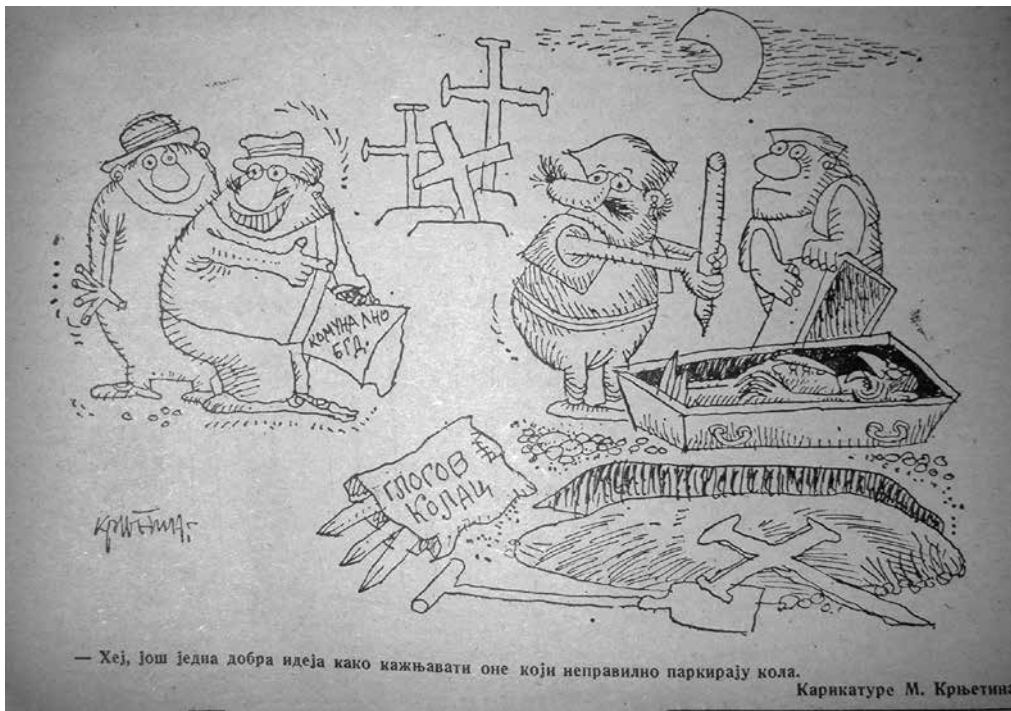
35. Без наслова, Јеж, 18.5.1973.

– Море, даћу и три зајма само да ауто-пут прође поред моје а не Милисављеве авлије!

М. Стојановић

36. Без наслова, Јеж, 20.8.1976.

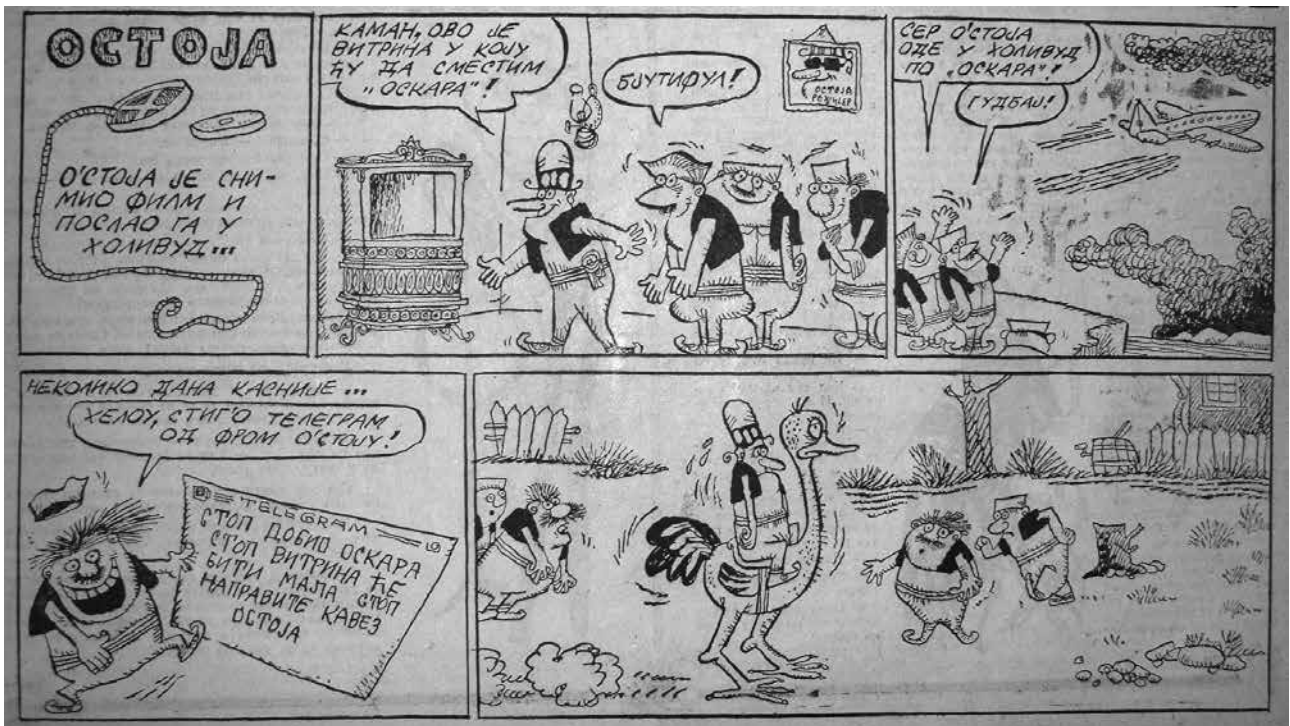
37. Без наслова, Јеж, 28.7-3.8.1972.

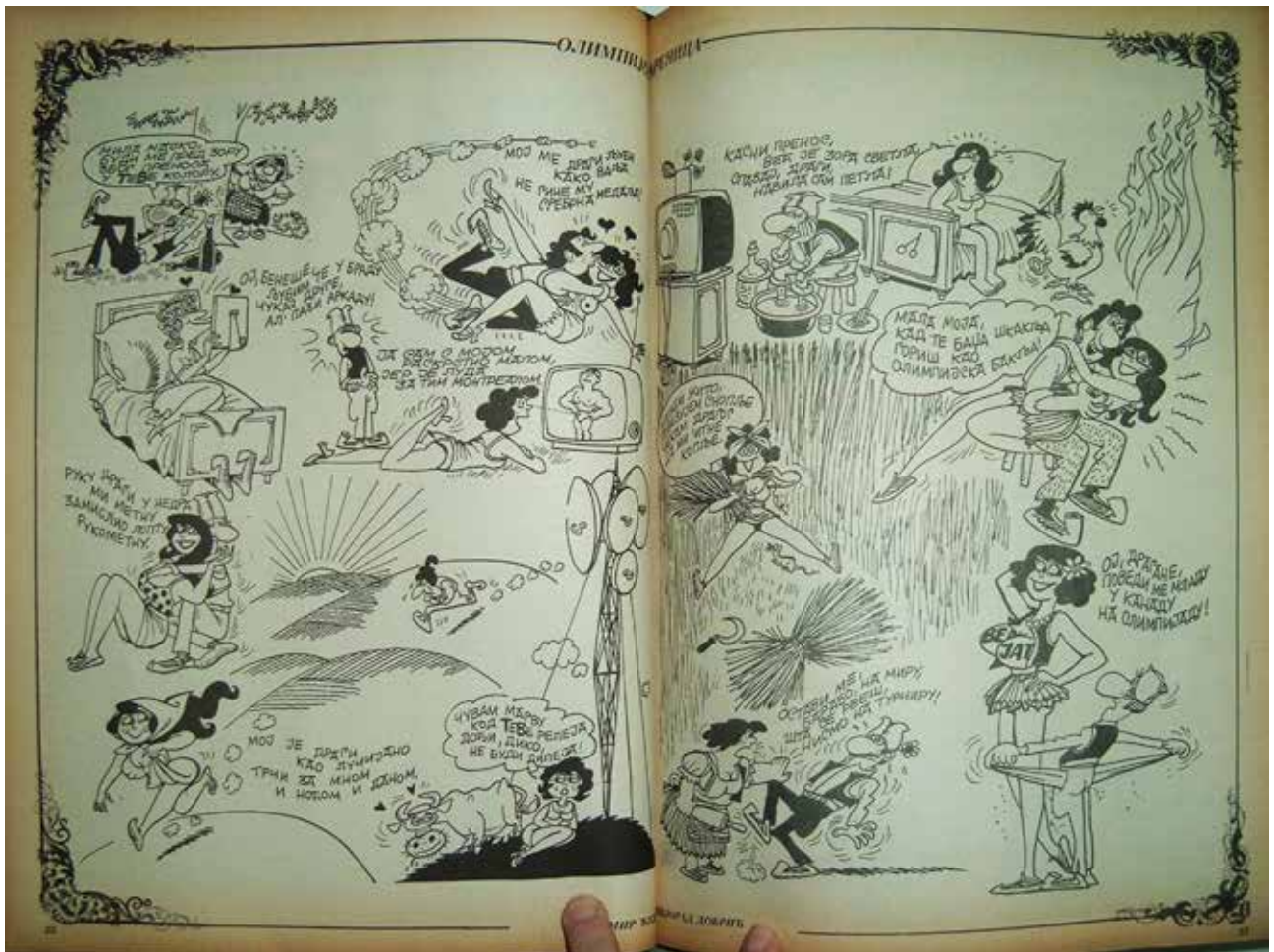
38. Без наслова, Јеж, 22-28.10.1971.

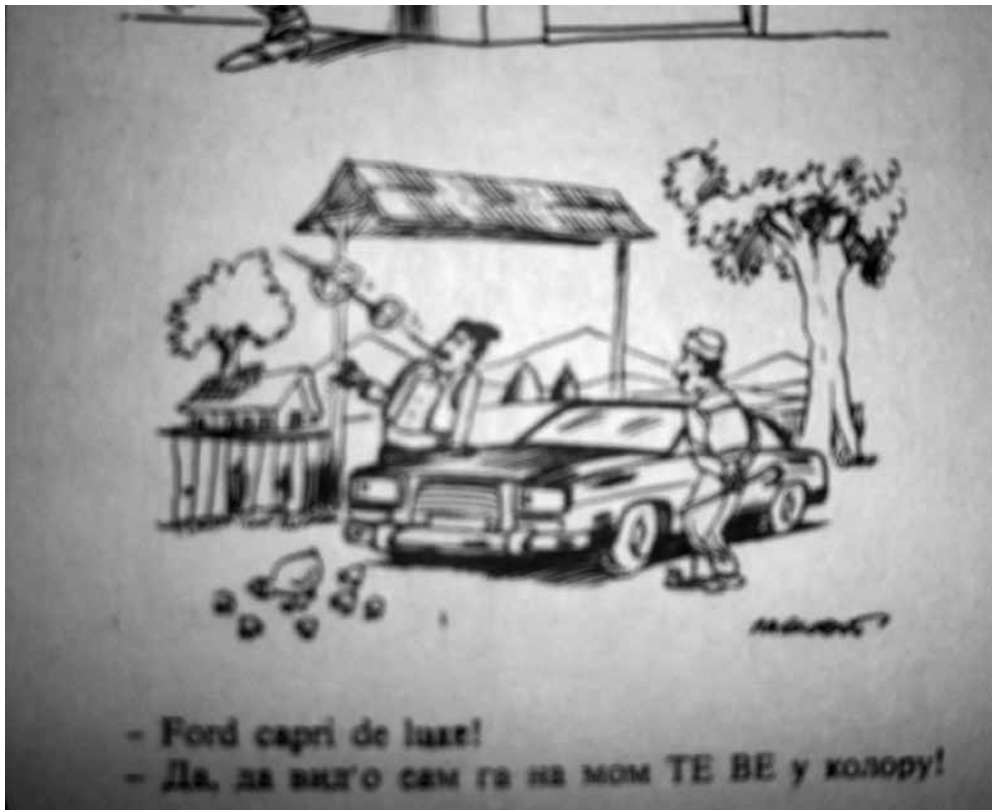
39. Без наслова, Јеж, 30.3-5.4.1972.

40. Остоја, Јеж, 21.4.1967.

41. Олимпијска шареница, Јеж, 23.7.1976.

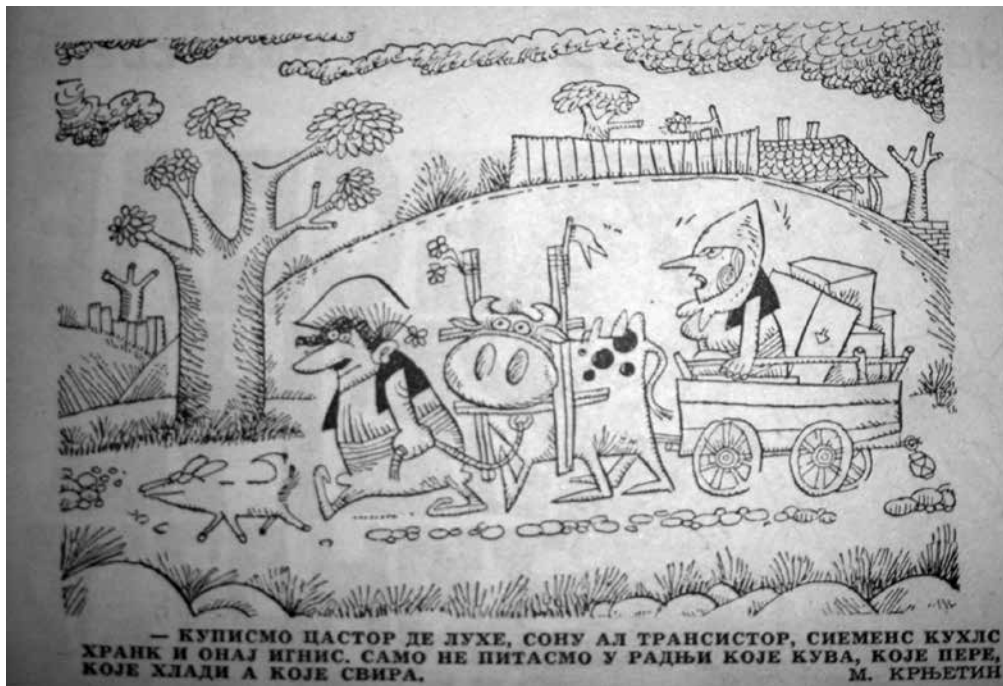
42. Без наслова, Јеж, 28.11.1975.

43. Без наслова, Јеж, 27.5.1977.

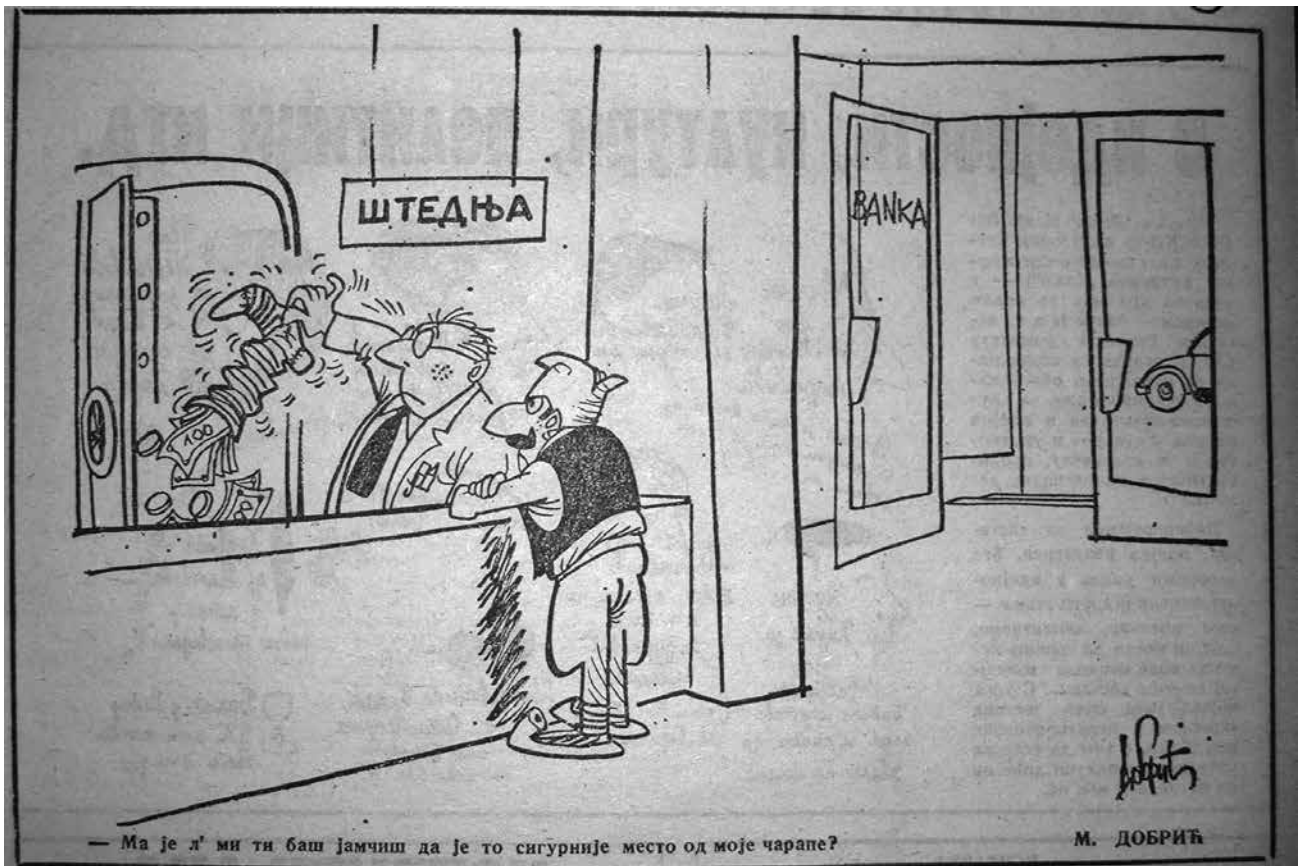
44. Без наслова, Јеж, 25.2.1977.

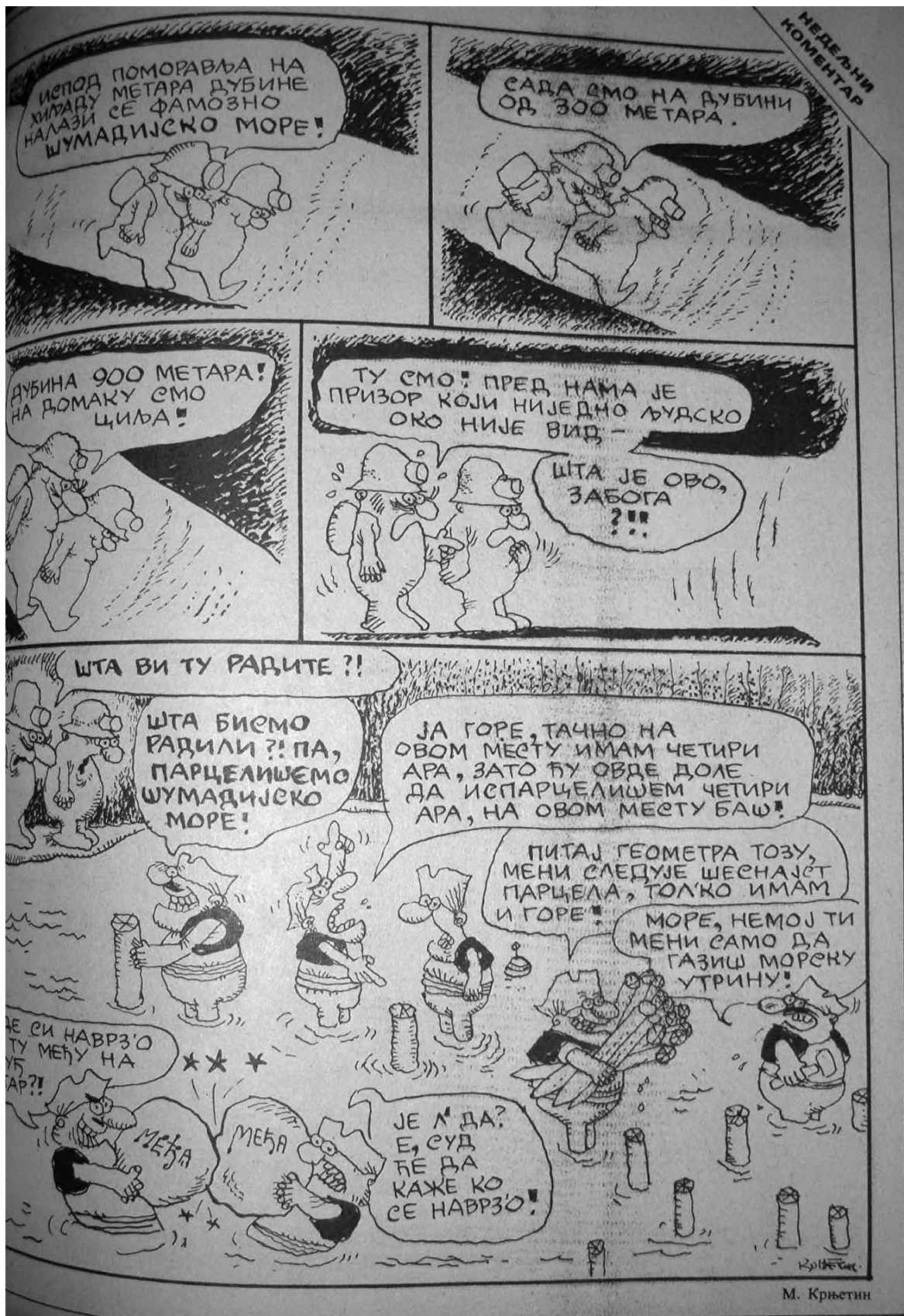
45. Без наслова, Јеж, 30.5.1968.

46. Без наслова, Јеж, 31.1.1969.

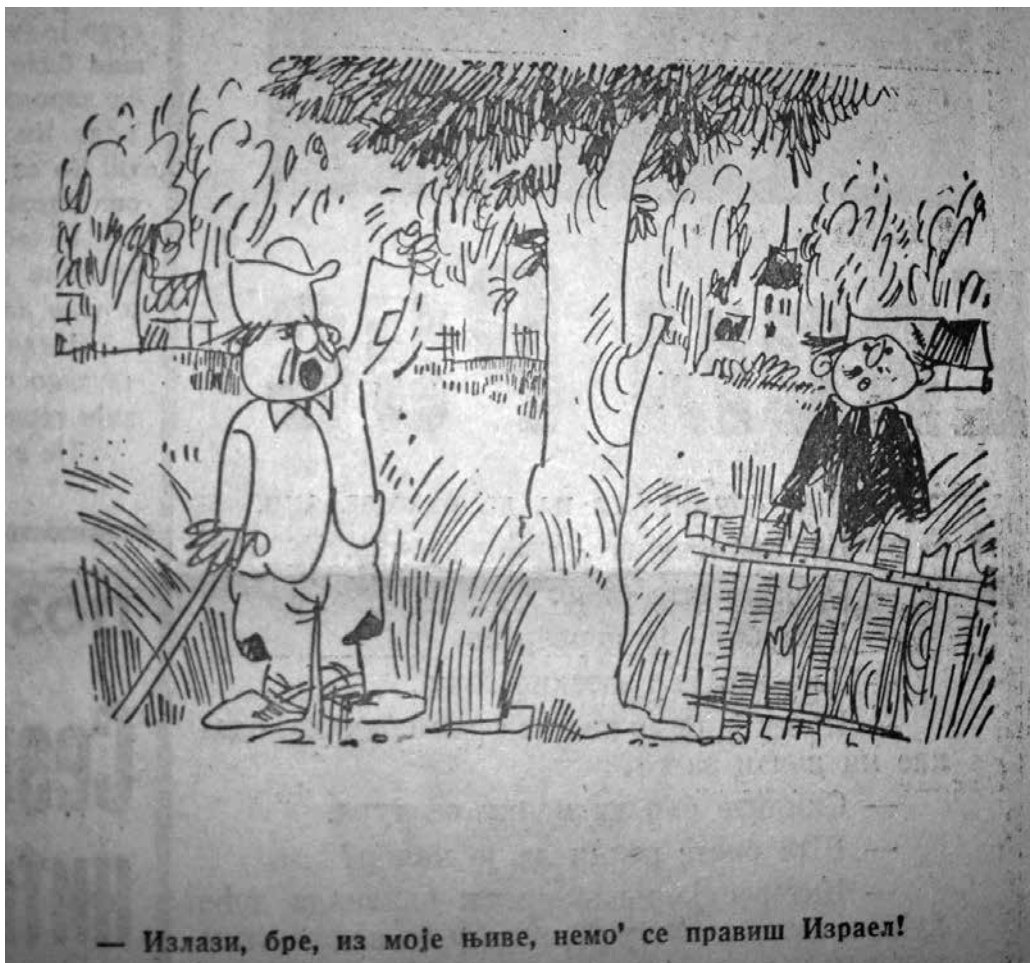
47. Без наслова, Јеж, 21-27.4.1972.

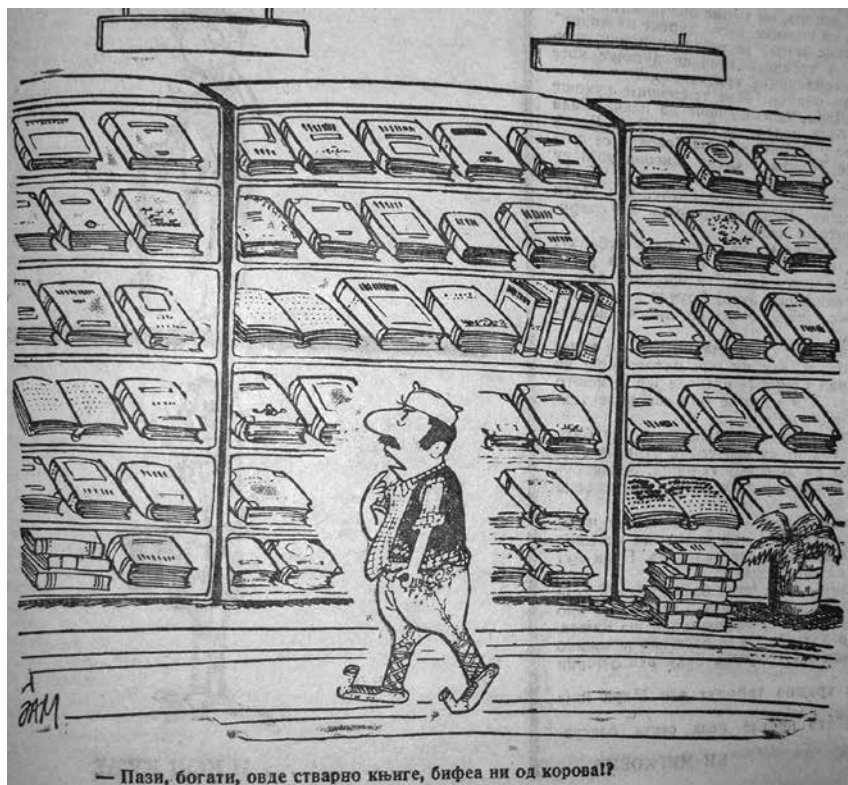
48. Без наслова, Јеж, 29.4.1977.

49. Без наслова, Јеж, 17.6.1977.

50. Без наслова, Јеж, 23.6.1967.

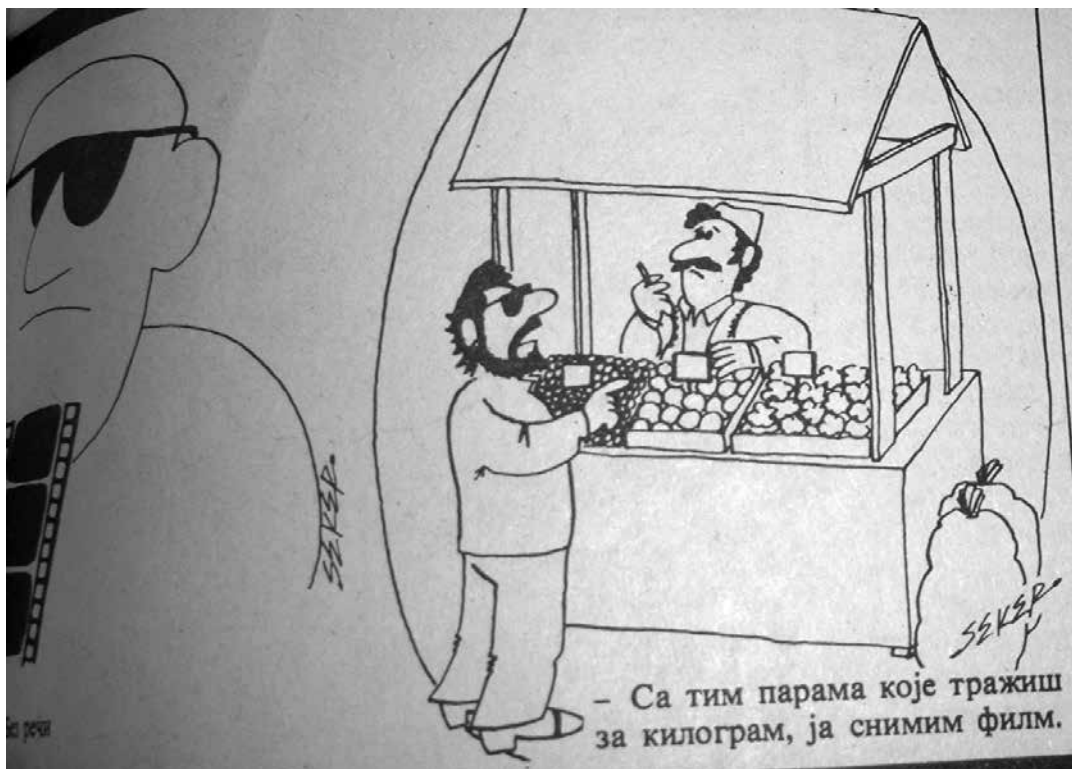
51. Без наслова, Јеж, 29.9.1967.

52. Без наслова, Јеж, 21-27.7.1972.

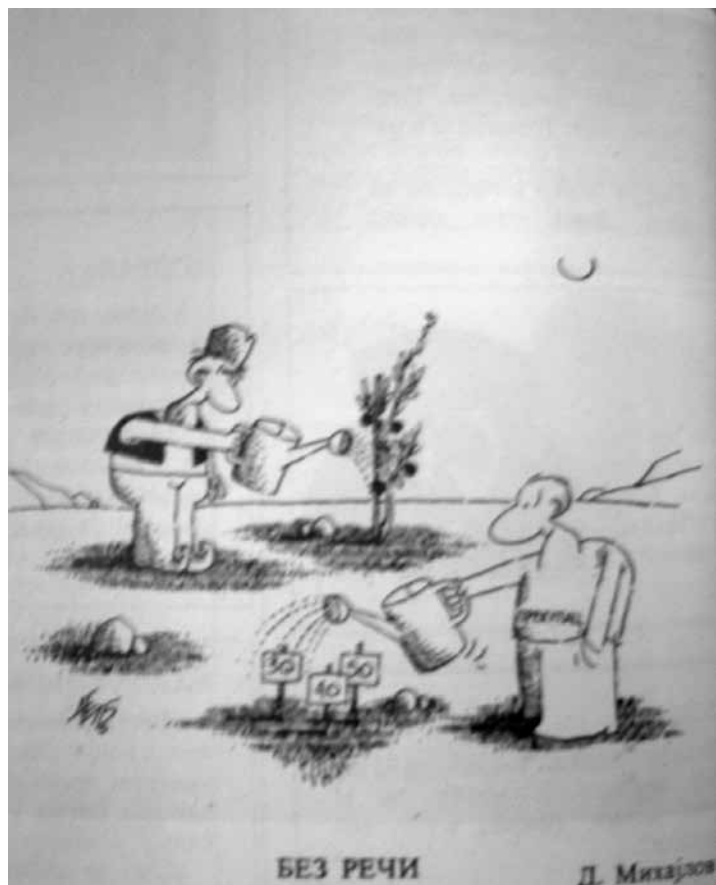
53. Без наслова, Јеж, 22.8.1975.

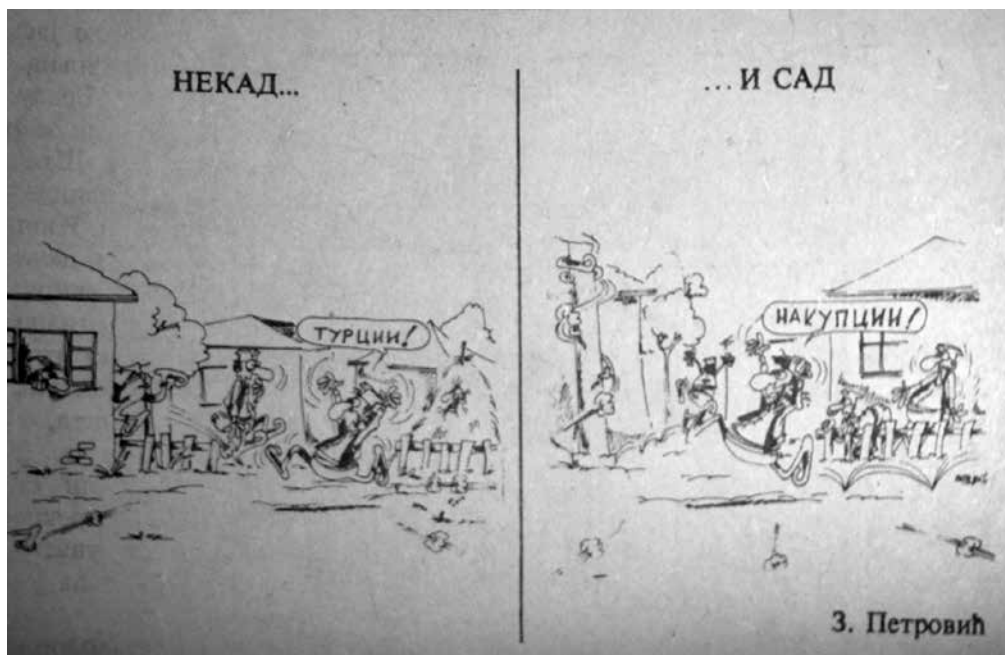
54. Без наслова, Јеж, 29.7.1977.

55. Без наслова, Јеж, 8.6.1973.

56. Без наслова, Јеж, 17.6.1977.

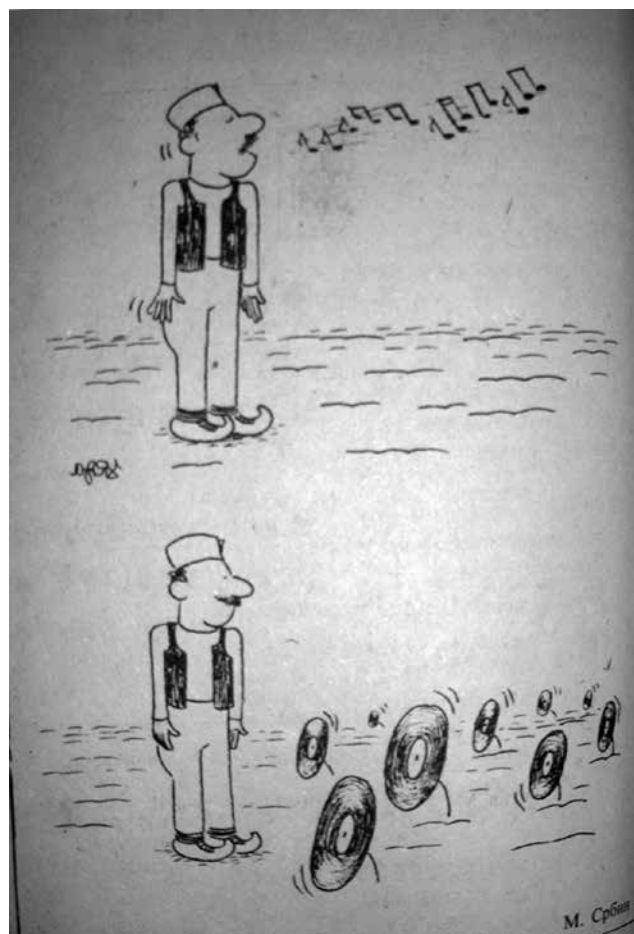
57. Без наслова, Јеж, 1.7.1977.

58. Без наслова, Јеж, 19.1.1979.

59. Без наслова, 16.6.1978.

60. Без наслова, Јеж, 14.3.1980.

61. Без наслова, Јеж, 27.6.1980.

62. Без наслова, Јеж, 8.9.1978.

Дискохернија

ЕПИЗОДА
ЧАРОВНА ФРУЛА

ЛЕГЕНДА НАМ ПРИЧА
О ЧУДЕСНОЈ СВИРЦИ
ШУМСКОГА САТИРА
ЧИЈЕ ФРУЛЕ ЗВУК
УЗНЕМИРИ СТАДА,
ЗАЛУДЕ ПАСТИРА
ПОКРЕТЕ НА ИГРУ
И СВЕ ШТО ЈЕ НИВО
ЗАВРТЕ К'О ЧИГРУ!

ЦЕО СВЕТ ЈЕ ЧУО
ЗА МАГИЧНУ НОТУ
ИНДИЈСКОГ СВИРАЧА
ШТО ОТРОВНУ КОБРУ
ПРЕТВАРА У КРОТКУ
ПОСЛУШНУ И ДОБРУ!

АЛ' СВЕ ЈЕ ТО НИШТА
СПРАМ СВИРКЕ ФРУЛАША
ИЗ ДРУМСКЕ КАФАНЕ
ГДЕ ГУБЕРИ РАЗУМ
НАРОД ТРОШИ НОВАЦ,

ДРАГОЦЕНЕ НОБИ
И СЛОБОДНЕ
ДАНЕ!

63. Дискохернија, Јеж, 26.8.1977.

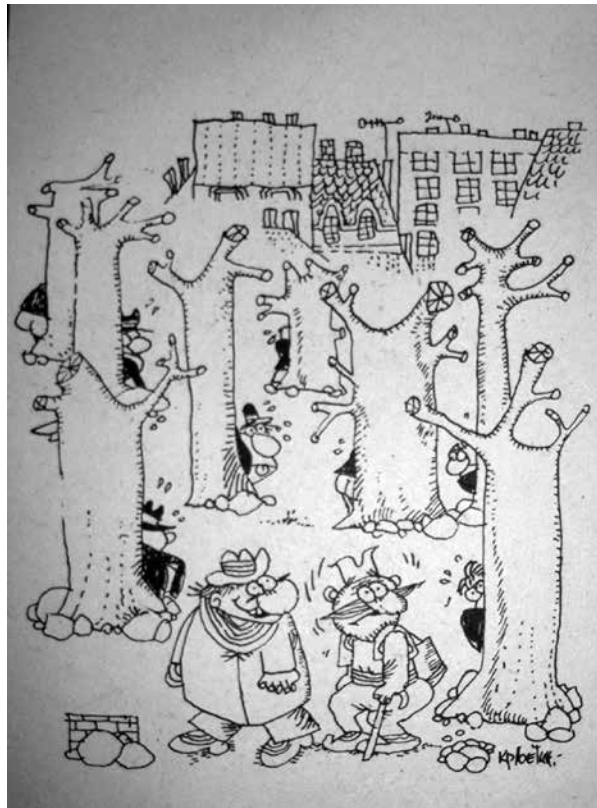
1981-1990

1. Без названия, Жеж, 19.8.1983.

2. Без названия, Жеж, 27.5.1983.

3. Без наслова, Јеж, 31.7.1987.

4. Без наслова, Јеж, 25.9.1981.

5. Без наслова, Јеж, 9.10.1981.

6. Без наслова, Јеж, 13.11.1981.

7. Без наслова, Јеж, 23.9.1983.

8. Без наслова, Јеж, 23.9.1983.

9. Без наслова, Јеж, 23.9.1983.

10. Без наслова, Јеж, 10.6.1988.

11. Без наслова, Јеж, 30.9.1988.

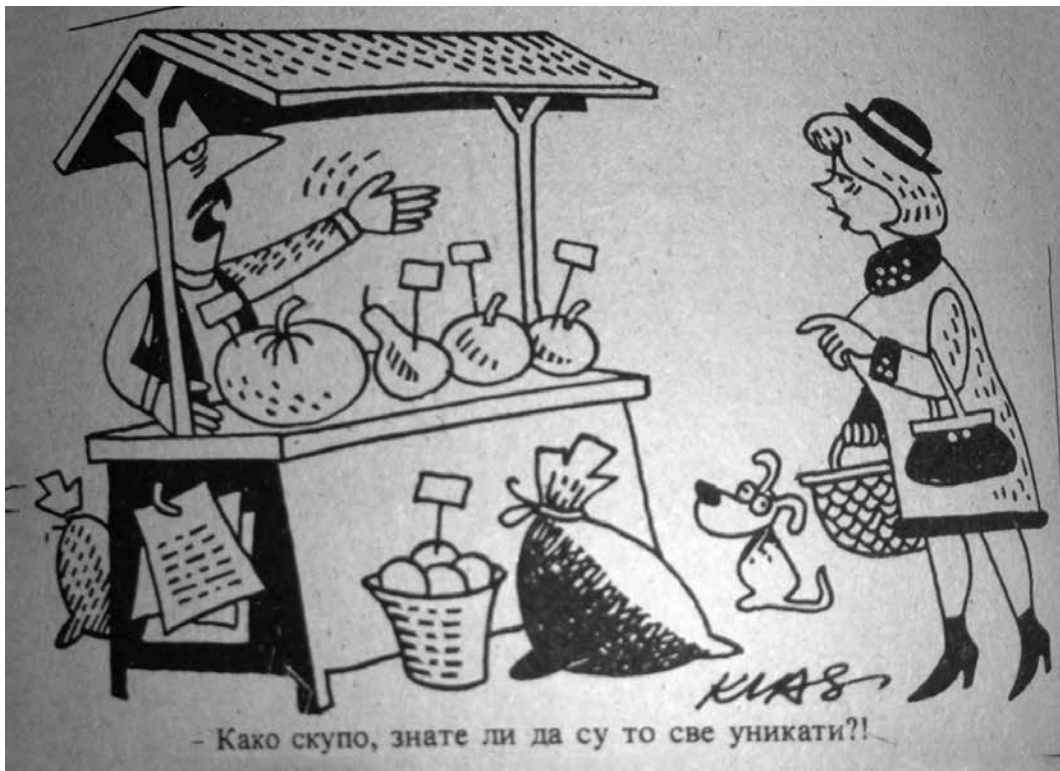
12. Без наслова, Јеж, 2.10.1987.

13. Без наслова, Јеж, 11.10.1985.

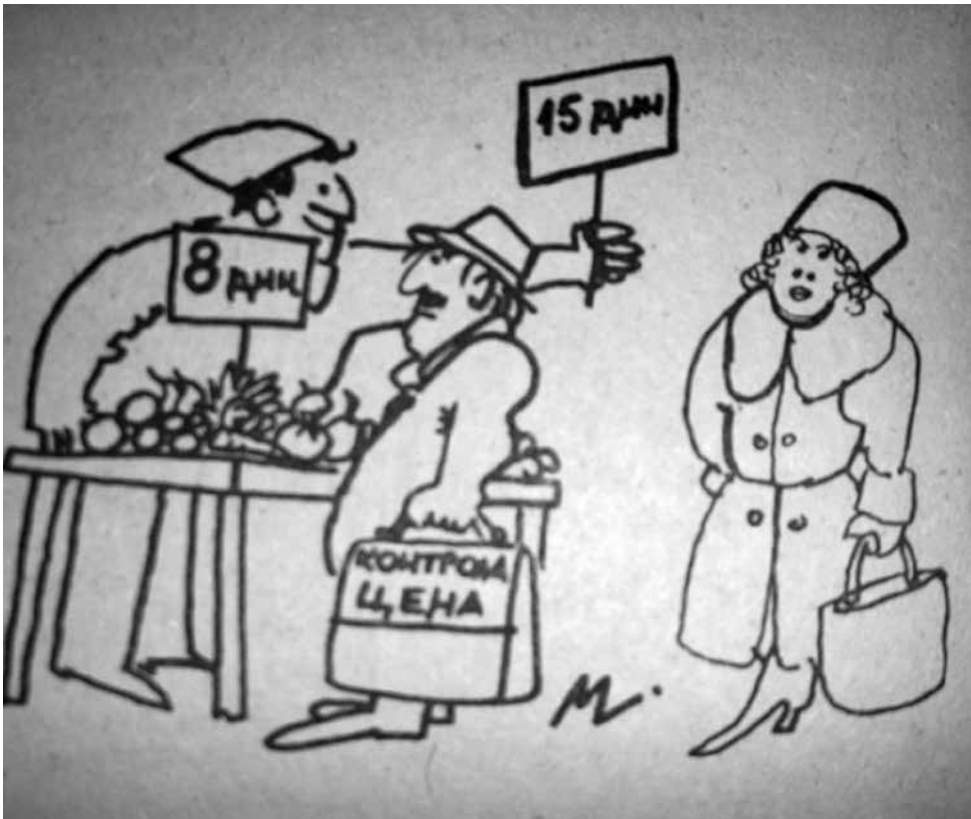
14. Без наслова, Јеж, 14.2.1986.

15. Без наслова, Јеж, 25.12.1981.

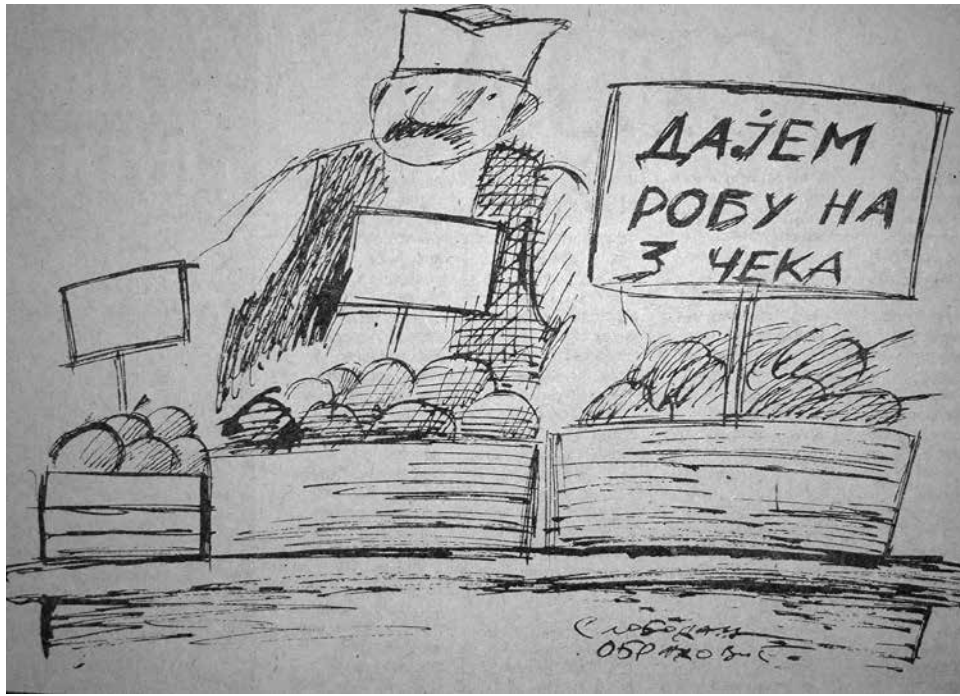
16. Без наслова, Јеж, 5.10.1984.

17. Без наслова, Јеж, 18.12.1981.

18. Без наслова, Јеж, 4.10.1985.

19. Без наслова, Јеж, 16-23.6.1989.

20. Без наслова, Јеж, 2.11.1984.

СТРАШНИ О'СТОЈА

ХЕЛОУ, ГЕРЛЕ, ХОЋЕТЕ ЛИ ДА СЕ СВУЧЕТЕ ДО ТХЕ РЕСТРИКЦИЈУ*? ХТЕО БИХ ДА ВАМ ВИДИМ ПЛЕЈ-БЕКОВИ*!!!

ЈЕ Л' ТО ЗА НЕКИ ГОЛОГУЗИЦЛИ* ЧАСОПИС, О'СТОЈО?!

ТХЕ МУУУ!

ТХЕ РЕСТРИКЦИЈА (ЕНГЛ) - ГОЛА КОЖА.
ПЛЕЈ-БЕК (ЕНГЛ) - ЗАДЊИЦА.
ГОЛОГУЗИЦЛИ (ЕНГЛ) - ИЛУСТРОВАНИ.

ТХЕ ДАКЛЕМ, ТИ СИ СЕ ВАЉУЏКИНГ ПО ФРОМ ЖИТУ! ЈУ АР ГУД ГЕРЛА!

И ТИ СИ СЕ ВАЉУЏКИНГ ПО ФРОМ ЖИТУ! И ТИ СИ ЈУ АР ЈЕДНА ГУД ГЕРЛА!

ДАЉЕ!

КРЕНОГ ТИ ХОЛИДЕЈА*! ТИ ЛИ СИ ТА!

*ХОЛИДЕЈ (ЕНГЛ) - СЛАВА.

СВЕ ТВОЈЕ ДРУГАРИЦЕ МОГУ ДА СЕ ВАЉУЏКИНГ ПО ЦЕФТИНО ЖИТО... ЗАШТО ТИ МОРАШ ДА СЕ ВАЉУЏКИНГ ПО СКУПИ КАКАРОУЗ*?!!

МОРАМ... ШТА МОГУ КАД САМ МНОГО ВУЛКАНЛИ*!!!

*КАКАРОУЗ (ЕНГЛ) - КУКУРУЗ.
*ВУЛКАНЛИ (ЕНГЛ) - ВАТРЕН.

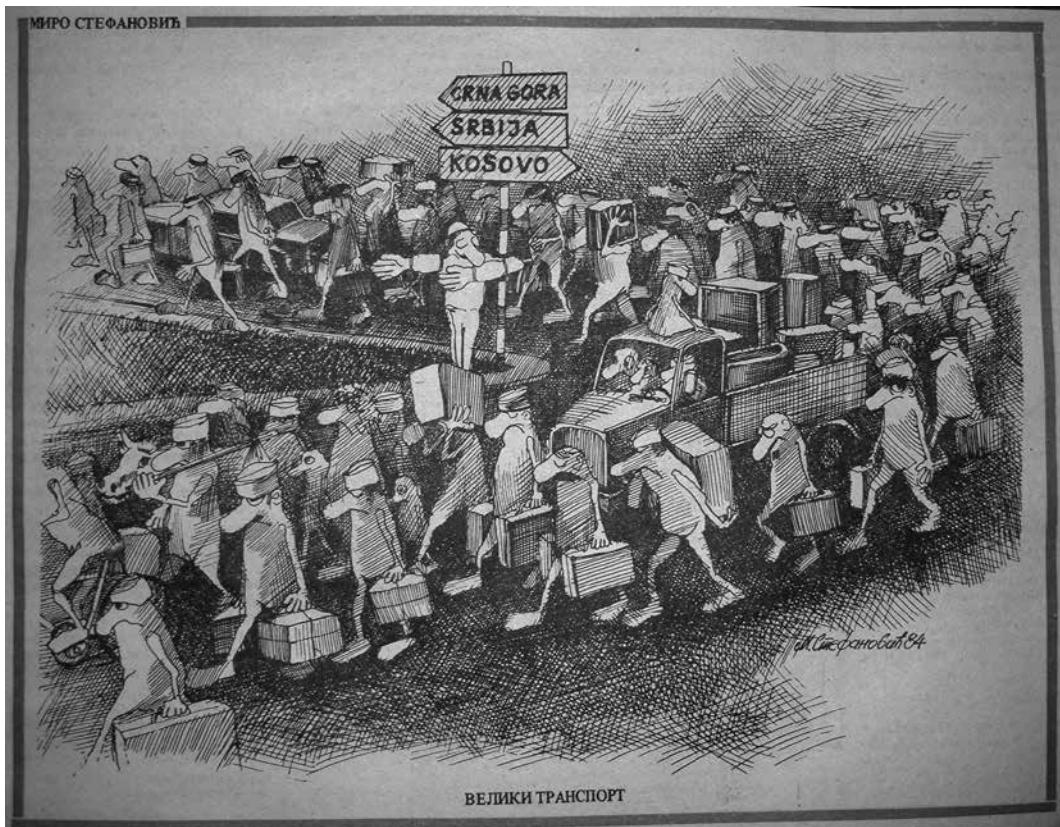
21. Стрaшни О'Стоја, Јеж, 14.8.1981.

22. Без наслова, Јеж, 26.6.1987.

23. Без наслова, Јеж, 6.4.1984.

24. Велики транспорт, Јеж, 10.2.1984.

25. Без наслова, Јеж, 4.4.1986.

YU ISSN 0021-6917

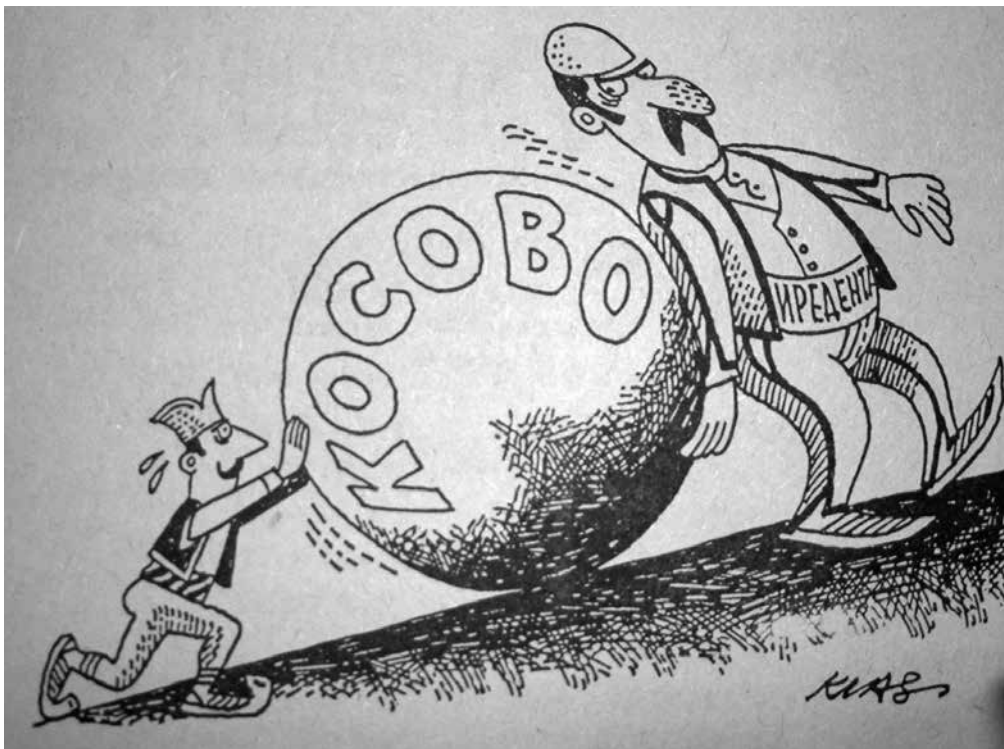
БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

ЈЕЖ

М. СТЕФАНОВИЋ

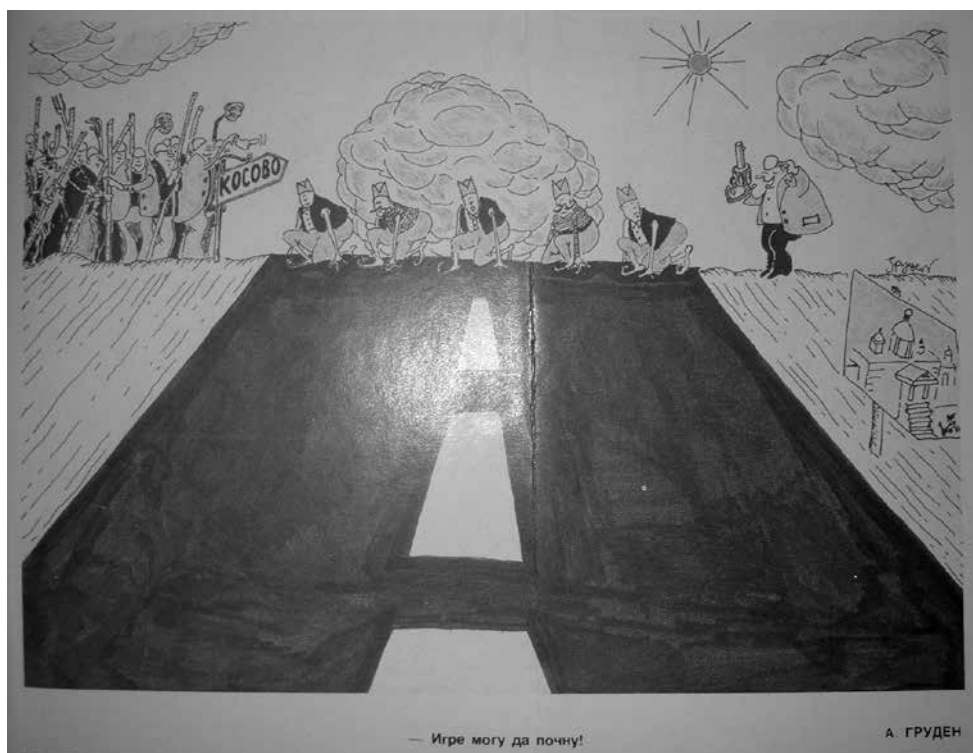
26. Без наслова, Јеж, 1.8.1986.

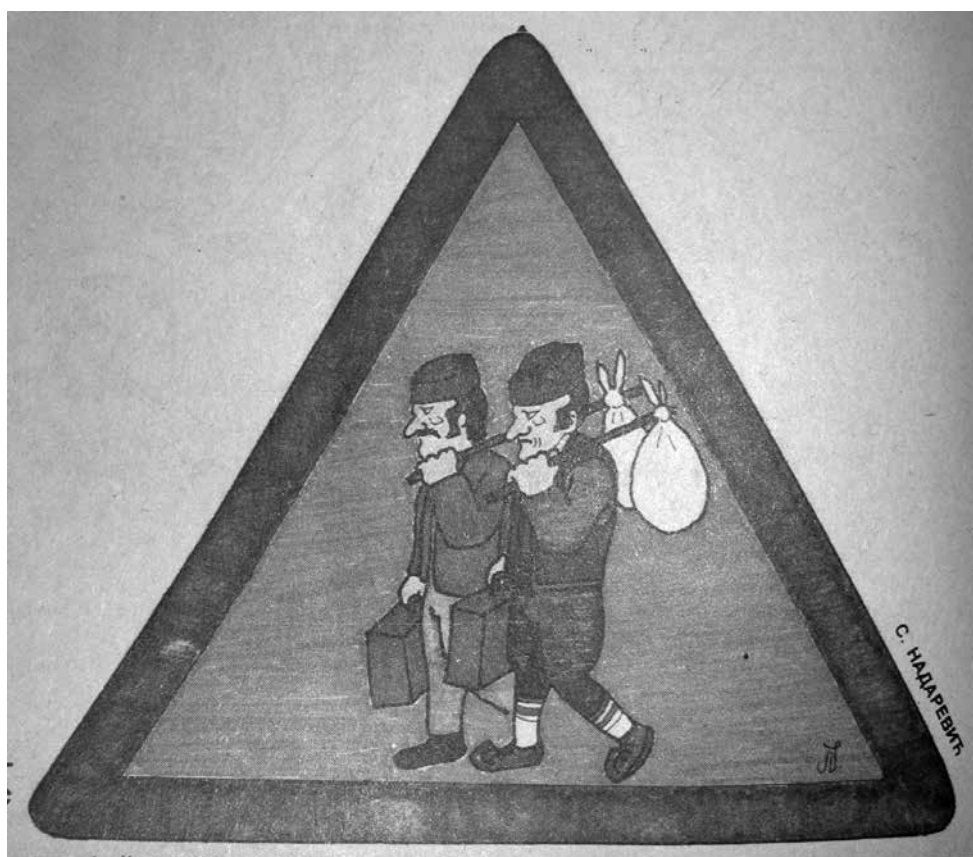
27. Без наслова, Јеж, 24.10.1986.

28. Косовски Прометеј, Јеж, 22.5.1987.

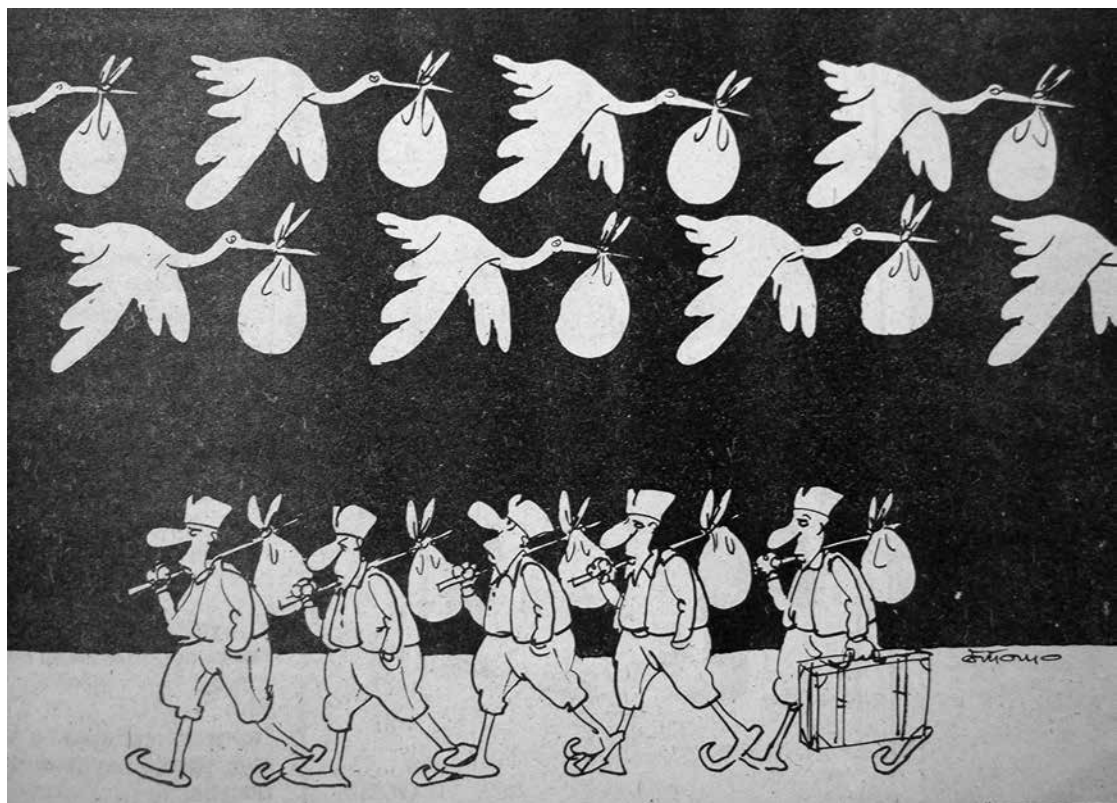
29. Без наслова, Јеж, 12.12.1986.

30. Без наслова, Јеж, 19.12.1986.

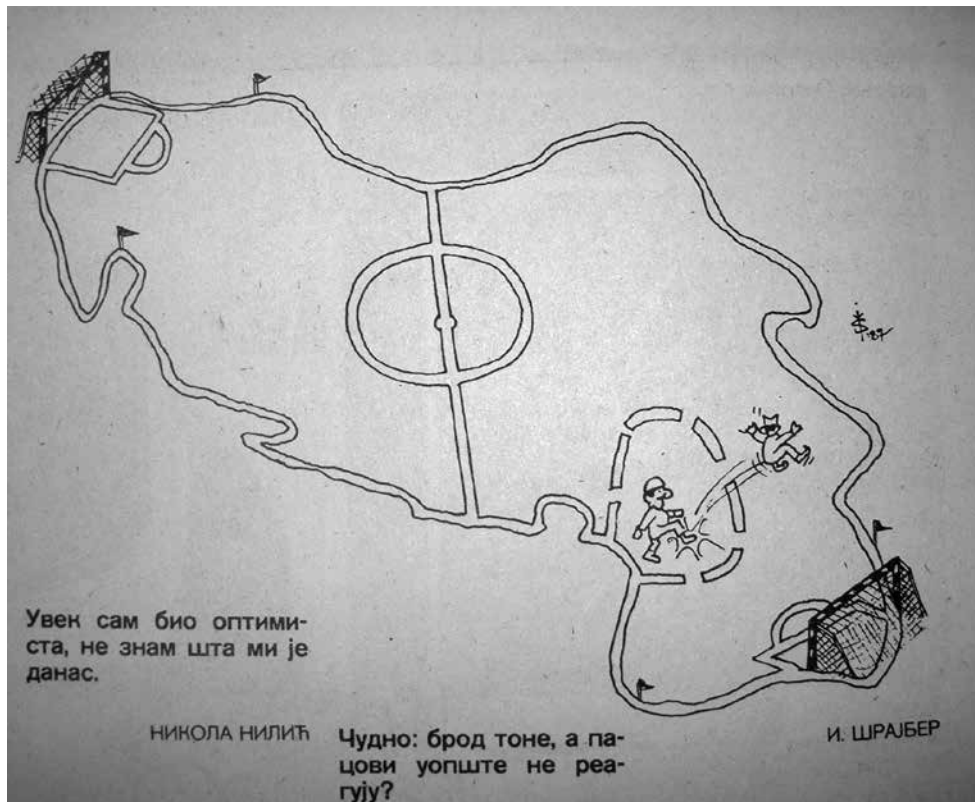
31. Гроги, Јеж, 30.1.1987.

32. Без наслова, Јеж, 15.5.1987.

33. Без наслова, Јеж, 5.6.1987.

34. Без наслова, Јеж, 27.3.1987.

35. Без наслова, Јеж, 17.7.1987.

36. Без наслова, Јеж, 4.12.1987.

37. Без наслова, Јеж, 8.4.1988.

38. Без наслова, Јеж, 23.12.1988.

39. Без наслова, Јеж, 16.3.1990.

40. Без наслова, Јеж, 6.4.1990.

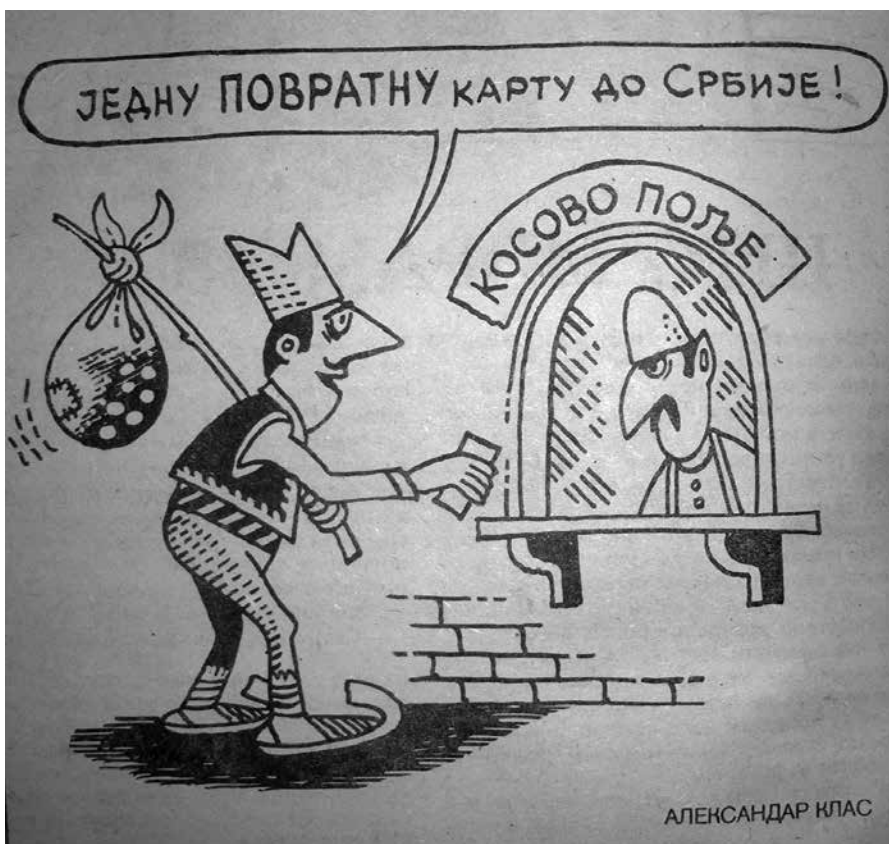
41. Жртва тровања на Косову, Јеж, 6.4.1990.

42. Без наслова, Јеж, 5.10.1990.

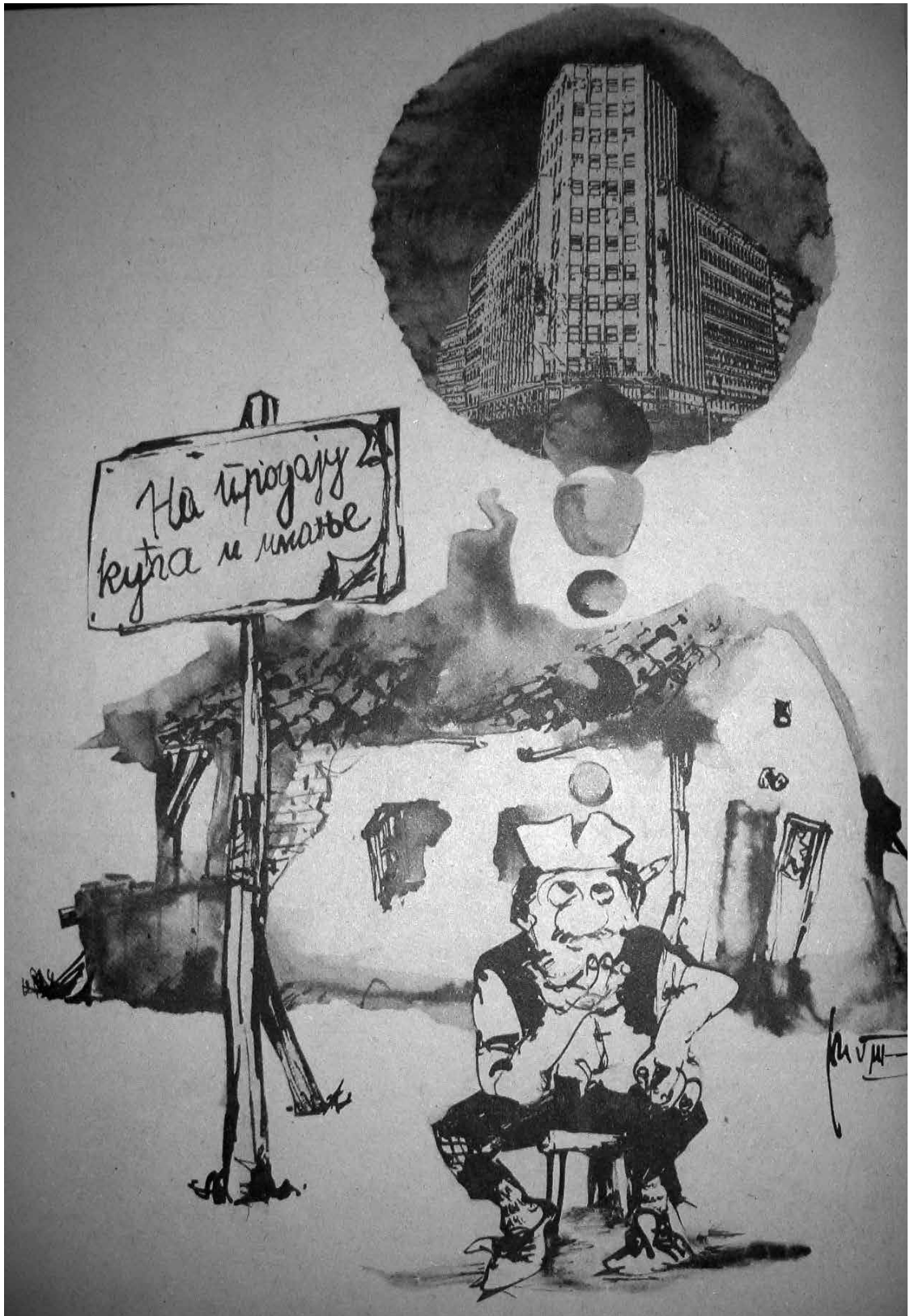
43. Без наслова, Јеж, 5.10.1990.

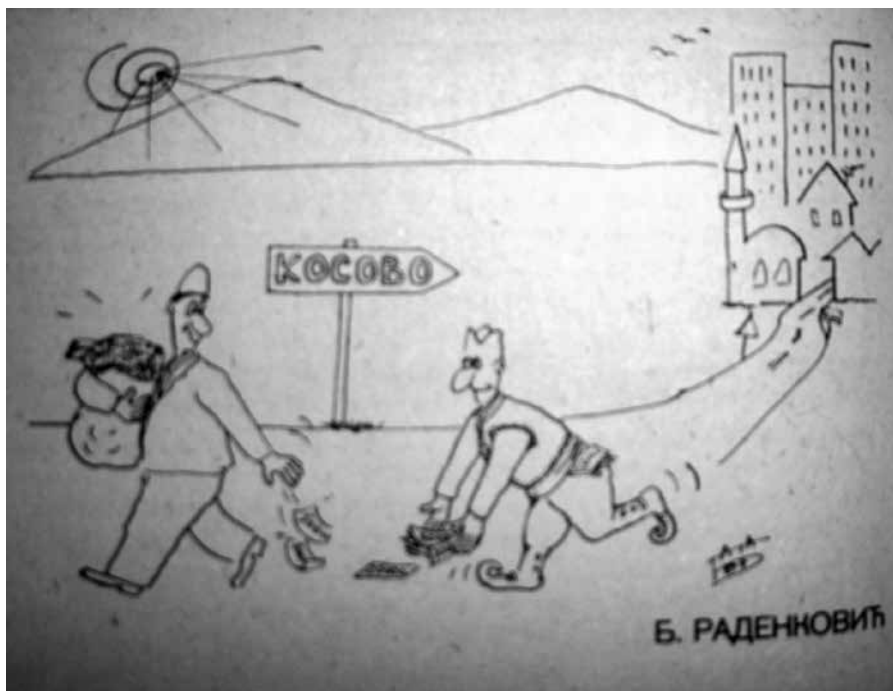
44. Без наслова, Јеж, 5.10.1990.

45. Без наслова, Јеж, 7.10.1988.

46. Без наслова, Јеж, 30.1.1987.

47. Без наслова, Јеж, 30.10.1987.

48. Без наслова, Јеж, 3.2.1989.

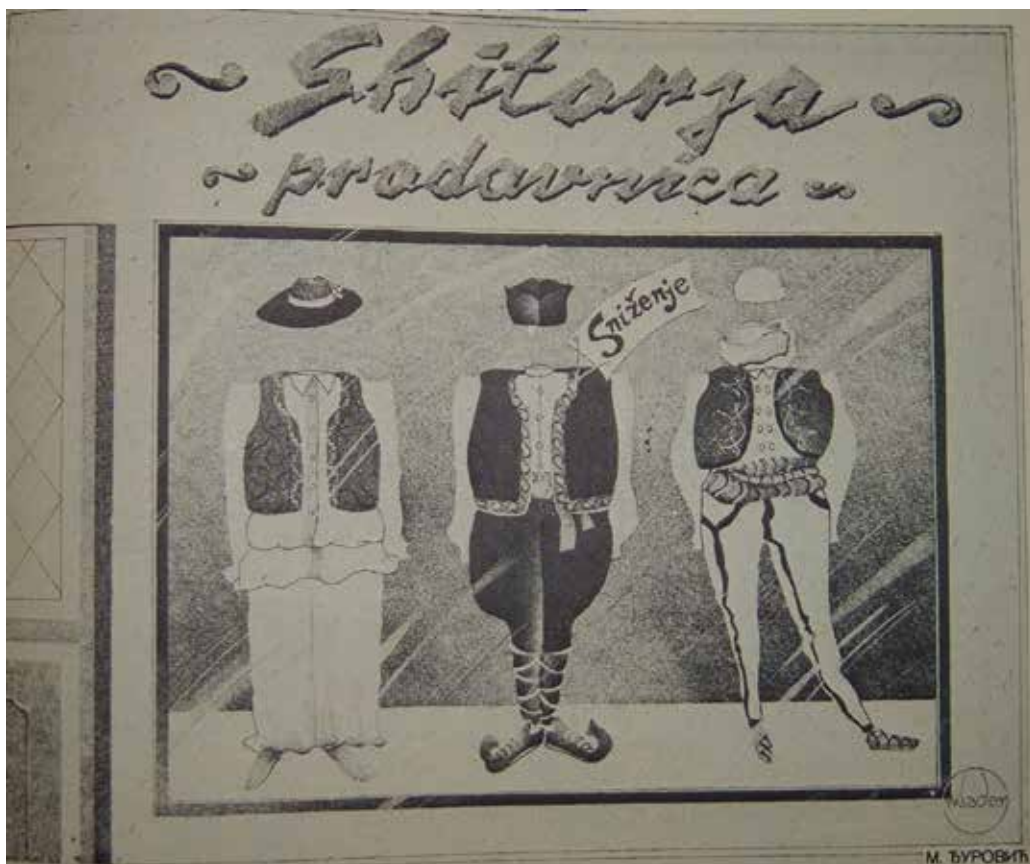
49. Без наслова, Јеж, 7.10.1988.

50. Без наслова, Јеж, 9.10.1987.

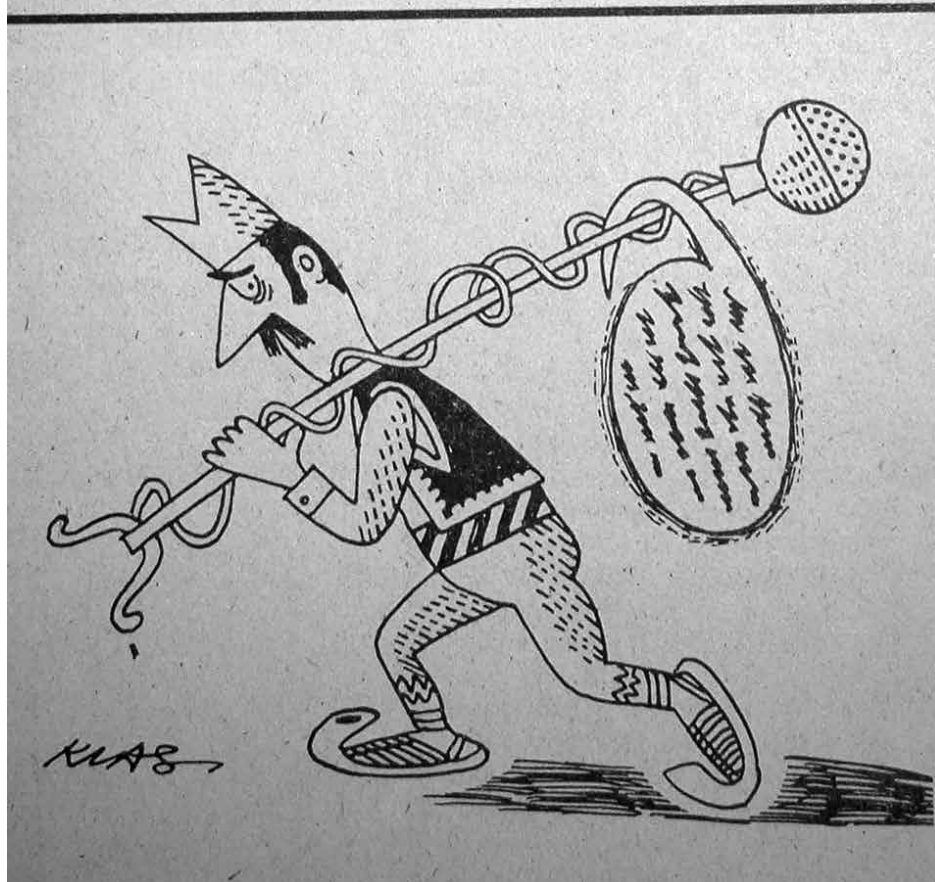
51. Без наслова, Јеж, 30.1.1987.

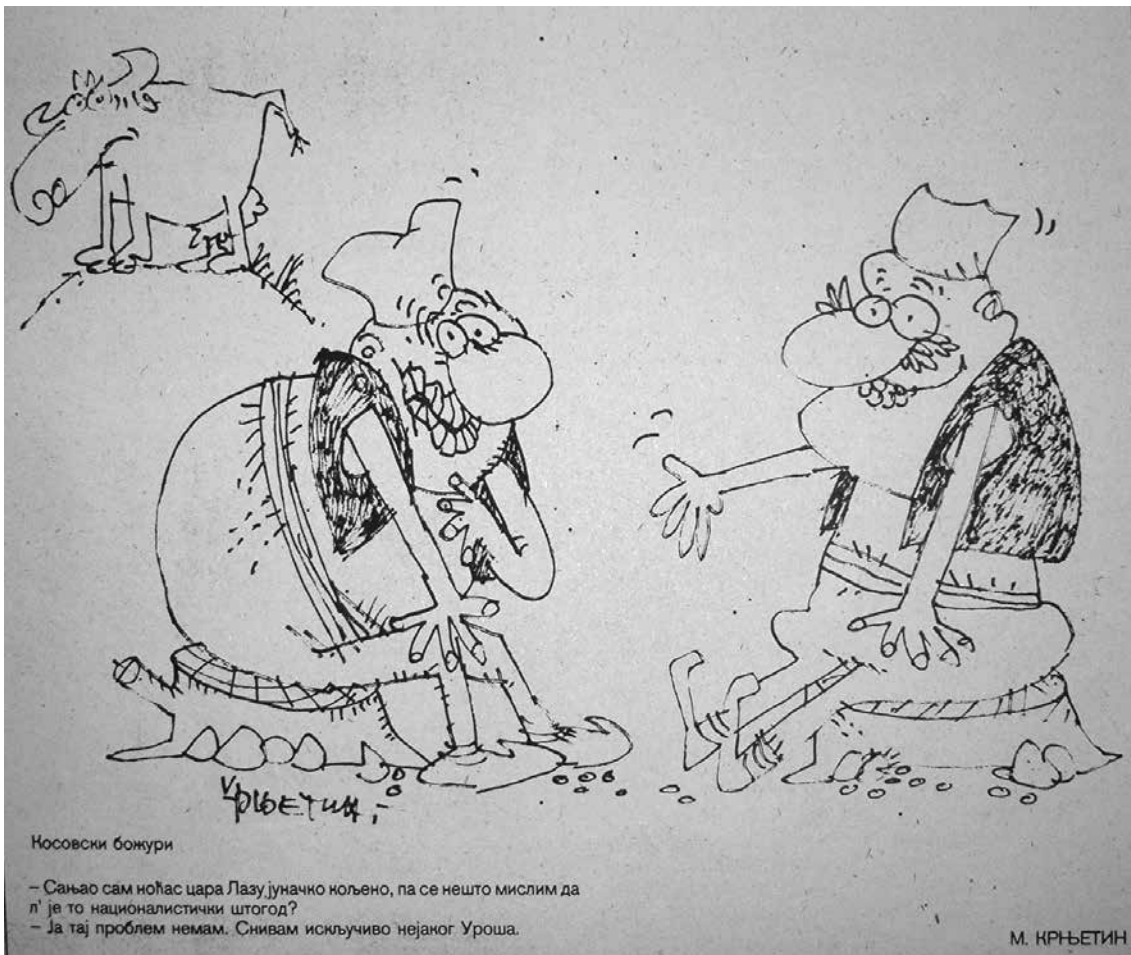
52. Без наслова, Јеж, 2.9.1988.

53. Без наслова, Јеж, 9.1.1987.

54. Без наслова, Јеж, 22.4.1988.

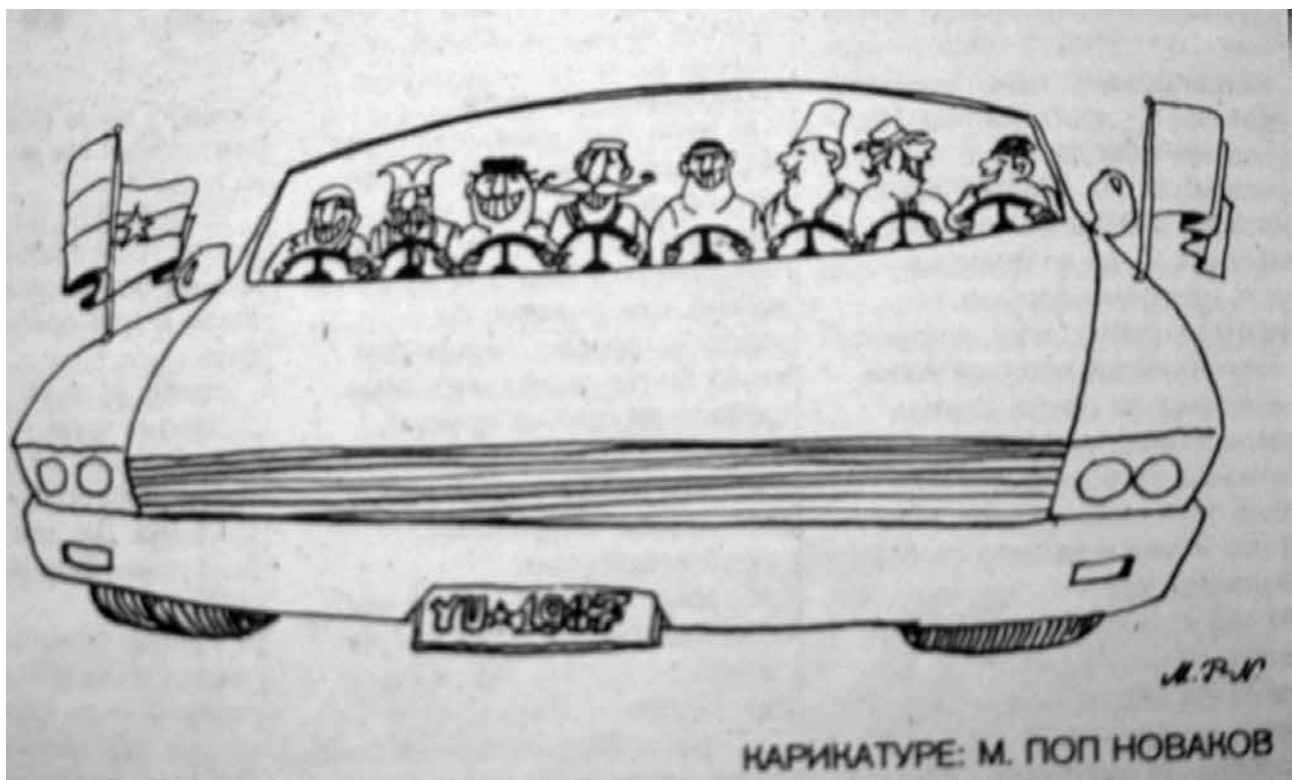
55. Косовски боџури, Јеж, 19.8.1988.

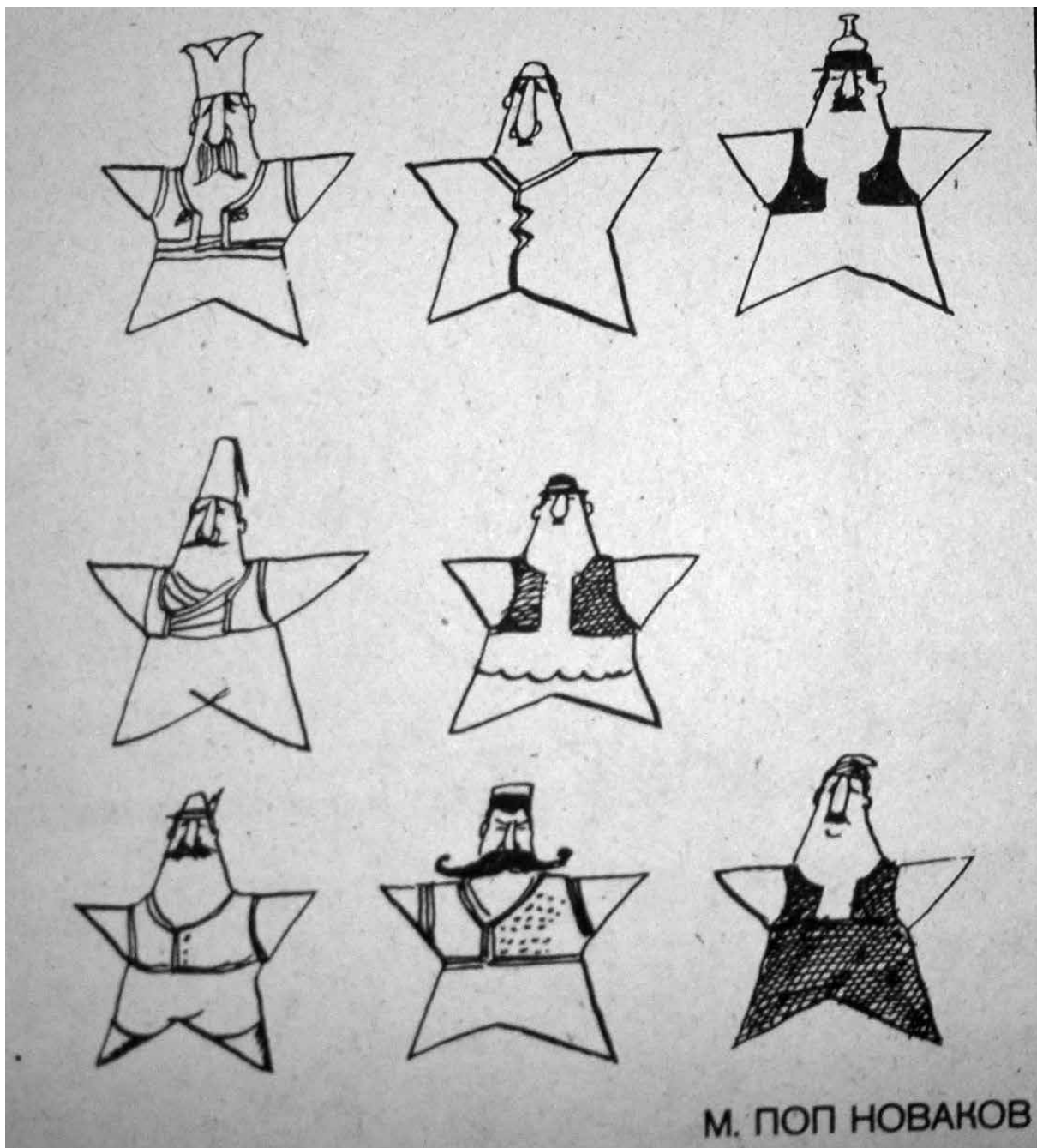
56. Без наслова, Јеж, 2.10.1987.

57. „Бранково“ коло, Јеж, 27.9.1985.

58. Без наслова, Јеж, 15.5.1987.

59. Без наслова, Јеж, 26.6.1987.

YU ISSN 0021-4917

ЈЕЖ

**УСТА
ПУНА
УСТАВА**

(Стране 4 и 5)

**КОСОВО
У
НЕГАТИВУ**

(Страна 10)

**ШТРАЈК
СЕ НЕ
ДОГАЂА
НЕКОМ
ДРУГОМ**

(Стране 8 и 9)

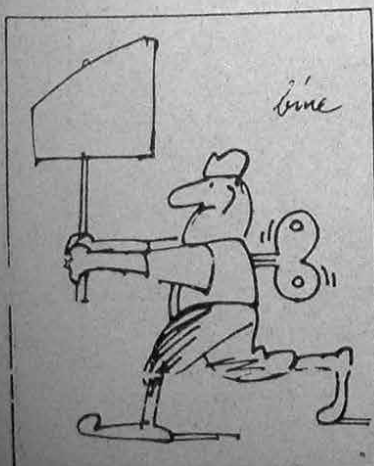
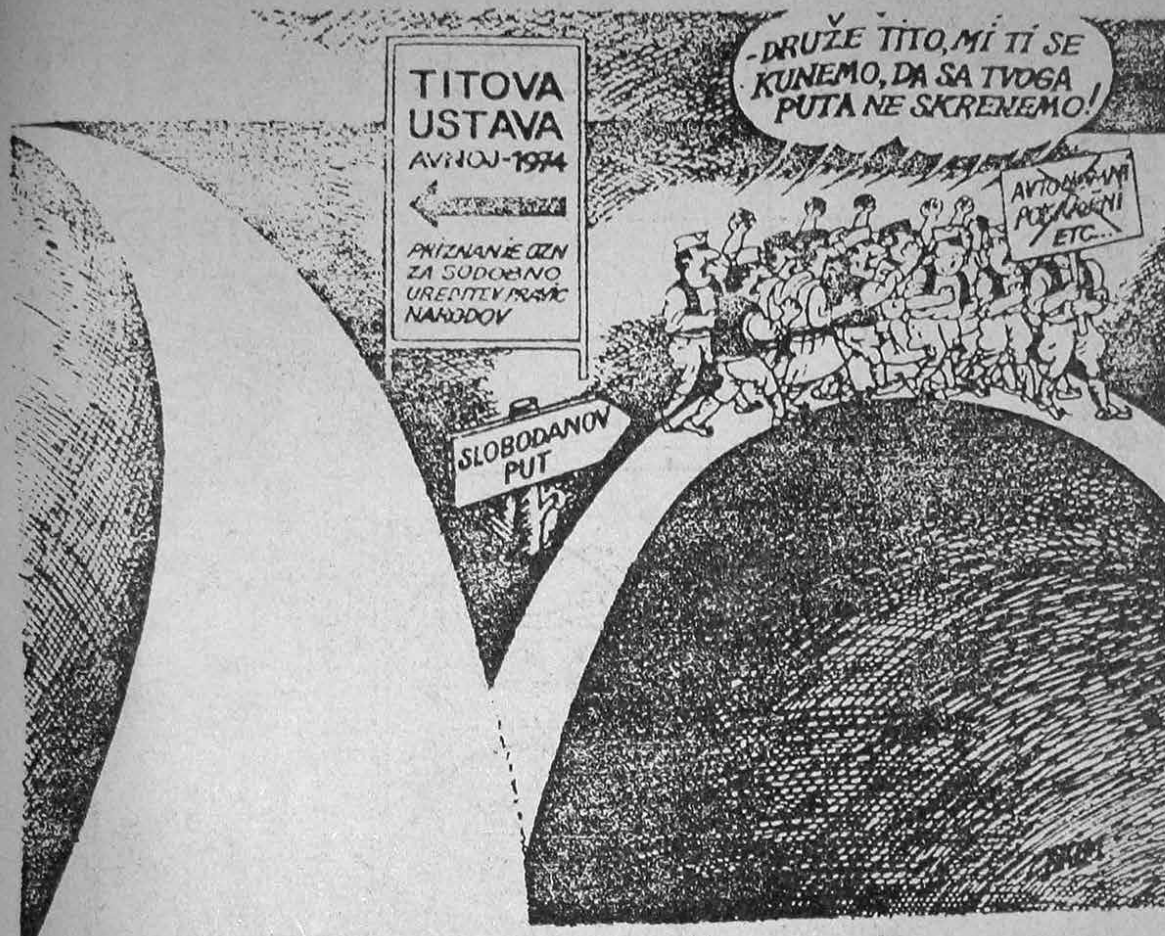
**ОДГОВОР
ЕВЕНТУАЛНОМ
АГРЕСОРУ**

(Страна 31)

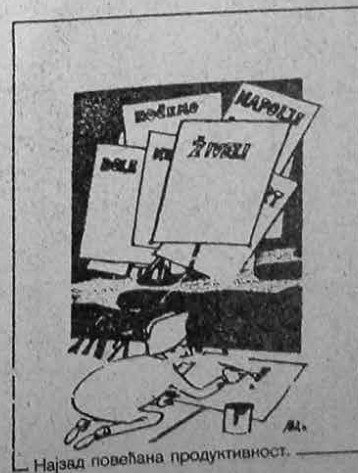
М. ГАМБЕЛИЋ

ИСРПСКА КАРИКАТУРА

аутора љубљанске „Павлихе“

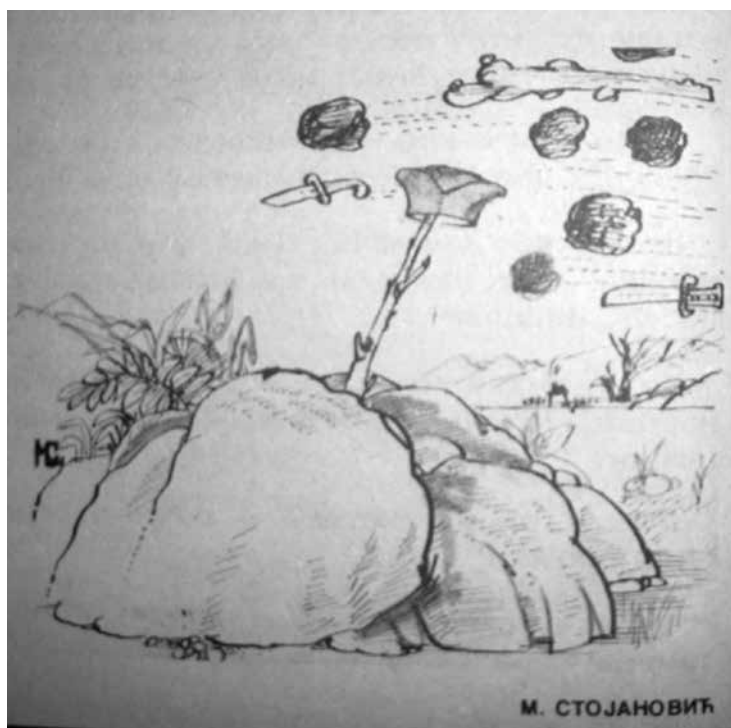

*Slovence na lipe,
da bodo Srbi
potirjeni.*

Најзад повећана продуктивност.

61. Без наслова, Јеж, 27.1.1989.

62. Без наслова, Јеж, 16.1.1987.

63. Без наслова, Јеж, 15.6.1990.

64. Без наслова, Јеж, 7.9.1990.

65. Без наслова, Јеж, 5.10.1990.

66. Јединствена браћа, Јеж, 2-9.5.1986.

ПРИЛОГ 3

ПИТАЊА ЗА ИНФОРМАНТЕ

1. ДЕМОГРАФСКИ И СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОДАЦИ

1. Пол
 - а. Мушки
 - б. Женски
2. Година рођења
3. Место рођења
4. Место становања
5. Дужина живота у Београду
6. Образовање (школска спрема)
 - а. основна школа
 - б. средња школа
 - ц. виша
 - д. висока
7. Образовни профил
8. Занимање

2. ОДНОС ПРЕМА КАРИКАТУРИ

1. Шта је за Вас карикатура. Како је доживљавате?
2. У чему је снага политичке карикатуре?
3. Када сте почели да цртате карикатуре?
4. Зашто сте се определили за карикатуру?
5. Каква је, по Вашем мишљењу, будућност карикатуре?

3. ОДНОС ПРЕМА ЈЕЖУ И ЛИКУ СЕЉАКА

6. У ком периоду сте били запослени у Јежу?
7. Према Вашем мишљењу, какво је било политичко и идеолошко опредељење листа?
8. Шта је Јеж за Вас тада представљао?
9. Шта је Јеж за Вас сада?
10. Које теме и ликове сте цртали у доба Титове Југославије?
11. Цртали сте сељака. Зашто њега? Шта је тај лик за Вас и остале карикатуристе представљао?
12. Сељак је цртан са шубаром или шајкачом? Како сте се опредељивали са којом капом ћете га нацртати?

4. О ПИТАЊИМА ЦЕНЗУРЕ - ОДНОС САТИРЕ И КАРИКАТУРЕ ПРЕМА ИДЕОЛОГИЈИ И ДРЖАВИ

13. Да ли је у периоду када сте радили у Јежу било цензуре?
14. Ко је био уредник Јежа у том периоду?
15. У чему се она састојала (заплена примерака, забрана појединих бројева, затворске казне за уреднике и ауторе)?
16. Колико су новине у социјалистичкој Југославији биле контролисане?
17. Да ли је нека Ваша карикатура била цензурисана? Ако јесте, која и зашто?
18. Да ли је и до које мере уредник био прва брана цензуре?
19. Објасните односе на релацији карикатуриста-уредник-држава?

5. СТЕПЕН КРЕАТИВНОСТИ АУТОРА

1. До којег степена у процесу стварања карикатуре је аутор имао „одрешене руке“?
2. Да ли сте Ваше карикатуре цртали у складу са политиком и идеолошким опредељењем листа или су оне биле идеолошки аутономне?
3. Да ли је и у коликој мери било ауто-цензуре?
4. Да ли сте Ваше карикатуре цртали у складу са политиком и идеолошким опредељењем листа?

6. ОДНОСИ УНУТАР РЕДАКЦИЈЕ ЈЕЖА

1. Које тело унутар редакције је доносило одлуке о садржају броја?
2. Опишите како је изгледао редакцијски састанак?
3. Каква је била политика листа (да ли је и колико била стриктна) у смислу ограничавања опсега идеолошких варијација у карикатурама.

БИОГРАФИЈА

Татјана (Јован) Микулић, магистар етнологије и антропологије, кустос. Рођена је 27. јуна 1977. године у Панчеву. Основне студије завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Београду на Одељењу за етнологију и антропологију. У складу са интересовањима која су се током студија кретала у домену историјске и политичке антропологије, односно спреге ритуала, културе и политике и анализе периода међуратне историје, одлучила се за тему магистарске тезе „Погребни ритуали југословенских државника и владара (1921-2003)“. Звање магистра антропологије стекла је новембра 2008. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на Одељењу за етнологију и антропологију, смер национална етнологија, код ментора др Весне Вучинић.

Од 2008. запослена је у Етнографском музеју у Београду на пословима кустоса-асистента у збиркама народних ношњи Србије и народних ношњи Босне и Херцеговине. Као сарадник и коаутор учествовала је у поставкама неколико музејских изложби. Њена садашња интересовања крећу се у домену проучавања културног идентитета, нарочито, односа одеће и родних и осталих друштвених улога. Поред тога, у оквирима савремених музеолошких тенденција, нарочито је заинтересована за проблематику друштвене одговорности и друштвеног ангажмана музеја, у оквирима којих се пропагира проактивни приступ и ангажман Музеја и његово позиционирање као друштвено свесног и интерактивног елемента друштва. Од самосталних изложби се, у складу са горе поменутиим интересовањима, посебно може истаћи изложба „Шумадијска сукња 1860-1960“, постављена у Казнено-поправном заводу у Пожаревцу 2014. године као пример освајања нових музеолошких простора, како у физичком тако и у концептуалном смислу, са циљем промовисања културног наслеђа.

Ауторка је неколико научних радова објављених у научним и стручним публикацијама, као и мањих чланака и прилога. Завршила је програм стручне музејске обуке Collections Management Certification Program Serbia 2012/2013. Учествовала је у организацији научног скупа посвећеног јубилеју 150. годишњице рођења Јована Цвијића одржаног у октобру 2015. године у Етнографском музеју у Београду. Чланица је неколико струковних удружења.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Татјана Микулић _____

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Идеолошки аспекти визуелних симбола сељаштва на
примеру карикатуре у листу „Јеж“ (1935-1990)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _фебруар 2016_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Татјана Микулић _____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____ Идеолошки аспекти визуелних симбола сељаштва на
примеру карикатуре у листу „Јеж“ (1935-1990) _____

Ментор _____ Проф. др Весна вучинић-Нешковић _____

Потписани _____ Татјана Микулић _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској
верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног
репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског
звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум
одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне
библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _фебруар 2016_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Идеолошки аспекти визуелних симбола сељаштва на
примеру карикатуре у листу „Јез“ (1935-1990)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, __фебруар 2016____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.